

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник
Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка
Кам'янець-Подільська міська організація
Національної Спілки Краєзнавців України

АРХЕОЛОГІЯ & ФОРТИФІКАЦІЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я

**II Всеукраїнська науково-практична конференція
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника**

Кам'янець-Подільський
ПП «Медобори-2006»
2012

УДК 902.2:623.1](477.43)
ББК 63.5(4Укр33)+68.516.121
А 87

Рекомендовано до друку науково-методичною радою Кам'янець-Подільського
державного історичного музею-заповідника
(протокол № 9 від 20.09.2012 р.)

Рецензенти:

- Л.І. Виноградська**, кандидат історичних наук, старший науковий працівник
Інституту Археології НАН України, член ICOMOS
А.Б. Задорожнюк, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка

Редакційна колегія:

- В.С. Травінський**, директор Кам'янець-Подільського державного історичного
музею-заповідника (відповідальний редактор)
Р.В. Йолтуховський, учений секретар Кам'янець-Подільського державного історичного
музею-заповідника
Н.М. Рибчак, завідувач науково-методичного відділу Кам'янець-Подільського
державного історичного музею-заповідника
А.Ф. Гуцал, доцент кафедри історії народів Росії та спеціальних історичних дисциплін
Кам'янець-Подільського Національного університету ім. І. Огієнка
О.Б. Комарницький, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України
Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка,
голова Кам'янець-Подільської міської Національної Спілки Краєзнавців України
О.Д. Могилов, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту Археології
НАН України
Б.С. Строць, кандидат історичних наук, директор ДП "Подільська археологія"
ДП "Науково-дослідний центр" „Охоронна археологічна служба України“
Інституту Археології НАН України

А 87 «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я». Збірник матеріалів II Всеукраїнської
науково-практичної конференції / [редкол.: В. С. Травінський (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-
Подільський : ПП «Медобори-2006», 2012. – 240 с.

Видання розраховане на науковців, працівників музейної сфери, викладачів суспільних дис-
циплін і студентів.

Усі опубліковані в збірнику матеріали подаються в авторській редакції. За достовірність наве-
дених даних та посилань несе відповідальність автор публікації.

Позиція редакції необов'язково збігається з позицією авторів.

УДК 902.2:623.1](477.43)
ББК 63.5(4Укр33)+68.516.121

Адреса редакційної колегії:

Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник,
вул. Іоанно-Предтеченська, 2, м. Кам'янець-Подільський, 32300.

ЗМІСТ

Секція 1. Давня археологія

Главенчук А. Использование минерального сырья в позднем палеолите степного Побужья (на примере Анетовки 2).....	5
Пиструил И. Памятники эпитафий Северо-Западного Причерноморья.....	10
Лысенко С., Лысенко С. К вопросу о пределах возможностей в реконструкции костюма населения Украины эпохи бронзы (критика подхода З.Васиной и Л.Клочко).....	14
Овчинников Э., Федько В. К вопросу о появлении трипольских памятников на левом берегу Днепра.....	19
Минакова К. К вопросу интерпретации деревянной погребальной конструкции из ямного погребения у с. Григорьева.....	23
Гуцал А. До питання музеїфікації пам'яток археології Хмельниччини.....	26
Могилев О. Про деякі різновиди бронзових вуздечних блях скіфського часу з лісостепу Східної Європи.....	30
Мезенцева І. Матеріали ранньоскіфської доби з розкопок біля с. Залісся Тернопільської області в експозиції Національного музею історії України.....	44
Кучугура Л. Археологічна розвідка в Середньому Подністров'ї у 1992–1993 рр.	51
Радієвська Т., Сорокіна С. Кельти армориканського типу в археологічній збірці НМІУ.....	56
Семенчук С. Символічні знаки на язичницьких пам'ятках першої половини I тис. н.е. лівого берега Середнього Подністров'я.....	60
Добрянський В. Археологічне обстеження скельного гроту в селі Угринь біля міста Чорткова.....	64

Секція 2. Середньовічна археологія

Терський С. Предмети середньовічного озброєння та військового спорядження з оборонних пам'яток галицько-волинського пограниччя.....	68
Сергєєва М. Графіті на давньоруських виробках з кістки та рогу.....	72
Івакін В. Некрополь київської дружинної верхівки.....	78
Тараненко С. Давньоруські паркани Подолу Києва.....	82
Маярчак С. До питання про зв'язок літописних повідомлень про Кам'янець під 1228 та 1240 із Кам'янцем на Поділлі.....	85
Адамишин О. Дослідження Давньоруського періоду працівниками відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР.....	87
Тимків С. Круглі бляхи з розкопок Губинського городища, як джерело вивчення давньоруської кінської вуздечки за матеріалами розкопок Губинського городища XII-XIII ст.....	92
Гринчишин Б. Археологічні матеріали як важливе джерело для вивчення комплексу озброєння давньоукраїнського воїна XII-XIV ст.....	94
Заремба О. Меч XIV-XV ст. з фондів Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника.....	101

Секція 3. Історія фортифікації

Белик Ю. Керченская крепость. Основные этапы развития.....	106
Мисько Ю. Археологічні дослідження приватного двору хотинського замку у 2012 р.	108
Єсюнін С. Фортифікатор XVI ст. Бернардо Морандо на Поділлі.....	110
Мошак М. Опис кам'янецького замку 1572 року, як нове джерело для вивчення складу та устрою середньовічної замкової залози та обороноздатності міста.....	115
Виногородська Л., Болтанюк П. Елементи фортифікації Північного бастиону Кам'янця-Подільського.....	126
Ющенко М. Заліщики – забута фортеця Австрійської імперії.....	130
Добрянський В. Особливості і специфіка будівництва та реконструкцій оборонних споруд Чортківського замку в XVII ст.	134
Верхотурова М. Поширення вогнепальної зброї в Галичині у XIV-XVI ст.	137
Кукса Н. Археологічні дослідження 2005-2006 рр. у Свято-Іллінській церкві в Суботові.....	139
Рига Д. Постаць інженера-підполковника Д. Дебоскета у модернізації Чернігівської фортеці (середина XVIII століття).....	144
Федорів Т. Власники Чортківського замку: до питання переходу власності.....	145
Підставка Р. До питання витоків оборонного мурованого будівництва Середнього Подністров'я: Язловець.....	148

Болтанюк П., Кулішова А., Мегей В. Історія розвитку Вірменського бастиону.....	152
Корчак А., Зварич Т. Оборонний домініканський кляштор у Підкамені. Окремі доповнення до історії фундації та будівництва монастиря у XVII-XVIII ст.....	158
Ющенко М., Кондратюк Д. Мілівецька «міна» – вогнева група в системі оборони Кам'янець-Подільського укріпленого району №10.....	165
Старенький І. До питання охорони Кам'янець-Подільської фортеці в 1812-1928 рр.....	170
Климчук А. Нижнівська твердиня над Дністром.....	173
Вінюкова В. Фортеці-опорні пункти державної та військової влади Великого князівства Литовського 14 – поч. 15 ст.....	175
Валяровська Л. Руська і Польська брами – фортифікаційні та оборонні споруди Кам'янця	177
Ківільша Г., Свінцицька Л. Оборонні синагоги Поділля	179
Оконченко О. Значення терміну «замок» при дослідженні оборонної архітектури Речі Посполитої	181
Оконченко І. Північно-східне прясло укріплень жовківського замку. Проблеми відтворення.....	184
Волков О. Розвиток системи земляних і довготривалих укріплень Львова перед Першою Світовою війною	190

Секція 4. Археологічна експозиція: доцільність, переваги, проблеми організації

Брель О., Діденко Я. «Музей «Історія Чигиринської фортеці». Проблеми та перспективи створення постійної експозиції»	198
Стрельник М., Сорокіна С., Безкоровайна Ю. Стаціонарні археологічні виставки НМПУ: проблеми, специфіка, перспективи	201

Секція 5. Галерея дослідників

Трембіцький А. З історії музейної справи на Поділлі.....	208
Гуцал В. І.С. Винокур і Г.М. Хотюн – роки на службі археології.....	213
Білушак Т. Історія вивчення укріплень Високого Замку у Львові	216
Омельчук Б. Замки Західного Поділля, як об'єкти пам'ятко-охоронної діяльності.....	219
Каша М. Шляхетські замки Центральної Волині в світлі археологічних досліджень.....	223
Стрельбицька Н., Захар'єв В. Археологічна плеяда міста Хмельницького	227
Яненко А. Шепетівський округовий краєзнавчий музей у другій половині 1920-х на початку 1930-х рр.: археологічний аспект діяльності.....	231
Колос М. Юрій Полянський – перший дослідник епохи мустье в Подністер'ї.....	236

СЕКЦІЯ І. ДАВНЯ АРХЕОЛОГІЯ

Алла Главенчук

старший лаборант кафедры археологии
и этнологии, исторический ф-т,
Одесский национальный университет
им. И.И.Мечникова, г. Одесса

ИСПОЛЬЗОВАНИЕ МИНЕРАЛЬНОГО СЫРЬЯ В ПОЗДНЕМ ПАЛЕОЛИТЕ СТЕПНОГО ПОБУЖЬЯ (на примере Анетовки 2)

В статье рассматриваются варианты использования минерального сырья на позднепалеолитическом поселении Анетовка 2 в степном Побужье. Помимо кремня, древние жители использовали кварциты, кварцы, песчаники, известняки, граниты, амфиболиты, гнейсы, полевые шпаты, сланцы, тальки, обсидиан, халцедонизированную древесину, охристые породы и минеральные глины.

Ключевые слова: Северо-Западное Причерноморье, поздний палеолит, Анетовка 2, минеральное сырье, кремень, кварц, тальк, охры.

В местах обитания людей позднего палеолита современные археологи извлекают из культурного слоя в основном артефакты, представляющие собой минеральное сырье и изделия из него – именно такие находки подвержены наименьшему разрушению временем (в отличие от органических материалов). Стоянка позднего палеолита Анетовка 2 дает представление о широком и интенсивном использовании минерального сырья. Применялся не только кремень, который являлся основным материалом для изготовления орудий труда, но и разнообразные камни других пород (крупно- и мелкоформатные) и минеральные глины, найденные во время исследования культурного слоя поселения в виде артефактов и манупортов. Минеральное сырье Анетовки 2 в течение многих лет изучал геолог и петрограф, к.г.-м.н. Виктор Федорович Петрунь (полевое и лабораторное – макро- и микроскопическое под поляризационным микроскопом исследование), с которым мне посчастливилось сотрудничать в 1991-2003 гг.

Общие сведения. Позднепалеолитическое поселение Анетовка 2 обнаружено в 1978 г. и систематически исследуется более 30 лет экспедицией под руководством В. Н. Станко (1978-2007 гг.) и И. В. Пиструила (2008-2011 гг.). Поселение расположено на мысу высокого правого берега реки Бакшалы, притока Южного Буга, на площадке третьей надпойменной террасы, на юго-западной окраине с. Анетовка Доманевского района Николаевской области. Результаты исследований неоднократно освещались в научной литературе.

За время раскопок было изучено около 2000 м² площади памятника и собрана огромная коллекция кремневых (более 2 млн.) и костяных (около 300) изделий, фаунистических находок (около 0,5 млн. обломков костей животных) [18], среди которых преобладают кости бизона [1; 2]. Возраст памятника согласно радиоуглеродному датированию составляет 18-19 тыс. лет, что соответствует максимуму последнего оледенения [19]. Анетовка 2 определяется как долговременное поселение с круглогодичным присутствием на нем охотников, что подтверждается фаунистическим материалом [1; 2]. Производственный комплекс Анетовки 2 характеризуется наличием полного цикла расщепления кремня: от расколотых галек и нуклеусов до готовых орудий труда. Кремневая индустрия памятника представляет яркие эпиграветтские черты.

С 1992 года по 2011 год основные работы велись на участках производственного комплекса ЕП/13-22 и ИП/23-27, которые находятся на северо-восточной окраине поселения [3; 4; 5; 6; 7] и являются частью комплекса, состоящего из микроскоплений. Методика полевого исследования включает сплошную промывку культурного слоя. Культурный слой поселения Анетовка 2 находится во «взвешенном» состоянии, что характерно для степных палеолитических памятников.

Помимо кремня, древние жители Анетовки 2 использовали кварциты, кварцы, песчаники, известняки, граниты, амфиболиты, гнейсы, полевые шпаты, сланцы, тальки, обсидиан, халцедонизированную древесину, охристые породы и минеральные глины. Наличие на памятнике скребков, резцов, острий, пластин и отщепов из большинства присутствующих пород, хотя бы в 1-2-х экземплярах (из жильного кварца, гранита, песчаника и т.д.), иллюстрирует попытки расщеплять и обрабатывать камни любой породы в той же технике, что и кремень. Возможно, первобытные мастера опробовали каждый новый минерал, экспериментируя с ним, проверяя его пригодность в качестве сырья для изготовления орудий и его способность заменить кремень в случае надобности.

Кремень. Основным сырьем для производства орудий труда на поселении Анетовка 2 служил кремень. Кремень – разного качества и разной степени патинизации. Цвет непатинизированного кремня – черный и темно-серый, красноватых оттенков, иногда встречается непатинизированный кремень «прозрачный» светлый, бежевого оттенка (тонкие пластины из него – «прозрачные»), а также – зеленоватого и фиолетового цвета. Цвет патинизированного кремня – молочно-белый, бежевый, голубой, розоватый, с краплениями других оттенков. Сколы с одного нуклеуса часто имеют разный цвет патины. Качество кремневого сырья для производства изделий во многих случаях оставляет желать лучшего. Это относится к распространенному местному сырью, из которого много отходов, нуклеидных осколков, первичных нуклеусов, одноплощадочных нуклеусов с 1-2 сколами. Хотя встречаются сильно сработанные нуклеусы из местного кремня плохого качества (с кавернами) и нуклеусы с 1-2 сколами из очень качественного галечного кремня.

Местный кремень, который на стоянке представляет основную массу сырья, – часто сухой, трещиноватый, с полостями внутри. Кремень (т.н. «бакшальский») в основном – желвачный (до сегодняшнего дня выходы подобного кремня можно наблюдать недалеко от впадения Бакшалы в Южный Буг, в частности – в месте расположения памятника Анетовка 13 – палеолитической стоянки-мастерской более раннего времени, чем Анетовка 2, которая исследовалась в 1988 и 1991/94 гг. и на сегодняшний день затоплена водами Бакшалинского водохранилища (ее исследование так и не было закончено). Описывая этот кремень, В.Ф. Петрунь указывал, что эти кремни – не верхнемелового, а сарматского возраста [11; с. 305]. Но довольно большая часть сырья Анетовки 2 – галечный кремень хорошего качества. Кроме галечного сырья, нами зафиксированы несколько плиток мелового кремня очень хорошего качества. В.Ф. Петрунь описал несколько мест выходов галечного кремня верхнемелового возраста и предположительно исходно палеозойского возраста на территории степного Побужья, начиная от «загривного» карьерчика (на «стрелке» рек Южного Буга и Бакшалы) до места впадения р. Синюхи в долину Ю. Буга (на правом и левом берегах) [11; с. 305-306]. Происхождение части галечного и плитчатого сырья на сегодняшний день точно не определено (для этого необходимо произвести специальный анализ каждого отдельно взятого кремня, что в связи с массой подобного материала пока представляется затруднительным). Учитывая мобильность первобытных коллективов охотников, кремень хорошего качества мог быть принесен с разных мест. Так, например, в 1997 г. В.Ф. Петрунь, изучив 10 кремневых изделий из подъемного материала позднепалеолитического местонахождения Анетовки 1, выяснил, что сырье могло происходить из разных мест и выделил два возможных района происхождения сырья: северный (в основном, пределы Кировоградской и Черкасской областей) и западный (из террасовых накоплений Днестровского бассейна) [13; с. 201-202]. Не исключен подобный вариант и с кремнем Анетовки 2. Учитывая особенности залегания кремня, В.Ф. Петрунь предполагал, что часть кремня хорошего качества местного происхождения могла быть выбрана в древности полностью и до наших дней не сохраниться (Петрунь, личное сообщение 1993 г.). Оценка и первичный отбор сырья происходил на месте его забора, так как на Анетовке 2 обнаружено очень мало целых галек. Часть кремневого сырья – со следами термического воздействия. Первобытные поселенцы стоянки пытались улучшить качество местного кремня. Кремень, который поддавался специальной термической обработке, визуально можно отличить по «жирному блеску» и отсутствию патины. Кремень, находившийся слишком близко к огню, приобретал розовый цвет и на нем появлялись мелкие «паутинки» трещин. Изделия из такого кремня – растрескавшиеся и, в основном, имеют шероховатую поверхность. Кремень, попадавший непосредственно в огонь (скорее всего – случайно) полностью растрескивался на куски и дальнейшей обработке не подлежал (становясь бордового цвета). На поселении в большом количестве присутствуют, как в виде артефактов, так и в виде манупортов, аллювиальные кремневые гальки типа карпатской [12] (и мелкоформатные, и более крупные), вне сомнения, специально принесенные на памятник для дальнейшего использования.

Древние мастера, по-видимому, подбирали любое качественное кремневое сырье и пытались его использовать. Нами зафиксированы подправленные древние изделия, относящиеся к мустьерской эпохе (имеющие характерный люстраж, не присущий позднепалеолитическим изделиям), с негативами «свежих» позднепалеолитических сколов. По такому же принципу обращались и с окатанными водой орудиями – присутствуют несколько таких орудий со «свежей» подправкой. Не исключено в таком случае, что например ориньяк-идные скребки высокой формы, присутствующие здесь, были подобраны в качестве сырья (учитывая близость расположения стоянок Анетовка 1 и Анетовка 2. Интересные данные были получены во время анализа материалов промывки культурного слоя. Наличие ракушек из сарматских горизонтов (определение д.г.-м.н. А.Л. Чепалыги) косвенно подтверждает, что камень брался из этих горизонтов, а ракушки – «побочный продукт», взятый из интереса во время добычи кремня. Кроме этого, в материалах из промывки присутствуют чешуйки описанного В.Ф. Петрунем декоративного подмосковного кремня фиолетового цвета, многократно переотлававшегося, – сначала, несомненно, ледником, а затем речными водами плейстоценовой р. Синюхи в долину Ю. Буга, которая располагается за пределами моренного языка морена днепровского оледенения, вскрываемого верховьями первой [11; с. 315-316]. При этом, какие-либо крупные отдельности подобного

кремня и изделия из него на этом участке отсутствуют, но чешуйки (как отходы производства) свидетельствуют о расщеплении фиолетового кремня в этом месте.

Кварц. Кварцевые породы камня на поселении представлены горным хрусталем, дымчатым кварцем, морионом, розовым кварцем, цитрином, жильным кварцем. Есть и окатанные мелкие кусочки, явно аллювиального происхождения. Судя по количеству и разнообразию кварцевого сырья, оно очень привлекало первобытных поселенцев Анетовки 2 своими качествами. Изучавший кварцы из культурного слоя памятника В.Ф. Петрунь определил несколько источников происхождения подобного сырья, как существенно удаленных от Анетовки, так и относительно близких к ней [12; с. 62-63]. Он подчеркивал, что «не вызывающий сомнения факт пристального «выбирательства» людьми Анетовки 2 мелких кусочков горного хрусталя заставляет усматривать в последних скорее всего предметы не производственного, а ритуального или развлекательного назначения» [12; с. 65]. Этот тезис возможно подтверждается новыми находками, например – кристалл с пропилами на торцах (по-видимому, для привязывания веревочки), т.к. сверлить горный хрусталь очень тяжело – он обладает той же твердостью, что и кремень (7 единиц по шкале Мооса) [23; с. 46]. Однако, необходимо отметить, что в культурном слое присутствуют и маленькие подвесочки из пластиночек жильного кварца с пробитым отверстием и несколько небольших галек молочного кварца с попыткой сверления отверстий (полуфабрикаты). Жильный кварц местного происхождения (Побужье) представлен в виде отдельностей (выломов) и окатанных галек. Жильный кварц, найденный во время раскопок, имеет матовый молочно-белый, бежевый, серовато-дымчатый, реже – розовый цвет, есть «заохренный» лимонитом кварц красного цвета. Представлен как крупно- так и мелкоформатными находками в виде орудий труда, подобных кремневым; хотя они худшего качества, поэтому без трассологического анализа предполагать, что их использовали так же, как и кремневые, мы не можем. Не исключено, что это были детские игрушки («как у взрослых», но не из кремня, который дает очень острые края и менее распространен в Побужье, чем подобный кварц). Жильный кварц также во множестве использовали в качестве отбойников, ретушеров, как материал для изготовления поделок. Во время раскопок стоянки Анетовка 13 в 1993 г. было выяснено, что охотники из Анетовки 13, «сидели» на подобной скале из жильного кварца, которая частично была вскрыта раскопками. Так что, подобное сырье в палеолите в степном Побужье было легкодоступным. И сегодня в окрестностях впадения Бакшалы в Южный Буг можно встретить кварцевые камни.

Граниты, амфиболиты, песчаники, известняки. Это – местные, легкодоступные для людей породы, которые они могли получать, не прикладывая особых усилий по их поиску и добыче. Гранитное Побужье, конечно же, представляет очень разнообразные варианты гранитоидов. Также широко распространены здесь песчаники, известняки, амфиболиты, которые на стоянке использовались как отбойники, ретушеры, абразивы, наковальни, подставки для разделки туш бизонов. Кроме указанных выше пород камня, на поселении присутствуют минералы из группы полевых шпатов, халцедонизированная древесина, сланцы и другие минералы местного происхождения.

Кварцитовые песчаники, среди археологов часто именуемые кварцитами, по мнению В.Ф. Петруня, в основном – местного происхождения. Очень часто встречаются в породе вместе с кремнем – часть желвака – кремень, часть – кварцитовый песчаник. В первую очередь, использовались аналогично кремню – для изготовления орудий, а также в качестве отбойников и ретушеров.

Гранат. На поселении найдены мелкие кристаллы гранатов розового, вишневого и красного цветов. Не исключено специальное избирательство кристаллов граната из интереса (подобно кристаллам кварцев). Но, в основном, мелкие зерна граната (как и мелкие зерна кварца), по-видимому, выпадали из гранитных и амфиболитовых отбойников и абразивов (в составе этих мелкозернистых пород они присутствуют как включения [23;11]). Сами отбойники и абразивы во многих случаях отсутствуют, но наличие мелких зерен граната и кварца свидетельствуют об их использовании в этом месте (отбойники, ретушеры, абразивы унесли или выбросили, а зерна минералов-включений, выпавшие из них, остались в местах работы этими орудиями).

Обсидиан, пемза. На Анетовке 2 присутствуют скребок и несколько мелких чешуек из обсидиана черного цвета. По определению В.Ф. Петруня, обсидиан – северокавказского происхождения [12; с. 59] Скребок выглядит относительно «свежим», т.е., его изготовили на поселении, а не принесли в готовом виде сюда из Кавказа (в таком случае он бы был достаточно затерт-затуплен со всех сторон от длительного контакта с кожаным мешочком или сумкой). Наличие мелких чешуек из этого материала говорит о том, что здесь, как минимум, если и не изготовляли орудия из обсидиана, то подживляли рабочие края. Кроме обсидиановых находок, найден кусочек пемзы, происхождение которого не определено, но пемза – тоже вулканическая порода [23; с. 88] и, возможно, происходит оттуда же, откуда обсидиан.

Тальк, тальковые сланцы. В.Ф. Петрунь изучивший 49 обломочков метаультрабазитовых образований, представленных тремя разновидностями зеленовато-серых, жирных на ощупь, мягких (царапаемых медной иглой), рассланцованных пород, выделил среди них северокавказский серпентинит, хлорито-актинолитовые и талько-хлорито-актинолитовые сланцы как Приазовья, так и Криворожья [12; с. 63-65]. Необходимо указать,

что все находки представлены в довольно маленьких кусочках, т.е. сырье, принесенное издалека, в данном случае использовали по-максимуму. Нам неизвестно о случаях широкого использования тальков в палеолите, как например, в более поздние времена – для изготовления литейных форм и т.п. Известны находки маленьких скульптурных фигурок, представляющих предметы мобильного искусства, изготовленные из подобных пород, но на Анетовке 2 подобных фигурок пока найдено не было. На двух, изученных В.Ф. Петрунем, крупных фрагментах сохранились признаки утилизации, которые были им подробно описаны и выдвинуты предположения о возможных вариантах использования тальков. На одном обломке – это следы притертости, явно не совпадающие с исходной слоистостью-сланцеватостью породы, скорее всего обусловленные стремлением сделать менее шершавой внутреннюю поверхность какого-то вычищенного кожаного изделия или швов на нем. Подобные манипуляции могли смягчить воздействие на кожу человека (в частности, новорожденных) выделанных из шкуры животных деталей одежды. Полуцилиндрическая выемка диаметром до 10 мм на другом фрагменте (до 20 мм длиной) – результат процедуры придания большей скользкости скорее всего уже не кожаному (чтобы не отпугивать этим запахом потенциальных травоядных объектов охоты), а сплетенному из растительных волокон шнуру для силка. Подобная «жирная» смазка минерального происхождения сохранялась достаточно долго, обеспечивая необходимый эффект стягивания петли силка, а также могла усиливать пробойную способность деревянных древков стрел [12; с. 64, 66]. Среди находок из раскопок последних лет присутствуют еще два фрагмента тальковых сланцев с явными следами притертости (в виде желобков). Помимо указанных Петрунем вариантов использования тальков, мы можем предположить, что тальки (наряду с пудрой из каолина, во множестве присутствующем на Анетовке 2) первобытные жители поселения вполне могли применять для обработки рук с целью предотвращения их скольжения во время работы с кремнем и разделки туш животных, а также в «медицинских» целях как дезинфицирующее средство в виде присыпок, пудр (и каолин, и тальк обладают адсорбирующими, высушивающими свойствами). И сегодня эти природные минералы используются в официальной медицине при следующих показаниях: «Наружно – дерматиты, язвы, опрелости, ожоги и др.» [22; с. 154, 155].

Охры. На Анетовке 2 зафиксировано широкое использование пигментных охр в виде минерального сырья, окрашенных участков грунта, украшений и поделок из охристых минералов, «минеральных карандашей», окрашенных черепов и лопаток бизонов, орудий труда для изготовления кремневых изделий (отбойники, наковальни) [8;9;10]. Коллекцию собранных охристых пород Анетовки 2 составляют минералы разноразмерных фракций, общим весом более 4 кг. На Анетовке 2 присутствует как не обожженное сырье, так и со следами обжига. В. Ф. Петрунь установил два основных источника происхождения охр Анетовки 2: Криворожский железорудный бассейн («приносное» сырье) и Побужье (местное сырье) [12]. В качестве источников красок желтых, охристых, красных, вишневых оттенков на поселении Анетовка 2 использовались бурые железняки – лимониты, красные железняки – гематиты и железистые роговики – микрокварциты, включая джеспилиты, глинистые образования из разреза т.н. пестрых глин плейстоценовых лессовых горизонтов, песчаники, цветные глины. [12]. В настоящее время изучение охристых пород памятника продолжается сотрудниками геолого-географического факультета ОНУ им. И.И. Мечникова С.В. Кадуриным и И.А. Лосевым. Ими обнаружены среди пигментных охр гематиты и магнетиты (магнитные железняки, ближайšie к Анетовке месторождения которых известны на р. Синюха, впадающей в Южный Буг) [10].

Каолин, мергель, мел. Глинистые минералы белого цвета в палеолитическое время, как и охристые породы, часто использовались в качестве сырья для получения красок. На поселении Анетовка 2 найдено много кусочков стяжений белого цвета вторичного происхождения, которые могли использоваться в качестве источника белых красок. Мергель, каолин, так же, как и образования типа так называемой глины-«белоглазки» повышенной прочности, происходят из разреза плейстоценовых лессовых горизонтов Северного Причерноморья, в том числе ближайших окрестностей памятника [12; с. 60-61; 10]. Подобное сырье было легкодоступным для палеолитических жителей Анетовки 2. Они могли выбирать его из естественных разрезов, в том числе и совсем рядом со стоянкой.

Лазурит? Помимо наличия на Анетовке 2 минералов, могущих давать краски красного и белого цветов, мы обнаружили в культурном слое остатки порошка какого-то минерала синего цвета – несколько небольших пятен синеватого цвета на желтоватом фоне суглинков (визуально выглядело как рассыпанная «присыпка», «пудра»). В.Ф. Петрунь, осмотревший образцы, предположил, что не исключена возможность присутствия в слое ляпис-лазури (лазурита), являющейся природной синей краской – ультрамарином [9; 10]. Кроме этой находки, среди извлеченных гнейсов присутствуют очень маленькие кусочки минералов серо-голубого цвета, которые также могли использовать в качестве красителей.

У древних обитателей поселения были определенные знания, представления и определенные традиции, которым они следовали. Необходимость использования минерального сырья, как из прагматических, так и из эстетических соображений (в производственном процессе или же в ритуальных целях, для защиты от гнуса,

раскраски тела, или в гигиенических целях, для изготовления украшений и предметов мобильного искусства и т.д., и т.п.), часто «заставляла» людей совершать экспедиции с целью первобытной «геологоразведки», добычи и доставки необходимых им минералов. Часто, по-видимому, в этих «экспедициях» срабатывало извечное человеческое любопытство, в результате чего люди приносили на стоянку и что-нибудь необычное, которому не всегда находили применение в дальнейшем. Различные камни не кремневых пород использовались как с дополнительной обработкой, так и без нее.

Мы лишь в общих чертах рассмотрели использование различного минерального сырья на позднепалеолитическом поселении Анетовка 2, в связи с особенной массовостью материалов этого памятника и ограниченностью объема статьи. Скрупулезное изучение доступными методами (с привлечением представителей смежных наук) различных материалов может давать великолепные результаты, чему пример работы Виктора Федоровича Петруня, изучившего мелкоформатные камни из промывок, на которые при раскопках исследователи редко обращают внимание, т.к. априори считают естественными включениями литологических горизонтов, в которых залегают культурные слои памятников. Результаты, полученные В. Ф. Петрунем позволили, выражаясь его словами «не только сделать однозначные (особенно до изучения массива обработанных кремней коллекции, насчитывающих свыше двух миллионов образцов!) выводы относительно назначения отдельных новых видов сырья или направления передвижения будущих анетовцев...», но и послужили «достаточно убедительным примером постановки и решения аналогичных задач применительно к другим крупным археологическим объектам, во всяком случае для эпохи камня» [12; с. 67]. Всестороннее изучение минерального сырья, извлеченного при раскопках Анетовки 2, дает дополнительную информацию для восстановления некоторых моментов, связанных с его довольно «широким» применением палеолитическими жителями приледниковых степей гранитного Побужья, позволяет проследить стратегию использования разных видов сырья для разных целей, а также дает пример использования, как местных, легкодоступных пород, так и сырья, достаточно удаленного от поселения, принесенного во многих случаях с месторождений, находящихся более, чем за 100 км от стоянки. Изучение различных материалов позволяет из фрагментов данных, полученных в итоге исследований, складывать «картинки», иллюстрирующие отдельные эпизоды жизнедеятельности палеолитических охотников на бизона (связанные как с производственной деятельностью, так и с религиозными представлениями и эстетическими предпочтениями того времени).

Благодарности. С огромной признательностью и благодарностью автор вспоминает к.г.-м.н. Виктора Федоровича Петруня (1922-2005 гг.) – уникального специалиста и прекрасного человека, с которым автору статьи посчастливилось сотрудничать в 1991-2003 гг.

Автор также выражает свою благодарность за консультации сотрудникам ГГФ ОНУ им. И.И. Мечникова – к.г.-м.н. Сергею Владимировичу Кадурину и Игорю Александровичу Лосеву.

Список использованной литературы:

1. Бибилова В.И., Старкин А.В. Характеристика остеологического материала из раскопок позднепалеолитического поселения Анетовка 2 // Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка 2. – Киев: Наукова думка, 1989. – С. 127-131.
2. Бибилова В.И., Старкин А.В. Териокомплекс позднепалеолитического поселения Анетовка 2 // Четвертичный период. Палеонтология, археология. – Кишинев: Штиинца, 1989. – С. 8-16.
3. Главенчук А.В. Раскопки производственного участка на Анетовке 2 // Археология и этнология Восточной Европы: материалы и исследования. – Одесса: Гермес. 1997. – С. 76-86.
4. Главенчук А.В. Производственный участок на позднепалеолитическом поселении Анетовка 2 // АЗ, 2003. – Вып.3. – С. 51-58.
5. Главенчук А.В. Исследование производственного участка на позднепалеолитическом поселении Анетовка 2 // SP, 2003-2004. – №1. – С. 206-227.
6. Главенчук А.В. Рабочие места для кремневого производства на позднепалеолитическом поселении Анетовка 2 (по материалам северо-восточного участка памятника) // Человек в истории и культуре. – Одесса – Терновка, 2007. – С. 100-110.
7. Главенчук А.В. Планиграфия находок и микростратиграфия культурного слоя участка ЕИ/13-22 на поселении Анетовка 2 // SP, 2005-2009. – №1. – С. 225-242.
8. Главенчук А.В. О некоторых типах позднепалеолитических украшений (по материалам северо-восточного участка поселения Анетовка 2) // Древнее Причерноморье. – Вып.9. Одесса. ФЛП «Фридман А.С.», 2011. – С. 101-106.
9. Главенчук А.В. Использование пигментных охр на позднепалеолитическом поселении Анетовка 2 // SP, 2012. – №1. – С. 293-300.
10. Главенчук А.В. К вопросу об использовании красок в позднем палеолите (на примере позднепалеолитической стоянки Анетовка 2) // Человек в истории и культуре. – Одесса: СМІЛ, 2012. – С. 193-200.

11. Петрунь В.Ф. К итогам археолого-петрографических изысканий на поселении сабаатиновской культуры «Виноградный Сад» и на памятниках палеолита в прилегающем регионе // АА, 2003. – №13. – С. 299-307.
12. Петрунь В.Ф. О мелкоформатном, преимущественно некремнистом камне из промывок культурного слоя поселения Анетовка 2 на реке Бакшала. // АЗ, 2003. – Вып.3. – С. 59-67.
13. Пиструил И.В. Новые данные о позднепалеолитической стоянке Анетовка 1 // Археологія та етнологія Східної Європи: матеріали і дослідження. – Одеса: Астропринт, 2000. – С. 197-204.
14. Смольянинова С.П. Палеолит и мезолит Степного Побужья. – К.: Наукова думка, 1990. – 107 с.
15. Станко В.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка 2 // Каменный век: памятники, методика, проблемы. – Киев: Наукова думка, 1989. – С. 113-125.
16. Станко В.Н. К методике изучения микроструктур памятников палеолита // Древности причерноморских степей. Киев: Наукова думка, 1993. – С. 4-8.
17. Станко В.Н. О культе быка в раннепервобытных общинах степного Причерноморья // Древнее Причерноморье. – Одесса: ОАО, 1993. – С. 3-6.
18. Станко В.Н. Охотники на бизона в позднем палеолите Украины // АА, 1996. – №5. – С. 129-138.
19. Станко В.Н. Некоторые итоги изучения позднего палеолита Северо-Западного Причерноморья (Южнобугская группа памятников) // Археология и этнология Восточной Европы: материалы и исследования. Одесса: Гермес, 1997. – С. 14-27.
20. Станко В.Н. Анетовка 2 – позднепалеолитическое поселение и святилище охотников на бизонов в Северном Причерноморье // SP, 1999. – № 1. – С. 322-325.
21. Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка 2. Киев: Наукова думка, 1989. – 138 с.
22. Тринус Ф.П. Фармако-терапевтический справочник. – Киев: Здоровья, 1989. – С. 154, 155.
23. Шуман Мир камня. В 2-х тт. Т.1. Горные породы и минералы. – М.: Мир, 1986.

Список сокращений:

АА – Археологический альманах. Донецк: Центр.

АЗ – Археологические записки Донского археологического общества. Ростов-на-Дону.

ОАО – Одесское Археологическое Общество.

SP – Stratum plus. – СПб., Кишинев, Одесса, Бухарест: РР «Stratum plus»

Игорь Пиструил

кандидат исторических наук

зав. лабораторией археологии и этнографии

Одесского национального

университета им. И.И. Мечникова

ПАМЯТНИКИ ЭПИГРАВЕТА СЕВЕРО-ЗАПАДНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

В статье рассматриваются проблемы интерпретации археологического материала на примере эпиграветтских памятников степей Северо-Западного Причерноморья максимума последнего оледенения.

Ключевые слова: Северо-Западное Причерноморье, верхний палеолит, эпиориньяк, эпиграветт, Анетовка 2, Большая Аккаржа.

За время изучения каменного века степей Северо-Западного Причерноморья (Нижнее Поднестровье и Нижнее Побужье) было открыто большое количество памятников [напр.: 14; 15; 28 и др.]. Накопленные материалы широко используются для культурно-исторической и социально-экономической реконструкции жизни древних коллективов людей. Некоторые стоянки частично или полностью исследованы в ходе раскопок, но значительное их количество представлено только подъемным материалом, что затрудняет их хронологическую и индустриальную интерпретацию. Существенную роль при этом играет и различие концептуальных подходов исследователей к обрабатываемому материалу. Кроме этого, мы имеем разную степень изученности не только по отдельным эпохам, но и внутри этих эпох каменного века данной территории. Так, эпоха мустье (средний палеолит) представлена единичными находками, в основном – без геологического контекста. То же самое можно было говорить (до недавнего времени) и о неолитической эпохе. Таким образом, подавляющее большинство памятников отнесено или к верхнему палеолиту, или к мезолиту, которые также изучены крайне неравномерно. Так, памятники первой половины верхнего палеолита, финального палеолита и раннего мезолита либо единичны, либо представлены исключительно подъемными материалами, либо хронология и индустриальная принадлежность неоднозначно интерпретируется исследователями.

К периоду максимума последнего оледенения (~22 – 18-17 тыс. лет назад) относится большинство исследованных памятников. Используя полученные материалы, разрабатывается общая хронология каменного века региона, выделяются отдельные археологические культуры, где рассматривается их происхождение и развитие во времени. При этом прослеживается два подхода к интерпретации археологического материала в ходе технико-типологической классификации коллекций: 1) памятники относятся к известным индустриям верхнего палеолита общеевропейского контекста (напр.: Ю.Э. Демиденко [10], Л.Л. Зализняк [12], А.А. Кротова [16; 17]); 2) выделяются отдельные местные археологические культуры, которые иногда привязываются к общеевропейским индустриям (аккаржанская [23], анетовская [18; 26; 28; 32], среднебугская [26] и т.д.). Причем, никто из исследователей принципиально не отрицает присутствия в период максимального оледенения на данной территории двух индустрий общеевропейского масштаба – эпиграветт и эпиориньяк, однако они по-разному видят их происхождение и дальнейшее развитие. Особенно ярко это проявляется при выделении отдельных археологических культур региона, когда разноиндустриальные памятники объединяются в одну археологическую культуру, либо одни и те же памятники разными исследователями включаются в разные культуры со своим генезисом и дальнейшим развитием, при, иногда, одних и тех же названиях культур, выделенных по разным критериям, что вносит еще больший разброд и сумятицу в понимание культурно-исторического процесса региона.

Анализу данных концепций можно уже посвятить отдельное монографическое исследование, поэтому остановимся на эпиграветском эпизоде максимума последнего оледенения Северо-Западного Причерноморья. Для памятников эпиграветта характерна призматическая техника первичного расщепления. Среди изделий со вторичной обработкой преобладают микропластины и микроострия с притупленным краем – когда крутая ретушь «снимает», практически до середины край заготовки. Скребки – концевые на пластинах или их сечениях (высокие формы отсутствуют), их немного меньше, чем резцов (среди которых преобладают ретушные). К рассматриваемому времени относятся два памятника, на которых проведены стационарные исследования, – Большая Аккаржа в нижнем Поднестровье и Анетовка 2 – в степном Побужье.

Стоянка Большая Аккаржа находится на правом берегу р. Аккаржа в 1,5 км к юго-востоку от с. Великодолинское (Беляевский р-н Одесской обл.). Памятник открыт В.И. Красковским в 1955 г. [13]. Первые исследования на нем провел П.И. Борисковский в 1959 и 1961 гг. [2; 3; 9]. Им было исследовано 130 м² площади стоянки, где было обнаружено около 19000 кремневых изделий. Техника первичного расщепления – призматическая. Среди изделий со вторичной обработкой преобладают микропластины и микроострия с притупленным краем (около половины всех изделий). Скребки – концевые, их немного меньше, чем резцов (среди них преобладают ретушные). Тогда было установлено, что культурный слой, в основном, залегал в серовато-желтом переходном слое, во многих местах прорезанном кротовинами на глубине 0,55-1,05 м от дневной поверхности и имел мощность 0,35-0,5 м. Стоянка была датирована концом позднего палеолита и отнесена к степной, приморской промежуточной зоне развития позднепалеолитической культуры [4; с. 27-28]. Так как это был, в принципе, первый памятник верхнего палеолита региона вопрос культурной принадлежности не ставился, а его материалы сравнивались с уже известными памятниками Приазовья – Амвросиевкой и Каменными балками I и II [4; с. 12]. Позднее, материалы памятника (как частично раскопанного и достаточно известного на то время) послужили основанием для выделения аккаржанской культуры [23; с. 220]. В целом, полученный в ходе раскопок П.И. Борисковским материал относится к эпиграветту (без посторонних инокультурных примесей).

В 1988-1993 гг. исследования на памятнике продолжил И.В. Сапожников. За это время было раскопано более 300 м² площади стоянки, где было выделено четыре отдельных хозяйственно-бытовых комплекса и обнаружено более 30000 кремневых изделий [24; 25; с. 15, 132]. Анализ проведенного В.Ф. Петрунем геологического исследования на стоянке [19], а также полученные даты (19200±200 Ki-11307; 19055±200 Ki-11340; 18760±210 Ki-11306) [27; табл. 4] позволили исследователю удревнить возраст стоянки и датировать ее максимумом последнего оледенения. Полученный в ходе раскопок 1988-1993 гг кремневый материал, в целом, характеризуется как эпиграветский, однако «немногочисленные, но выразительные формы и типы орудий, которые можно охарактеризовать как ориньякоидные», дали основание выделить И.В. Сапожникову новый тип индустрии – «граветтоидно-ориньякоидные индустрии или т.н. «ориньякоидный эпиграветт»» [25; с. 228, 230]. Такое определение памятника встретило серьезные возражения у ряда исследователей, которые определили «ориньякоидные формы» Большой Аккаржи как эпиориньякскую примесь [11].

Позднепалеолитическое поселение охотников на бизона Анетовка 2 обнаружено в 1978 г. и систематически исследуется уже более 30 лет Причерноморской экспедицией под руководством В.Н. Станко (1978-2007 гг.) и И.В. Пиструила (2008-2011 гг.). Результаты исследований хорошо представлены в археологической литературе [28; 29; 30; 32; 33 и др.]. Поселение расположено на мысу правого берега реки Бакшалы, притока Южного Буга, на площадке третьей надпойменной террасы, слегка покатой к реке, на юго-западной окраине села

Анетовка Доманевского района Николаевской области. Археологические находки на поселении составляют, в первую очередь, изделия из кремня и фаунистические остатки.

За время раскопок было изучено около 1500 м² площади памятника и найдено более 1,5 млн. кремневых изделий и около 0,5 млн. обломков костей животных (30; с. 131). Среди фаунистических остатков около 98% всех костных определимых остатков составляют кости бизона [1; с. 129]. Возраст памятника определяется 18-19 тыс. лет, что соответствует максимуму последнего оледенения (радиоуглеродные даты: 18040 ± 150 ЛЕ 2424; 19088 ± 980 ЛЕ 4610; 19170 ± 120 ЛЕ 2947) [31]. Анетовка 2 определяется как долговременное поселение с круглогодичным обитанием на нем охотников, что подтверждается фаунистическим материалом [1].

На исследованной площади поселения были выделены три структурно и функционально различных комплекса:

а) макроскопление кремня и фауны (до 500 м²);

б) группа отдельных микроскоплений (около 40), состоящих из костей животных и кремня, расположенных на площадке к западу от макроскопления;

в) комплекс, расположенный к северу от макроскопления и состоящий из микроскоплений преимущественно кремневых изделий: галек, осколков, нуклеусов, сколов, изделий с вторичной обработкой, а также каменных наковален, абразивов, отбойников.

Макроскопление вытянуто по линии Ю-В-С-З и связывается оно автором раскопок с ритуальным комплексом [30; с. 131; 31; с. 25]. После того, как люди оставили поселение, это скопление, видимо, подверглось частичному разрушению, образовав с частью комплекса по производству кремневого и костяного инвентаря, расположенного к северу, мощное скопление кремня и фауны. Группа отдельных микроскоплений, открытых на западном участке раскопа, интерпретируется как производственные комплексы по утилизации охотничьей добычи.

С 1992 года работы ведутся на участке производственного комплекса, связанного с первичным расщеплением кремневого сырья и изгоровлением изделий со вторичной обработкой, который находится на северо-восточной окраине поселения [5; с. 76-86; 6; с. 206-227; 7; с. 51-58, 8; с. 100-110; 30; с. 129-138].

Производственный комплекс Анетовки 2 характеризуется наличием полного цикла расщепления кремня: от расколотых галек и нуклеусов до готовых орудий труда. Это типично эпиграветский комплекс. Среди изделий со вторичной обработкой абсолютно преобладают микропластины и микроострия с притупленным краем. Вторая по численности группа изделий – резцы, среди которых преобладают ретушные [20]. Скребки – концевые, изготовлены преимущественно на пластинах, более чем в 10 раз уступают по численности резцам. Также в коллекции присутствуют острия на пластинах и отщепах, проколки, долотовидные изделия и др. Большой серией представлены изделия из кости и рога. Наличие ориньякоидных элементов (скребков высокой формы, специфических микроострий сагайдакско-мураловского типа и др) позволило С.П. Смольяниновой и В.Н. Станко выделить отдельную археологическую культуру – анетовскую (Анетовка 1, Анетовка 2, Владимировка 6-4 слои и другие памятники), которая на разных этапах своего развития контактировала с племенами ориньякского круга [32; с. 18; 33; с. 102-103]. По наличию этих же «ориньякоидных элементов» И.В. Сапожников отнес индустрию Анетовки 2 к выделенному им «ориньякоидному эпиграветту» [25; с. 230]. Есть и альтернативная точка зрения на анетовскую культуру. Н.П. Оленковский под анетовской эпиграветтской культурой понимает культуру, «базирующуюся исключительно на индустрии стоянки Анетовка 2...», непосредственную базу для образования которой необходимо искать, вероятнее всего, в Украинском Прикарпатье» [18; с. 190]. Однако, проведенный типологический анализ резцов стоянок Анетовка 2 и Большая Аккаржа [21; 22] показал практически их полную типологическую и статистическую идентичность, эти резцы по некоторым специфическим особенностям отличаются от резцов эпиориньякских памятников региона. Остальные изделия со вторичной обработкой этих памятников (прежде всего микропластины с притупленным краем и скребки) демонстрируют большую схожесть между собой, с одной стороны, и достаточно большие отличия от подобных изделий эпиориньякских памятников региона, другой стороны.

В связи с этим, встает вопрос о присутствии на эпиграветтских памятниках т.н. «эпиориньякских изделий». Как правило, это выделяемые авторами исследований скребки высокой формы и микроострия «сагайдакско-мураловского типа». Скребки высокой формы на эпиграветтских памятниках Анетовка 2 и Большой Аккарже выделены, прежде всего, на осколках и обломках кремня у которых «ретуширована» какая-то грань. Это сильно «выбивается» от остального количества скребков памятников, изготовленных преимущественно на пластинах. Во-первых, на обоих памятниках – это единичные изделия. Во-вторых, по типу заготовки данные изделия отличны от подобных изделий эпиориньякских памятников региона (напр.: Анетовки 1), где такие изделия изготовлены на крупных массивных отщепах. В третьих, технологию первичного расщепления этих памятников целенаправленно никто не изучал. Поэтому вполне вероятно, что подобные изделия – результат начальной стадии первичного расщепления, которые по каким-либо причинам не пошли в дальнейшее производство, а использовались функционально в качестве скребков (для этого требовалась небольшая

подправка ретушью). Что же касается микроострий «сагайдакско-мураловского типа» – это специфическая группа изделий, к тому же имеющая ряд разновидностей. Вариант присутствия их на Большой Аккарже как эпиориньякский эпизод заселения, уже приводился в данной работе. С другой стороны, на Анетовке 2 среди тысяч микроострий и микропластин с притупленным краем выделено около 300 микроострий сагайдакского типа [33; с. 51]. Исследования последних 20-ти лет производственного участка поселения Анетовка 2 с применением сплошной промывки культурного слоя указывают на практически полное отсутствие данного типа изделий на этом участке. Также маловероятно, что какая-то группа инокультурного населения оставила, в результате своего пребывания на памятнике, исключительно микроинвентарь. Можно предположить, что данная категория изделий Анетовки 2 – результат использования микропластин в трудовой деятельности (макроследы износа), либо – это результат первой стадии изготовления притупленного края.

Таким образом, Анетовка 2 и Большая Аккаржа – типично эпиграветтские памятники, наличие на которых «эпиориньякских элементов» требует в настоящий момент дополнительного доказательства либо объяснения. На данном этапе развития науки наличие «эпиориньякской примеси» на эпиграветтских памятниках должно доказываться всесторонним анализом не только кремневого инвентаря памятников, но и анализом культурного слоя стоянок, а не объясняться исключительно «культурными контактами» (хотя такой вариант тоже возможен, но с вескими аргументами).

Список использованной литературы:

1. Бибикина В.И., Старкин А.В. Характеристика остеологического материала из раскопок позднепалеолитического поселения Анетовка 2 // Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка 2. – К.: Наукова думка, 1989. – С. 127-131.
2. Борисковский П.И. Раскопки позднепалеолитической стоянки Большая Аккаржа в 1961 году // КС ОГАМ за 1961 год. – Одесса, Одесское книжное изд-во, 1963. – С. 7-10.
3. Борисковский П.И., Красковский В.И. Памятники древнейшей человеческой культуры Северо-Западного Причерноморья. – Одесса: Одесское книжное из-во, 1961. – 37 с.
4. Борисковский П.И., Праслов Н.Д. Палеолит бассейна Днестра и Приазовья // Археология СССР. САИ. Вып. А1-5. – М.-Л.: Наука, 1964. – 54 с.
5. Главенчук А.В. Раскопки производственного участка на Анетовке 2 // Археология и этнология Восточной Европы: материалы и исследования. – Одесса: Гермес, 1997. – С. 76-86.
6. Главенчук А.В. Исследование производственного участка на позднепалеолитическом поселении Анетовка 2 // *Stratum plus*. – СПб., Кишинев, Одесса. – 2003-2004. – №1. – С. 206-227.
7. Главенчук А.В. Производственный участок на позднепалеолитическом поселении Анетовка 2 // Археологические записки. – Ростов-на-Дону, 2004. – Вып.3. – С. 51-58.
8. Главенчук А.В. Рабочие места для кремневого производства на позднепалеолитическом поселении Анетовка 2 (по материалам северо-восточного участка памятника) // *Человек в истории и культуре*. Одесса – Терновка, 2007. – С. 100-110.
9. Григорьева Г.В. Позднепалеолитические памятники Северо-Западного Причерноморья и Северного Приазовья: Автореф. дис. ... канд. историч. наук. – Л., 1968. – 18 с.
10. Демиденко Ю.Э. Северное Причерноморье в европейском контексте проблематики раннего и среднего периодов верхнего палеолита // *Человек в истории и культуре*. – Одесса-Терновка, 2007. – С. 52-79.
11. Демиденко Ю.Э., Нужный Д.Ю. Проблемы верхнего палеолита Северного Причерноморья и книга И.В. Сапожникова «Большая Аккаржа. Хозяйство и культура позднего палеолита Степной Украины» // *Stratum plus*. – №1. – 2003-2004. – С. 507-523.
12. Залізняк Л.Л. Передісторія України X-V тис. до н.е. – К.: Бібл. українця, 1998. – 306 с.
13. Красковский В.И. Стоянка позднепалеолитического времени вблизи Одессы // КСИА АН УССР. – 1957. – Вып.7. – С. 5-6.
14. Красковский В.И. Памятники палеолита и мезолита Северо-Западного Причерноморья. – К.: Наук. думка, 1978. – 68 с.
15. Красковский В.И., Станко В.Н. К археологической карте-схеме памятников каменного века Нижнего Поднестровья // МАСП. – Одесса, 1966. – Вып.5. – с. 236-241.
16. Кротова А.А. Синхронизация технокомплексов позднего палеолита в Северном Причерноморье // АА. – Донецк, 2000. – №9. – С. 89-98.
17. Кротова А.А. Граветтійні комплекси Північного Причорномор'я // Археологія. – 2000. – №2. – С. 30-37.
18. Оленковский Н.П. Эпиграветт Восточной Европы. Культурно-исторический аспект. – Херсон, 2008. – 431 с.
19. Петрунь В.Ф. Заключение о результатах геологической рекогносцировки окрестностей раскопа 1991 г. позднепалеолитической стоянки Большая Аккаржа и визуальное изучение последнего // В: Сапожников И.В. Большая Аккаржа. Хозяйство и культура позднего палеолита степной Украины // *Кам'яна доба України*. – К.: Шлях, 2003. – Вып.3. – С. 271-279.
20. Піструїл І.В. Різці пізньопалеолітичного поселення Анетівка 2 // Археологія. – 2003. – №4. – С. 55-65.

21. Піструїл І.В. Різці на пам'ятках пізнього палеоліту північно-західного Причорномор'я. – Автореф. ... канд. істор. наук. – К., 2005. – 20 с.
22. Пиструил И.В. Опыт типолого-статистического изучения резцов на памятниках позднего палеолита северо-западного Причерноморья // Археологические записки. – Ростов-на-Дону, 2005-а. – Вып.4. – С. 16-20.
23. Рогачев А.Н, Аникович М.В. Поздний палеолит Русской равнины и Крыма // Палеолит СССР. – М.: Наука, 1984. – С. 162-271.
24. Сапожников І.В. Господарсько-побутові комплекси поселення Велика Акаржа // Археологія. – 2002. – №1. – С. 75-81.
25. Сапожников И.В. Большая Аккаржа. Хозяйство и культура позднего палеолита степной Украины // Кам'яна доба України. – К.: Шлях, 2003. – Вип.3. – С. 5-270.
26. Сапожникова Г.В., Коробкова Г.Ф., Сапожников И.В. Хозяйство и культура населения населения Южного Побужья в позднем палеолите и мезолите. – Одесса-Санкт-Петербург, 1995. – 148 с.
27. Сапожников И.В., Сапожникова Г.В. Каменный век Северо-Западного Причерноморья // Stratum plus. – №1. – 2011. – С. 15-149.
28. Смольянинова С.П. Палеолит и мезолит степного Побужья. – К.: Наук. думка, 1990. – 107 с.
29. Станко В.Н. К методике изучения микроструктур памятников палеолита // Древности причерноморских степей. – К.: Наукова думка, 1993. – С. 4-8.
30. Станко В.Н. Охотники на бизона в позднем палеолите Украины // Археологический альманах. – Донецк, 1996. – №5. – С. 129-138.
31. Станко В.Н. Некоторые итоги изучения позднего палеолита Северо-Западного Причерноморья (Южнобугская группа памятников) // Археология и этнология Восточной Европы: материалы и исследования. – Одесса: Гермес, 1997. – С. 14-27.
32. Станко В.Н., Смольянинова С.П. Исследование палеолита и мезолита степного Побужья // СА. – 1985. – №4. – С. 5-20.
33. Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н. Позднепалеолитическое поселение Анетовка 2. – К.: Наук. думка, 1989. – 139 с.

Сергей Лысенко

кандидат исторических наук
старший научный сотрудник ИА НАНУ

Светлана Лысенко

кандидат исторических наук
старший научный сотрудник ИА НАНУ

К ВОПРОСУ О ПРЕДЕЛАХ ВОЗМОЖНОСТЕЙ В РЕКОНСТРУКЦИИ КОСТЮМА НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ ЭПОХИ БРОНЗЫ (КРИТИКА ПОДХОДА З.ВАСИНОЙ И Л.КЛОЧКО)

Статья посвящена критике необоснованных графических реконструкций костюмов населения Украины эпохи бронзы.

Ключевые слова: эпоха бронзы, украшения, реконструкция костюма

В последнее время появился ряд публикаций, содержащих графические реконструкции костюмов населения Украины эпохи бронзы [8; 10; 11; 12]. Степень достоверности предлагаемых реконструкций внушает серьезные сомнения. Ввиду отсутствия каких-либо конкретных данных для воссоздания костюма, авторы реконструкции преподносят свое видение этих костюмов в сочетании с украшениями найденными в погребениях и кладах, оправдывая эти фантазии использованием гипотетического метода. Однако сама автор предложенной методики реконструкций костюма, З.В. Доде, пишет, что «Размещение имеющихся артефактов на произвольно выполненных изображениях одежды вряд ли следует считать реконструкцией» [9, с. 307]. Таким образом, в приведенных случаях реконструкции костюмов эпохи поздней бронзы, предел возможностей конкретного археологического материала был явно превышен.

Произвольное изображение деталей костюма не является реконструкцией в общепринятом понимании этого слова. Для реконструкции должны быть какие-то основания. В данном случае оснований нет никаких. А приводимые авторами параллели слишком далёкие и зачастую разновременные. Мы можем предполагать, что носители культур эпохи бронзы Украины использовали тканые полотна и обработанную кожу для изготовления одежды, но мы никак не можем достоверно изображать типы одежды и её покрой. Подобные рисунки можно считать лишь фантастикой с сильным налётом этнографических и театральных мотивов. Никакого отношения к реальным костюмам населения Украины в эпоху бронзы данные изображения не имеют.

В приведенных ниже «реконструкциях» широко использован принцип «новогодней ёлки» когда механически объединены вещи не только из разных погребений и с разных территорий, а и вообще относящиеся к различным культурам и имеющие различную датировку.

Отдельно следует отметить половую принадлежность носителей реконструируемых костюмов. Для данного периода четкой градации инвентаря (в частности, украшений) характерного для мужских и женских погребений не разработано. Антропологические определения пола и возраста имеются далеко не для всех погребений. Если говорить о Гордеевском могильнике (материалы которого широко используются Л.С.Клочко и З.А.Васиной), то антропологически определены только 5 погребений – все они содержали останки мужчин [14]. И в этих погребениях тоже присутствовали украшения, например, булавки, янтарные бусины, кольца-подвески [5]. На Малополовецком могильнике бронзовые украшения происходят из погребений женщины 35-40 лет и подростка (п.1); взрослых мужчины и женщины (п.63); зрелого мужчины (п.68); ребенка в возрасте второго детства (п.72) [15; антропологические определения Л.В.Литвиновой]. Таким образом, наличие украшений в погребении нельзя считать доказательством женского пола погребенного.

Рассмотрим далее несколько подробнее раздел монографии З.А.Васиной «Український літопис вбрання» [8], посвященный реконструкции костюмов населения Украины эпохи бронзы. Не останавливаясь на текстовой части данной работы, которая не выдерживает никакой критики, обратим внимание на иллюстрации.

«Комплекси вбрання катакомбної культури (ранній етап епохи бронзи). Реконструкція З.Васіної» [8, с. 101]. Сразу стоит отметить, что согласно современной периодизации катакомбная, как и нашедшая отражение в следующем рисунке среднеднепровская культура, относятся не к раннему, а к среднему периоду бронзового века [19]. Механическое перенесение орнамента керамики на одежду – даже если допустить правомерность существования подобной гипотезы – не подтверждается фактами погребального убранства. При этом совершенным фантазированием выглядят орнаменты по краю подола и рукавам. В ожерельях на шеях женщин смешаны украшения из различных комплексов.

«Комплекси вбрання середньодніпровської культури (ранній етап епохи бронзи). Реконструкція З.Васіної» [8, с. 103]. Убранство пожилой женщины состоит из диадемы в виде узкой ленты, пуговицы на воротнике и браслета. Диадема происходит из погребения №20 могильника Стрелица [1, рис. 23: 1]. Однако никаких других бронзовых изделий в этом погребении не зафиксировано [2, с. 75]. К тому же – это кремация (как и большинство погребений с бронзовыми изделиями этого могильника), а значит пол погребенного установить невозможно даже гипотетически. На голове и шее у молодой женщины и девочки изображены одинаковые бронзовые украшения. Прототипом этих изображений стали бронзовые диадемы из погребений №7, 8, 43 и 53 могильника Стрелица [1, рис. 21; 23: 2-3]. Расположение этих вещей в погребениях не позволяет однозначно сказать, что представляют собой данные изделия – диадему или пектораль [1, рис. 52; 64]. Однако во всех случаях они обнаружены в единственном экземпляре. На шее у женщины вместе с пекторалью изображены парные очевидные подвески. Происходят они из погребения 1 кургана 11 другого могильника – Ходосовичи [1, рис. 47: 28-29]. Данные украшения, будучи парными, скорее являются височными подвесками. Оба упомянутых могильника находятся на территории Белоруссии, относятся к другой группе среднеднепровской культуры и к реконструкции убранства населения Украины могут быть привлечены лишь с большой натяжкой. В основу реконструкции костюма мужчины положены материалы из различных погребений среднеднепровской культуры Белоруссии. Браслет напоминает браслет из погребения №53 Стрелицы [1, рис. 22: 3]. На шее (!) каким-то образом оказался браслет (!) из погребения 43 этого могильника (в публикациях это изделие иногда называют «гривной», но размеры не позволяют считать его таковым) [1, рис. 22: 4]. Вислообушный топор и наконечник копья происходят из упомянутого выше погребения у с.Ходосовичи [1, рис. 20: 1, 3; 47: 31-32]. Там же в единственном (!) экземпляре найдена янтарная подвеска, чудесным образом «раздвоившаяся» и изображенная на поясе [1, рис. 41: 1; 47: 30, 30а, 30б]. (Напомним, что из этого же погребения происходили и упомянутые очевидные подвески, отнесенные к женскому костюму...).

«Святкове вбрання середньодніпровської кївської культури (ранній етап епохи бронзи). Реконструкція З.Васіної» [8, с. 105]. На мужчине изображены пояс, браслет и диадема с низкой бусин, происходящие из погребения №53 могильника Стрелица [1, рис. 27]. На рисунке эта диадема представлена как пектораль, хотя расположение вещей в погребении 53 не позволяет делать такого вывода; аналогичное украшение из погребения №43 было положено в погребение (кремацию!) в качестве приношения. На шее у мужчины изображено ожерелье из янтарных подвесок, происходящее не из 53-го, а из 43-го погребения Стрелицы [1, рис. 41:3; 53]. В руках у мужчины бронзовый топор из погребения 2 кургана 10 могильника у с. Ходосовичи [1, рис. 20: 4-6].

На голову женщины одета диадема из Стрелицы (аналогичная той, которая на соседнем мужчине изображена в качестве пекторали), ниже которой изображена низка бус (вместе с диадемой такие низки, но значительно более короткие обнаружены в погребениях 43 и 53 упомянутого могильника) [1, рис. 27: 3; 53: 9]. К низке бус прикреплены кольца неизвестного происхождения, 3 из которых непонятным образом объединены

в цепочку [1, рис. 27: 3; 53: 9]. На шею женщины тыльной стороной вперёд одета диадема (!) из Киевского клада [1, рис. 75: 1]. Низки бус на шее являются плодом фантазии З.Васиной. Очевидная подвеска в центре одного из ожерелий отдалённо напоминает упомянутую выше подвеску из кургана 11 в Ходосовичах. В качестве браслетов на запястьях у женщины надеты височные подвески с листовидным окончанием, отдалённо напоминающие подвески из киевского клада [1, рис. 75: 3-5]. В качестве поясной пряжки изображена янтарная (!) подвеска из погребения №4 Стрелицы [1, рис. 41: 2], а «кисточками» пояса служит упомянутая выше «раздвоившаяся» янтарная подвеска из кургана 11 [1, рис. 41: 1] (кстати, интересно, как автор «реконструкции» предполагает продевать эту подвеску через небольшое отверстие в янтарном диске-«пряжке?»).

«Жіноче вбрання з кургану № 24. Гордїївка Вінницької обл. (Реконструкція З.Васіної, Л.Клочко)» [8, с. 106]. На рисунке изображена женщина, хотя антропологических определений для этого погребения нет и пол погребённого неизвестен. В самом погребении не сохранилось не то что одежды, а даже и костей почти нет [5, рис. 40-41]. Поэтому ни о каких реконструкциях костюма речи быть не может. Что же касается изображённых на рисунке вещей, то их состав не полон (подчёркиваем, рисунок подписан конкретным погребением), размеры вещей не соблюдены и расположение некоторых украшений на конкретных местах в уборе является не доказанным и спорным. Изображённый же в руках у «героини» сосуд не имеет никакого отношения не только к данному погребению, но и к эпохе поздней бронзы вообще. Также совершенно необъясним характер головного убора, нераспашной одежды с конкретным узором на рукавах, фартука и пояса. Все детали костюма в данной «реконструкции» являются, мягко говоря, надуманными.

«Дівоче вбрання з кургану № 16» [8, с. 107]. Совершенно непонятно, почему авторы реконструкции считают, что погребённый был не просто женщиной, а незамужней (?) девушкой (?). Напомню, что ни пол, ни возраст погребённого неизвестен. Размеры украшений не выдержаны. Количество колец-подвесок явно преувеличено. Кольцо со спиральными щитками в этом погребении не было совсем. А янтарных бусин на самом деле было значительно больше, чем изображено на рисунке [5, рис. 25-31]. Что же касается браслетов со спиральными щитками, то их назначение как ножных браслетов не доказано. Более того, судя по их форме и размеру, они, видимо, носились на плечевой части рук [17]. И, конечно же, силуэт костюма, начиная от головного убора и заканчивая обувью, его детали, способ ношения украшений является чистым вымыслом авторов «реконструкции», абсолютно ничем не обоснованым.

«Різновиди жіночого убранства. Гордїївка Вінницької обл. (Реконструкція З.Васіної, Л.Клочко)» [8, с. 111]. На рисунке изображены три женщины в костюмах крестьянок 19 – нач. 20 вв. (?) с хаотически распределёнными украшениями 14-11 вв. до н.э. Ни одна деталь костюма не является доказанной – ни силуэт (стиль), ни орнаментика, ни характер материалов, а значит все они взяты фактически «с потолка».

«Святково-ритуальне вбрання населення Прикарпаття (пізній етап епохи бронзи). Реконструкція З.Васіної» [8, с. 113]. На рисунке изображены две женщины, в костюмах со столь чётко прорисованными деталями, что остаётся только гадать – где же автор «реконструкции» взял все эти подробности. Ссылка на керамические статуэтки выглядит совершенно неубедительно, т.к. они относятся к другому периоду – к культуре Гава-Голиграды финального этапа эпохи поздней бронзы (12-11 вв. до н.э.) [10, с. 332] и найдены в Румынии и Западной Подолии – т.е. слишком удалены от большей части украшений. Показанные украшения относятся к различным группам комаровской культуры (преимущественно начала поздней бронзы) и к Гордеевскому могильнику. Среди приведённых украшений только изделия из Комаровского могильника можно считать присущими Прикарпатья. Остальные вещи найдены на Волини и Восточной Подолии.

В общем, приходится признать, что украшения навешены на героинь этого рисунка по принципу новогодней ёлки – нацепили без разбора всё подряд, не соблюдая при этом реальных размеров самих вещей.

На голове левой фигуры изображена цепь из бронзовых колец, происходящая из кургана 37 Гордеевки [5, рис. 73: 1], интерпретируемые обычно как элемент конской упряжи (согласно мнению В.И.Клочко – удила) [5, с. 36].

В качестве «накольников» изображен почему-то «раздвоившийся» многоспиральный перстень со спиральными щитками из кургана 31 Гордеевки (12-11 вв. до н.э.) [5, рис. 57: 2].

Очевидная подвеска, изображённая на шее, относится к более раннему периоду. На Правобережье Днепра они известны в погребениях ямной культуры на Черкашине, среднеднепровской культуры Белоруси. Несколько ближе хронологически стоят подобные подвески из погребений культурного круга Бабино Восточной Украины, относящиеся к переходному периоду от средней к поздней бронзе [7, с. 40].

Блях-пуговиц в погребениях комаровской культуры Прикарпатья не зафиксировано. В различных погребениях Гордеевки (Восточная Подолия) их обнаружено всего 4 экз. [5]. В том количестве, в котором они нашиты на вороте они не известны ни в одном погребении эпохи бронзы Украины, а орнаментированные большие бляхи нижнего яруса ворота и пояса – преимущественно вообще являются плодом фантазии автора «реконструкции».

Маленькие эсовидные подвески, изображённые на поясе (!?) сидящей фигуры относятся к переходному периоду от эпохи бронзы к раннему железному веку и датируются 10-9 вв. до н.э. Это характерные изделия чернолесской культуры Среднего Поднепровья [20, рис. 106: 1, 4]. Все они найдены в слое поселений или являются случайными находками.

Изображённые на ногах браслеты взяты из кургана 16 Гордеевки [5, рис. 29-30] (о них говорилось выше), датированном 14 в. до н.э. [5, с. 66, 74]. Пропорции изделий искажены.

Набор украшений и инвентаря стоящей фигуры вызывает не меньшее удивление. В основу головного убора положен комплекс украшений из кургана №8 Комаровского могильника (16 в. до н.э.) – эпонимного для комаровской культуры тшинецкого культурного круга [22, tabl. I: 2]. Однако форма украшений узнаётся с трудом, их количество не соблюдено, а размеры сильно гипертрофированы. Спиральные пронизи значительно удлинены. Калачиковидных подвесок изображено 6 вместо 4. Вместо 4-х колец со спиральными щитками изображены 2 многоспиральных кольца.

Секировидная подвеска на шее относится к культурному кругу Ноуа-Сабатиновка (16-13 вв. до н.э.) [21, рис. 33]. Сопровождающие её низки бус – плод фантазии автора «реконструкции».

Двуспиральные фибулы, подобные тем, которая изображена как заколка плаща, в Прикарпатье не известны. Распространены данные изделия в волынской (лесостепная Волынь) и киево-черкасской группах комаровской культуры (Среднее Поднепровье) [18, с. 9]. Размеры и пропорции данного изделия позволяют видеть в качестве его прототипа фибулу из Среднего Поднепровья, в частности – из Теклино, Киева (Оболонь) или Овруча. Заколота фибула булавкой со спиральной головкой из кургана 2 могильника Дитиничи на Волыни [4, табл. XXII: 18]. Однако комплекс этого кургана не содержал никаких фибул. Фибула была найдена в кургане №1. Сохранилось только схематическое её изображение, отличное от приведенного [4, табл. XXV: 7]. Согласно описанию, в петельку между спиралями была вставлена маленькая булавка гвоздевидной формы [4, с. 59].

На правой руке женщины изображен браслет со спиральными щитками. Для комаровской группы комаровской культуры в Прикарпатье такие изделия не характерны. На сегодняшний день они зафиксированы только на памятниках лесостепной Волыни и Среднего Поднепровья [18, с. 7].

Завершает маскарадный костюм населения «Прикарпаття» комплекс украшений и изделий из различных погребений Гордеевского могильника в Побужье (14-11 вв. до н.э.). Шумящие «браслеты» на левой руке происходят из кургана 28 горизонта Гордеевка-I (14 в. до н.э. согласно В.И.Ключко) [5, рис. 52: 1; 53: 1]. Бронзовые оковки от деревянной чаши в правой руке происходят из кургана 21 [5, рис. 37: 6-7], а браслет на левой ноге – из кургана 16 Гордеевки этого-же горизонта [5, рис. 29-30]. Перстень, ставший праобразом двум перстням на правой руке и двум наконечникам, найден в кургане 31 горизонта Гордеевка-III (12-10 вв. до н.э. согласно В.И.Ключко) [5, рис. 57: 2, цветное фото 7].

Что касается места большей части украшений в уборе – то оно, как минимум, спорно – например, перстни со спиральными щитками почему-то изображены в волосах, а браслеты со щитками – на ногах. А такого большого количества металлических бляшек и пуговиц, какое мы видим нашитыми на одно из платьев не наберётся в эпоху поздней бронзы со всей территории Украины.

«Святкове вбрання населення Закарпаття (пізній етап епохи бронзи). Реконструкція 3. Васіної» [8, с. 115]. На данных рисунках также широко применён принцип «новогодней ёлки». Отметим лишь некоторые детали. Часть украшений действительно отдалённо напоминает изделия культуры Отомань. В качестве «парных булавок» на левой фигуре изображена булавка из кургана №6 Комаровского могильника в Прикарпатье (!) [22, tabl.V: 1]. Однако в качестве парного украшения такие булавки (но не с 4, а с 5 жемчужинами на щитке) найдены только в погребении из Гуляй-Города на Черкашине (!) [4, рис. 18]. На плече изображён браслет комаровской культуры из Буковны (Прикарпатье). На предплечье обеих рук – многоспиральные браслеты. Такие браслеты обычно рассматриваются как рукозащитные спирали (наручи) – т.е. являются составной частью не женского костюма, а мужского доспеха [3, с. 211] (сравните с рисунком на обложке упомянутой монографии Э.А.Балагури). Приведённый на предыдущей странице подобный браслет почему-то подписан как браслет «восточнотшинецкой культуры» [8, с. 114]. Однако данный рисунок как раз относится к культуре Отомань и взят из публикаций Э.А. Балагури [3, рис. 54: 15].

На центральной фигуре кроме сильно стилизованных и трудно узнаваемых булавок, находящихся отдалённые аналогии в культуре Отомань, почему-то центральное место на груди занимают низки янтарных бус и секировидная подвеска. Янтарные бусы в таком количестве известны только из Гордеевского могильника (Восточная Подолия!), а секировидные подвески являются характерным изделием культур Ноуа и Сабатиновка Поднепровья, Нижнего Побужья и Нижнего Поднепровья.

Кстати, остаётся непонятным, почему автор, в иных случаях широко использующая орнаментацию сосудов для реконструкции украшения одежды, в данном случае совершенно не использует богатейшую орнаментацию керамики Закарпаття?

«Чоловіче та жіноче вбрання сабатинівської культури (пізній етап епохи бронзи). Реконструкція З.Васіної» [8, с. 117]. Судя по щиту и кинжалу, изображение мужчины реконструируется по материалам Борисовского кургана [6, рис. 133]. Но никаких булавок в этом кургане обнаружено не было. Булавок с протуберанцами и петельчатой головкой, подобных изображённому вообще не известно ни в культуре Сабатиновка, не в родственной ей культуре Ноуа. Реконструкция же головного убора, плаща, ножен и т.д. по аналогиям со статуэтками из Сардинии (!) вообще не поддаётся никакому логическому объяснению – даже если в Сардинии носили такие костюмы, то это не значит, что в это время на территории Украины носили что-то подобное.

На женщине совмещены подвески как сабастиновской культуры (секировидные, крестовидная) [21, рис. 33], так и спиральные подвески белогородовского типа, относящиеся к более позднему времени, к белогородовской и белозерской культурам [16]. И это всё совмещено со «скифским» зеркалом на ручке [напр.: 13, рис. 15: 1-4; 32: 15-17; 40: 1-8]... Изображённые низки бус к сабастиновской культуре также никакого отношения не имеют.

«Жінки в ритуальному вбранні (пізній етап епохи бронзи). Реконструкція З.Васіної» [8, с. 119]. Как и с предыдущими «реконструкциями» вызывает вопрос правомерность и обоснованность проводимых параллелей между Украиной и Сардинией. Низки бус на левой фигуре – вольная фантазия автора. На правой фигуре совмещены спиральная подвеска белогородовского типа (белогородовская и белозерская культуры, 12-11 вв. до н.э.) [16]; булавка со спиральной головкой из Дитиничей (комаровская культура, 16-15 вв. до н.э.) [4, табл. XXII: 18]; многоспиральный перстень со спиральными щитками из кургана 31 Гордеевки (12-11 вв. до н.э.) [5, рис. 57: 2], «раздвоившийся» и изображён как «накосник»; массивные литые браслеты с несходящимися концами (комаровская, ноуа, сабастиновская культуры; 16-13 вв. до н.э.) [18, с. 7-8].

«Обладунки воїнів сабатинівської культури (пізній етап епохи бронзи). Реконструкція З.Васіної, В.Клочка» [8, с. 123]. Оставим на совести авторов «реконструкции» причёски-ирокезы и рогатые шлемы... Равно как и всю прочую одежду... Но какое отношение к сабастиновской культуре имеют стилизованные наручи со спиральными щитками культуры Отомань [3, с. 209; рис. 54: 8]? Особое умиление вызывает гипертрофированно увеличенная пластина-накладка, напоминающая оттоманскую [3, с. 214; рис. 55: 6], использованная на центральной фигуре в качестве «поножей». Ещё больший интерес представляют собой «поножи» на правой фигуре – судя по форме в основу данной «реконструкции» положены стилизованные конские налобники скифского времени [напр.: 13, рис. 26: 8-11]...

Таким образом, монография З.Васиной является ярким образцом околонуачного дилетантизма и профанации науки. Изображённые костюмы (силуэт, ткани, крой и т.п.) являются не реконструкциями, а исключительно измышлениями их автора. А украшения навешены на персонажей иллюстраций в совершенно хаотическом порядке. Такого количества украшений, какое изображено в данном альбоме для эпохи бронзы просто нет в наличии [18].

Графические реконструкции З.А.Васиной широко использует в своих работах Л.С.Клочко. В частности, это относится к реконструкции костюмов среднеднепровской культуры [11], Гордеевского могильника [10; 12]. Если «реконструкции» З.А.Васиной сами по себе ещё можно списать на неосведомлённость автора в археологической проблематике и на популяризаторский характер её монографии, то конъюнктурное использование подобных «реконструкций» в научных публикациях нам представляется делом далеко небезобидным.

Список использованных источников и литературы:

1. Артеменко И.И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы // МИА, 1967. – №148. – 140 с.
2. Артеменко И.И. Могильник среднеднепровской культуры в урочище Стрелица // Энеолит и бронзовый век Украины. – К.: Наук. думка, 1976. – С. 69-96.
3. Балагури Э.А. Население Верхнего Потисья в эпоху бронзы. – Ужгород: УжНУ, 2001. – 392 с.
4. Березанская С.С. Средний период бронзового века в Северной Украине. – К.: Наук. думка, 1972. – 267 с.
5. Березанська С.С., Клочко В.І. Гордіївський могильник // Гордіївський могильник / за ред. д.і.н. В.І.Клочка. – Вінниця, 2011. – С. 7-113.
6. Березанская С.С., Шарафутдинова И.Н. Сабатиновская культура // Археология Украинской ССР. – К.: Наук. думка, 1985. – Т. 1. – С. 489-499.
7. Вангородская О.Г. О связях культуры многоваликовой керамики по материалам украшений // Межплеменные связи эпохи бронзы на территории Украины. – К.: Наук. думка, 1987. – С. 38-48.
8. Васіна З. Український літопис вбрання. – Том 1. – К.: Мистецтво, 2003.
9. Доде З.В. Костюм как репрезентация историко-культурной реальности: к вопросу о методе исследования // Структурно-семиотические исследования в археологии. – Т. 2. – Донецк, 2005. – С. 305-330.
10. Клочко Л.С. Женский костюм в Правобережной Украине по материалам украшений тшинецкой и комаровской культур // «Trzebiec» – system kulturowy czy interkulturowy proces. – Poznan, 1998. – С. 329-336.
11. Клочко Л.С., Васіна З.О. Костюмы населения региона среднеднепровской культуры // Nomadyzm a pastoralizm w międzyrzeczu Wisły i Dniepru (neolit, eneolit, epoka brązu) / pod red. A.Koško, M.Szmyt. – Archaeologia Bimaris. – tom 3. – Poznań: Wydawnictwo Poznańskie, 2004. – С. 165-179.

12. Клочко Л.С., Васіна З.О. Реконструкція жіночого вбрання за знахідками в похованнях Гордіївського могильника // *Гордіївський могильник* / за ред. д.і.н. В.І.Клочка. – Вінниця, 2011. – С. 237-249.
13. Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А. Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья. – К.: Наук.думка, 1989. – 336 с.
14. Литвинова Л.В. Палеоантропологический материал из Гордиевского могильника // *Berezanskaja S.S, Kločko V.I. Das Graberfeld von Hordeevka.* – Munchen, 1998. – P. 77-81.
15. Лысенко С.Д., Лысенко С.С. Исследования на могильнике Малополовецкое-3 в 2000 г. // *АВУ 1999-2000 pp.* – К., 2001. – С. 147-159.
16. Лысенко С.С. Подвески белогородовского типа // *Музейні читання (Матеріали наук. конф., грудень 2001 р.)*. – К., 2002. – С. 116-125.
17. Лысенко С.С. К вопросу о реконструкции погребального убранства эпохи поздней бронзы на территории Украины // *Чтения, посвященные 100-летию деятельности Василия Алексеевича Городцова в Государственном Историческом музее. Тезисы конференции.* – Часть 1. – М., 2003. – С. 150-152.
18. Лысенко С.С. Прикраси населення України доби пізньої бронзи: Автореф. дис. ... канд. іст. наук. – К., 2006. – 20 с.
19. Отрощенко В.В. Проблеми періодизації культур середньої та пізньої бронзи півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). – К.: 2001. – 288 с.
20. Шарафутдинова И.Н. Сабатиновская культура // *Культуры эпохи бронзы на территории Украины.* – К.: Наук. думка, 1986. – С. 83-116.
21. Swieszniow I.K. *Kultura komarowska* // *AP*, 1967. – S. 39-107.

Эдуард Овчинников

кандидат исторических наук
 научный сотрудник отдела археологии
 энеолита-бронзового века
 Институт археологии НАН Украины;
Валерий Федько, краевед

К ВОПРОСУ О ПОЯВЛЕНИИ ТРИПОЛЬСКИХ ПАМЯТНИКОВ НА ЛЕВОМ БЕРЕГУ ДНЕПРА

В статье рассматриваются новые трипольские пункты, открытые на Левобережье Днепра. Материалы указывают на еще один из путей расселения позднетрипольского населения накануне распада трипольской общности – вверх по течению реки Супой.

Ключевые слова: трипольская культура, Левобережье Днепра, лукашовская группа, каневская группа, керамика

Появление трипольских памятников на Левобережье Днепра – один из ключевых моментов расселения раннеземледельческих общин в Среднем Поднепровье. Специальному изучению этот момент в истории кукутени-трипольской общности не подвергался. Вопросы направления путей переселения, наличия соответствующих транспортных средств, переправ через главную водную артерию территории Украины, наконец, участие представителей различных групп трипольского населения в этом процессе либо не поднимались вообще, либо освещены очень кратко. В этой связи интересными представляются новые материалы из пунктов, расположенных вдоль течения реки Супой, впадающего в Днепр южнее Переяслава-Хмельницкого.

В 2010-2012 гг. были продолжены обследования археологических памятников на территории и в окрестностях села Беспальче Драбовского района Черкасской области¹. Одним из направлений стал поиск пунктов с трипольскими материалами. Напомним, что поднятый ранее вопрос о существовании в этом микрорегионе трипольских поселений не был решен окончательно. Найденные на тот момент материалы рассматривались лишь как импорты из района распространения памятников лукашовской группы (Триполье СІ), а именно из окрестностей современного Переяслава-Хмельницкого (Лысенко и др., 2010, с. 266-269). Результатом последних поисков стало обнаружение нескольких новых местонахождений с трипольскими материалами, а также уточнение данных по уже известным памятникам.

Беспальче, куток Федьки (Комаривка). Памятник расположен на восточной околице села, по ул. Прибрежной, в заливной пойме правого берега р. Свыся (левый приток р. Супой). В настоящий момент пойма мелиорирована, распаивается. Площадь распространения находок на сегодня составляет уже около 550 x 250 м. Памятник был обследован экспедицией Черкасской археологической инспекции при участии сотрудников ИА НАНУ [2; с. 266-269].

¹ Активными участниками работ стали ученики местной средней школы Василий и Ирина Черненко.

Трипольские материалы представлены керамикой. Большинство из фрагментов (56 экз.) относятся к группе расписной посуды (I группа). Основой для гончарного теста служила хорошо отмученная ожелезненная глина, содержащая в себе естественный отощитель – пылевидный песок. Как специально привнесенные примеси можно рассматривать отдельные крупинки красноглиняного шамота и встречающиеся иногда в тесте зерна злаков. Единичным экземпляром представлен фрагмент без видимых примесей. Изделия обожжены в окислительной среде, на что указывает палево-оранжевый цвет черепка. Температура обжига часто невысокая, на что указывает мажущаяся поверхность черепка, а иногда и светло-серый цвет фрагментов на сломе. Керамика тонкостенная, легкая, тщательно изготовленная. Поверхность сосудов заглажена, на отдельных фрагментах сохранились остатки оранжевого ангоба, реже – росписи.

Форма сосудов установлена лишь по единичным фрагментам, поскольку найдены в основном обломки стенок. Из последних поступлений лишь три фрагмента венчиков, по одному фрагменту от шейки и плечика сосудов, четыре фрагмента днищ могут указывать на определенные формы (рис.). Выделяются миски (3 фр.), кубки (4 фр.), возможно, сфероконические сосуды (2 фр.). Одним фрагментом представлена ручка петельчатой формы.

Керамика II группы, т.н. «кухонная» (16 экз.), также изготовлена из ожелезненной глины с примесью толченой раковины и мелкого песка с блестками слюды. Обжиг проходил в восстановительной среде (насыщенный серый цвет черепка), однако часть фрагментов подверглась кратковременному окислительному обжигу, на что указывает тонкая прослойка кирпично-коричневых оттенков у наружной поверхности черепка.

По двум фрагментам установлена форма – горшок. Украшены сосуды скромно – лишь одной линией оттисков под шейкой. «Расчесы» вертикальные под венчиком встречены в одном случае (рис.).

Керамика III группы, т.н. «серо-лощенная» (12 экз.), изготовлялась из ожелезненной глины с примесью мелкого песка, зерен гематита («кровоавика»), отдельных крупинок шамота, белых вкраплений (кальцит?). Обжиг изначально, видимо, был восстановительным (часть фрагментов на сломе имеют интенсивный темно-серый цвет), а затем окислительным (наружная поверхность кирпично-коричневого цвета). Наружные стороны сосудов тщательно выглажены. Внутренние поверхности толстостенных изделий имеют следы горизонтальных расчесов, небрежно заглаженных. По форме выделен один большой сосуд с широкооткрытым венчиком (D=28 см), видимо, сфероконический (рис.).

Строительные материалы, найденные в местах скопления трипольских материалов, происходят от наземных глинобитных построек типа «площадка». Обмазку можно разделить на два вида: т.н. «плитчатая» и «вальковая».

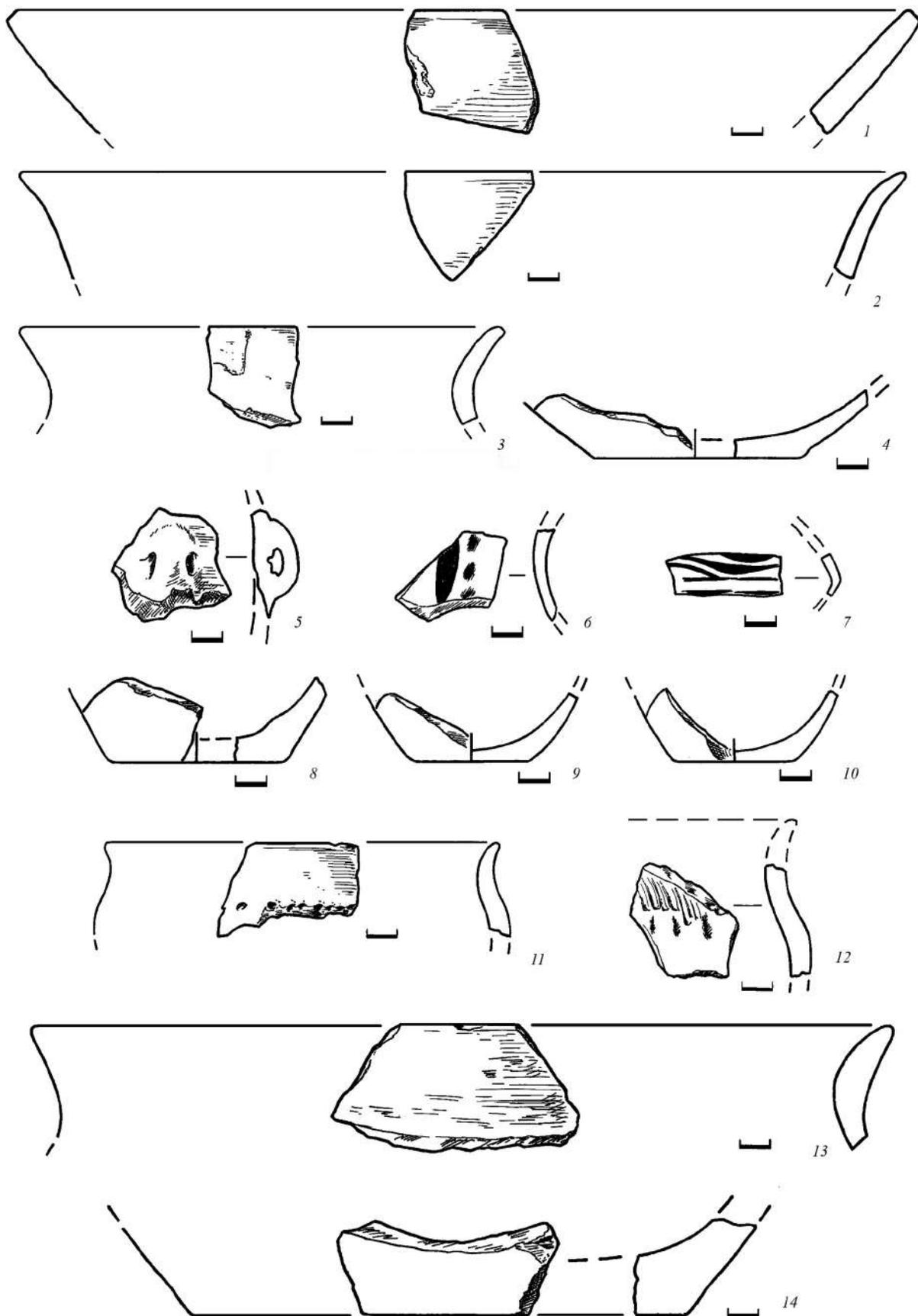
«Плитчатая» обмазка представлена фрагментами из глины с естественной примесью пылевидного песка, которые после обжига приобрели оттенки от серовато-коричневого до палевого цвета. В некоторых фрагментах присутствуют красноглиняный шамот или белые вкрапления (кальциты?). Толщина фрагментов 2,5-3,0 см, верх выровнен, нижняя сторона аморфна, возможно, вследствие того, что «плитчатый» слой намазывался на землю и пропекся неравномерно на разную глубину. Один из фрагментов сверху покрыт облицовочным слоем более насыщенного палевого цвета, близкого к оранжевому, и, возможно, был залощен (деталь интерьера типа алтаря, «подиума?»).

Фрагменты «вальков» имеют примесь половы и отпечатки дерева (колотые плахи, прут диаметром около 2,0-2,5 см).

Беспальче, куток Паламари, местонахождение с трипольскими материалами. Пункт находится на южной окраине села и занимает мысовидный выступ берега, ограниченный с юго-запада течением р. Свысла и с юго-востока старым руслом Супоя. Материалы концентрируются на склоне берега от плато к руслу реки. Верхняя точка распространения находок возвышается над старым руслом на 1,5–2,5 м. С юго-запада территория местонахождения распространяется на склон слабо выраженной старой балки. Высота террасы составляет 1,5–2,5 м.

Трипольские материалы представлены керамикой. Это, в первую очередь, фрагменты светлоглиняные (цвет желтовато – светло-серый), тесто хорошо отмученное, с естественной примесью пылевидного песка с блестками слюды. Изделия тонкостенные, хорошего качества, с залощенной, вероятно, поверхностью. Следы росписи или ангоба отсутствуют, однако, несмотря на это технико-технологические показатели позволяют отнести фрагменты к группе расписной керамики.

Группа «серо-лощенной» керамики представлена фрагментом стенки сосуда, изготовленного из ожелезненной глины с примесью мелкого песка, крупных (до 5 мм) зерен гематита («кровоавика»), белых вкраплений (кальциты?). Обжиг первоначально восстановительный, затем кратковременный окислительный, на что указывает цвет на сломе черепка – внутри темно-серый до черного, снаружи – переходы от светло-серого, светло-коричневого до оранжевого. Близким по технико-технологическим показателям является еще один фрагмент, изготовленный из ожелезненной глины с естественным содержанием пылевидного песка, единичными зернами гематита, вкраплениями светлоглиняного шамота. Обжиг также проходил в двух режимах.

Из этого же пункта происходит фрагмент керамического предмета, по форме напоминающий обломок статуэтки – часть торса антропоморфной фигурки (область живота и ягодиц). Изготовлено изделие из железной глины, различимы вкрапления красноглиняного шамота (гематит?), тесто плотное, обожжено до насыщенного коричневого цвета.

Кроме трипольских найдены неолитические(?) материалы, а также керамика эпохи раннего или средне-бронзового времени. Среди последних следует отметить фрагмент стенки толстостенного (1,1-1,2 см) сосуда, украшенного горизонтально расположенными рядами оттисков шнура (сохранились два ряда оттисков).

Беспальче, уроч. Колонтаи (Валок) – местонахождение с трипольскими материалами. Памятник расположен в 1,5–2 км на юго-запад от села, на высокой дюне в пойме левого берега р. Супой. Участок дюны (плато), на котором распространяются находки, возвышается над старым руслом Супоя на 10–15 м. С севера плато ограничено старым руслом, на западе – переходит в огромную террасу. Площадь распространения находок около 1000 х 200 м. Памятник был обследован в 2009 году экспедицией Черкасской археологической инспекции при участии сотрудников ИА НАНУ [2, с. 268]. Среди находок преобладают материалы эпохи бронзы, черняховской культуры, древнерусского времени. Новые материалы представлены фрагментами неолитической (2 экз.) и трипольской (3 экз.) керамики.

Фрагменты стенок неолитических сосудов изготовлены из плохо вымешанного теста (ожелезненная глина с мелким песком), поверхности небрежно выровнены, обжиг неравномерный, хотя и проходил в достаточно высокой температуре. Наружная поверхность одного из фрагментов орнаментирована косо идущими тонкими вдавленными линиями, выполненными с помощью зубчатого штампа.

Трипольская керамика представлена фрагментом придонной части крупного сосуда «закрытой» формы (толщина стенки 11-14 мм), изготовленного из отмученной ожелезненной глины с естественной примесью пылевидного песка, крупинок красноглиняного шамота и гематита, на поверхности присутствуют отпечатки единичных зерен злаков. Обожжен до палевого цвета, температура обжига высокая, равномерная. Тесто плотное, но вымешано недостаточно хорошо, на сломе пористое. Поверхность небрежно заглажена и покрыта ангобом более светлого оттенка по отношению к черепку. Аналогичным по характеристикам является фрагмент тонкостенного сосуда, также обожженного в окислительном высокотемпературном режиме, тесто из отмученной глины, но слоистое. Роспись на фрагментах не сохранилась, однако есть все основания отнести их к группе расписной керамики.

Еще один фрагмент из ожелезненной глины с пылевидным песком и крупинками гематита, неравномерно обожженный при слабой температуре, с поверхностью, покрытой «расчесами», предварительно отнесен к группе «кухонной» керамики.

Беспальче, уроч. Левада Гудковской (Попелянка) – местонахождение с трипольской керамикой. Пункт расположен на северо-западной окраине села на пологом краю первой надпойменной террасы левого берега р. Супой. Местонахождение возвышается над поймой реки на 8-15 м. Кроме ранее выявленных здесь материалов эпохи бронзы и XVIII-XIX вв. [2, с. 267-268], отсюда происходят два фрагмента тонкостенных сосудов с росписью. Технично-технологические характеристики близки изделиям из пункта Беспальче, куток Федьки, однако в тесте не наблюдаются какие-либо примеси.

По результатам последних исследований, достаточно представительной выглядит выборка лишь из одного пункта Беспальче, куток Федьки. Как показывают рассмотренные материалы, соотношение различных групп керамики указывает на абсолютное преобладание расписной керамики, тогда как «серо-лощенные» сосуды, типичные для лукашовской группы Триполья, представлены наименьшим количеством. Подобное соотношение в Поднепровье мы наблюдаем лишь на поселениях каневской группы [3; 4]. Последние доживают здесь до рубежа этапов СІ / СІІ. Представители этой группы участвовали в сложении лукашовских памятников в районе Переяслава-Хмельницкого, составляя от 15 до 35% в керамических комплексах [1]. Вверх по течению реки Супой продвигались, видимо, непосредственно переселенцы из позднейших каневских поселений типа Пекари ІІ, Грищинцы І. Из последних происходят прямые аналогии расписной керамике из пунктов у села Беспальче. Строительные материалы из Беспальче, куток Федьки свидетельствуют, что хотя бы одно из открытых местонахождений является стационарным поселением. Не менее интересным представляется сочетание трипольской, неолитической и раннебронзовой керамики на пунктах Паламари и Колонтаи. При дальнейшем изучении они могут дать информацию об исторической судьбе переселившихся раннеземледельческих общин на позднейших этапах Триполья.

Список использованной литературы:

1. Бузян Г.М. Група поселень трипільської культури на Переяславському Лівобережжі // Трипільські поселення-гіганти: Мат-ли міжнар. конф. / НАНУ. ІА. Відп. ред. О.Г. Корвін-Піотровський. – К.: Корвін Пресс, 2003. – С. 8-13.
2. Лысенко С.Д., Куштан Д.П., Дяченко А.В., Разумов С.Н., Федько В.Ф. Памятники у с. Беспальче Драбовского р-на Черкасской обл. // Археологічні дослідження в Україні 2009. – К. –Луцьк, 2010. – С. 266-269.
3. Овчинников Е.В. Трипільська культура Канівщини // Трипільська цивілізація у спадщині України. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2004. – С. 288–299.
4. Овчинников Е.В. Трипільське населення Нижнього Поросся (етапи В ІІ – С І). – Автореф. дис. ... канд. іст. наук. К., 2007. – 20 с.

Екатерина Минакова

старший научный сотрудник отдела археологии
Днепропетровского национального исторического
музея им. Д.И. Яворницкого

К ВОПРОСУ ИНТЕРПРЕТАЦИИ ДЕРЕВЯННОЙ ПОГРЕБАЛЬНОЙ КОНСТРУКЦИИ ИЗ ЯМНОГО ПОГРЕБЕНИЯ У с. ГРИГОРЬЕВКА

В статье предлагается вариант определения функционального назначения деревянной погребальной конструкции из погребения 14 кургана 3 курганной группы у с. Григорьевки Запорожского района

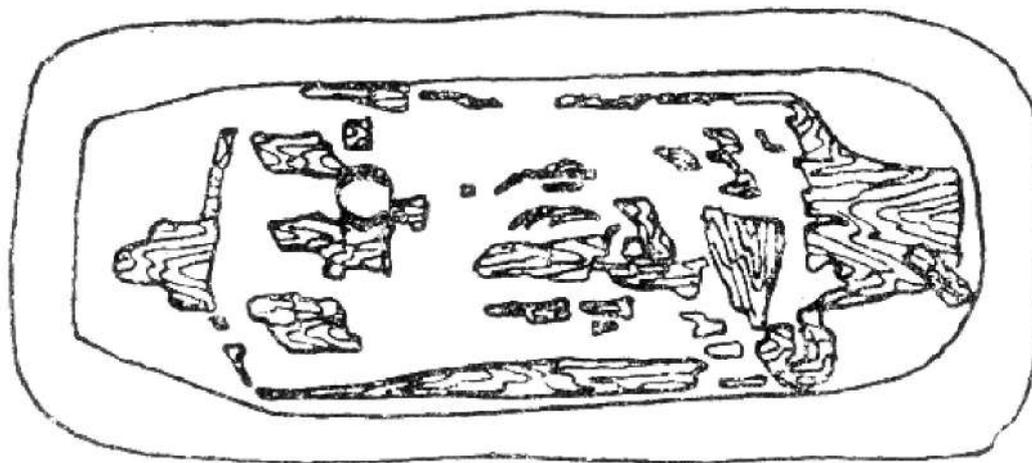
Ключевые слова: ямная культурно-историческая общность, деревянная посуда, погребальные конструкции ямной культуры.

В 1989 г. экспедицией Запорожского государственного университета при раскопках курганной группы у с. Григорьевка Запорожского р-на Запорожской обл. в погребении № 14 кургана 3, выявлена необычная деревянная конструкция, которая неоднократно привлекала внимание исследователей, предлагавших несколько подходов к определению ее ритуального и первичного утилитарного назначения.

Курган был возведен для ямного погребения № 13 и содержал 20 погребений, из которых одно погребение – эпохи бронзы, семь – ямной культуры, восемь – катакомбной, четыре – XVIII века, одно – не определено. Погребение № 14 впущено в юго-западную часть насыпи без ее конструктивных изменений. Оно совершено в яме с заплечиками. Входная яма размерами 2 x 0,55 м по длинной оси ориентирована с 3 на В. Заплечики находились на глубине 0,8 м от края верхней ямы. За счет заплечиков размеры внутренней ямы уменьшились до 1,6 x 0,7 м. Ее глубина от уровня заплечиков равна 0,9 м, общая глубина могилы от уровня обнаружения составляла 1,7 м.

Захоронение ребенка совершено в емкости, вырезанной из цельного куска дерева. Скелет ребенка плохой сохранности лежал скорчено на левом боку черепом на В. У стоп находился остродонный сосуд [12, с. 58].

Как уже отмечалось, это погребение обратило на себя внимание исследователей из-за неординарности обряда, заключающегося в наличии специальной емкости, в которую был помещен погребенный. Она имела неправильно прямоугольную в плане форму с двумя массивными ручками, вырезанными на поперечных сторонах изделия. Одна из них овальной в плане формы, вторая – прямоугольной (0,24 x 0,18 м). Размеры изделия равны 1,35 x 0,46 м. Сохранившиеся части бортов возвышаются на 5 см (рис. 1, 1).

1

2

*Рис. 1. Погребальная конструкция из погребения 14 кургана 3 курганной группы у с. Григорьевки:
1. По публикации Г.Н. Тоцева и Г.И. Шахова. 2. По реконструкции Г.И. Шаповалова*

Авторами раскопок высказано предположение, что емкость, в которой был погребен ребенок, является имитацией лодки. В качестве аналогий ими привлечены деревянные носилки («лодки»), из ямных погребений у с. Бычок (раскопки 1981 года) [12, с. 69; 15, с. 52-58]. Этот вариант интерпретации был поддержан и развит Г.И. Шаповаловым, который определил изделие как лодку-долбленку, имеющую «заостренную носовую часть и прямоугольную корму» [14, с. 30].

Предложенное определение имеет право на существование, но, на наш взгляд, не является единственным. Размеры изделия (1,35 x 0,46 м) и высота бортика (около 5 см), исключают возможность его утилитарного использования в качестве лодки. К тому же, если обратиться к реконструкции Г.И. Шаповалова, детали, определенные исследователем как «нос» и «корма», больше напоминают ручки изделия, а не части судна (рис. 1, 2.), поэтому целесообразно рассмотреть другие варианты интерпретации.

Если обратиться к первоначальному сопоставлению колоды с деревянными конструкциями из погребений № 6, 7 и 15 кургана 1 у с. Бычок, то следует отметить их значительные отличия. Колода из погребения № 14 кургана 3 у с. Григорьевки вырезана из цельного куска дерева, а все приводимые аналогии из кургана 1 у с. Бычок были составными и напоминали раму, что ставит под сомнение возможность проведения прямых параллелей между ними. С.М. Агульниковым конструкции из Бычка определены как носилки. Е.В. Яровой считает, что они являлись погребальным ложем и, ввиду отсутствия ручек, носилками быть не могли. С.В. Иванова допускает, что данные конструкции могли быть деталями кузова повозки [1, с. 397; 2, с. 41-52; 5, с. 67].

Сказанное позволяет вновь обратиться к вопросу о функциональном назначении григорьевского изделия. Представляется, что еще одним вариантом интерпретации может быть определение его как колыбели. В погребениях эпохи бронзы было найдено около 30 глиняных моделей колыбелей, что говорит о распространении данного типа изделий в рассматриваемый период [13, с. 38-40; 10, с. 35-38].

На сегодняшний день известен единственный случай производства погребения ямной культуры в колыбели. Речь идет о погребении № 5 кургана 6 у с. Новоалександровка [7, с. 38-39]. Колыбель представляла собой конструкцию из ошкуранных жердей и тонких расщепленных вдоль прутьев, образующих плетенку, соединяющуюся с жердями посредством свитого в две пряди из лыка шнура. На первый взгляд, в пользу данного сравнения свидетельствуют и размеры колыбели (0,8x0,45 м), близкие григорьевским. Однако, то, что новоалександровская колыбель сплетена из отдельных прутьев, а также ее высота, которая, по предложенной И.Ф. Ковалевой реконструкции, достигала 0,5 м, не позволяют считать это изделие прямой аналогией нашему изделию. К тому же, судя по приведенному в публикации запорожских исследователей рисунку погребения из Григорьевки [12, рис. 4], умерший ребенок, скорее всего, уже вышел из младенчества, когда была бы необходимость использования колыбели.

Более целесообразным, на наш взгляд, является рассмотрение изделия из погребения № 14 кургана 3 у с. Григорьевки в качестве деревянного подноса с ручками. В пользу этого предположения свидетельствуют его плоское дно, невысокие бортики и наличие боковых ручек.

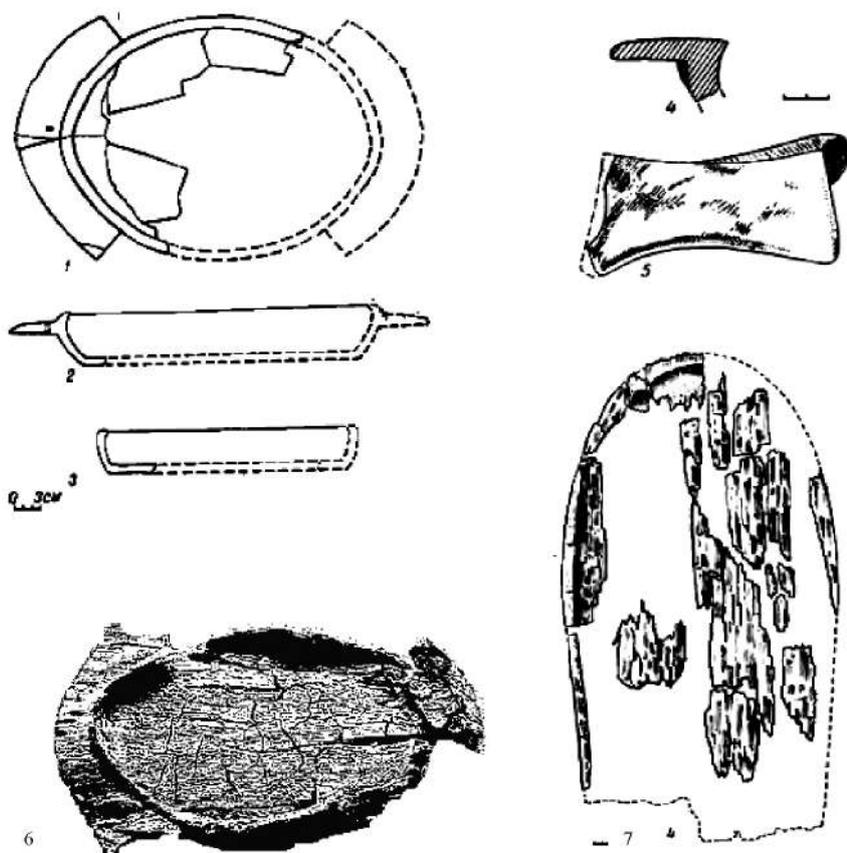

Рис. 2. 1-3. Реконструкция деревянного блюда (№1) из п. 3 кургана «Три брата» №2 (по С.С. Бессоновой) 4-5. Ручка деревянного блюда (№2) из п. 3 кургана «Три брата» №2 (по С.С. Бессоновой) 6. Деревянное блюдо из п. 1, к. 6 у с. Нагорное (по Б.М. Мозолевскому) 7. Деревянное блюдо из п. 5, к. 2 (Осипова Могила) у с. Булгаково (по Т.М. Сай)

Деревянная посуда в погребениях ямной культуры фиксируется относительно редко, однако ее широкое применение в эпоху энеолита-бронзы не вызывает сомнений [8]. Среди деревянной посуды, происходящей из ямных погребений, преобладают деревянные полусферические чаши. Однако в двух случаях были зафиксированы деревянные подносы (Любаша 2/2, Лакедомоновка III 2/5). Так, во впускном ямном погребении 2 кургана 2 у с. Любаша находились остатки деревянного подноса, вырезанного из цельного куска дерева, размерами 50 x 30 см, на котором были обнаружены корродированные медные или бронзовые пронызы (3 экз.), кусочек охры ярко-красного цвета и небольшой осколок трубчатой кости с пятнышком окисла меди [6, с. 74-76].

Встречаются деревянные подносы также в погребениях катакомбной культуры: погребение № 1 кургана 5 у с. Малозахарьино, № 1 кургана 10 у с. Преображенное, № 3 кургана 4 у Беловодска. Определенную морфологическую близость с изделием из Григорьевки имеет деревянное блюдо-поднос овальной формы с уплощенным дном (длина блюда 0,4 м, ширина 0,3 м, высота бортика 0,06 м) из погребения № 1 кургана 6 у Беловодска. Оно также имеет два выступа-ручки на боковых бортиках [4, с. 22-23].

Деревянные подносы различных типов присутствуют и в материальном комплексе более поздних археологических культур Восточной Европы – срубной, бабинской, киммерийской и скифской. Наиболее близкими григорьевскому подносу аналогами являются скифские деревянные подносы с боковыми ручками (также называемые блюдами), свидетельствующие о длительном сохранении формы таких изделий в среде древних восточноевропейских народов – от раннего бронзового до раннего железного веков. Речь, например, идет о подносах из погребения № 1 кургана 6 у с. Нагорное (Рис. II, 6) [9, с. 196-198, рис. 12, 4], № 3 кургана «Три брата» II (рис. II, 1-5) [3, с. 248-249, рис. 4, 1], № 5 кургана 2 (Осипова Могила) у с. Булгаковое (рис II, 7) [11, с. 51, рис. 1]. В свою очередь, наличие деревянных подносов с ручками в последующих культурах бронзового – раннего железного веков подтверждает правомерность нашего вывода о типологическом и функциональном назначении изделия из погребения № 14 кургана 3 у с. Григорьевка.

Учитывая использование подносов в для помещения на них костей жертвенных животных, можно сделать осторожное предположение о том, что изделие из погребения № 14 кургана 3 у с. Григорьевки было не престижным средством перемещения умершего из нашего мира в загробный (лодка) [12, с. 58; 14, с. 30], а подносом, который использовали в качестве вместилища ребенка – жертвы богам потустороннего мира.

Список использованных источников и литературы:

1. Агульников С.М. Охранные раскопки у с. Бычок / С.М. Агульников // Археологические открытия 1981 года / ред. Б. А. Рыбаков. – М. : Наука, 1983. – 516 с. – Стр. 397.
2. Агульников С.М. Охранные раскопки кургана у с. Бычок. / С.М. Агульников // Археологические исследования в Молдавии в 1981 г. : Сб. ст. / АН Республики Молдова, Ин-т археологии и древней истории; Редкол.: В.С. Бейлекчи (отв. ред.) и др. – Кишинев : Ştiinţa, 1985. – 212 с. – С. 41-52.
3. Бессонова С. С. Погребение IV в. до. н. е. из Трёхбратнего кургана / С. С. Бессонова // К. : Наук. думка, 1972. – С. 243–252.
4. Выборный В.Ю., Санжаров С.Н. Отчет о результатах археологических раскопок Беловодского курганного могильника в 1991 году. – Луганск – Архив ЛНИИМ – 1999 / Ф 2 оп.02-23-1. Спр. 7. – 81 с.
5. Иванова С.В. Социальная структура населения ямной культуры Северо-Западного Причерноморья / С.В. Иванова; НАНУ ИА. – Одесса: Друк, 2001. – 244 с.
6. Иванова С.В. Курганы древних скотоводов междуречья Южного Буга и Днестра / С. В Иванова, В. Г. Петренко, Н. Е. Ветчинникова ; отв. ред. В. В. Отрощенко ; Институт археологии НАН Украины. – О. : изд-во КП ОГТ, 2005. – 207 с.
7. Ковалева И.Ф. Мир детства ямных племен Предстепья / И.Ф. Ковалева // Проблеми археології Подніпров'я: Зб. наук. праць / ДНУ; Відп. ред. І. Ф. Ковальова – Дніпропетровськ, 1998. – Вип. 1. – С. 37-47.
8. Минакова Е.В. Деревянная посуда в погребениях ямной культурно-исторической общности Украины / Е.В. Минакова // Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / [редкол.: В.С. Травінський (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2011. – С. 11-15.
9. Мозолевский Б.Н. Скифские погребения у с. Нагорное близ г. Орджоникидзе на Днепропетровщине / Б.Н. Мозолевский // Скифские древности. – К. : Наук. думка, 1972. – С. 187-234
10. Николова А.В., Рассамкин Ю.Я. Глиняная модель “колыбельки” из Каланчака и некоторые вопросы хронологии ранней и средней бронзы Днепро-Донецкого региона / А.В. Николова, Ю.Я. Рассамкин // Tyragetia, serie nouă, vol. III [XVIII], nr. 1, Arheologie. Istorie Antică / Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei. – Chişinău, 2009. – С. 31-58.
11. Сай Т. М. Набір дерев'яного посуду з Осипової Могили / Т.М. Сай // Магістеріум. Випуск 45. Археологічні студії. – Київ : КМ Академія, 2011. – С. 50-55.

12. Тощев Г.Н. Раскопки курганной группы у с. Григорьевка Запорожской области. / Г.Н. Тощев, Г.И. Шахров // Древности степного Причерноморья и Крыма. / Редкол. Тощев Г. Н., Шаповалов Г. И., Михайлов Б. Д. – Запорожье : Комунар, 1992. – Т. III. – 198 с., ил. – С. 49-70.
13. Федяев С.В. К вопросу о мире детства скотоводческих обществ бронзового века / С.В. Федяев // Проблемы истории и археологии Украины: Материалы международной научной конференции. – Харьков, 2001. – С. 38-40.
14. Шаповалов Г.И. Корабли веры: Судходство в духовной жизни древней Украины. / Г. И. Шаповалов ; Запорожский гос. ун-т, Запорожский областной краеведческий музей. – Запорожье : Дикое Поле, 1997. – 156 с.
15. Яровой Е. В. О некоторых деревянных конструкциях в ямных погребениях кургана у с. Бычок. / Е.В. Яровой // Археологические исследования в Молдавии в 1981 г. : Сб. ст. / АН Республики Молдова, Ин-т археологии и древней истории; Редкол.: В.С. Бейлекчи (отв. ред.) и др. – Кишинев : Ştiinţa, 1985. – 212 с. – С. 52-58.

Анатолій Гуцал

доцент кафедри історії народів Росії
та спеціальних історичних дисциплін
КПНУ імені Івана Огієнка

ДО ПИТАННЯ МУЗЕЄФІКАЦІЇ ПАМ'ЯТОК АРХЕОЛОГІЇ ХМЕЛЬНИЧЧИНИ

У статті піднімається питання про стан збереження археологічних пам'яток на Хмельниччині та необхідність їх музеєфікації.

Ключові слова: музеєфікація, археологія, пам'ятка.

Загальновідомо, що будь-який за змістом і напрямком роботи музей відіграє надзвичайно велику роль у формуванні світогляду людини, впливає на всі сторони її соціально-економічного життя, культуру і духовність. Музейні експонати повертають нас до наших глибинних історичних витоків, виховують любов до батьківського дому, рідного краю. У цьому відношенні особливу роль відіграють пам'ятки археології, які, окрім всього іншого, можуть бути ще й об'єктами туризму і відпочинку. Однак, біда в тому, що стан їхньої збереженості дуже поганий. Деякі спроби державних органів покращити ситуацію шляхом паспортизації, обліку і т.п., суттєво ситуацію не змінять. Час і природа, господарська діяльність, а в останні роки і безкарність «чорної археології», системно роблять свою руйнівну справу. Наслідки будуть незворотні. Знищену давнину вже ніхто і ніколи не зможе повернути. А вона, не забуваймо, є, по суті, єдиним джерелом з нашої давньої історії. Саме завдяки археологічній і суміжним з нею наукам вдалося відновити не сотні і навіть не тисячі, а, як вже тепер відомо, мільйони років історії людства. Але для цього, повторимося, потрібні джерела, а їх існування під загрозою і їх треба навчитись берегти.

Одним із важливих кроків у цій справі може стати музеєфікація. З даної тематики появляється все більше досліджень, ведуться дискусії, публікуються статті і навіть книги [1; 4; 5; 6; 9]. Хоч і дуже повільно, але все більше і більше, розуміння бережливого ставлення до старовини оволодіває нами. Значний досвід такої роботи нагромаджений у країнах далекого зарубіжжя, які з гордістю демонструють свої пам'ятки – музеї.

На теренах колишнього СРСР найбільше, як здається, зроблено у Російській Федерації. Там у багатьох регіонах втілюється у реальність ідея музеєфікації в умовах природного середовища. Це і залишки античного міста Горгіппія (Краснодарський край), і Маяцького городища і палеолітичних жител у Кременках (Воронежська обл.), і наскельних малюнків «Томська писаниця» (Кемеровська обл.), і «Шишкінська писаниця» (Іркутська обл.), і Алексєєвське городище (Нижнє Поволжя), і святилище-обсерваторія Ак-Баур (південніше Усть-Каменогорська), і археологічний комплекс «Вожмариха» (біля Онежського озера) та значний ряд інших.

Особливо успішно реалізується масштабний проект по збереженню і реконструкції городища бронзової доби «Аркаїм» (Челябінська обл.), розташованого на невисокому мису при впадінні в р. Караганку однієї із її приток. І що цікаво, цей проект став втілюватися тоді, коли за урядовим розпорядженням було виконано значний об'єм робіт по спорудженні, на місці пам'ятки, Караганської міжгосподарської зрошувальної системи, яка повинна була обслуговувати господарства двох районів. Заповнення ложа водосховища площею до двох тисяч гектарів було заплановано на весну 1988 року. Після цього Аркаїм, який відкрили лише у 1987 р., повинен був опинитися на дні обширного озера. Але завдяки спільним зусиллям науковців і громадськості у 1991 році, на основі результатів проведення незалежної експертизи Інституту екології, була поставлена під сумнів економічна доцільність і екологічна безпека будівництва Караганської МЗС. Після цього, постановою Президії Уральського відділення АН для вирішення долі пам'ятки і водосховища була утворена Спеціальна

міжвідомча комісія. Чи не вперше у практичну площину було поставлено питання про пріоритетність для країни культурно-історичної цінності давньої пам'ятки перед конкретною економічною вигодою, хоча на той час у будову уже були вкладені величезні кошти.

Челябінський архітектор В.Н. Фуксман розробив проект музеєфікації Аркаїма, який у 1992 році на всесвітньому екологічному конгресі в Ріо де Женеїро, був удостоєний сертифікату Міжнародної академії архітектури. Через 10 років вже функціонуючий об'єкт історичного парку в музеї заповіднику Аркаїм був відзначений золотою медаллю на міжнародній виставці у Ляйпцігу.

Сьогодні на Аркаїмі створено музей з поховальними і культовими спорудами. В історичному парку реконструйовані житла кам'яної і бронзової доби, відтворений царський курган скіфо-сарматської епохи, відновлюється заповідник, де можна ознайомитися з справжніми археологічними пам'ятками: залишками древніх стоянок і поселень. Відновлені стародавні технології: металургія, гончарство, ткацтво, обробка каменю та кістки. На базі Аркаїма та інших поселень проводяться комплексні дослідження з археології, історії, геології, природокористування та багатьох інших розділах гуманітарних та природничих наук. Про те, що Аркаїм сьогодні потрібен людям, говорить невичерпний потік відвідувачів музею-заповідника. За 2004 рік, наприклад, його відвідало більше 25 тисяч чоловік. Майбутнє Аркаїма бачиться в служінні людям, в утвердженні справжньої історії і розкритті ролі Росії в історії світової цивілізації. Багата культурна і природна спадщина дозволяє розглядати його як один з яскравих центрів науки і культури країни.

Приклад Аркаїма є чудовою ілюстрацією торжества здорового глузду над непродуманою економічною гігантоманією, детермінованою політичною короткозорістю окремих державних господарників.

Напрацьований певний досвід музеєфікації пам'яток археології і в Україні [8]. Перш за все, це пам'ятки античності такі як Херсонес, Ольвія, киево-руського періоду – Стародавній Київ, Плісненськ, пізньосередньовічні – Хортиця, Чигирин-Суботів. Є заповідники і з більш ранніми старожитностями – «Трипільська культура» (Черкаська обл.), «Кам'яна могила» (Мелітопільщина) та ін. Нещодавно здійснено музеєфікацію частини античного поселення, яке знаходиться на території Одеси, обговорюються й інші плани.

Територія Хмельницької області загалом багата на різного роду старожитності, але природний і людський фактор стрімко скорочує їх число, а ті, що поки що ще залишаються, знаходяться у занедбаному стані, руйнуються і на них чекає незавидна доля. Тому на порядку дня роботи відповідних організацій і структур, керівних органів повинно стояти питання збереження археологічної спадщини. Але ситуація тут не з кращих. На сьогоднішній день немає практично жодної пам'ятки археології, яка була б належним чином музеєфікована на місці її розташування. Разом з тим, в області є ряд цілком підходящих для цього об'єктів, окремі з яких досліджувалися тривалий час, з них отримано важливі результати, які дозволяють на основі реальних наукових даних максимально реалістично відтворити вигляд поховальних споруд у курганах, фортифікаційні конструкції на городищах, форму і внутрішній інтер'єр жител, виробничих комплексів тощо. Наведемо приклади.

Другий десяток років підряд ведуться розкопки літописного давньоруського городища у Губині Старокостянтинівського району. Там розкрито значну площу, виявлено житлові і господарські споруди, центри по виробництву заліза, простежено особливості будівництва оборонних укріплень [2]. До городища примикає середньовічний могильник, територія посаду, в околицях знаходиться кілька різночасових поселень (епоха енеоліту, бронзи, раннього заліза). За 6 км розташований заповідник Самчики, казкова природа Послущя, поряд автотраса. Об'єднавши все це у єдину заповідну систему, реконструювавши її якісь найбільш ефектні частини, і в першу чергу об'єкти Губинського городища, можна створити чудову туристично-екскурсійну зону без особливих фінансових затрат.

Ще більш підходящою для цієї мети є територія Позбруччя в районі смт. Сатанова. З 2007 р. тут почалося вивчення групи курганів в околицях сіл Спасівка-Іванківці Городоцького району, які були нещадно пограбовані невідомими особами у тому ж році.

Зупинимося на короткому описі двох курганів, які дають уяву про могильник в цілому.

Під кам'яним насипом кургану №1 знаходилась поховальна камера, заповнена перепаленим до оранжевого кольору шаром землі і глини. Вона була квадратною в плані. Збереглась кам'яна підлога площею 2,4х2,5 м, яка складалась у південній частині з трьох-чотирьох шарів плит. У південно-східному кутку стояла урна з кальцинованими кістками. Серед кісток знаходились дві бронзові цв'яхоподібні сережки, більше п'ятидесяти каолінових намистин. Під урною знайдена бронзова шпилька. За урну слугував горщик з розчленованим валиком під вінцями і чотирма соскоподібними наліпами на тулубу. Поряд стояла корчага з розширеним корпусом, декорованим гладким валиком. Під північною стінкою камери розчищено три миски з відхиленим назовні краєм, а в різних місцях трапились уламки ще кількох посудин. В центральній частині серед культурного шару виявлено біля 350 залізних панцерних пластин. Кожна пластина має по чотири отвори для пришивання до основи. У цьому ж місці кургану знайдено шість сильно оплавлених у вогні бронзових наконечників стріл і чотири втульчатих кістяних наконечники.

Рис. 1. Глиняний посуд у кургані №1 групи Спасівка-Іванківці

Курган №9 розміщений лівіше автотраси Сатанів-Чемірівці. Висота – 4,5 м, діаметр – 60 м. Навколо кургану був рів. Курган грабувався неодноразово. Верхній шар насипу на глибину 2,5-3 м в центрі і на 1,2-1,5 м на схилах складався з чистого чорнозему з окремими каменями, які потрапили сюди, очевидно випадково, під час пограбувань. Глибше йшов суцільний пласт каміння, який особливо щільно залягав з північного і південного краю розкопу. Це були частини кам'яного валу, який кільцем оточував дерев'яну стовпову гробницю. Вдалось частково розчистити вал і місце склепу. За відкритими ділянками валу можна судити, що його висота досягала 2-х і навіть більше метрів, ширина в основі біля 10 м, діаметр по зовнішньому периметру – 26 м. Складається він із чистого каміння різної величини, без будь-яких домішок землі.

Гробниця була впущена в ґрунт на 0,35-0,4 м нижче давнього горизонту. В її конструкцію входило два ряди стовпів, які з усіх сторін підтримували споруду. Всього виявлено більше 30 стовпових ям. Площа склепу становить 7,5x7,5 м. У склепі, в межах внутрішніх стовпових конструкцій, підлога була заможена кам'яними плитами і замазана глиною. Проте, більша її частина смугою 4x2,5 м була зірвана ще в давнину. З чотирьох кутів склепу (за його межами) в кам'яному валу залягає потужний шар перепаленої до яскравого червоного кольору глини. З південного боку у вал врізається, і частково через нього проходить коридор, обмежений з двох сторін кам'яними, мурованими насухо, стінами. Коридор звужується в сторону склепу (ширина біля 2-х м) і розширюється у протилежний бік (6 м). На його долівці залишились ровики – відбитки від настилу із колод.

До південно-західного кута гробниці примикав невеликий (висота – 1,9 м, діаметр – біля 4,3 м курган, який був перекритий загальним насипом. У ньому виявлені залишки трупоспалення, висипаного на долівку, встелену тонким шаром дрібного піску з білою глиною. Захоронення супроводжувалось чорнолощеними мисками з широким, відігнутих назовні вінцем, унікальним блюдом, виготовленим із рога лося, кількома кістяними туалетними лопатками-ложечками, кінці яких оформленні у звіриному стилі, деталями горита та ще деякими іншими уламками кістяних виробів.

Будова Іванковецького склепу виявилась досить складною. Із подністровських пам'яток найближче до нього стоять гробниці із курганів № 1 і 2 в Перебіківцях, досліджених Г.І.Смирною [8, с. 39-43]. Попередня дата курганів може визначатись кінцем VII – початком VI ст. до н.е.

Рис. 2. Центральна частина кургану № 9 групи Спасівка-Іванківці після часткової розчистки

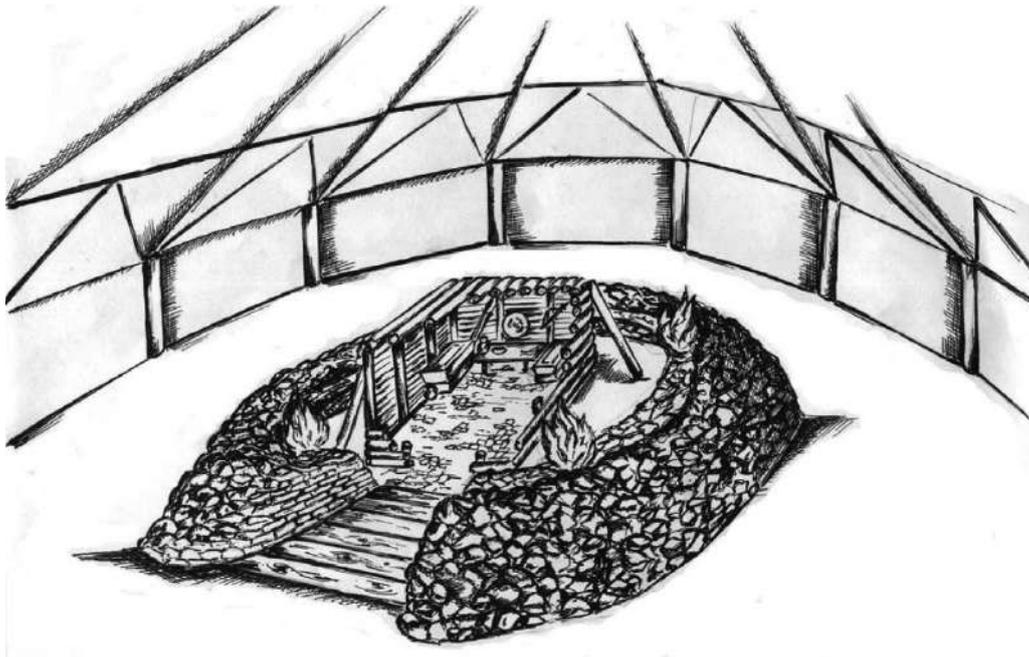

Рис. 3. Один із варіантів можливої реконструкції кургану № 9 групи Спасівка-Іванківці

У процесі роботи було виконано певний об'єм робіт по консервації кургану №9, відновлено кам'яний настил та імітовано опорно-стовпові частини поховального склепу. Вже на даному етапі досліджень стає очевидним, що це унікальний за своїми конструктивними особливостями курган, аналогів якому в Україні практично нема.

Це, свого роду, українська піраміда, яку ми можемо втратити через недбалість. Її не можна просто так розібрати, а слід зберегти для наступних поколінь шляхом музеєфікації і разом з іншими курганами, які розташовані поряд, перетворити в екскурсійний об'єкт [3]. Цьому сприяє ще й те, що тут майже готова транспортна інфраструктура. Вся група знаходиться біля асфальтованої автомобільної траси (у 2011 р., в додачу до існуючих, завершено будівництво ще однієї дороги Романівка-Сатанів), безпосередньо в районі Сатанівського

курорту, де давно діють лікувальні заклади на базі цілющої збручанської води, що б'є із глибин Подільських Товтр, якою оздоровлюються не тільки громадяни нашої, а й іноземних держав. А дана обставина вкрай важлива для популяризації нашої історії серед інших країн. Можливі кілька варіантів відновлювальних робіт – від складних і дорогих (зведення каркасного павільйону над всією площею кургану) до відносно простих і дешевих (відтворення дерев'яної гробниці, частини земляного насипу тощо). Який вибір може бути найоптимальнішим має вирішити компетентна комісія у складі спеціалістів різного профілю. Місцева влада зацікавлена у реалізації такого проекту і готова цьому сприяти.

Окрім цього, в околицях сіл Іванківці-Кринцилів по обох сторонах Збруча є кілька, компактно розташованих, городищ VII ст. до н.е. та X-XIII ст. н.е., на яких проводились дослідження у 70-80-х р.р. XX ст. Інститутом археології АН СРСР. На одному із городищ віднайдено навіть місце, де стояв загальновідомий Збручанський ідол, який зберігається зараз у Краківському музеї. Було б доцільно скоординувати зусилля Хмельницької і Тернопільської областей і в межах національного заповідника "Подільські Товтри" створити заповідну туристично-археологічну зону.

Піднята в даній статті тема, для нас, в значній мірі, нова і навіть незвична. Для багатьох вона виглядає прожектерством і нездоровою фантазією. Але майбутнє підтвердить її актуальність, а нам би тільки не запізнитися.

Список використаних джерел:

1. Бадер О.Н. Музеефикация археологических памятников // Советская археология. – 1978. – № 3. – 320 с.
2. Винокур І. С., Журко О. І., Мегей В. П., Якубовський В. І. Літописний Губин XII-XIII ст. Болохівська земля : Вип. І. За матеріалами археологічних досліджень 1997-2003 років. До 800- річчя Губина. – Хмельницький: Мельник А. А., 2004. – 208 с.
3. Гуцал До питання створення археологічного музейного комплексу у Позбруччі // Праці науково-дослідного інституту пам'яткоохоронних досліджень. – Київ: Фенікс, 2008. Вип. 4, – С. 493-499.
4. Кепін Д. В. Музеефікація пам'яток первісної археології як технологічний процес. // Проблеми історії і археології України: Матеріали V Міжнародної наукової конференції (Харьков, 4-6 ноября 2004 г.). – Харьков: НМЦ «МД», 2004. – 128 с.
5. Медведь А.Н. Музеефикация памятников археологии в России (прошлое и настоящее). – М.: Издательство «ГНОМ и Д», 2004. – 80 с.
6. Рогачев А.Н. О консервации и музеефикации остатков палеолитических жилищ в Костенках // Методические основы приспособления и использования памятников культуры. М., 1973. – 180 с.
7. Смирнова Г.И. Курганы у села Перебыковцы – новый могильник скифской архаики на Среднем Днестре // ТГЭ. – Т. 20, 1979. – С. 38-67.
8. Титова О.М. Проблеми музеєфікації пам'яток археології України // Матеріали Міжнародної науково-практичної конференції «Педагогічні і рекреаційні технології в сучасній індустрії дозвілля» -К., -2004.
9. Шелов Д.Б. Досвід організації археологічного заповідника «Танаїс» / / Питання охорони, класифікації та використання археологічних пам'яток. М., 1974. – С. 325.

Олександр Могилів

кандидат історичних наук,

старший науковий співробітник

Інституту археології НАН України

ПРО ДЕЯКІ РІЗНОВИДИ БРОНЗОВИХ ВУЗДЕЧНИХ БЛЯХ СКИФСЬКОГО ЧАСУ З ЛІСОСТЕПУ СХІДНОЇ ЄВРОПИ

Скіфи, що прийшли зі сходу в Північне Причорномор'я, закарбувались у пам'яті своїх сучасників насамперед як непереможні воїни-вершники. Номади, що володіли передовими для свого часу комплексами озброєння та спорядження коня та доскональними методами ведення війни, перемагають кіммерійців та самі займають панівне становище у степах. При цьому вони поширюють впливи й на сусідні території: Лісостеп Східної Європи, Північний Кавказ, Середню Європу, Передню Азію. Вказані впливи носили не тільки характер політичної та воєнної експансії. Сусідні скіфам племена залюбки запозичували високофункціональне скіфське озброєння та спорядження коня, через що на широких просторах півдня Східної Європи формується схожа в багатьох компонентах скіфоїдна культура.

Одним із проявів такої скіфізації у Східноєвропейському Лісостепу стало розповсюдження деталей вузди скіфських типів: вудил, псаліїв, пряжок, нахрапників, привісок та ін. Одними з найчисельніших предметів обладунку коня є й різноманітні **бляхи**. Їх асортимент – величезний (рис. 1). Переважно вони використо-

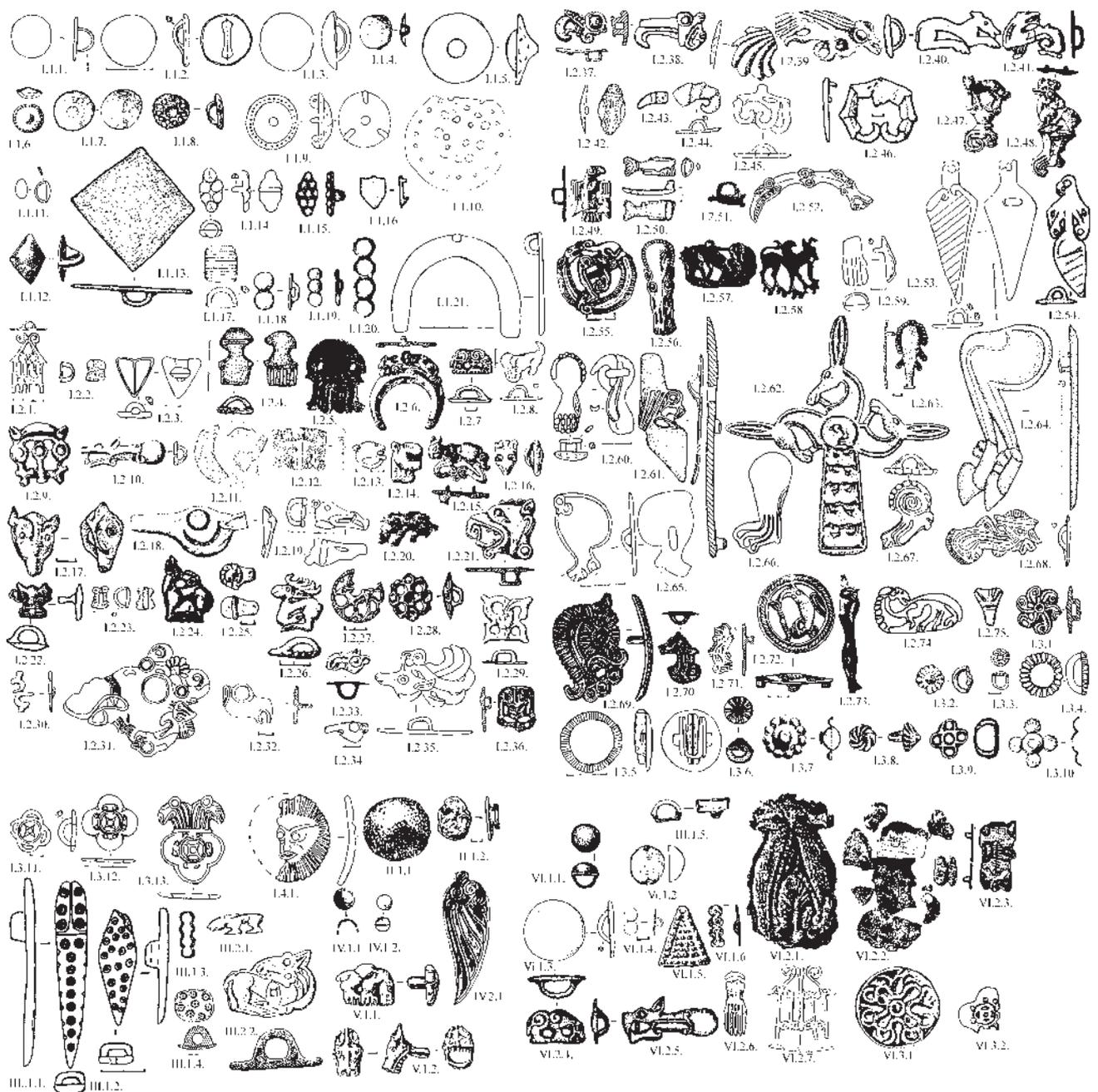
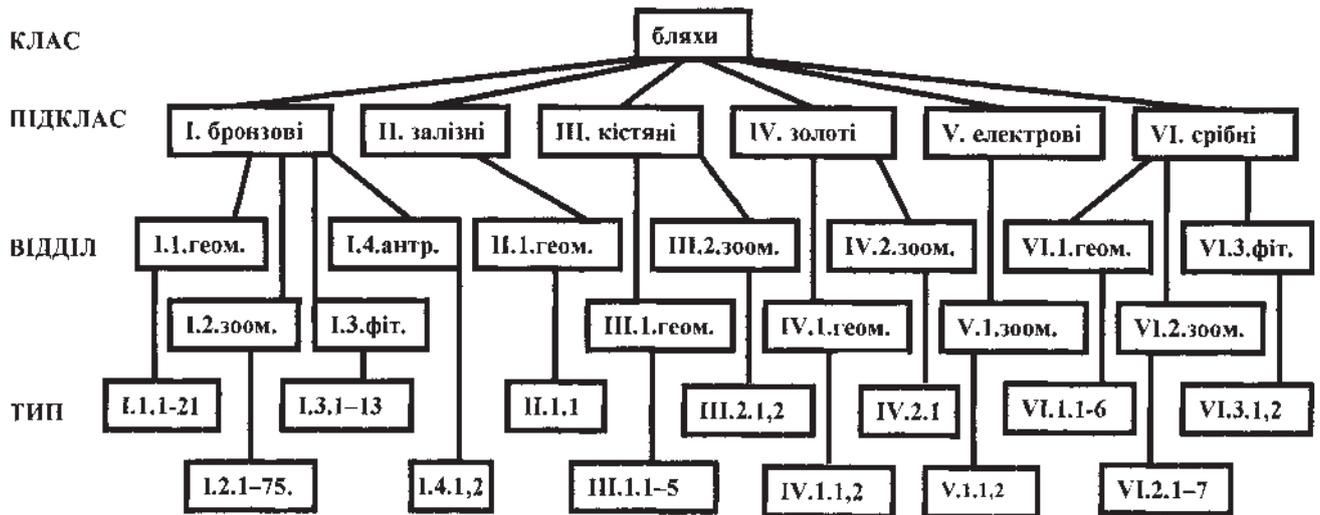

Рис. 1. Схема класифікації блях скіфського часу з Лісостепу Східної Європи

увувались в оголів'ї коня прикриваючи та кріплячи перехрестя ременів, чи просто прикрашаючи реміння по його довжині (рис. 2; 3). Часом вони закривають поєднання вудил і псаліїв, а іноді – декорують і нагрудний ремінь. До шкіряної основи бляхи кріпляться завдяки петлі на звороті, рідше – пришиваються через отвори на щиткові. Традиційно, найбільшу увагу дослідники приділяють зооморфним виробам. Це й не дивно: звіриний стиль, входячи до «скіфської тріади» є одним зі знакових компонентів скіфоїдних старожитностей. Однак, є й інша, не менш чисельна група блях скіфського часу. Мова йде про предмети геометричних пропорцій. Саме на таких виробах із бронзи (основного матеріалу виготовлення блях) і хотілося б зупинитись.

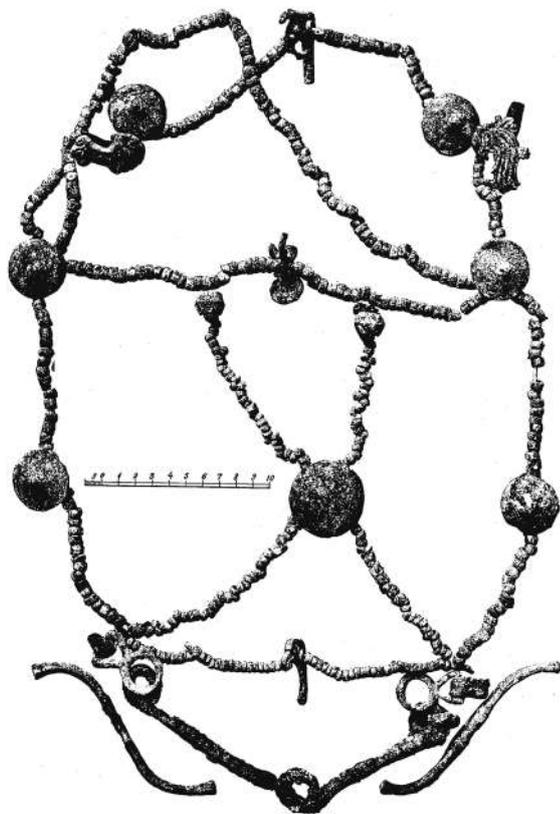

Рис. 2. Вузда з кургану 1 (1897–1898 рр.) біля Вовківців (за «Древностями Приднепровья»)

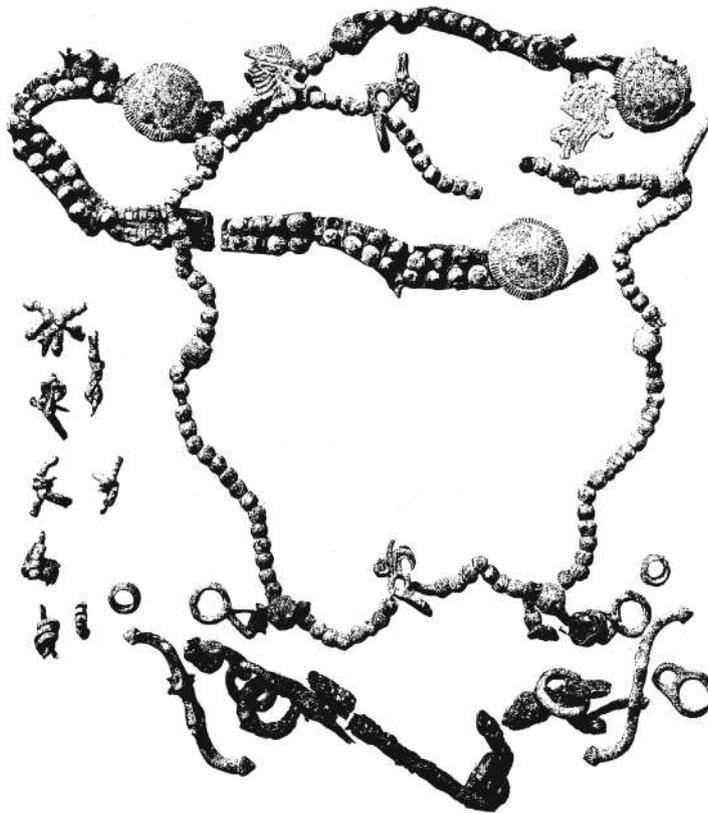

Рис. 3. Вузда з кургану 1 (1897–1898 рр.) біля Вовківців (за «Древностями Приднепровья»)

Із відомих на сьогодні в Лісостепу Східної Європи майже 1800 блях скіфського часу, понад 1600 зроблено з бронзи, а з їх числа – понад 750 мають геометричні абриси. Такі вироби існують протягом всього скіфського часу. Охарактеризуємо їх типи:

Круглі плоскі бляхи (рис. 4, 1–22). Діаметр 1,5–3,5 см. Із 57 предметів, найбільше – 36, знаходиться в Українському Лівобережному Лісостепу. В Сіверськодонецькій групі – 25: Протопопівка, кургани 3 [7, рис. 1,5] та 5 (24 знахідки) [18, с. 8, табл. XVI,1]; у Посуллі – 9: кургани 477 біля Вовківців (7 екземплярів) [25, табл. 22,6], Вовківці, Будки (фонди НМІУ); у басейні Псла – 1: курган 1 поблизу Дудчанців [39, рис. 1,7]; у Поворсклі – 1: Перещепино, курган 10 [61, рис. 3,3]. З Правобережного Лісостепу походять 16 блях (всі у Києво-Черкаській групі). 9 – у Тясминській підгрупі: кургани 491 під Макіївкою [25, табл. 11,14], 414 біля Журовки [65, табл. 27,3], Чигиринський повіт (2 бляхи), Пастирське (2 екземпляри), Пруси (3 предмети, зберігаються у НМІУ). У Пороссі виявлено 7 предметів: Бобриця, курган 31 (5 блях) [13, с. 103], Берестяги, курган 6 [46, рис. 2,1], Шарки (фонди НМІУ). П'ять блях походять з Середнього Подоння: кургани 9 біля Руської Тростянки (3 речі) [68, рис. 7,15], 29/21 (2 за О.А. Спіциним) та 3 (М.О. Макаренка) поблизу Мастюгино [52, рис. 3,4; 9,14]. Вказані бляхи з'являються ще наприкінці архаїчного часу, продовжуючи існувати у середньоскіфській та пізньоскіфській періоди.

Додамо, що іноді вироби такого типу відливались й зі срібла: кургани 24 Перещепинського могильника [62, рис. 6,4], 35/5 поблизу Мастюгино [68, рис. 6,8].

Бляхи, округлий плоский щиток яких має загнуті всередину краї (рис. 4, 23–38; 5,1–15). Діаметр 3,4–4,4 см. Враховано 51 предмет. З них 39 походять з Правобережного Лісостепу, всі у Києво-Черкаській групі. У Тясминській підгрупі – 37: Пастирське, Галуцино, очевидно один з курганів В. В. Хвойки 1898 р. (18 блях) [33, № 318], курган 1899 р. біля Пастирського: 16 речей [25, табл. 32,12], Пруси (2 предмети), Чигиринський повіт (фонди НМІУ); у Пороссі – 2: Вакулина Могила [42, рис. 5,11, 12]. У Лівобережному

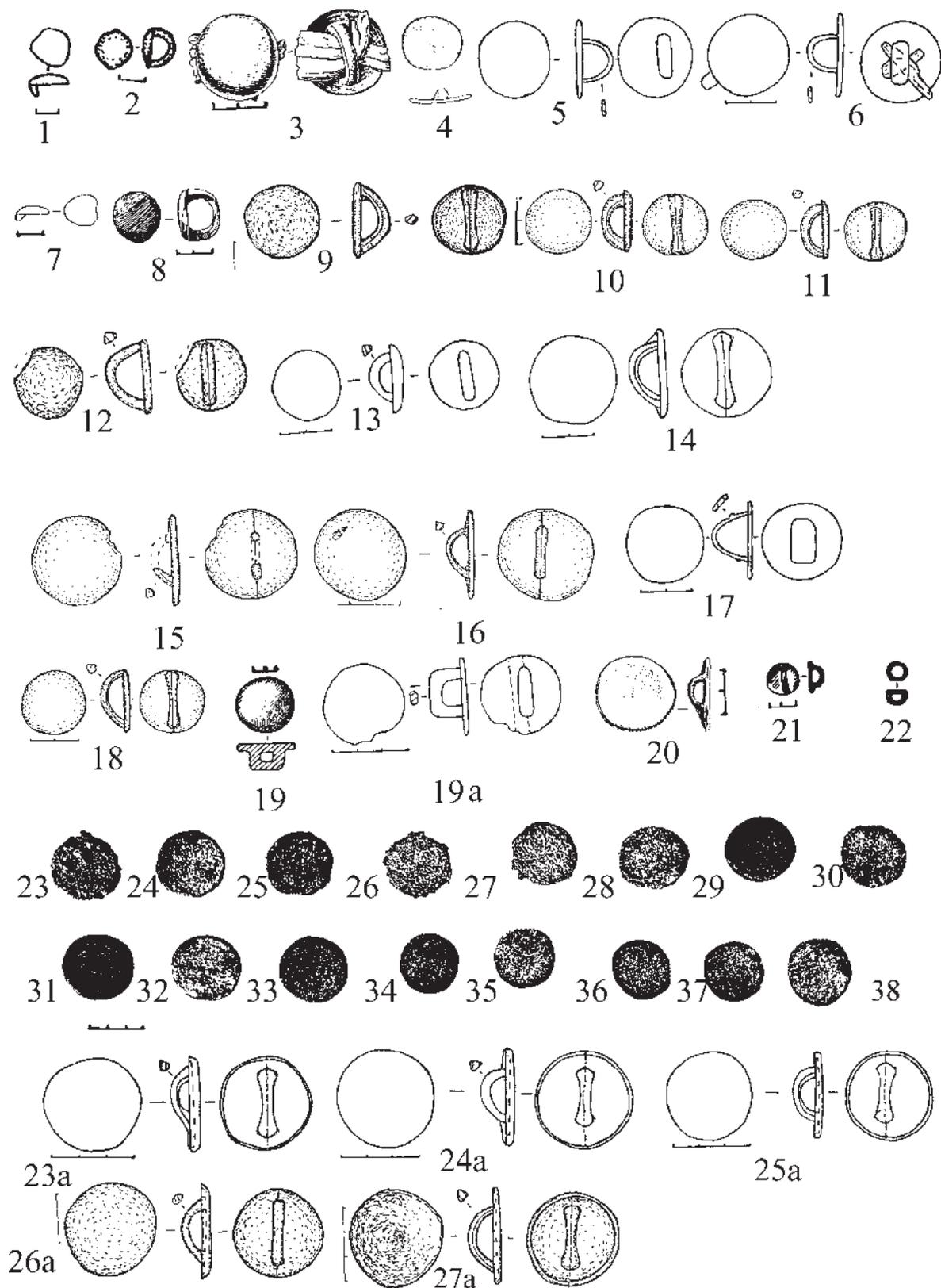

Рис. 4. Бронзові бляхи. 1 – Протопопівка, курган 3; 2 – Протопопівка, курган 5; 3 – Вовківці, курган 477; 4 – Дудчанці, курган 1; 5 – Вовківці; 6 – Будки; 7 – Перещепино, курган 10; 8 – Макіївка, курган 491; 9 – Журовка, курган 414; 10, 11 – Чигиринський повіт; 12, 13 – Пастирське; 14 – Пруси; 15 – Шарки; 16–18 – Бобрися, курган 31; 19, 19а – Берестяги, курган 6; 20 – Руська Тростянка, курган 9; 21 – Мастюгино, курган 29/21 (№2 за О.А. Спіциним); 22 – Мастюгино, курган 3 (М.О. Макаренко); 24–27а – Пастирське, Галуцино. 1 – за Л.І.Бабенком; 2 – за В.Г. Бородуліним; 3, 8 – за Л.К. Галаніною; 4 – за В.А. Іллінською; 7 – за В.Ю. Мурзіним, Р. Ролле, В. Херцем та ін.; 19 – за Г.Т. Ковпаненко; 20 – за А.І. Пузіковою; 21, 22 – за А.П. Манцевич; 23–38 – за «Древностями Приднєпровья»

Лісостепу виявлено 7 блях, всі у Посуллі: курган 1 (1897-1898 рр.) біля Вовківців [33, табл. XV,315]. У Середньому Подонні знайдено 5 предметів: кургани 13 (3 екземпляри) і 14 біля Руської Тростянки [68, рис. 8,11; 22,18], 14 поблизу Колбино [70, рис. 39.4].

Вказані предмети можуть датуватися у межах 2-ої половини V – IV ст. до н. е.

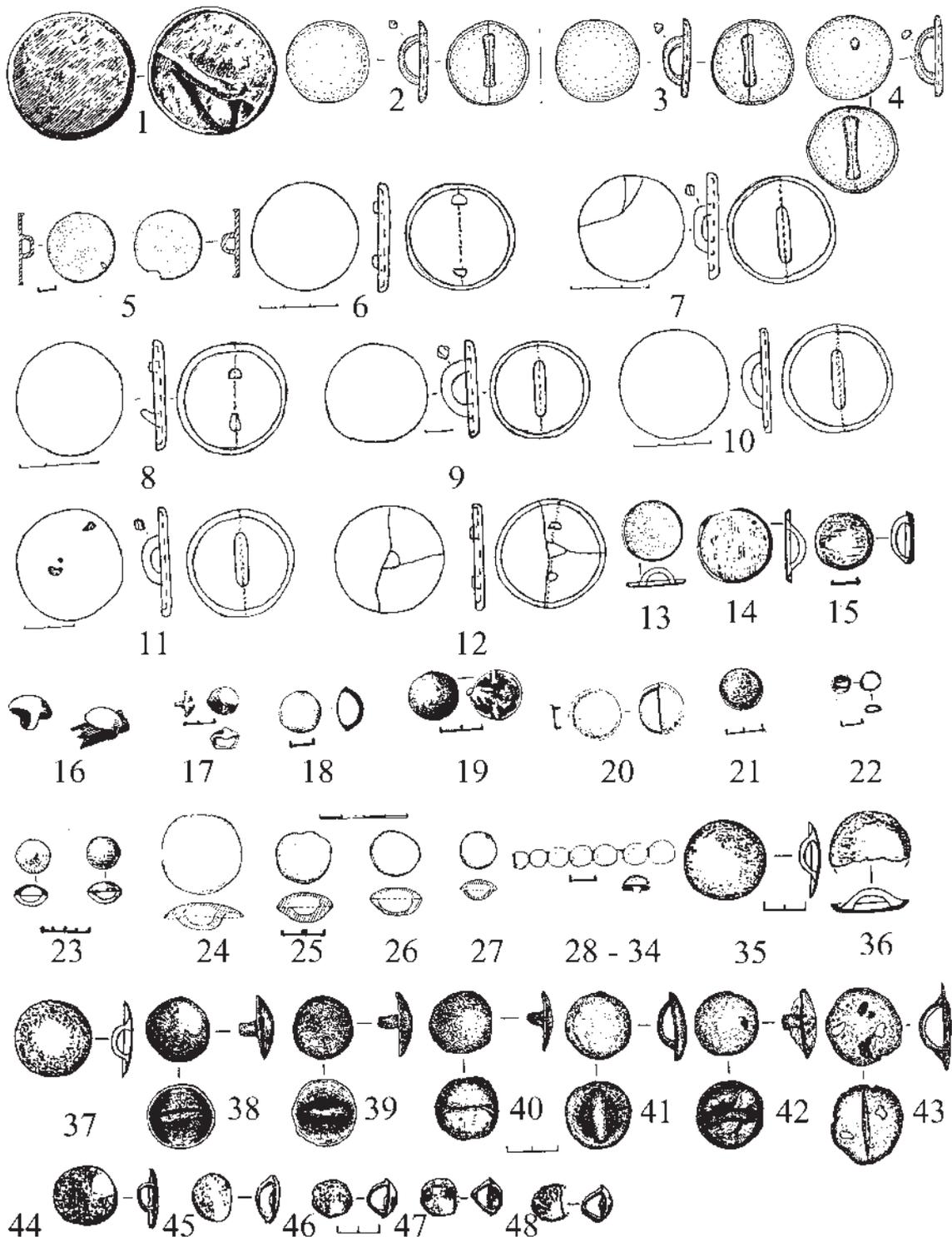

Рис. 5. Бронзові бляхи. 1 – Пастирське, Галуціно; 2, 3– Пруси; 4, 10 – Чигиринський повіт; 5 – Вакулина Могила; 6–12 – Вовківці, курган 1 (1897–1898 рр.); 13 – Руська Тростянка, курган 13; 14 – Руська Тростянка, курган 14; 15 – Колбино, курган 14; 16 – курган 5 (В.О. Городцова) групи Частих; 17 – курган 7 (ВУАК) групи Частих; 18 – курган 13 групи Частих; 19 – курган 38 групи Частих; 20 – Дуровка, курган 1; 21 – Дуровка, курган 14; 22 – Мастюгино, курган 40/26; 23 – Руська Тростянка, курган 14; 24–27 – Руська Тростянка, курган 17; 28–34 – Руська Тростянка, курган 18; 35–37 – Колбино, курган 14; 38–41 – Горки, курган 13; 44–48 – Тернове, курган 4. 1 – за Л.К. Галаніною; 5 – за В.І. Клочком, С.А. Скорим, 6–12 – за В.А. Іллінською; 13, 14, 18–34, 35–37, 44–48 – за Є.І. Савченком; 38–43 – за В.І. Гуляєвим, Є.І. Савченком

Бляхи з опуклим круглим щитком (рис. 5, 16–48; 6; 7; 8, 1–20). Діаметр 0,9–6,5 см. Враховано не менше 330 екземплярів. Найбільше (принаймні 140) – у Середньому Подонні: група Частих, кургани 5 (В.О. Городцова, не менше 2 блях) [27, рис. 16,2], 7 (ВУАК) – 98 предметів [37, с. 31], 13 (3 речі), 38 [68, рис. 11,10; 21,7]; Дуровка, кургани 1 і 14 (6 екземплярів); Мастюгино, кургани 11/16 і 40/26; Руська Тростянка, кургани 14 (2 бляхи), 17 (4 предмети), 18 (7 екземплярів) [68, с. 55, рис. 11,5; 42,3; 34,5; 22,5–8; 27,19–22; 31]; курган 14 біля Колбино (3 бляхи) [70, рис. 39, 1-3]; Тернове, курган 4 (5 предметів) [70, рис. 8, 16–20]; курган 13 біля Горок [31, рис. 8, 24–29].

З Лівобережного Лісостепу відомо 88 блях. У Посуллі – 67: кургани 1 (1897-1898 рр.) – 55 предметів [33, табл. XV, XVII, XXII, XXIII], 1 (1886 р.) [40, табл. XXXII, 14] та 477 біля Вовківців [25, табл. 22, 7], 1 (1886 р.) поблизу Аксютинців (2 предмети) [40, табл. XXVII, 14], 10 під Попівкою [12, табл. XXIV, 4]. На Сіверськодонецчині виявлено 11 виробів: Совнаркомівська, курган 2 (3 бляхи) [8, рис. 68, 9–11], Пересічна (4 предмети) [6, рис. 1, а–г], городище біля хут. Городище (4 речі) [49, рис. 8, 8, 9; 20, рис. 5, 9; 10, 8]. У Поворсклі відомо 6 блях: кургани 12 і 23 (2 екземпляри) Перещепинського могильника [63, рис. 6, 8; 69, рис. 3, 6, 8], 9 у Скороборі (2 бляхи) [82, рис. 6, 50], Пожарна Балка (предмет орнаментовано хрестоподібною фігурою) [4, рис. 2, 11]. У басейні Псла 1 знахідка походить з Книшівського городища [24, мал. 1, в]. Три бляхи відомі з Лівобережного Терасового Лісостепу: Поділля, курган 5, поховання 1.

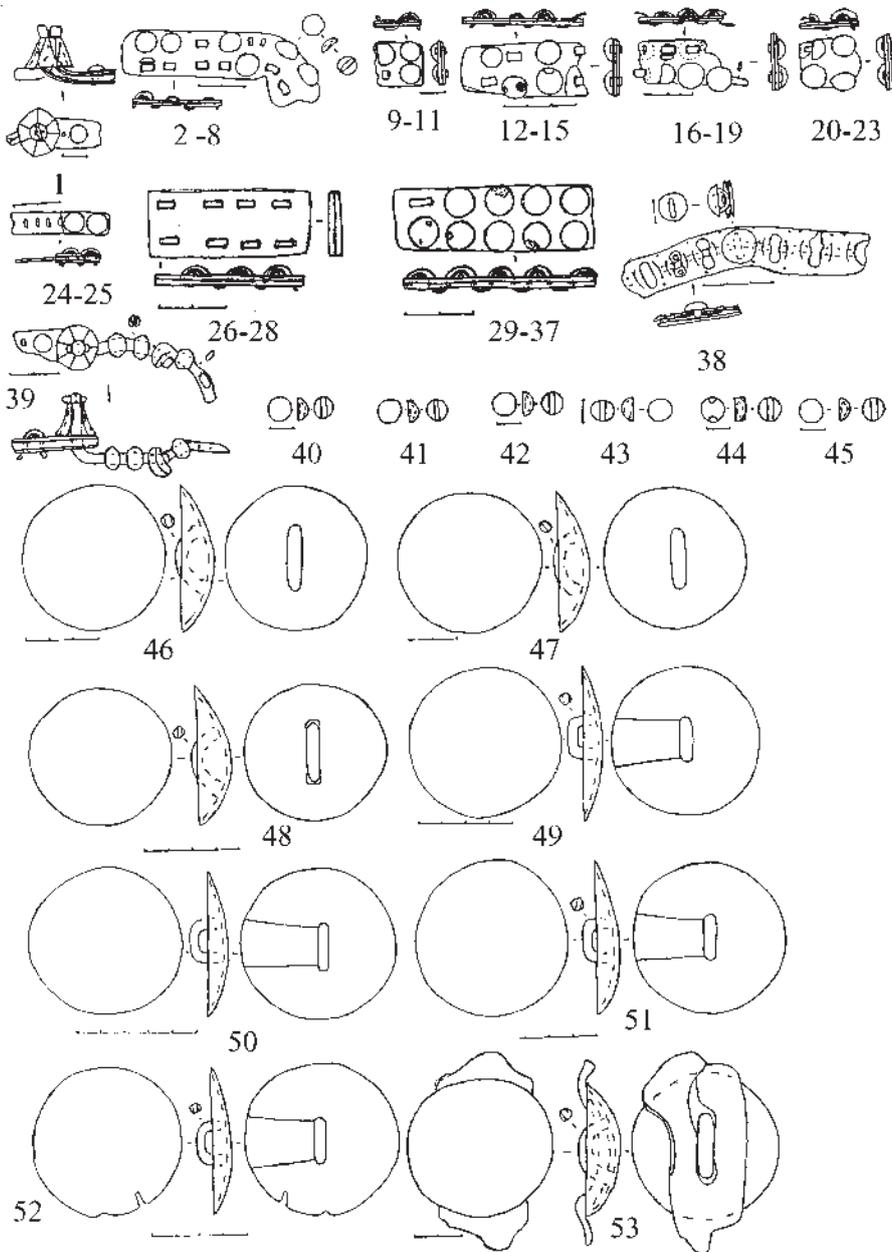

Рис. 6. Бронзові бляхи та частини ремінців з кургану 1 (1897–1898 рр.) поблизу Вовківців

На теренах Правобережного Лісостепу виявлено 102 бляхи. Найбільше (95) – у Києво-Черкаській групі. У Тясминській підгрупі – 70: кургани 401 (3 речі) і “Г” (9 блях зберігаються у НМІУ) біля Журовки [15, с. 27, 14, 16; 65, табл. 27, 34], 211 на Тенетинці [12, табл. III, 22], 491 поблизу Макіївки (44 речі) [25, табл. 13, 7], під Резино (10 блях) [86, табл. XXIII, 4, 5], Пастирське, Чигиринський повіт, Звенигород або Шпола (фонди НМІУ). В Порослі виявлено 22 бляхи: Вакулина Могила (11 екземплярів) [42, рис. 5, 1–4; 6, 4–10], кургани у Кошоватому (4 бляхи, зберігаються у НМІУ), 66 (3 предмети) і 31, західна могила (3 речі) біля Бобриці [13, с. 103, 130], Канівській повіт (знаходиться у НМІУ); 2 бляхи відомі з Київщини: Ржищів [65, табл. 27, 6], Лютеж [76, рис. 3.2]. З території Східноподільської групи походить 7 блях: курган біля Редвинців [21, рис. 11, 15–13].

Схожі вироби відомі й зі степових пам’яток Північного Причорномор’я: І Іспанова Могила [56, рис. 74, 2], кургани Бердянський [80, рис. 4, 3], Гайманова Могила [41, рис. 8, 3, 6], Товста Могила [55, рис. 19, 4], Чортмлик [1, рис. 56, 4, 6], Мелітопольський [78, 1988, рис. 152, 8], Солоха [53, рис. 87, 88]. Не рідкі вони на Північному

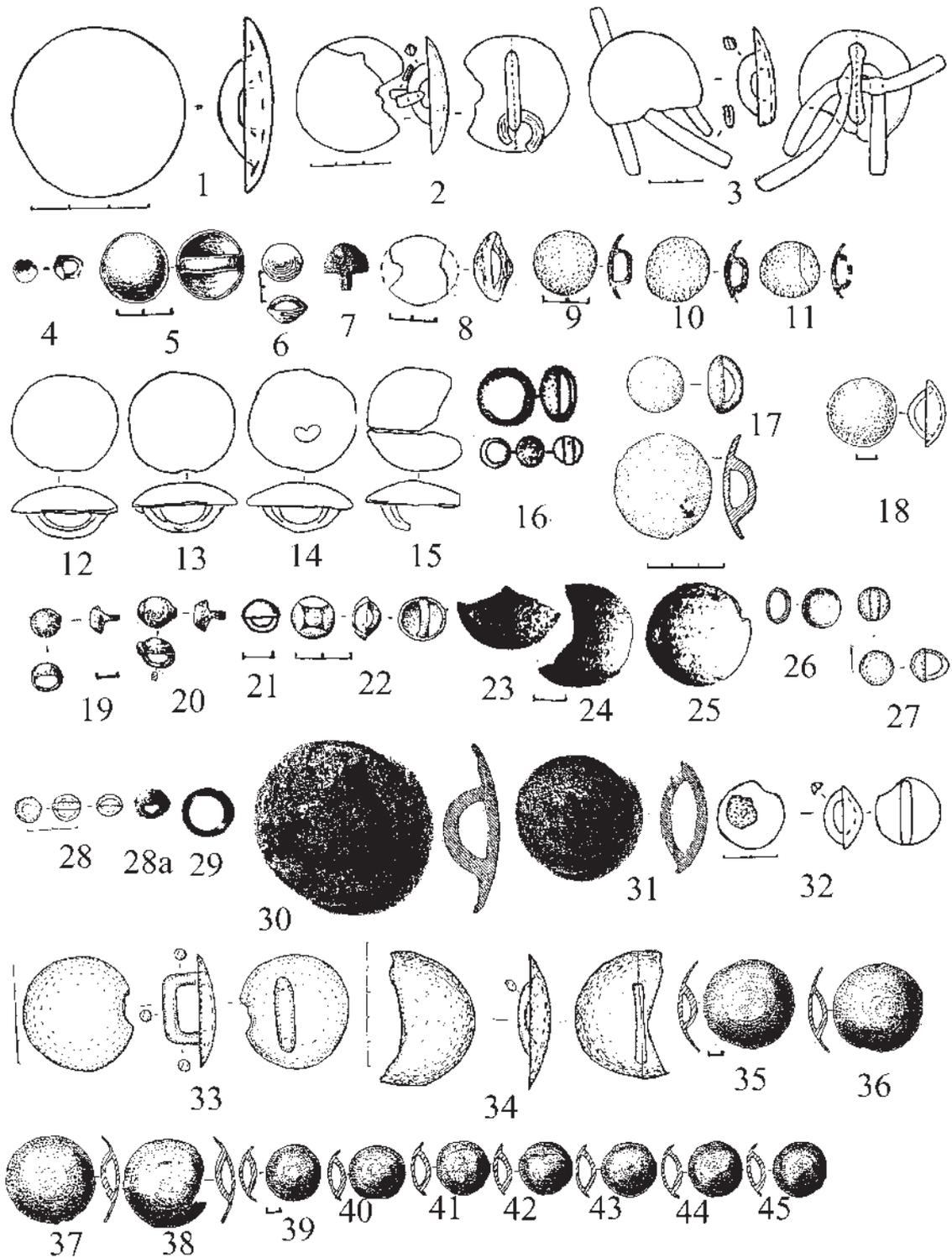

Рис. 7. Бронзові бляхи. 1–3 – Вовківці, курган 1 (1897–1898 р.); 4 – Вовківці, курган 1 (1886 р.); 5 – Вовківці, курган 477; 6 – Аксютинці, курган 1 (1886 р.); 7 – Попівка, курган 10; 8 – Книшівське городище; 9–11 – Совнаркомівська, курган 2; 12–15 – Пересічна; 16, 17 – городище Городище; 18 – Перещетино, курган 12; 19, 20 – Перещетино, курган 23; 21 – Скоробор, курган 9; 22 – поселення Пожарна Балка; 23–25 – Поділля, курган 5, поховання 1; 26 – Журовка, курган 401; 27 – Журовка, кургани “Г”; 28, 28а – Тенетинка, курган 211; 29 – Макіївка, курган 491; 30, 31 – Резино, курган; 32 – Пастирське; 33 – Чигиринський повіт; 34 – Звенигород або Шпола; 35–45 – Вакулина Могила. 4, 6 – за В.А. Іллінською; 5, 29 – за Л.К. Галаніною; 7, 28а – за О.О. Бобринським; 8 – за П.Я. Гавришом; 9–11 – за О.В. Бандуровським і Ю.В. Буйновим; 12–15 – за Л.І. Бабенком; 16 – за Ю.В. Буйновим і В.Н. Окатенко; 17 – за П.Д. Ліберовим; 18 – за В.Ю. Мурзіним, Р. Ролле, В. Херцем та ін.; 19, 20 – за Р. Ролле, В. Херцем, С.А. Скорим, та ін.; 21 – за Б.А. Шрамком; 22 – за В.П. Андрієнком; 23–25 – за В.О. Круцом, В.Н. Погорілим; 26 – за В.Г. Петренком; 30, 31 – за Г. Оссовським; 35–45 – за В.І. Клочком і С.А. Скорим.

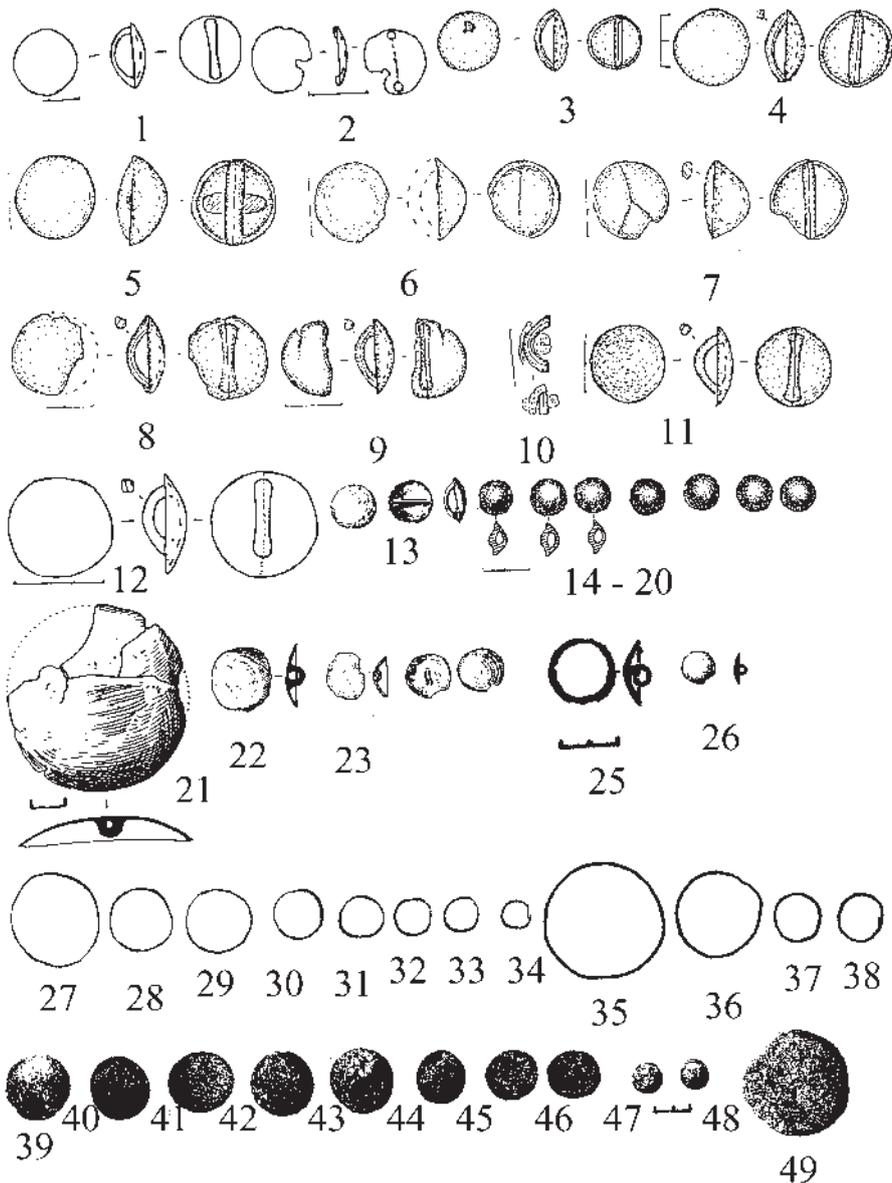

Рис. 8. Бронзові бляхи. 1– Кошовате, курган; 5–7 – Бобрися, курган 66; 8–10 – Бобрися, курган 31, західна могила; 11 – Канівський повіт; 12 – Ржищев; 13 – Лютеж; 14–20 – Редвинці; 21 – Перебиківці; 22 – Долиняни; 23 – Мотронинське городище; 24 – Ярмолинці, Камашня, 5 сумарно описаних курганів; 25 – городище Городище біля Огульців; 26 – курган 4 (ВУАК) групи Частих; 27–34 – Новосілка, курган 5; 35–38 – Новосілка, курган 4; 39–40 – Пастирське, Галуцино; 47, 48 – Вовківці, курган 2 (1897–1898 р.); 49 – Попівка, курган 4. 13 – за О.І. Тереножкіним; 14–20 – за І.С. Винокуром; 21, 22 – за Г.І. Смирноюю; 23 – за С.С. Безсоноюю та С.А. Скорим; 24 – за В.А. Іллінською; 25 – за Ю.В. Буйновим і В.Н. Окатенко; 26 – за П.Д. Ліберовим; 27–38 – за А. Бидловським; 39–48 – за «Древностями Придніпровья»; 49 – за О.О. Бобринським.

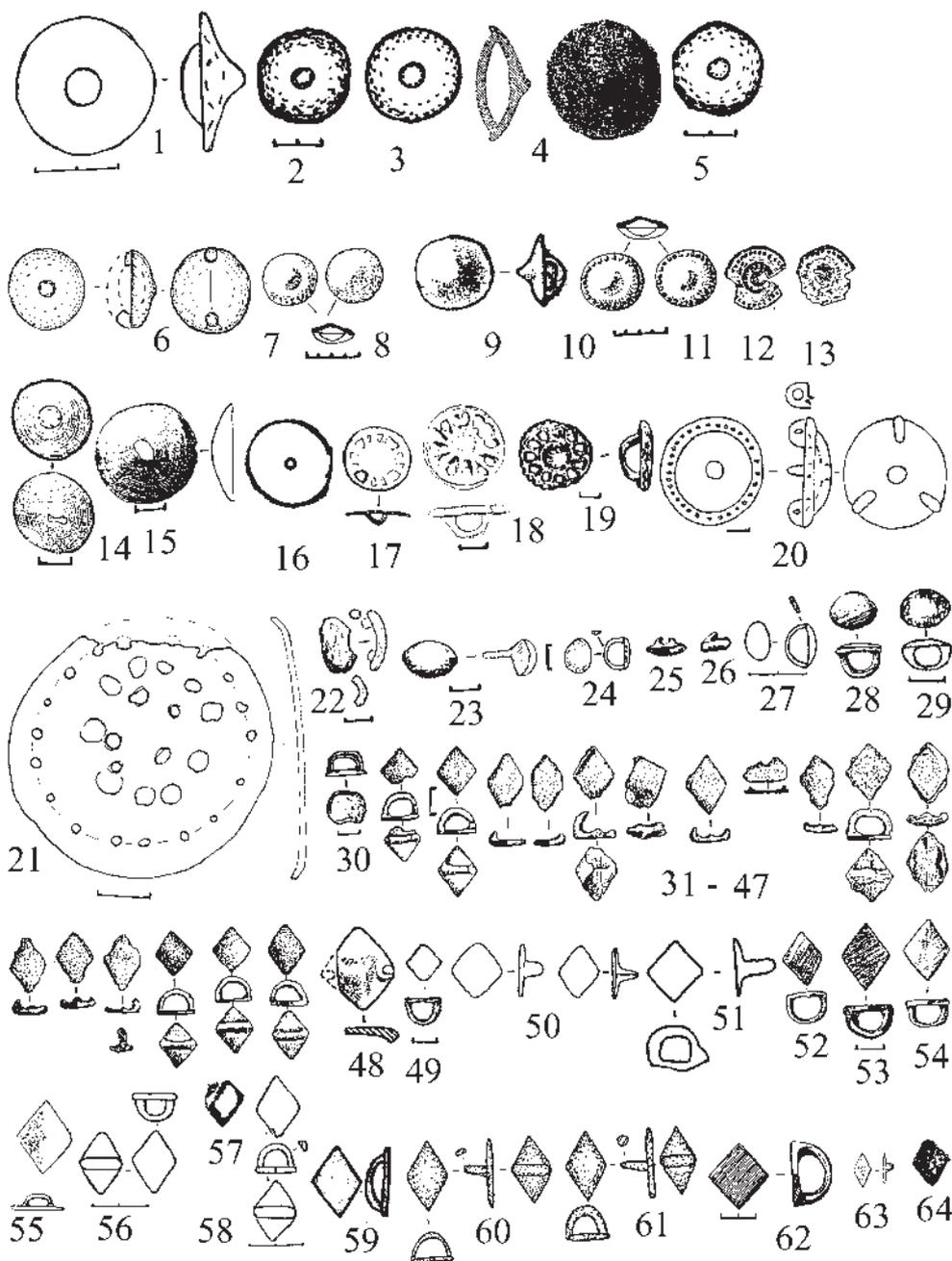
предметів, що мають прототипи в доскіфську добу, тяжіє до ранньоскіфського часу, окремі речі продовжують існувати й пізніше¹.

¹ При цьому, через відсутність чи неінформативність зображень, неможливо визначити тип не менш як 73 круглих бронзових блях (рис. 8,27–49). Речі походять з таких пунктів: кургани 2 в урочищі Галуцино (8 блях) [33, табл. XIX,320], 400 (22 предмети), 401 (3 екземпляри), 412 (7 речей), 414 (8 фаларів) поблизу Журовки [15, с. 9, 11, 13, 15, 17, 37; 16, с. 78], 7 біля Оситняжки [79, с. 9], 4 під Берестягами [13, с. 96], 4 поблизу Яблунівки [71, с. 120], біля Ладижичів (2 бляхи) [5, с. 22]; 4 (4 предмети) і 5 (8 речей) під Новосілкою [84, гус. 76–89], 6 в урочищі Лиса Гора під Лубнами [75, с. 224–225], 2 (1897–1898 рр.) поблизу Вовківців (2 бляхи) [33, табл. XVI,316], 4 біля Попівки [12, табл. XXIV,2], 6, поховання 1, поблизу Лукашів [47, с. 157], 14 неподалік від Руської Тростянки (3 бляхи) [68, с. 135].

Кавказі: Гастон-Уота, поховання 15 [59, рис. 3,1–3], Клади, курган 52 [23, рис. 3,8,9] та Закавказзі; Гюенос, комплекс 1 [83, рис. 2,3], Агудзера, замок Баграта [22, рис. 10,6]. Відомі й з ареалу савроматської культури: Блюменфельд, курган А 12 [28, рис. 4,2]. Предмети з'являються вже у ранньоскіфський час, однак масове їх розповсюдження припадає на середньоскіфську і пізньоскіфську добу.

Зауважимо, що в IV ст. до н. е. відома й чимала серія однотипних нашим блях, відлитих зі срібла: кургани 1 (1897–1898 рр.) біля Вовківців [33, табл. XXII,402], 11 (ВУАК) групи Частих [50, рис. 2.52], 24 коло Колбино [29, рис. 16,5], II Мордвинівський [41, рис. 8,21].

Бляхи з округлим опуклим щитком і невеликою петлею на звороті (до 1/3 діаметра бляхи) (рис. 8, 21–26). Діаметр 2–5,2 см. Із 6 предметів, 3 знайдені у Правобережному Лісостепу. В Західноподільській групі – 2 екземпляри: Перебиківці, курган 1; поселення у Долинянах [73, рис. 4,1; 74, рис. 8,11]; в Тясминській підгрупі – 1 предмет: Мотронинське городище [11, рис. 4,14]. З Лівобережного Лісостепу відомі 2 речі: один з п'яти сумарно описаних курганів в урочищі Камашня біля Ярмолинців в Посуллі [40, табл. LIII,11], городище в урочищі Городище, біля Огульців на Сіверськодонецчині [20, рис. 10,9]. Одна бляха походить з теренів Середньодонської групи: курган 4 (ВУАК) групи Частих [50, рис. 2,193]. Більшість

Бляхи, опуклий щиток яких має виступ у центрі (рис. 9, 1–9). Діаметр 2,7–4 см. 3 23 екземплярів, 8 відомі з Посулля: Вовківці, курган 1 (1897–1898 pp.) [33, табл. XV, 315; XVII, 317]; 12 – з Тясминщини: Резинський курган (6 блях) [86, таб. XII, 6], Пруси (6 речей) [33, табл. XXII, 321]; 3 – з Середнього Подоння: кургани 14 біля Руської Тростянки (2 вироби) [68, рис. 22, 3, 4], 2 (М.О. Макаренка) поблизу Мастюгино [50, табл. 24, 45]. Вказані предмети можуть датуватись у межах 2-ої половини V – IV ст. до н. е.

Бляхи зі щитком із виступом у центрі та краєм прикрашеним гульками (рис. 9, 10–13). Діаметр 4,9–6 см. По 2 предмети походять з курганів 14 біля Руської Тростянки [68, рис. 22, 6, 7] та поблизу Хитців [38, табл. 1, 14, 15]. Вони датуються V ст. до н. е.

Рис. 9. Бронзові бляхи. 1–3 – Вовківці, курган 1 (1897–1898 pp.); 4 – Резино, курган; 5, 6 –

Пруси; 7, 8 – Руська Тростянка, курган 14; 9 – Мастюгино, курган 2 (М.О. Макаренка); 10, 11 – Руська Тростянка, курган 14; 12, 13 – Хитці, курган; 14 – Дудчанці, курган 2; 15 – Іллінци, курган 493; 16 – Яблунівка, курган 4; 17 – Руська Тростянка, курган 17; 18 – Руська Тростянка, курган 18; 19 – Тернове, курган 4; 20 – Іване-Пусте; 21 – Опішне, курган 1, поховання 1; 22 – Перещепино, курган 15, поховання 1; 23 – Перещепино, курган 15, поховання 2; 24 – Перещепино, курган 14; 25, 26 – Мачухи, курган 13; 27 – Вовківці; 28 – Кулешівка, курган 425; 29 – Черемушне, курган 10; 30 – Колбино, курган 5; 31–47 – Перещепино, курган 9; 48 – Перещепино, курган 18, поховання 1; 49 – Перещепино, курган 24; 50 – Скоробор, курган 7; 51 – Глинське поселення; 52 – Кулешівка, курган 425; 53 – Басівка, курган 499; 54 – Броварки, курган 502; 55 – Вовківці, курган 7 (1886 р.); 56 – Попівка, курган 14; 57, 58 – Роменській повіт; 59 – Протопопівка, курган 3; 60, 61 – Сміла, курган 522; 62 – Макіївка, курган 491; 63 – Журовка, курган 401; 64 – Пастирське, Галуцино. 1, 2, 5, 64 – за «Древностями Приднєпровья»; 4 – за Г. Оссовським; 7, 8, 10, 11, 17, 18 – за А.І. Пузіковою; 9 – за П.Д. Ліберовим; 12–14, 55 – за В.А. Іллінською; 15, 29, 52–54, 62 – за Л.К. Галаніною; 16 – за Альбомом фотографій; 19, 30 – за Є.І. Савченком; 21 – за О.В. Коваленко, Р.С. Луговим; 22–24, 48 – за В.Ю. Мурзіним, Р. Ролле, В. Херцем та ін.; 25, 26 – за Г.Т. Ковпаненко; 29 – за Ю.В. Буйновим, О.В. Бандуровським, В.Н. Окатенко; 31–47 – за В.Ю. Мурзіним, Р. Ролле, В.П. Білозором; 49 – за Р. Ролле, В. Херцем, С.А. Скорим та ін.; 50 – за Б.А. Шрамком; 51 – за А.В. Гейком; 57 – за О.О. Бобринським; 59 – за О.В. Бандуровським і Ю.В. Буйновим; 63 – за В.Г. Петренко.

Круглі бляхи, опуклий щиток яких має отвір у центрі¹ (рис. 9, 14–16). Діаметр 2,6–3 см. З Східно-подільської групи відомо 9 предметів: курган 493 біля Іллінців [25, табл. 16,6]; з Посулля – 1: курган 2 у Дудчанцях [39, рис. 3,9]; із Поросся – 1: Яблунівка, курган 4 [3, № 1880]. Аналогії походять зі Страшної Могили [77, рис. 21,7, 8] та Мелітопольського кургану [78, рис. 152,9] у Степовому Причорномор'ї. Тип датується V–IV ст. до н. е.

Бляхи з круглим щитком із колом підтрикутних прорізів (рис. 9, 17–19) діаметром 2,8–3,5 см, відомі з Середнього Подоння: кургани 17, 18 біля Руської Тростянки [68, рис. 27,10; 31,3] та 4 поблизу Тернового [70, рис. 8,14]. Речі датуються IV ст. до н. е. Схожі екземпляри виявлені у кургані 30 коло Нечерзія у Адигеї на Північному Кавказі [36, рис. 6,4].

Кругла бляха з опуклим щитком із отвором і 3-ма петлями на краю зворота (рис. 9, 20). Діаметр 3,4 см. Предмет знайдений на поселенні Іване-Пусте на Західному Поділлі (фонди НМІУ), і датується келермеським часом.

Округлі бляхи без петлі з концентричними колами отворів (рис. 9, 21). Шість речей діаметром 5–5,3 см виявлено у похованні 1 кургану 1 коло Опішного, що, за попередніми даними, може бути віднесений до V–IV ст. до н. е. Від схожих екземплярів, знайдених у степових пам'ятках, де вони пов'язуються з нагрудниками чи оздобленням поховального кортежу [54, рис. 13,7–14; 57, рис. 51,1–6; 69,10–12], наші предмети відрізняються більшою кількістю отворів.

Підовальні петельчасті бляхи (рис. 9, 22–30). Розміри 1,4–2,3 на 1–1,5 см. З 15 врахованих екземплярів, 6 походять з Поворскля: кургани 14, 15 (2 бляхи) Перещепинського могильника [63, рис. 16,7, 17,3, 26,4], 13 біля Мачух [45, рис. 4,3,5], Лихачівка [44, рис. 26,45]; 2 – з Посулля: Кулешівка, курган 425 [25, табл. 17,3], Вовківці (зберігається у НМІУ); 1 – з Сіверськодонецької групи: Черемушне, курган 10 [19, рис. 1,7]; 6 – з Середнього Подоння: кургани 5 під Колбино [70, рис. 25,3], 7 (ВУАК) групи Частих (5 блях) [37, с. 31].

Більшість предметів відноситься до середньоскіфського часу. Деякі продовжують існувати і в IV ст. до н. е. Схожа бляха відома з Баїти у Середній Європі [87, рл. 17,7].

Ромбічні бляхи (рис. 9, 31–64; 10, 1–3). Середні розміри 1,6–4 на 1,5–3,3 см. Враховано 94 предмети. У Лівобережному Лісостепу – 39. З них у Поворсклі – 31: кургани 9 (24 екземпляри), 18 (поховання 1), 24 (3 предмети) Перещепинського могильника [60, мал. 7; 63, рис. 34,8; 69, рис. 5,3], 7 у Скороборі (2 речі) [82, рис. 6,11,12], Глинське селище [26, рис. 1,20], поселення Барвінкова Гора [47, рис. 1,5]. У Посуллі знайдено 6 виробів: кургани 425 біля Кулешівки, 499 поблизу Басівки, 502 коло Броварок [25, табл. 17,11; 26,7], 7 (1886 р.) під Вовківцями (2 бляхи) [40, табл. XXXV,6], 14 біля Попівки (фонди НМІУ, у публікації не згадано), Роменський повіт [13, табл. X.10]. З басейну Псла походить 1 знахідка: курган 502 біля Броварок [25, табл. 28,2]; 1 предмет відомий і на Сіверськодонецькій – Протопопівка, курган 5 [18, табл. VIII,2].

З Правобережного Лісостепу відомо 45 предметів, всі у Києво-Черкаській групі. У Тясминській підгрупі – 44 вироби: кургани 522 біля Сміли (7 предметів) [17, с. 100], 491 поблизу Макіївки (9 екземплярів) [25, табл. 11,11], 400 під Журовкою (27 блях) [65, табл. 27,28], Пастирське, Галушино [33, № 284]; у Пороссі – 1: Пекарі, курган 411 [25, табл. 6,9]. У Середньому Подонні виявлено 9 блях: кургани 8 (ВУАК) – 8 екземплярів та 12 групи Частих [49, рис. 2,194; 68, рис. 9,3].

Вказані бляхи з'являються ще у 2-й половині VI ст. до н. е., і продовжують існувати до кінця V ст. до н. е. Подібні предмети знайдені у кургані 2 (1898 р.) Ульського могильника на Північному Кавказі [64, рис. 44], Хошеутівському похованні у ареалі савроматської культури [85, с. 163, 174].

Підквадратні бляхи (рис. 10, 4) відомі з курганів 396 і 401 поблизу Журовки [15, с. 3, 16; 65, табл. 28,8]. Довжина боків до 5,4–6,3 см. Предмети відносяться до середньоскіфського часу.

Ромбічні бляхи, вкриті псевдозерню за схемою 1:2:2:1 (рис. 10, 5–8). Розміри 2,7–3,2 на 1,4–2,7 см. Враховано 7 предметів. У Пороссі – 5: курган біля Кошеватого [65, табл. 27,8], у Поворсклі – 2: Осняги, курган 5 [81, рис. 72,16]. Аналогії відомі зі степового регіону: поховання 13 кургану коло Арциза [2, рис. 3,8,9], кургану біля Шолохівського [51, рис. 58,22]. З'являючись у кінці V ст. до н. е., вказані бляхи продовжують існувати і в IV ст. до н. е.

Ромбічна бляха, із псевдозерню за схемою 1:2:3:2:1 (рис. 10, 9). Розміри 3,3 на 2,9 см. Походить з Редвинецького кургану у Побужжі (21, рис. 11), що датується кінцем V – початком IV ст. до н. е.

П'ятикутна бляха (рис. 10, 10). Розміри 2 на 2,8 см. Виявлена у кургані 400 біля Журовки, що відноситься до кінця 1-ої – 2-ої чвертей V ст. до н. е.

Прямокутні бляхи з петлею (рис. 10, 11,12). Розміри 1,9–2,1 на 1,4–1,9 см. Відомі з курганів 15 (поховання 1) Перещепинського могильника [63, рис. 26,5] та 5 біля Берестняг (2 предмети, орнаментовані смугами, зберігаються у НМІУ; у публікації не згадані). Екземпляр, близький до пороських, виявлений у кургані 52 в урочищі Клади на р. Фарс на Північному Кавказі [23, рис. 3,11]. Предмети співвідносяться з 2-ою – 4-ю чвертями V ст. до н. е.

¹ За допомогою вказаного отвору кріпилась петля бляхи.

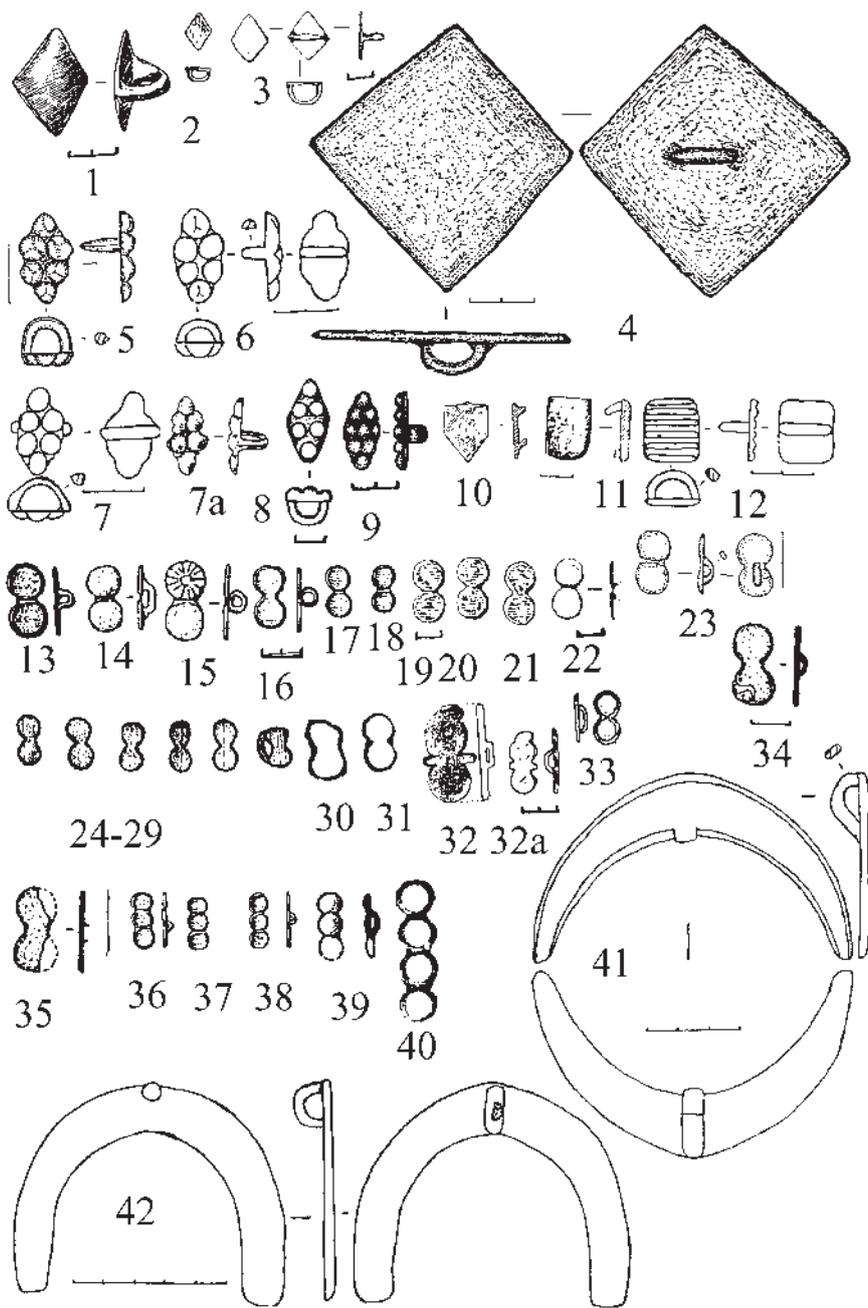

Рис. 10. Бронзові бляхи. 1 – Пекарі, курган 411; 2 – курган 8 (ВУАК) групи Частих; 3 – курган 12 групи Частих; 4 – Журовка, курган 396; 5–7а – Кошовате, курган; 8 – Осняги, курган 5; 9 – Редвинці, курган; 10 – Журовка, курган 400; 11 – Перещепино, курган 15, поховання 1; 12 – Берестняги, курган 5; 13 – курган 11 (ВУАК) групи Частих; 14, 15 – Мастюгино, курган 2 (М.О. Макаренка); 16–18 – Руська Тростянка, курган 14; 19–21 – Дуровка, курган 16, 22 – Мастюгино, курган 40/26; 23–29 – Пруси; 30, 31 – Стайкин Верх, курган 13; 32, 32а – Аксютинці, курган 1 (1886 р.); 33 – Старша Могила; 34, 35 – Люботин, Нижньогієвська група, курган 1; 36–38 – Руська Тростянка, курган 14; 39 – курган 11 (ВУАК) групи Частих; 40 – Мошни; 41 – Берестняги, курган 5; 42 – Райгород, курган 1; 1 – за Л.К. Галаніною; 2, 13, 14, 39 – за П.Д. Ліберовим; 3, 16–22, 36–38 – за А.І. Пузіковою; 7а, 10 – за В.Г. Петренко; 8 – за Б.А. Шрамком; 9 – за І.С. Винокуром; 11 – за В.Ю. Мурзіним, Р. Ролле, В. Херцем та ін.; 24–29, 40 – за «Древностями Придніпровья»; 30, 31 – за Альбомом фотографій; 32 – за О.О. Бобринським; 32а, 33 – за В.А. Іллінською; 34, 35 – за О.В. Бандуровським і Ю.В. Буйновим

Вісімкоподібні бляхи з петлею на звороті (рис. 10, 13–31, 33–35). Середні розміри 1,8–3,2 на 1–1,8 см. Із 47-ми предметів, 32 виявлено у Середньому Подонні: кургани 11 (ВУАК) групи Частих (5 блях), 2 (М.О. Макаренка) біля Мастюгино (18 екземплярів) [50, рис. 2,78, табл. 24,27], 14 поблизу Руської Тростянки (3 предмети) [68, рис. 19,22–24], 8 під Колбино (2 бляхи) [30, с. 30], 16 біля Дуровки, 20/26 поблизу Мастюгино [68, рис. 34,6; 50, 4–6]. 10 блях відомо з Прус у Тясминській підгрупі [34, табл. III,349]. У Лівобережному Лісостепу враховано 5 блях. З Посулля походить 3 вироби: Стайкин Верх, курган 13 (2 предмети) [3, № 1625], Старша Могила [40, табл. V,6]; з Сіверськодонецької групи – 2: Люботин, Нижньогієвська група, курган 1 [9, рис. 42,2,3]. Знайдено подібну бляху й у похованні біля Макіївки на Донеччині [67, рис. 4,2].

У Лісостепу Східної Європи вказані бляхи існують у середньоскіфській та пізньоскіфській часи. Втім, у степовому регіоні (Підгородне VIII, курган 3, поховання 4 [43, рис. 2,3]) і на Північному Кавказі (Новозаведене, курган 13 [65, рис. 2,Б]) вони відомі й у ранньоскіфську добу.

Деяко відмінною від описаних вище є вісімкоподібна бляха з бічними виступами (рис. 10, 32, 32а) з кургану 1 (1886 р.) коло Аксютинців [40, табл. XVII,15], який датується 2-ою половиною V ст. до н. е. Вірогідно, саме її зображено у роботі О.О. Бобринського [13, табл. XVIII,13]. Схожий за формою предмет виявлено у кургані 4 біля Сладківського [72, рис. 14,7].

Окрім цього відомі срібні вісімкоподібні бляхи: курган 5 біля Руської Тростянки [68, рис. 7,7].

Бляхи у вигляді трьох кружечків (рис. 10, 36–39). Середні розміри 2,9 на 1–1,2 см. Походять з Середнього Подоння: Руська Тростянка, курган 14 (15 предметів) [68, рис. 19,19–21], Часті

кургани, насип 11 (ВУАК) – 2 екземпляри [50, рис. 2,77]. У Лісостепу вони відносяться до 2-ої половини V – 1-ої половини IV ст. до н. е. Однак аналогія з кургану 4 коло Сладківського [72, рис. 14,7], датованого античними амфорами [58, с. 148], свідчить що такі предмети доживають до кінця IV – початку III ст. до н. е.

Бляха у вигляді чотирьох кружечків з петлею на звороті (рис. 10, 40) відома з Мошен у Тяминській підгрупі [35, табл. II, 401]. Аналогії з кістки (курган 478 під Капітанівкою [14, рис. 7]) та срібла (курган 11 Стоянівського могильника [10, рис. 8,3,6]) відносяться до V – IV ст. до н. е.

Місяцеподібні петельчасті бляхи (рис. 10, 41,42). Розміри 8,7–9,7 на 6–7,2 см. Виявлені у курганах 5 біля Берестняг [13, рис. 52] та 14 поблизу Райгорода [34, табл. XX,325], що датуються 2-ю–4-ю чвертями V ст. до н. е. Подібна бляха відома з Хошеутово в Нижньому Поволжі [31, рис. 1,1; 85, s. 162].

Очевидно, у порівнянні з зооморфними, фітоморфними (з рослинними мотивами), антропоморфними вуздечними бляхами скіфського періоду, бляхи геометричних пропорцій несли менше орнаментальне та сакральне навантаження. Водночас, вони продовжували відігравати важливу функціонально-конструктивну роль у вузді.

Список використаних джерел та літератури:

1. Алексеев А.Ю., Мурзин В.Ю., Ролле Р. Чертомлык (скифский царский курган IV в. до н. э.). – Киев: Наукова думка, 1991. – 431 с.
2. Алексеева И. Л., Охотников С. Б., Редина Е.Ф. Скифское погребение у г. Арциз // Чобручский археологический комплекс и вопросы взаимовлияния античной и варварской культур (IV в. до н. э. –IV в.н. э.). – Тирасполь, 1997. – С. 48–55.
3. Альбом фотографий планшетов коллекций Д.Я. Самоквасова, хранящийся в кабинете археологии Московского университета.
4. Андриенко В.П. Детали конской узды с поселения Пожарная Балка // ДАС. – 2001. – Вып. 9. – С. 46–54.
5. Антонович В.Б. Древности Юго-Западного края. Раскопки в стране древлян // МАР. – 1893. – №11. – 78 с.
6. Бабенко Л.И. Комплекс речей похоронения IV ст. до н. е. біля Пересічної // Археологія. – 2004. – №3. – С. 32–37.
7. Бабенко Л.И. Спорядження коня у населення Сіверсько-Донецького регіону (за матеріалами поховальних пам'яток V ст. до н.е.) // Проблемы археологии Восточной Европы. – Харьков, 2008. – С. 28–38.
8. Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В. Курганы скифского времени (северскодонецкий вариант). – Киев, 2000. – 236 с.
9. Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В., Дегтярь А.К. Новые исследования курганов скифского времени в окрестностях г. Люботина // Люботинское городище. – Харьков: Регион-информ, 1998. – С. 143–182.
10. Березуцкий В.Д. Курганы скифского времени у села Ближнее Стояново // Археологические исследования Высшей педагогической школы. – Воронеж, 1996. – С. 162–180.
11. Бессонова С.С., Скорый С.А. Некоторые аспекты хозяйственной деятельности обитателей Мотронинского городища // Скифы и сарматы в VII–III вв. до н. э. – Москва, 2000. – С. 120–128.
12. Бобринской А.А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. – СПб., 1894. – Т. II. – 225 с.
13. Бобринской А.А. Курганы и случайные археологические находки близ местечка Смелы. – СПб., 1901. – Т. III. – 171 с.
14. Бобринской А.А. Исследования в Чигиринском уезде Киевской губернии в 1907 году // ИАК. – 1910. – №35. – С. 48–60.
15. Бобринской А.А. Отчет о раскопках, произведенных в 1903 году в Черкасском уезде Киевской губернии // ИАК. – 1905. – №14. – С. 1–43.
16. Бобринской А.А. Отчет о раскопках близ сел Журовки и Капитановки (Чигиринского уезда Киевской губернии) // ИАК. – 1905. – №17. – С. 17–98.
17. Бобринской А.А. Отчет о раскопках в Киевской губернии в 1912 году // ИАК. – 1914. – №54. – С. 99–102.
18. Бородулин В.Г. Отчет об археологических исследованиях Харьковского исторического музея в 1976 г. // НА ІА НАНУ 1976/52. – 21 с.
19. Буйнов Ю.В., Бандуровский А.В., Окатенко В.Н. Исследование курганов скифского времени в Харьковской области // АДУ 2003–2004 рр. – Київ, 2005. – Вып. 7. – С. 9–13.
20. Буйнов Ю.В., Окатенко В.Н. Раскопки городища скифского времени в урочище Городище // АВУ 2002–2003 рр. – Київ, 2004. – С. 9–12.
21. Винокур І. С. Історія Лісостепоного Подністров'я і Південного Побужжя. – Київ-Одеса: Вища школа, 1985. – 128 с.
22. Воронов Ю. Н. Вооружение древнеабхазских племен в VI–I вв. до н. э. // Скифский мир. – Киев, Наукова думка, 1975. – С. 218–234.
23. Габуев Т. А., Эрлих В. Р. Два погребения V в. до н. э. из Предкавказья (Из материалов Государственного музея Востока) // Северный Кавказ: историко-археологические очерки и заметки. – Москва, 2001. – С. 112–125.
24. Гавриш П.Я. Розкопки на Більському Західному городищі // ПА3. – 1995. – №3. – С. 72–78.

25. Галанина Л.К. Скифские древности Приднепровья // САИ. – 1977. – Вып. Д 1-33. – 68 с.
26. Гейко А.В. Археологічні розкопки на селищі скіфського часу біля села Глинське у Поворсклі // АЛЛУ. – 1999. – №2. – С. 24–26.
27. Гордцов В.А. Раскопки “Частых курганов” близ Воронежа // СА. – 1947. – Т.IX. – С. 13–28.
28. Граков Б. Н. Памятники скифской культуры между Волгой и Уральскими Горами // Евразийские древности. – Москва, 1999. – С. 7–33.
29. Гуляев В.И. Общие проблемы археологии Среднего Дона в скифское время // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. Труды Потуданской археологической экспедиции ИА РАН, 1993-2000 гг. – Москва, 2001. – С. 18–52.
30. Гуляев В.И. Резная кость из курганов скифского времени на Среднем Дону // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. – Москва, 2004. – С. 25–34.
31. Дворниченко В.В. Новые поступления в составе Хошеутовского комплекса уздечных принадлежностей // Скифы и сарматы в VII–III вв. до н. е. – Москва, 2000. – С. 153–156.
32. Гуляев В.И., Савченко Е.И. Новый памятник скифского времени на Среднем Дону // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. – Москва, 2004. – С. 35–52.
33. Древности Приднепровья. – Киев, 1899. – Вып. 2. – 44с.
34. Древности Приднепровья. – Киев, 1900. – Вып. 3. – 22с.
35. Древности Приднепровья. – Киев, 1902. – Вып. 6. – 44с.
36. Ждановский А.М. Курган 30 у аула Нечерзий // Раев Б.А., Беспалый Г.Е. Курган скифского времени на грунтовом могильнике IV Новолабинского городища. – Ростов-на-Дону, 2006. – С. 87–103.
37. Замятин С.Н. Скифский могильник “Частые курганы” под Воронежем (раскопки Воронежской ученой архивной комиссии 1910–1915 гг.) // СА. – 1946. – № VIII. – С. 9–50.
38. Ильинская В.А. Курганы скифского времени в бассейне р. Сулы // КСИИМК. – 1954. – № 54. – С. 24–41.
39. Ильинская В.А. Памятники скифского времени в бассейне р. Псел // СА. – 1957. – Т. XXVII. – С. 232–249.
40. Ильинская В.А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья. – Киев: Наукова думка, 1968. – 203 с.
41. Ильинская В.А. Скифская узда IV в. до н. э. // Скифские древности. – Киев: Наукова думка, 1973. – С. 42–63.
42. Клочко В.И. Скорый С.А. Курган Вакулина Могила // Проблемы археологии Северного Причерноморья. – Херсон, 1991. – С. 99–109.
43. Ковалева И.Ф., Мухопад С.Е. Скифские памятники Орельско-Самарского междуречья // Курганные древности Степного Поднепровья III – I тыс. до н. е. – Днепропетровск, 1979. – Вып. 3. – С. 111–123.
44. Ковпаненко Г.Т. Племена скіфського часу на Ворсклі. – Київ: Наукова думка, 1967. – 188 с.
45. Ковпаненко Г.Т. Кургани поблизу с. Мачухи на Полтавщині (за матеріалами М. Я. Рудинського) // Археологія. – 1970. – Т. XXIV. – С. 146–169.
46. Ковпаненко Г.Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. – Киев, 1981. – 159с.
47. Коротя О.В., Осадчий Є.М., Приймак В.В. Нові дані про городища і кургани північно-західного і північно-східного секторів округи та ареалу впливу Більського городища // Пам’ятки археології північно-західного і західного секторів округи Більського городища (1 тис. до н.е – 1 тис. н.е.). – Полтава, 2010. – С. 17–28.
48. Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Кургани скіфського часу на Переяславщині (за розкопками В. Щербаківського 1913 р.) // ПАЗ. – 1995. – №4. – С. 154-166.
49. Либеров П.Д. Памятники скифского времени бассейна Северного Донца // МИА. – 1962. – №113. – С. 5–85.
50. Либеров П.Д. Памятники скифского времени на Среднем Дону // САИ. – 1965. – Вып.Д. 1–31. – 103 с.
51. Максименко В.Е., Смирнов К.Ф., Горбенко А.А., Лукьяшко С.И. Богатые раннесарматские комплексы правобережья Дона // Смирнов К.Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. – Москва: Наука, 1984. – С. 124–141.
52. Манцевич А.П. Мастюгинские курганы по материалам из собрания Государственного Эрмитажа // АСГЭ. – 1973. – Вып. 15. – С. 12–46.
53. Манцевич А.П. Курган Солоха. – Ленинград: Искусство, 1987. – 143 с.
54. Мелокова А.И. Краснокутский курган. – Москва: Наука, 1981. – 112с.
55. Мозолевський Б.М. Товста Могила. – Киев: Наукова думка, 1979. – 252 с.
56. Мозолевський Б.Н. Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетрвщине (раскопки 1972-1975гг.) // Скифия и Кавказ. – Киев : Наукова думка, 1980. – С. 70–155.
57. Мозолевський Б.Н., Полин С.В. Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна, и Соболева Могилы). – Киев: Стилос, 2005. – 600 с.
58. Монахов С.Ю. Греческие амфоры в Причерноморье. Типология амфор ведущих центров-экспортеров товаров в керамической таре. Каталог-определитель. – Москва – Саратов, 2003. – 351 с.
59. Мошинский А.П. Взаимосвязь населения горных районов Северного Кавказа со скифами (по диагорским материалам) // РА. – 1997. – №3. – С. 33–45.
60. Мурзін В.Ю., Ролле Р., Білозір В.П. Про подальші дослідження Перещепинського могильника // Археологія. – 1996. – №4. – С. 141–149.

61. Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С.В. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции 1996 г. – Киев, 1997. – 23 с.
62. Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1997 г. – Киев, 1998. – 22с.
63. Мурзин В.Ю., Ролле Р., Херц В., Махортых С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 1998 г. – Киев, 1999. – 60 с.
64. ОАК за 1898 г. – СПб., 1901. – 191 с.
65. Петренко В.Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V-III вв. до н. э. // САИ. – 1967. – Вып. Д 1-4. – 180 с.
66. Петренко В.Г., Маслов В. Е., Канторович А. Р. Хронология Центральной группы курганов могильника Новозаведенное // Скифы и сарматы в VII–III вв. до н. э. – Москва, 2000. – С. 238–248.
67. Полідович Ю.Б. Нове скіфське поховання з гривною у Донецькій області // Археологический альманах. – 1998. – №7. – С. 103–112.
68. Пузикова А.И. Курганы скифского времени Среднего Подонья (публикация комплексов). – Москва: Индирик, 2001. – 271с.
69. Ролле Р., Герц В., Махортых С.В., Белозор В.П. Исследования совместной Украинско-Немецкой археологической экспедиции в 2002 г. – Киев, 2003. – 86 с.
70. Савченко Е.И. Могильник скифского времени “Терновое I – Колбино I” на Среднем Дону (погребальный обряд) // Археология Среднего Дона в скифскую эпоху. Труды Потуданской археологической экспедиции ИА РАН, 1993-2000 гг. – Москва, 2001. – С. 53–143.
71. Самоквасов Д.Я. Могилы Русской земли. – Москва, 1908. – 271 с.
72. Смирнов К.Ф. Сарматы и утверждение их политического господства в Скифии. – Москва: Наука, 1984. – 123 с.
73. Смирнова Г.И. Курганы у с. Перебыковцы – новый могильник скифской архаики на Среднем Днестре // ТГЭ. – 1979. – №XX. – С. 36–67.
74. Смирнова Г.И. Новые данные о поселении у с. Долиняны (по материалам раскопок 1977–1978 гг.) // АСГЭ. – 1981. – Вып. 22. – С. 40–61.
75. Супруненко О.Б. Археологія в діяльності першого приватного музею України. Лубенський музей К.М. Скаржинської. – Київ – Полтава, 2000. – 392 с.
76. Тереножкин А.И. Археологические обследования в зоне Киевской ГЭС в 1960 г. // КСИА АН УССР. – 1962. – Вып. 12. – С. 3–7.
77. Тереножкин А.И., Ильинская В.А., Черненко Е.В., Мозолевский Б.Н. Скифские курганы Никопольщины // Скифские древности. – Киев: Наукова думка, 1973. – С. 113–186.
78. Тереножкин А.И., Мозолевский Б.Н. Мелитопольский курган. – Киев: Наукова думка, 1988. – 246 с.
79. Хвойка В.В. Раскопки курганов при с. Оситняжке, Чигиринского уезда Киевской губернии // АЛЮР. – 1904. – №1-2. – С. 7–12.
80. Чередниченко Н.Н., Фиалко Е.Е. Погребение жрицы из Бердянского кургана // СА. – 1988. – № 2. – С. 149–166.
81. Шрамко Б.А. Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). – Киев: Наукова думка, 1987. – 182 с.
82. Шрамко Б.А. Новые раскопки курганов в могильнике Скоробор // Древности. – Харьков, 1994. – С. 102–106.
83. Эрлих В.Р. Меотское святилище в Абхазии // ВДИ. – 2004. – №1. – С. 158–172.
84. Wydłowski A. Mogiły w Nowosiołce // Swiatowit. – 1904. – T. V. – S. 59-80.
85. Očir-Gorjaeva M.A. Pferdegeschirr aus Chošeutovo. Skythischer Tierstil an der Unteren Wolga // Arhäologie in Eurasien. – 2005. – Band. 19. – 184 s.
86. Ossowski G. Materialy do paleontologii kurhanow ukraińskich // Zbior wiadomoszi do antropologii krajowej. – 1888. – T. 12. – S. 1–91.
87. Vasiliev V. Sciții agatfırsi pe teritoriul României. – Cluj-Napoca, 1980. – 185 p.

Список умовних скорочень:

АБУ – Археологічні відкриття в Україні
 АДУ – Археологічні дослідження в Україні
 АЛЛУ – Археологічний літопис Лівобережної України
 АЛЮР – Археологическая летопись южной России
 АСГЭ – Археологический сборник Государственного Эрмитажа
 ВДИ – Вестник древней истории
 ИАК – Известия Археологической комиссии
 ИА РАН – Институт археологии Российской Академии наук
 КСИА АН УССР – Краткие сообщения Института археологии АН УССР
 КСИИМК – Краткие сообщения Института истории материальной культуры
 МАР – Материалы по археологии России

НА ІА НАНУ – Науковий архів Інституту археології НАН України
НМІУ – Національний музей історії України
ОАК – Отчеты Археологической комиссии
ПАЗ – Полтавський археологічний збірник
РА – Российская археология
СА – Советская археология
САИ – Свод археологических источников
ТГЭ – Труды Государственного Эрмитажа

Ірина Мезенцева

старший науковий співробітник
Національного музею історії України

МАТЕРІАЛИ З РОЗКОПОК ПОСЕЛЕННЯ РАНЬОСКІФСЬКОЇ ДОБИ (VII-VI ст. до н.е.) БІЛЯ С. ЗАЛІСНЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКОЇ ОБЛ. В ЕКСПОЗИЦІЇ НМІУ

Поселення біля с. Залісся Тернопільської обл. відноситься до пам'яток ранньоскіфської доби та датується VII-VI ст. до н.е. Місцеве населення вело осілий спосіб життя, займалося землеробством та скотарством. Були розвинені домашні ремесла: гончарство, обробка металів, ткацтво, косторізна справа.

Ключові слова: ранньоскіфська доба, наземні каркасні житла, кістяні булавки, грифони, навершя.

У 1986 р. збірка Національного музею історії України поповнилася колекцією матеріалів (920 од.збер.) з розкопок археологічного комплексу ранньоскіфської доби (VII-VI ст. до н.е.) біля с. Залісся Баришевського району Тернопільської області. Дослідження проводились у 1970-1974, 1979 та 1981 рр. Надзбручанською археологічною експедицією ДІМ УРСР під керівництвом О.Д. Ганіної.

Поселення було розташоване на правому березі урочища Долина, яке колись було притокою р. Збруч. Розкопки проводились на відрізьку 500 м вздовж берега урочища Долина, західніше від с. Залісся [2, с. 1].

Розкоп (з півдня на північ 12x20 м) було закладено на високому пагорбі, який носив місцеву назву Козацька Могила. На глибині 0,4 м по всій площині місцями нерівним шаром лежали залишки необпаленої глиняної обмазки зі слідами відбитків лози, яка завалившись, прикрила залишені всередині житла побутові речі. По всій площі розкопу після розчистки в різних місцях простежувались залишки глинобитної підлоги. На підлозі у південно-східній та північно-східній частинах розкопу виявили залишки двох зруйнованих печей. Обидві печі настільки зруйновані, що їх конструкцію важко визначити. На завалах печей були знайдені численні уламки битого ліпного посуду та кістки тварин. Крім зруйнованих печей на розкопі виявлено сліди відкритого вогнища овальної форми розміром 0,6x0,25 м. Підлога на місці вогнища була пропалена на глибину від 0,1 до 0,18 м [2, с. 2].

Шматки глиняної обмазки з відбитками лози, залишки зруйнованих печей та відкритого вогнища свідчать про те, що на поселенні існували наземні каркасні глинобитні житла. Усі шість розкритих жител мали прямокутну форму, середні розміри – 10 x 12 м, та були розміщені в одному напрямку південь-північ [2, с. 4].

Аналогічні наземні каркасні житла з вогнищами та печами були знайдені біля с. Іване-Пусте Тернопільської обл. та біля с. Жаботин Черкаської обл. та датуються VII-VI ст. до н.е. [3, с. 70].

Численні знахідки знарядь праці, речей побуту, які були знайдені під час розкопок свідчать про високий рівень господарства на поселенні.

Знахідки, які потрапили до музею, в експозиції представлені в незначній кількості, вони налічують 42 од. збер. Серед них: посуд (4 од. збер.), предмети озброєння (11 од. збер.), знаряддя праці (13 од. збер.), побутові речі та прикраси (14 од. збер.).

Представлений в експозиції посуд (переважно знайдений у фрагментах) можна поділити на : місцевий та імпортовану керамічну тару грецького виробництва. До посуду місцевого виробництва відносяться три посудини.

1. Піксіди ліпної фрагмент. (інв.№ Б-8160, висота – 40 мм, довжина – 110 мм, мал. 1а). Стінка вертикальна, невисока. Денце пласке, з виступаючим назовні краєм, прикрашеним насічками навкіс. На стінці з одного краю зберігся орнамент з двох невеликих ромбів між двох широких смуг. Поверхня чорнолощена. Аналогічні були знайдені біля с. Медвін Київської обл., с. Казарівка Черкаської обл. та датуються VII-VI ст. до н.е. [1, с. 313, табл. 8(34)].

2. Посудина ліпна (інв.№ Б-8157, висота – 45 мм, діаметр вінець – 50 мм, діаметр денця – 40 мм, мал. 1б) сіроглиняна, біконічна з чотирма виступами на тулубі. Вінця горизонтально зрізані, денце пласке,

поверхня залощена. Аналогічні посудини були знайдені біля м. Канів та датуються VII-VI ст. до н.е. [5, с. 25, рис. 23(10,11)].

3. Черпак сіроглиняний, (інв. № Б-8158, висота – 35 мм, діаметр вінець – 64 мм, діаметр денця – 58 мм, мал. 1в) з м'яко відігнутими назовні, напіввідбитими вінцями. Поверхня нерівна, шорохата. Від ручки збереглися потовщення в місцях кріплення. Аналогічні черпаки були знайдені біля с. Медвін та с. Кагарлик Київської обл. та датуються VII-VI ст. до н.е. [5, с. 25, рис. 19(3)].

4. Привертають увагу представлені в експозиції фрагменти горла та ручки розписної амфори. Поверхня фрагментів вкрита кремовою обмазкою та розписана пурпурними та темно-червоними смугами фарби по вінцях, навколо горла, по довжині ручки. Аналогічно розписана амфора з о. Хіос, була знайдена під час розкопок Ольвії та датується VI-V ст. до н.е. (інв. № Б8159, 142 x 167 мм, мал. 1г) [4, с. 104, рис. 2(4), 9, с. 14, рис. 7.4]. Керамічна тара цього часу надходила з Іонії та Аттики через міста Північного Причорномор'я. Отже, ця амфора пройшла дуже великий шлях з вином, оливковою олією або борошном, адже, саме ці продукти харчування перевозились в амфорах в ті часи.

До предметів озброєння можна віднести наконечники стріл кістяні (3 од.збер) та бронзові (5 од. збер.), застібки від гориту (2 од.збер.), застібку від колчану (1 од.збер.)

1,2,3. Кістяні наконечники стріл (інв. № Б8154, Б8155, Б8156, довжина 36, 37,41 мм, діаметр 5,5,6 мм, мал. 2а,б,в), чотиригранні, з пірамідальною голівкою, внутрішньою втулкою. Поверхня полірована. За класифікацією Г.І. Мелюкової ці наконечники можна віднести до I відділу, II-го типу, 3 варіанту. Аналогічні наконечники були знайдені під час розкопок Суботівського, Адамівського, Лубенецького городищ Черкаської обл. та датуються VII-VI ст. до н.е. [6, с. 10, табл. ІА, 8,16,Б31].

1. Наконечник стріли бронзовий (інв. № Б 8176, довжина 45 мм, діаметр втулки – 6 мм, мал. 2г), дволопатекий з довгою виступаючою втулкою. На втулці біля лопатей – отвір круглої форми. За класифікацією Г.І.Мелюкової цей наконечник можна віднести до II відділу, V-го типу, 2 варіанту. Аналогічні наконечники були знайдені під час розкопок біля с. Бересняги, Лазурці Черкаської обл., Старша Могила Сумської обл., с. Медвін Київської обл. та датуються VII-VI ст. до н.е. [6, с. 18, табл. VI,О,8].

2. Наконечник стріли бронзовий (інв. № Б 8177, довжина 36 мм, діаметр втулки – 5 мм, мал. 2д), дволопатекий з гостролистою голівкою, довгою виступаючою втулкою. На втулці – отвір круглої форми. За класифікацією Г.І.Мелюкової цей наконечник можна віднести до I відділу, II-го типу, 1 варіанту. Аналогічні наконечники були знайдені під час розкопок біля с. Бересняги, Журівка Черкаської обл., Старша Могила Сумської обл. та датуються VII-VI ст. до н.е. [6, с. 18, табл. VI,О,6].

3. Наконечник стріли бронзовий (інв. № Б 8173, довжина з шипом – 46 мм, мал. 2е), дволопатекий, з лавролистою голівкою, з шипом на виступаючій втулці. За класифікацією Г.І.Мелюкової цей наконечник можна віднести до I відділу, II-го типу, 2 варіанту. Аналогічні наконечники були знайдені під час розкопок біля с. Бересняги, Гуляй-Город Черкаської обл. та датуються VI-V ст. до н.е. [6, с. 19, табл. VI,П,4].

4. Наконечник стріли бронзовий (інв. № Б 8174, довжина – 36 мм, діаметр втулки – 6 мм, мал. 2ж), трилопатекий. Одна лопать трохи закоротша двох інших. Довга лопать має гострий зріз. Середня лопать закінчується овалом. За класифікацією Г.І. Мелюкової цей наконечник можна віднести до II відділу, IV-го типу, 2 варіанту. Аналогічні наконечники були знайдені під час розкопок біля с. Горячево на Кубані, Лазурці Черкаської обл. та датуються VII-VI ст. до н.е. [6, с. 19, табл. VI,О,22].

5. Наконечник стріли бронзовий (інв. № Б 8175, довжина – 29 мм, діаметр втулки – 5 мм, мал. 2з), тригранний, з виступаючою втулкою. Кінці граней вирізані під гострим кутом. За класифікацією Г.І. Мелюкової цей наконечник можна віднести до II відділу, III-го типу, 2 варіанту. Аналогічні наконечники були знайдені під час розкопок біля с. Курилівка Черкаської обл. та датуються VII-VI ст. до н.е. [6, с. 44, табл. VI, И,7].

Також було знайдено дві кістяні застібки від горита, (інв. № Б8152, Б8153 довжина 85 мм, мал. 3а,б) у вигляді круглого в перетині стрижня, з невеликим заглибленням посередині та округло-звуженими кінцями. Поверхня добре заполірована. Аналогічні застібки були знайдені під час розкопок біля с. Старша Могила Сумської обл. та датуються VII-VI ст. до н.е. [1, с. 336, табл. 31(14)].

Цікавою і рідкою можна вважати бронзову застібку від колчану, (інв. № Б 8195, довжина – 20 мм, ширина шляпки – 10 мм, мал. 3в), з грибоподібною шляпкою, звуженою шийкою та трикутною ніжкою. Аналогічні застібки були знайдені під час розкопок біля с. Журівка Черкаської обл., с. Медвін Київської обл. та датуються VII-VI ст. до н.е. [5, с. 158, рис. 59(72)].

Про розвиток домашніх ремесел, таких як ткацтво, косторізна справа, обробка металів, гончарство свідчать представлені речі:

1,2. Ножі залізні (інв. № Б 8196, БД-5982, довжина – 180 мм, 145 мм, мал. 9а,б) з горбатою спинкою та невеликим черенком. Аналогічні ножі були знайдені під час розкопок біля с. Журівка Черкаської обл. та датуються VII-VI ст. до н.е. [1, с. 352, табл. 47(45)].

3. Пробійник залізний (інв. № Б8197, довжина – 47 мм, ширина граней – 5 мм, мал. 4а) чотиригранний – поступово звужується до робочого загостреного кінця. Аналогічні пробійники були знайдені під час розкопок Більського городища Полтавської обл. та датуються VII-VI ст. до н.е. [1, с. 352, табл. 47(20)].

4. Гачок бронзовий (інв. № Б 8188, довжина – 34 мм, мал. 4б) рибальський. Робочий кінець загострений, інший сплющений з насічками по краю. Аналогічні гачки були знайдені під час розкопок біля с. Золота Балка Херсонської обл. та датуються VII-VI ст. до н.е. [1, с. 117, табл. 57(21)].

5. Проколка кістяна (інв. №.Б 8148, довжина – 68 мм, мал. 4в) у вигляді круглого в перетині стрижня, в середній частині трохи потовщена. Верхня частина проколки сплющена, з круглим отвором. Аналогічні проколки були знайдені під час розкопок біля Кам'янського городища Черкаської обл. та датуються VII-VI ст. до н.е. [1, с. 352, табл. 47(33)].

6. Інструмент залізний (інв. № Б 8200, довжина – 105 мм, ширина кінців – 22 мм, 12 мм, мал. 4г) у вигляді прямокутного в перетині стрижня. Один кінець розплющений, інший закінчується трикутною сплющеною лопаткою. Можливо, цей інструмент використовувався як різець по кістці. Аналогічні інструменти були знайдені під час розкопок Більського городища Полтавської обл. та датуються VII-VI ст. до н.е. [3, с. 74, рис. 5(2)].

7,8. Голки залізні (інв. № Б 8172, БД-5977, довжина – 48 мм, 32 мм, мал. 4д), у вигляді округлого стрижня з овальним вушком. Робочий кінець однієї розплющений, у іншій – відсутній. Аналогічні голки були знайдені під час розкопок Більського городища Полтавської обл. та датуються VII-VI ст. до н.е. [10, с.101, рис.4(20)].

9,10. Пряслиця зрізано-біконічної форми (інв. №Б 8166, Б8167 діаметр – 34 мм, 24 мм, висота – 30 мм, 16 мм, мал. 4е,ж) з вертикальним наскрізним отвором посередині. Дві основи зрізані. Верхня частина трохи вигнута навколо отвору, нижня частина похила до отвору. Біля отвору – сліди спрацьованості. Ребро заокруглене. На одному з пряслиць на боку зберігся нанесений орнамент у вигляді двох хвилястих смуг з заглиблених крапок. Глина сіро-жовтого кольору. Поверхня шорстка. За класифікацією В.Є. Радзівської ці пряслиця можна віднести до типу XIV варіанту 3. Аналогічні пряслиця були знайдені в ур. Холодний Яр Черкаської обл., Моїсеевському городищі Курської обл. та датуються VII-VI ст. до н.е. [8, с. 20, рис. 1].

11. Пряслице біконічної форми (інв. № Б 8163, діаметр – 36 мм, висота – 32 мм, мал. 4з) у вигляді посудини з вертикальним наскрізним отвором посередині. Верхня частина трохи вигнута біля отвору та має кільцеве потовщення. Нижня частина заокруглена з плескатою основою. Біля отвору сліди спрацьованості. Ребро заокруглене. Глина сіро-жовтого кольору. Поверхня шорстка. За класифікацією В.Є. Радзівської це пряслице можна віднести до типу V варіанту 1. Аналогічні пряслиця були знайдені на поселенні Велика Яблунівка, Шандерівка Черкаської обл. та датуються VII-VI ст. до н.е. [8, с. 20, рис. 1].

12. Пряслице біконічної форми (інв. № Б 8164, діаметр – 37 мм, висота – 20 мм, мал. 4і) у вигляді посудини з вертикальним наскрізним отвором посередині. Дві широкі зрізані основи. Біля отвору сліди спрацьованості. Ребро широке, заокруглене. Глина сіро-жовтого кольору. Поверхня шорстка. За класифікацією В.Є. Радзівської це пряслице можна віднести до типу V варіанту 1. Аналогічні пряслиця були знайдені в ур. Холодний Яр, Шандерівка Черкаської обл., на Моїсеевському городищі Курської обл. та датуються VII-VI ст. до н.е. [8, с. 20, рис. 1].

13. Пряслице округло-біконічної форми (інв. № Б 8168, діаметр – 48 мм, висота – 24 мм, мал. 4к), з вертикальним наскрізним отвором посередині. Верхівка та основа ледь заокруглені. Верхівка трохи вигнута навколо отвору, основа похила до отвору. Біля отвору сліди спрацьованості. Ребро заокруглене. Глина сіро-жовтого кольору. Поверхня шорстка. За класифікацією В.Є. Радзівської це пряслице можна віднести до типу V варіанту 3. Аналогічні пряслиця були знайдені в ур. Холодний Яр Черкаської обл., на Моїсеевському городищі Курської обл. та датуються VII-VI ст. до н.е. [8, с. 20, рис. 1].

1,2,3. До прикрас, серед представлених знахідок, можна віднести булавки бронзові цвяхоподібні (інв. № Б 8184, довжина 126 мм, діаметр шляпки 6 мм, мал. 16а, інв. № Б 8184, довжина 63 мм, діаметр шляпки 7 мм, мал. 16б, інв. № Б8186, довжина 127 мм, діаметр шляпки 4 мм, мал. 5а,б,в), у вигляді тонкого круглого в перетині стрижня, з невеликою пласкою шляпкою у верхній частині. Одна булавка коротка з загостреним кінцем. Дві інші булавки мають довгі стрижні з загостреним кінцем, які трохи зігнуті в середній частині, на одній з них збереглися ледь помітні насічки навкіс під шляпкою. Аналогічні булавки були знайдені під час розкопок біля с. Казарівка Черкаської обл. та датуються VII-VI ст. до н.е. [5, с. 25, рис. 20(10)].

4. Цікавою є бронзова булавка (інв. №Б8182, довжина 135 мм, діаметр голівки 12 мм, мал. 5г), у вигляді округлого в перетині стрижня, один кінець якого зігнутий у спіральну двовиткову голівку. Біля голівки стрижень чотиригранний, прикрашений чотирма рядами насічок навкіс. Аналогічні булавки були знайдені біля с.Братишов Івано-Франківської обл. та датуються VII-VI ст. до н.е. [7, с. 38, табл. 13(18)].

5. Рідкісною знахідкою можна вважати гудзик глиняний, (інв. № Б8169, діаметр 26 мм, мал. 5д), плаский, круглий з двома круглими отворами. Аналогічні гудзики були знайдені під час розкопок Більського городища Полтавської обл. та датуються VII-VI ст. до н.е. [10, с. 101, рис. 5(25)].

6. Перстень бронзовий, (інв. № Б8189, діаметр 22 мм, мал. 5е) фрагментований, з плаского дроту. Кінці зі спіралеподібними завершеннями. Одна спіраль відсутня. Аналогічні персні були знайдені під час розкопок Більського городища Полтавської обл. та датуються VII-VI ст. до н.е. [7, с. 139, табл. 51(25)].

7. Підвіска (інв. № Б8179, ширина 28 мм, висота 16 мм, мал. 5ж), з круглого в перетині дроту у вигляді двох спіралей, розташованих в одній площині. Такі підвіски відносяться до кобанської культури та датуються VII-VI ст. до н.е. Аналогічні підвіски були знайдені біля поселення Хрестова Гірка на Кавказі. [1, табл. 102А,(58)].

8. Сережка бронзова, (інв. № Б8193, довжина 25 мм, мал. 5з), цвяхоподібна, зігнута у півкільце. На одному кінці збереглися рештки грибоподібної шляпки, на іншому – незначне округле потовщення. Аналогічні сережки були знайдені біля с. Грищенці Черкаської обл. та с. Синьківка Київської обл., датуються VI-V ст. до н.е. [1, с. 335, табл. 41(47,50)].

9. Сережка бронзова, (інв. № Б8190, довжина 30 мм, мал. 5і) цвяхоподібна, зігнута у півкільце. Один кінець з широкою пласкою шляпкою, інший – потовщений. Аналогічні сережки були знайдені біля с. Ліхачівка Полтавської обл. та датуються VII-VI ст. до н.е. [7, с. 38, табл. 16(62)].

10,11. Сережки бронзові (інв. № Б8191, діаметр 12 мм, мал. 38, Б8192, діаметр 14 мм, мал. 5к,л) з округло-опуклим та овально-опуклим щитком з тонкою дротовою дужкою. Аналогічні сережки були знайдені біля с. Койсуг на Нижньому Подонні та датуються VII-VI ст. до н.е. [1, с. 367, табл. 62(58)].

Специфічними для цього регіону є кістяні булавки, які увінчані стилізованими голівками грифонів:

12. Булавка (інв. № Б 8149, довжина 38 мм, довжина голівки 18 мм, мал. 5м) у вигляді круглого в перетині стрижня. Верхня частина прикрашена схематично зображеною голівкою грифона з великим дзьобом, великим наскрізним отвором та круглим врізним оком. Нижня частина відсутня. Поверхня полірована з обох боків. Аналогічні шпильки були знайдені під час розкопок біля с. Іване-Пусте Тернопільської обл. та датуються VII-VI ст. до н.е. [7, с. 38, табл. 15(9)].

13. Булавка (інв. № Б8151, довжина 53 мм, мал. 5н) у вигляді круглого в перетині стрижня, що завершується стилізованою голівкою тварини, яка представлена в однобічному пласкому рельєфі. Збереглось трохи виступаюче зображення вуха, носа з двома трикутними ніздрями, на шиї два заглиблення. Гострий кінець відсутній. Аналогічні шпильки були знайдені під час розкопок біля с. Іване-Пусте, Новоселівка-Гримайлівська Тернопільської обл. та датуються VII-VI ст. до н.е. ([7, с. 38, табл. 15(8)].

14. Навершя кістяне (інв. № Б 8150, 39 x 30 мм, мал. 5о) у вигляді голови грифона, з великим зігнутим дзьобом. Око у вигляді круглого отвору, вухо позначене рельєфом. Зображення однобічне, у нижній частині круглий отвір для кріплення. Зворотній бік шорсткий. Аналогічні насадки були знайдені під час розкопок в ур.Скрипки біля с. Селище та датуються VII-VI ст. до н.е. [1, с. 392, табл. 87(73)].

Аналогії представлених кістяних булавок з різними голівками грифонів виявлені поки що тільки на території Західного Поділля, можливо всі вони місцевого виробництва, тому що в інших локальних групах пам'яток ранньоскіфської доби аналогії не відомі. Також місцевим варіантом виробництва можна вважати бронзові цвяхоподібні булавки з маленькою шляпкою та прямим стрижнем, у верхній частині інколи з насічками. Ці типи для Західного Поділля прикраси можна віднести до VII-VI ст. до н.е. Таке датування підтверджують і знахідки місцевого матеріалу: залізні голки та ножі, кістяні та бронзові наконечники стріл, а також фрагменти розписної хіоської амфори.

Таким чином, поселення відноситься до пам'яток ранньоскіфської доби та датується VII-VI ст. до н.е. Місцеве населення вело осілий спосіб життя, займався землеробством та скотарством. Були розвинені домашні ремесла: гончарство, обробка металів, ткацтво, косторізна справа. Знахідки іонійського посуду свідчать про торгівельні стосунки населення Середнього Подністров'я з південним Середземномор'єм та віддаленими регіонами Дакією та Фракією.

Отже, представлені матеріали дають можливість охарактеризувати археологічний пам'ятник біля с. Залісся, вказують на його специфічний характер, викликають інтерес відвідувачів. Це надзвичайно цікава пам'ятка потребує подальшого дослідження та охорони.

Список використаних джерел та літератури:

1. Археология СССР. Степи европейской части СССР в скифо-сарматское время. – М., 1989. – С. 463.
2. Ганіна О.Д. «Звіт про роботу Надзбручанської археологічної експедиції у 1970,1972, 1974,1979 рр». Науковий архів Інституту археології НАН України. № 1979/145, 7 с.
3. Ганіна О.Д. Поселення ранньоскіфської доби поблизу с. Залісся. – Археологія, №47, 1984. – С. 68-79.
4. Задніков С.А., Гавриш П.Я. Антична кераміка в матеріалах зольника 7 західного укріплення Більського городища. – Археологія, №3. – 2011. – с. 101. – 110.
5. Ковпаненко Г.Т. Курганы раннескифского времени в бассейне р. Рось. – К. – 1981. – С. 158.
6. Мелюкова А.И. Вооружение скифов // Свод археологических источников. Д 1 – 4. – М.,1964 – С. 286.

7. Петренко В.Г. Украшения Скифии VII – III вв. до н.э. САИ. – вып. Д4-5. – 1978. – С. 142.
 8. Радзівська В.С. Техніка прядіння у населення лісостепової Скіфії // Археологія. – № 32. – К. – 1979. – С. 19-26.
 9. Туровский Е.Я., Николаенко М.Ю., Горячук В.Н., Ладюков И.В. Древние амфоры Северного Причерноморья. Справочник – определитель. – Киев, 2001. – С. 110.
 10. Шрамко Б.А. Восточные укрепления Бельского городища. – Скифские древности. – С. 82-113.

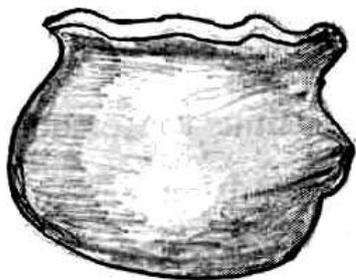
Ілюстрації

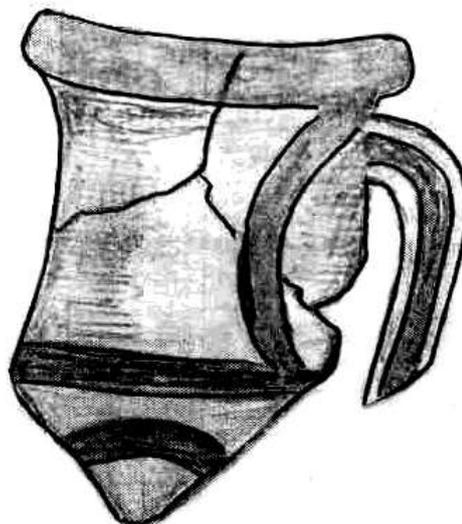
1а

1б

1в

1г

1. Глиняний посуд

2а

2б

2в

2. Наконечники стріл кістяні

2г

2д

2е

2ж

2з

2. Наконечники стріл бронзові

3а

3б

3в

3. Застібки від горитів

4а

4б

4в

4г

4д

4е

4ж

4з

4і

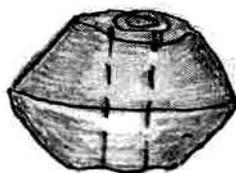

4к

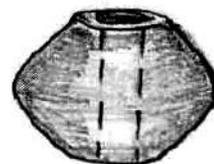
4. Знаряддя праці

4л

4м

4н

4. Знаряддя праці

5а

5б

5в

5г

5д

5е

5ж

5з

5и

5к

5л

5м

5н

5о

5. Прикраси

З ДОСВІДУ СКЛАДАННЯ КАРТ-СХЕМ НА АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ В СЕРЕДНЬОМУ ПОДНІСТРОВ'І

Викладено певні результати тотального обстеження берегової смуги Дністровського водосховища в межах Хмельницької області після заповнення його ложа та ерозійної діяльності на протязі 1984-1993 рр. Наведені зразки карт-схем пам'яток археології в межах Дністровського водосховища.

Ключові слова: археологічна розвідка, пам'ятки узбережжя Дністровського водосховища, карти-схеми пам'яток археології.

Лівобережжя Середнього Дністра (в межах сучасної Хмельницької області) обстежене досить добре. Історія дослідження регіону багата і пов'язана з видатними археологами XIX-XX століть. Тут проводили обстеження і розкопки В.Б. Антонович, Ю.Й. Сіцінський, М.Я. Рудинський, С.М. Бібіков, П.П. Єфіменко, П.Й. Борисковський, М.О. Тиханова, Т.С. Пассек, М.І. Артамонов, М.Ю. Брайчевський, І.С. Винокур, В.Й. Довженок, В.Г. Збеневич, О.М. Приходнюк, Л.В. Вакуленко, Ю.М. Малєєв, Р.О. Юра, В.Д. Баран, С.П. Пачкова, Т.Г. Мовша, Т.Д. Білановська, І.Г. Шовкопляс, О.П. Черниш, М.П. Кучера, Д.Н. Козак, Б.О. Тимошук, А.Ф. Гуцал, В.П. Мегей. Ю.Й. Сіцінський [26] та В.К. Гульдман [9] видали зведення даних про археологічні знахідки та старовинні споруди. Ця традиція була продовжена в радянський час [2, 12; с. 22-108]. Південь Хмельниччини неодноразово обстежували фахівці, які шукали певні артефакти (пам'ятки палеоліту вивчали М.Я. Рудинський [25; с. 299-314], О.П. Черниш [27], енеоліту – Т.С. Пассек [22], раннього залізного віку – А.Ф. Гуцал [10; с. 65-75], черняхівські – І.С. Винокур [8], ранніх слов'ян – О.М. Приходнюк [23; с. 99-106], давньоруські городища П.А. Раппорт [24]) чи обходили певні мікрорайони, басейни річок (розвідки П.Й. Борисковського вздовж Збруча та Дністра [6; с. 117-122], М.Ю. Брайчевського – в Новоушицькому районі [7; с. 176-178]) і т. ін.

Думка про спорудження ГЕС на Дністрі склалася в планах керівництва СРСР та УРСР досить давно. Обстеження Дністра з метою виявлення та дослідження напередодні спорудження ГЕС пам'яток археології здійснювалося ще в 1964-1965 рр. [3, 14]. Тоді було обстежено ділянку від с. Студениця до с. Велика Слобідка у Кам'янець-Подільському районі [15; с. 84-85]. Пізніше рішення про спорудження Дністровську ГЕС було чітко сформульоване і навіть внесене до планового завдання дев'ятого п'ятирічного плану (1971-1975 рр.). Відповідно до «Закону про охорону і використання пам'яток історії і культури» великому будівництву передували археологічні дослідження – як розвідки, так і розкопки пам'яток, що підлягають руйнації внаслідок будівельних робіт. Тому в 1968-1969 рр. експедиція Інституту археології АН УРСР обстежила Середнє Подністров'я [4, 5]. Під час розвідок було пройдено маршрут вздовж головного річища Дністра, притоки Дністра майже не обстежувалися. При цьому виявлені численні пам'ятки різних епох. На карту – додаток до звіту – було нанесено 163 пункти. Але ми не знайшли чіткої прив'язки пам'яток на місцевості (окомірна зйомка чи топосхеми) в звітах чи публікаціях. Необхідність мати таку інформацію обумовлена не лише науковими чи охоронними завданнями, а і суто економічними. При складанні кадастру земель має бути врахована і наявність чи відсутність в них давніх пам'яток.

За матеріалами розвідки 1968-1969 рр. було складено перелік найбільш перспективні для рятівних розкопок об'єкти, що підлягали затопленню. На протязі 1970-1980-х рр. (до 1985 р.) було здійснено розкопки цих пам'яток [окремі публікації див.: 1, 10; с. 65-77, 11; с. 77-80, 16; с. 73-74, 23; с. 99-106].

Середнє Подністров'я – це своєрідний район. Специфікою Дністровського водосховища є те, що воно утворене у середній частині течії Дністра, а він тут тече у каньйоні. Значна частина каньйона перетинає товтри, які складені з вапняків багатьох видів, завдяки чому ложе Дністра і, відповідно, водосховища, є кам'яним. Товтри піднімаються над Дністром на 70-120 м. Але в меандрах Дністра, як правило, один бік низький, а другий – високий. Низький берег має потужні пухкі поклади, які інтенсивно руйнуються швидкоплинним Дністром. Для Дністра, який є напівгірською рікою, характерні раптові помітні підйоми води в наслідок злив у Карпатах, де він бере початок. Такі зливи бувають влітку, восени, коли пухкі поклади можуть бути розмиті. Тобто руйнівні процеси на водосховищі є комплексними і значно змінюють берегову лінію і стан заключних у пухких покладах археологічних пам'яток.

Рівень підйому води у водосховищі відносно старого річища Дністра в нормі становить: біля с. Гринчуке +16 м, між Каветчиною та Слобідкою Малиновецькою +17м, між Каветчиною і Соколом +20 м, біля устя р. Смотрич +23 м, напроти Рогізні +36 м, біля Бакоти +39 м, між Бакотою і Надністриянкою +40 м, при усті р. Ушиці +43 м, при усті р. Батіжок +48 м, при усті р. Калюс +50 м. Піднявся рівень води і в підпертих лівих

притоках Дністра. Так на ділянці від с. Ісаківці до устя р. Ушиці водне дзеркало Дністра до 1980 р. складало площу 23 км², після затоплення воно розрослося до 90 км² [13]. Наведені дані лише в загальних рисах змальовують картину затоплення річища Дністра та його притоків, і, відповідно, зміни берегової смуги та розмах руйнівної роботи води на пухких покладах, які вміщують археологічні пам'ятки.

Хмельницький загін Рятувально-розвідувальної археологічної експедиції при Національному музею історії України під керівництвом Л. Кучугури у 1992-1993 рр. обстежив берегову лінію Дністровського водосховища в межах Хмельницької області¹. Обстежено загалом 334 пам'яток, 92 з них затоплені [17, 18, 19; С. 85-86, 21; С. 171-176]. Відкрито 91 нова пам'ятка, 20 з них – за даними краєзнавців М.Ю. Ромарнюка з с. Чабанівка Кам'янець-Подільського району та Г.Я. Мельничука з с. Вахнівці Новоушицького району. Обстежені пам'ятки розташовані не лише на березі Дністра, а й на численних затоках по малих річках – його лівих притоках². Метою розвідки за укладеним договором з Хмельницьким обласним відділом охорони пам'яток історії було обстеження стану відомих пам'яток археології, виявлення нових та складання карт-схем для їх паспортизації з ретельною прив'язкою до місцевості. Згідно умов договору обстеження здійснювалося в смузі шириною 100 м від берегової лінії водосховища, загальний маршрут складав 400 км. Проведення розвідки було обумовлене необхідністю чергового обстеження регіону після затоплення чаші Дністровського водосховища, яке сталося у 1984 р. З 1984 по 1992 рр. систематичне обстеження берегів водосховища не здійснювалося. Розвідка 1992-1993 рр. дозволила з'ясувати стан пам'яток, вже відомих за літературними та архівними джерелами, та відкрити нові, скласти топосхеми пам'яток та підготувати матеріали для зняття з обліку тих пам'яток, які втрачені внаслідок руйнівної роботи водосховища.

Фіксація пам'яток здійснювалася послідовно на картах та планах місцевості у масштабі 1:100000 (рис. 1), 1:25000 (рис. 2), 1:10000 (рис. 3-5). Ми щиро вдячні керівникам відділів землекористування Кам'янець-Подільського (В.В. Глухенький) та Новоушицького (В.М. Бакулей) районів за можливість ознайомитися з планами землекористування.

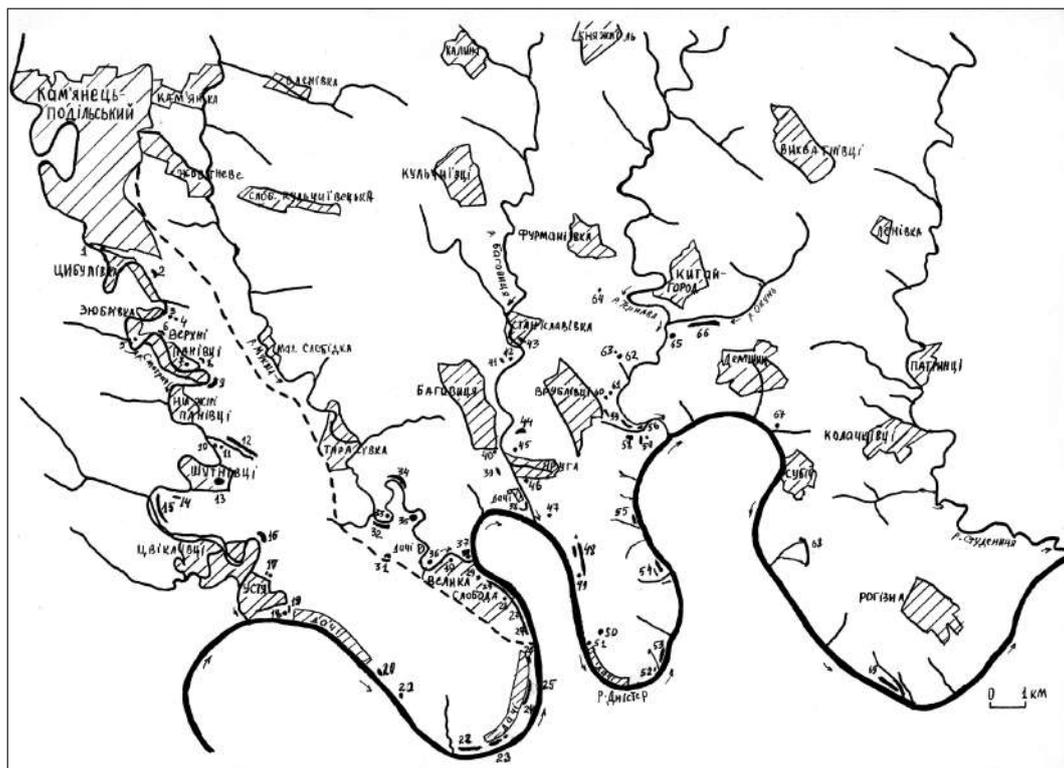

Рис. 1. Карта розташування археологічних пам'яток на ділянці м. Кам'янець-Подільський – с. Устя (лівий берег р. Смотрич) – с. Рогізна Кам'янець-Подільського району. Розвідка 1992 р. Масштаб 1: 100000

Назви пам'яток ми давали за топонімічними прив'язками (наприклад: (с.) Гринчук Катін яр, Малинівці ур. Шарівка, Каветчина ур. Завалений яр, Колодіївка ур. Балкон, Лоївці ур. Замок і т. ін.). Може здатися, що наші назви пам'яток досить громіздкі, складні. Але треба зважити на той факт, що топонімічні прив'язки досить стабільні [20; с. 79-80]. Зустрічаються дублюючі назви (Стінка – крутий схил до річки, частіше з чагарником

¹ Автор висловлює щиро подяку колегам, які допомогли атрибутувати матеріали розвідок: О.О. Якубенко, що була учасницею розвідки 1993 р., І.С. Винокуру, А.Ф. Гуцалу, В.В. Мегею.

² Звіт про розвідки зберігається у науковому архіві Інституту археології НАНУ (№ 1992/50 та №1993/54) та у відділі охорони пам'яток ХОДМ. Колекції з розвідок надійшли до фондів ХОДМ.

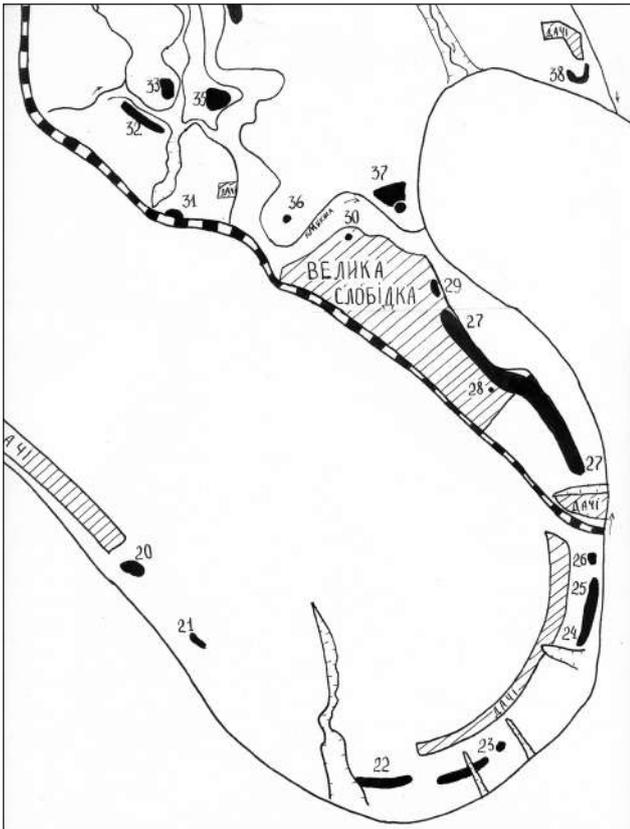

Рис 2. Фрагмент карти розташування археологічних пам'яток на ділянці Дністра в районі с. Велика Слобідка та вздовж затоки по р. Мукиша. Кам'янець-Подільський район. Розвідка 1992 р. Масштаб 1: 25000. Перелік пам'яток: 20- Лука-Устянська-2; 21-Велика Слобідка Вузька долина правий борт верхньопалеолітичний пункт; 22-Велика Слобідка Вузька долина лівий борт поселення; 23-Велика Слобідка ур Лука; 24-Велика Слобідка ур. Дубина 2; 25- Велика Слобідка ур. Дубина 1; 26-Велика Слобідка ур. Згорілий міст; 27- Велика Слобідка ур. Плити; 28-Велика Слобідка верхньопалеолітичний пункт; 29-Велика Слобідка-III; 30-Велика Слобідка; 31-Велика Слобідка ур. Кар'єри; 32-Велика Слобідка ур. Стінка; 33-Велика Слобідка-II (Під ланками); 35 -Велика Слобідка ур. Хрещате.

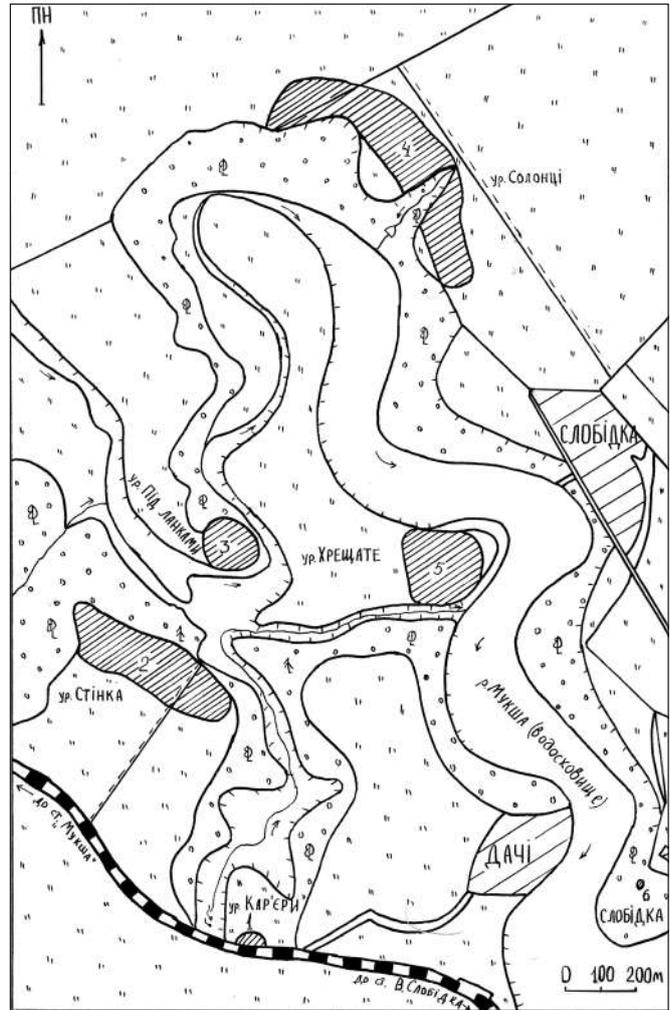

Рис 3. Карта-схема розташування археологічних пам'яток вздовж затоки на р. Мукиша в районі с. Велика Слобідка. Кам'янець-Подільський район. Розвідка 1992 р. Масштаб 1: 10000. 1- Велика Слобідка ур. Кар'єри; 2- Велика Слобідка ур. Стінка; 3- Велика Слобідка II (Під ланками); 4- Велика Слобідка I (ур. Солонці); 5- Велика Слобідка ур. Хрещате; 6- Велика Слобідка, Слобідка.

чи ліском, Лука – крутий вигин річища, низький берег над самою водою, Плити – берег річки чи яр з брилами вапняку, що складає річище), але вони несуть дуже чітку інформацію і мають певну локалізацію. Багато назв суто індивідуальні і пов'язані з якимось певними подіями чи прикметами (яр Антонові штани, Злодійський яр, ур. Балкон, Замок, місцевість Могилки і т. ін.). Деякі назви пов'язані з розташуванням військових об'єктів («2 доти», були побудовані напередодні 2-ої світової війни і досі чітко помітні). Оскільки жителі сіл і досі вільно орієнтуються в цих назвах як місцевих реперах якихось дій та пересування в просторі, то вони не виходять з житку. Але треба мати на увазі, що в місцевості, де живуть дачники, можна і не порозумітися, бо ці «новосели» переймаються іншими проблемами і не цікавляться, як правило, топонімами.

Зараз можна користуватися прив'язками завдяки GPS-навігатору та космічному зв'язку і надавати дуже точні координати пам'ятки. На жаль, ми не мали таку можливість на початку 1990-х років. І навіть користування картами у масштабі 1:100000 викликало гнівні попередження з боку картографічних служб. Тому детальні прив'язки до місцевих топонімів дають надію на те, що під час додаткових обстежень іншими дослідниками є можливість вийти чітко на певну пам'ятку. Поряд з нашими новими назвами існують і ті, що були надані раніше, зокрема під час розвідки 1968-1969 рр. Вони пов'язані з нумерацією пам'яток – загальною за картою (Калюс 26), і у певних мікрорайонах (Бакота пункт 5, Покіс-3, Слобідка Малиновецька-1 та -2 і т. ін.).

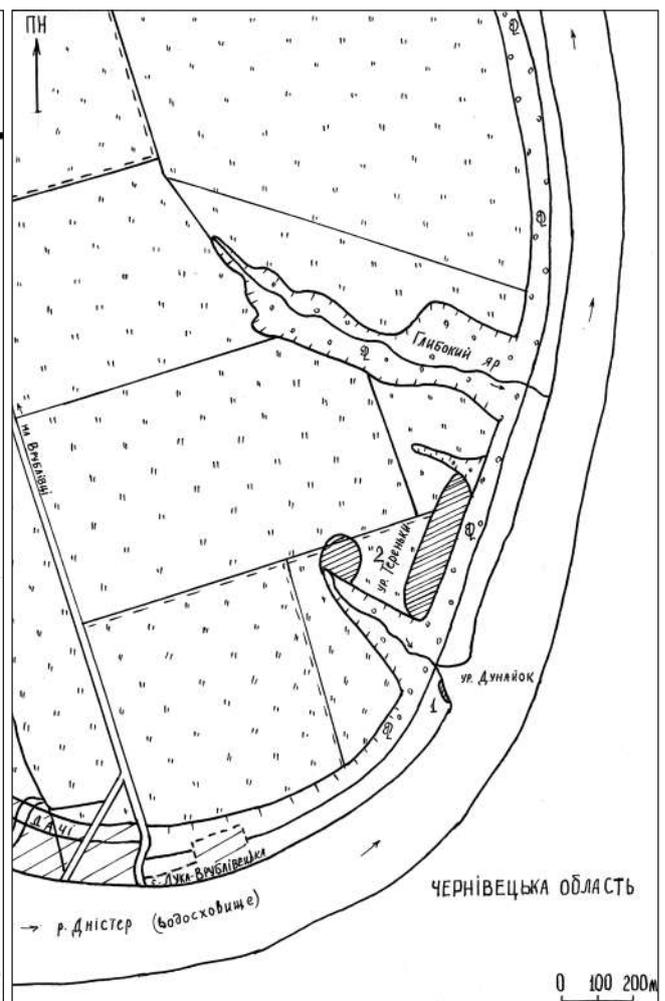
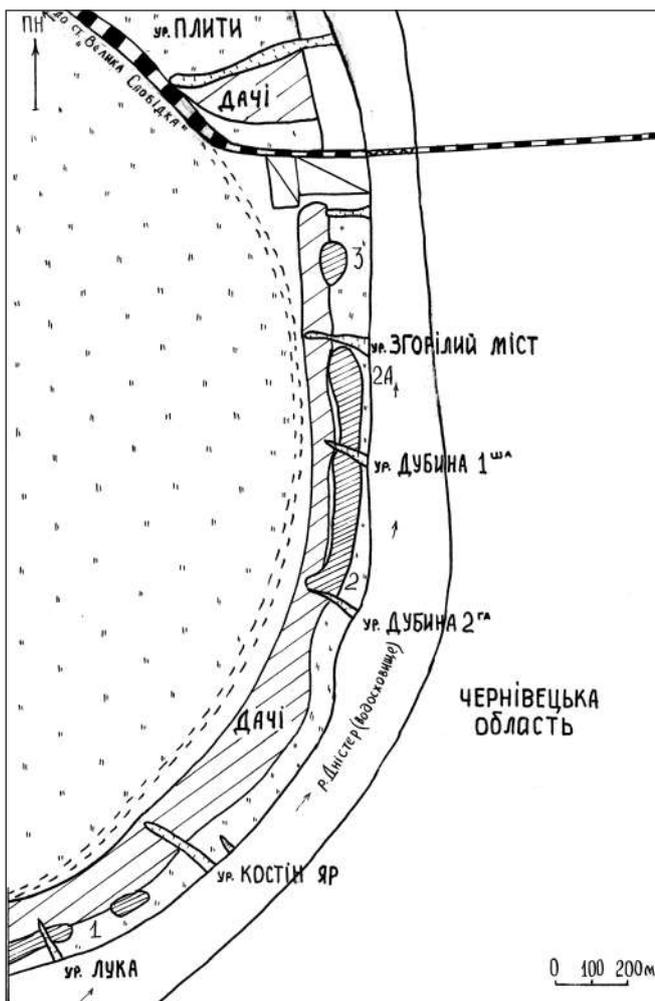

Рис 4. Карта-схема розташування археологічних пам'яток на ділянці Дністра в районі с. Велика Слобідка. Кам'янець-Подільський район. Розвідка 1992 р. Масштаб 1:10000. 1 - Велика Слобідка-Лука; 2 - Велика Слобідка ур. Дубина 2; 2А-Велика Слобідка ур. Дубина 1; 3 - Велика Слобідка ур. Згорілий міст

Рис 5. Карта-схема розташування археологічних пам'яток на ділянці Дністра в районі с. Лука-Врублівецька. Кам'янець-Подільський район. Розвідка 1992 р. Масштаб 1:10000. 1 - Лука-Врублівецька ур. Тереньки; 2 - Лука-Врублівецька ур. Дунайок

Пам'ятки обстежені як в долині р. Дністер та його притоків, так і на високих берегах над затокою (найбільша з них утворилася по р. Ушиці). Витоки численних ярів на Дністрі та його притоках мають на високих терасах джерела чи струмки. Навкруги таких джерел майже завжди є залишки давніх поселень, незалежно від рівня тераси. Майже всі вони батошарові. Їхнє вивчення – це завдання майбутнього.

Можливо, існували і поселення-«супутники». Так, біля Луки-Усянської існували 2 поселення раннього трипільля: одне – в долині Дністра (зараз затоплене), друге на деякій відстані – на горі; біля Врублівців існувало «гніздо» з декількох верхньопалеолітичних поселень на різних рівнях і т. ін. При цьому мимоволі згадуються регулярні повені на Дністрі.

Карти-схеми було складено як загальні – на протязі значних відрізків маршруту розвідки, так і локальні, на схемах землекористування окремих сільгоспкористувачів чи місцевих рад. Їх співставлення дозволяє простежити певну динаміку заселення регіону, побудувати місцеві хронологічні колонки та простежити стародавнє населення суто в конкретному місці. Такі схеми можна використовувати для експертної оцінки земель під час розпаювання, передачі в оренду землі тощо.

Список використаних джерел та літератури:

1. Археологические памятники Среднего Поднепровья. – К., 1983.
2. Археологія Дунаєвщини. – Упорядники Шмаєник М.Д., Захар'єв В.А. – Хмельницький, 1992.
3. Бибииков С.Н. Отчёт о работе Среднеднепровской экспедиции Института археологии УССР за 1964-65 гг. – Научный архив Института археологии НАН Украины. – 1964-65/9.

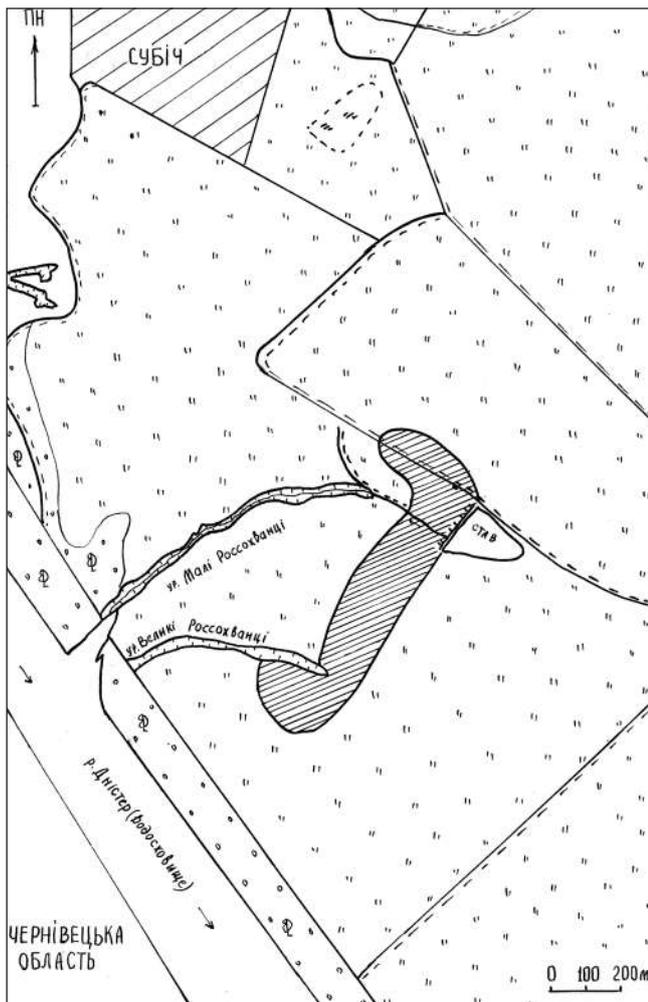

Рис 6. Карта-схема розташування археологічного пам'ятника Субіч ур. Россоханці на ділянці Дністра між селами Субіч та Розізна. Кам'янець-Подільський район. Розвідка 1992 р. Масштаб 1:10000

4. Биби́ков С.Н., Довженок В.И., Збенович В.Г., Приходнюк О.М. Отчёт о работе Среднеднестровской разведочной экспедиции в 1968 г. – Научный архив Института археологии НАН Украины. – 1968/1.
5. Биби́ков С.Н., Довженок В.И., Збенович В.Г., Приходнюк О.М. Отчёт о работе Среднеднестровской экспедиции в 1969 г. – Научный архив Института археологии НАН Украины. – 1969/15.
6. Борисковський П.Й. Деякі доповнення до археологічної карти Середньої Надністрянщини // Археологія. – 1950. – Вип. IV. – С. 117-122.
7. Брайчевський М.Ю. Археологічна розвідка в Новоушицькому районі Хмельницької області // АП УРСР. – Т. V. – К., 1965. – С. 176-178.
8. Винокур И.С. Археологические источники первой половины I тыс. н.э. на территории лесостепного Днестровско-Днепровского междуречья. – Научный архив Института археологии НАН Украины. – Ф. 577.
9. Гульдман В.К. памятники старины в Подолии. – Каменец-Подольский, 1901.
10. Гуцал А.Ф. Нові пам'ятки раннього залізного віку в Середньому Подністров'ї (розвідки 1968-1969 рр.) // Археологія. – 1979 – № 31. – С. 65-75.
11. Довженок В.И., Приходнюк О.М. Разведка славянского отряда в зоне Могилёв-Подольской ГЭС // Археологические исследования на Украине в 1968 г. – Вып. 3. – К., 1971. – С. 77-80.
12. Довідник з археології України. Хмельницька, Чернівецька області. – К., 1984. Автори статей по Хмельницькій області – Винокур. І.С., Гуцал А.Ф., Якубовський В.І. – С. 22 – 108.
13. За даними управління картографії ТЗОВ «Паритет».
14. Збенович В.Г. Отчёт о работе Среднеднестровской экспедиции Института археологии АН УССР за 1964-65 гг. – Научный архив Института археологии НАН Украины. – 1964-65/9.
15. Збенович В.Г. Предварительные итоги работы Среднеднестровской экспедиции в 1964 г. // Тези Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1965. – С. 84-85.
16. Збенович В.Г. Археологические разведки в зоне затопления Могилёв-Подольской ГЭС // Археологические исследования на Украине в 1968 г. – Вып. 3. – К., 1971. – С. 73-74.
17. Кучугура Л.І. Звіт про часткове обстеження Дністровського водосховища в межах Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. – Науковий архів Інституту археології НАНУ. – № 1992/50.
18. Кучугура Л.І., Якубенко О.О. Звіт про археологічні розвідки в зоні Дністровського водосховища в межах Хмельницької області в 1993 р. – Науковий архів Інституту археології НАНУ. – № 1993/54.
19. Кучугура Л.І. Нові палеолітичні пам'ятки на березі Дністровського водосховища та їхній стан // Матеріали ІХ Подільської краєзнавчої конференції. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 85-86.
20. Кучугура Л. Внесок до топонімічної скарбниці Середнього Подністров'я // Вісник історико-культурного Подільського братства. – 1995. – № 4. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 79-80.
21. Кучугура Л.І. Археологічна розвідка в Середньому Подністров'ї // Наукові праці історичного факультету. – Кам'янець-Подільський: Історичний факультет Кам'янець-Подільського державного педагогічного інституту, 1996. – Т. 2. – С. 171-175.
22. Пассек Т.С. Отчёт о работах Трипольской экспедиции 1948 г. – Научный архив Института археологии НАН Украины, 1948/3.
23. Приходнюк О.М. Давньоруські пам'ятки Середнього Подністров'я // Археологія. – 1977. – № 22. – С. 99-106.
24. Раппопорт П.А. Военное зодчество западно-русских земель X-XIV в. // МИА. – № 10. – Л., 1967.
25. Рудинський М.Я. З матеріалів Дністрянської експедиції 1945 р. // АП УРСР. – Т. II. – К., 1949. – С. 299 -314.
26. Сецинский Е. Археологическая карта Подольской губернии // Труды XI Археологического съезда в Киеве в 1898 г. – Т. I. – М., 1901.
27. Черныш А.П. Палеолит и мезолит Приднестровья. – М., 1973.

Список скорочень:

АП – Археологічні пам'ятки УРСР. – К.

МИА – Материалы и исследования по археологии СССР. – М.

Тетяна Радієвська

старший науковий співробітник
Національного музею історії України

Світлана Сорокіна

старший науковий співробітник
Національного музею історії України

КЕЛЬТИ АРМОРИКАНСЬКОГО ТИПУ В АРХЕОЛОГІЧНІЙ ЗБІРЦІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

У Національному музеї історії України зберігаються кілька кельтів армориканського типу, які походять з території Франції. Армориканські сокирки являли собою домонетний засіб обміну, легко пізнаваний еталон цінності, або «палеогроші».

Ключові слова: кельт, армориканський тип, доба пізньої бронзи, Гальштат.

В Національному музеї історії України зберігається цікава колекція артефактів, які походять з території Франції. Частина її складають бронзові кельти доби пізньої бронзи. Шляхи потрапляння їх до музею різні. П'ять екземплярів записані до колекції «Франція», яка надійшла у 1936 р. до ЦІМ ім. Т.Г.Шевченка (нині НМІУ) з Археологічного музею київського університету. В інвентарній книзі Археологічного музею київського університету (колишній Музей старожитностей Імператорського університету св. Володимира) у 1874 р. рукою В.Б. Антоновича був зроблений запис з приміткою, що «№№ 1436-1486 пожертвованы профессором Louis Leger от имени музея в Saint-Germain» [5; с. 46]. Музей національних старожитностей в Сен-Жермен-ан-Ле (Париж) було засновано в 1863 р. за участю спеціально запрошеного з Німеччини знавця старовини Людвіга Лінденшміта. Музей розчинив двері для відвідувачів 12 травня 1867 р. з нагоди відкриття Міжнародного антропологічного конгресу [3; с. 87]. У 2007 р. під час листування з паном Патриком Переном – директором Музею (з 2005 р. Музей національної археології) нам стало відомо, що в 1874 р. Луї Леже від імені Музею надав ряд експонатів університету св. Володимира для встановлення наукових зв'язків з східноєвропейськими музеями. Книга записів обміну Музею старожитностей містить під № 125 акт обміну, здійснений через посередників пана Л. Леже та М. Драгоманова, за яким у жовтні 1875 р. Сен-Жерменський музей отримав бронзові наконечники стріл з берегів Дніпра.

Ще два кельти того ж типу були записані до фондової групи «Доба бронзи», один до колекції «Місце знахідки невідоме», як депаспортизований, а інший – до колекції «Збірка Темницького», матеріали з якої були передані до музею у 1920-х рр. і були записані до музейного каталогу 09.08.1924 р. [4; с. 226].

Загалом нараховується сім кельтів армориканського типу. Назва походить від «Арморика» – назви історичної області Франції, яка включала Бретань і частину Нормандії.

1. Кельт однушкоровий неорнаментований з підпрямокутною втулкою, краї якої обламани. Під краєм втулки (по обводу) – опуклий валик, під яким на боковій площині розташоване вушко. Лезо заокруглене. Місце знахідки: Нормандія. Розміри: H_1 (висота) – 7,45 см; H_2 (глибина втулки) – 7 см; L_1 (ширина тулуба) – 1,55 см; L_2 (ширина леза) – 2,3 см; втулка – 1,8 x 1,4 см; вага – 63,17 г. Інв. № а195/68 (№ 1485) (рис. 1, 1).

2. Кельт однушкоровий неорнаментований з підпрямокутною втулкою, краї якої нерівні. Під краєм втулки (по обводу) – опуклий валик, під яким розміщене рельєфне кільце. Від нього відходить вушко. Лезо майже пряме. Місце знахідки: Нормандія. Розміри: H_1 (висота) – 7,1 см; H_2 (глибина втулки) – 6,7 см; L_1 (ширина тулуба) – 1,7 см; L_2 (ширина леза) – 2,3 см; втулка – 2,2 x 1,6 см; вага – 70,85 г. Інв. № а195/69 (№ 1486) (рис. 1, 2).

3. Кельт однушкоровий неорнаментований з підпрямокутною втулкою, краї нерівно обламани. Під краєм втулки (по обводу) – опуклий валик, під яким розміщене рельєфне кільце. Від нього відходить вушко. Лезо масивне, розширене, майже пряме. Місце знахідки: Нормандія. Розміри: H_1 (висота) – 7,5 см; H_2 (глибина втулки) – 7,1 см; L_1 (ширина тулуба) – 1,8 см; L_2 (ширина леза) – 2,4 см; втулка – 2,2 x 1,6 см; вага – 59,30 г. Інв. № а195/70 (№ 1484) (рис. 1, 3).

4. Кельт однушкоровий мініатюрний неорнаментований з підпрямокутною втулкою, краї якої нерівні. Під краєм втулки (по обводу) – опуклий валик, від нижнього краю якого відходить вушко. Лезо потовщене, заокруглене. Місце знахідки: околиці м. Мор-де-Бретань, департамент Іль і Вілен. Розміри: H_1 (висота)

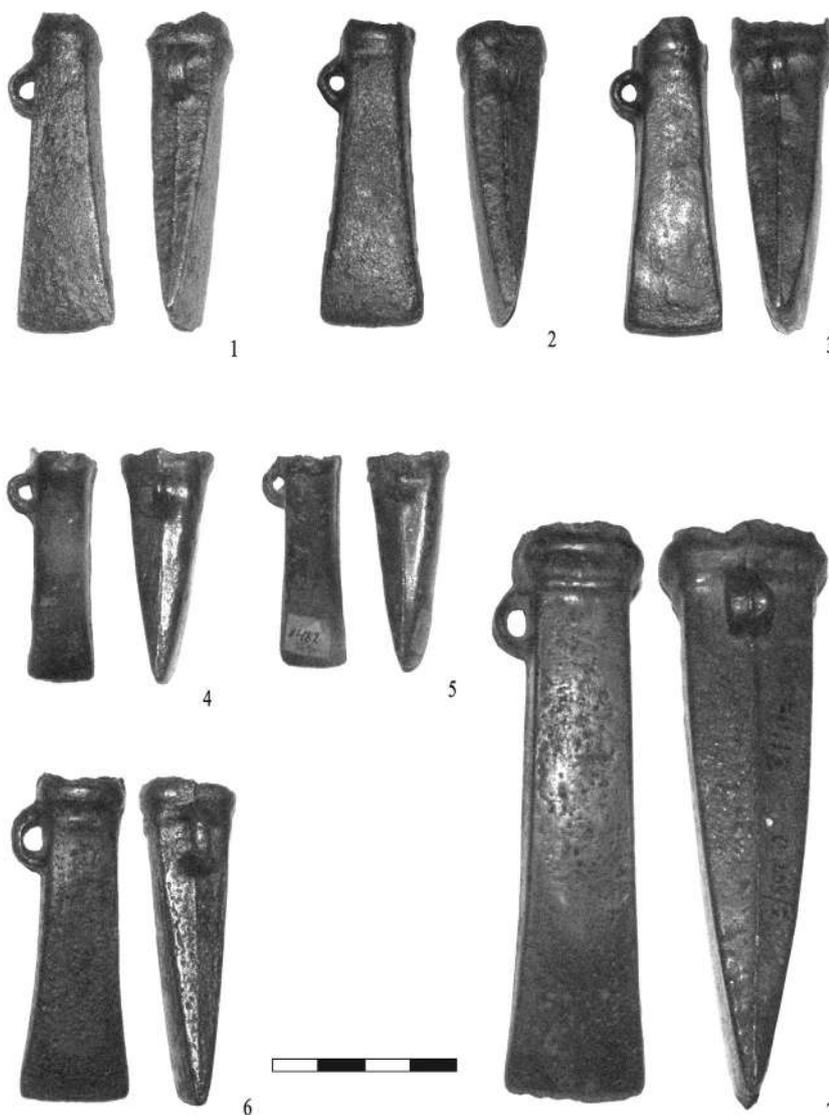

Рис. 1. Кельти армориканського типу із зібрання НМІУ

Місце знахідки невідоме. Розміри: H_1 (висота) – 12,9 см; H_2 (глибина втулки) – 10,4 см; L_1 (ширина тулуба) – 2,3 см; L_2 (ширина леза) – 3,1 см; втулка – 3,2 x 2,6 см; вага – 280,33 г. Інв. № а269/2 (№ 30113) (рис. 1, 7).

Перелічені однушкові сокири з квадратними втулками, безсумнівно, відносяться до кельтів армориканського типу, які з'являються за доби пізньої бронзи і на початку раннього залізного віку поступово зникають. Найбільш ранні знахідки армориканських кельтів відносяться до етапу Hallstatt B (1000-800 рр. до н.е.), найбільш характерний цей тип сокирок для етапу Hallstatt C (800-650 рр. до н.е.). Детальна класифікація армориканських кельтів розроблена Ж. Бріаром. У роботі 1965 р. він обґрунтовано показав, що серед них виділяються варіанти (рис. 2), які чітко пов'язані з конкретними регіонами:

1) *mun Brandivy* – найбільший за розмірами (довжина 130-170 мм) поширений у Морбіані; 2) *mun Dahouët* – довгі сокири (133 мм), характерні для департаменту Кот-д'Армор; 3) *mun Tréhou* – найбільш «універсальний», поширений по всій Бретані, також був найбільш експортованим. Територія його поширення сягає Західної Номандії, проте найбільша кількість знахідок припадає на Фіністер. До нього відносяться довгі сокири (середня довжина 120-130 мм); 4) *mun Plurien* – сокири середнього розміру (середня довжина 110-120 мм), локалізується в Кот-д'Армор; 5) *mun Chailloué* – від інших типів відрізняється овальною втулкою і розширеним лезом (середня довжина виробу 130 мм). Цей тип зустрічається доволі рідко, лише у складі великих скарбів, був поширений в департаментах Орн і Кот-д'Армор; 6) *mun Couville* (мініатюрні сокирки середньою довжиною близько 70 мм) локалізуються в Іль і Вілені та Котантені, експортна територія сягає Нормандських островів, північно-західної Європи та узбережжя Англії; 7) *mun Maure* (найменші вироби в середньому 50 мм довжиною) так само знаходять у Іль і Вілені та Котантені; 8) *mun Saint-James* – мініатюрні кельти (50 мм), які вирізняються сильно розширеним лезом; 9) свинцеві сокири – за зовнішніми параметрами відносяться до типів Tréhou і Couville, їхня локалізація обмежена департаментами Морбіан і Атлантична Луара [6; P. 70-71, Fig. 13; 8; P. 41-45, Fig. 2-3].

– 5,3 см; H_2 (глибина втулки) – 4,8 см; L_1 (ширина тулуба) – 1,3 см; L_2 (ширина леза) – 1,5 см; втулка – 2,1 x 1,5 см; вага – 23,30 г. Інв. № а195/71 (№1483). (Рис. 1, 4).

5. Кельт однушковий мініатюрний неорнаментований з підпрямокутною втулкою (краї нерівні). Під краєм втулки (по обводу) – опуклий валик, від нижнього краю якого відходить вушко. Лезо заокруглене. Місце знахідки: околиці м. Мор-де-Бретань, департамент Іль і Вілен. Розміри: H_1 (висота) – 5,0 см; H_2 (глибина втулки) – 4,5 см; L_1 (ширина тулуба) – 1,2 см; L_2 (ширина леза) – 1,5 см; втулка – 2,1 x 1,5 см; вага – 22,69 г. Інв. № а195/72 (№1482) (рис. 1, 5).

6. Кельт однушковий орнаментований з підпрямокутною втулкою. Під краєм втулки – опуклий валик, під ним розміщене рельєфне кільце, від якого відходить вушко. Лезо пряме. Місце знахідки невідоме. Розміри: H_1 (висота) – 7,3 см; H_2 (глибина втулки) – 6,1 см; L_1 (ширина тулуба) – 1,8 см; L_2 (ширина леза) – 2,5 см; втулка – 2,2 x 2 см; вага – 84,41 г. Інв. № а211/2 (№1038) (рис. 1, 6).

7. Кельт однушковий масивний з підпрямокутною втулкою. Під краєм втулки – опуклий валик, під ним розміщене рельєфне кільце, від якого відходить вушко. Лезо пряме.

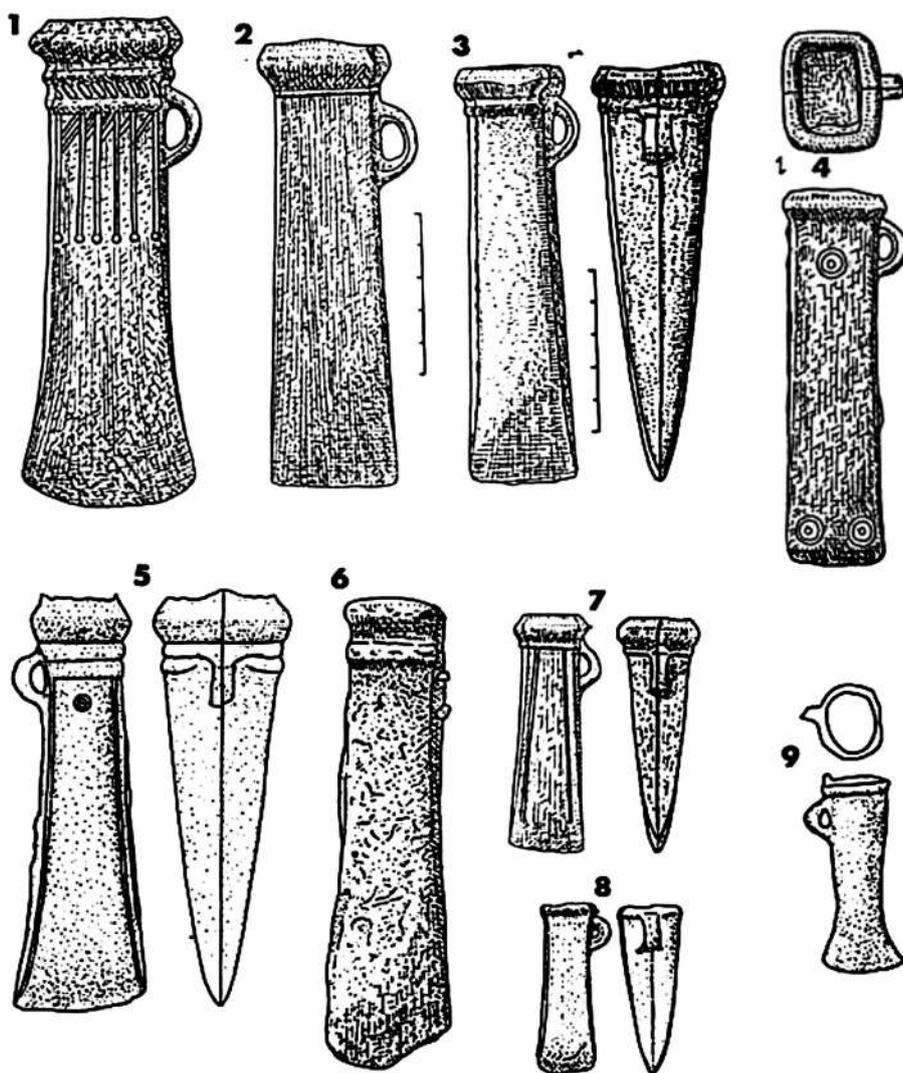

Рис. 2. Класифікація кельтів армориканського типу за Ж. Бріаром

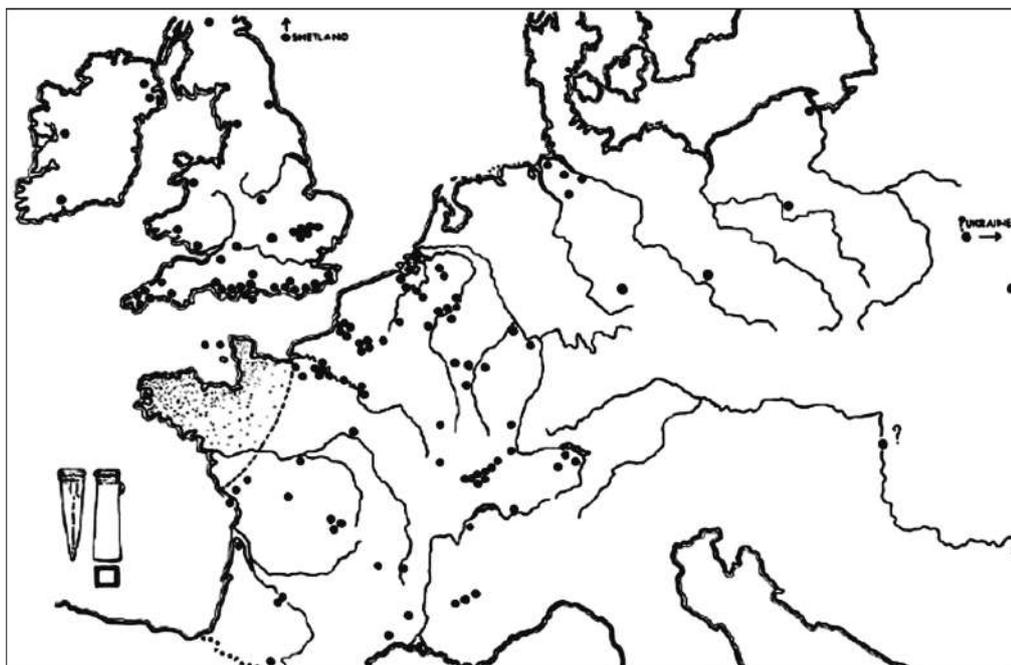

Рис. 3. Карта знахідок кельтів армориканського типу за Ж. Бріаром

Кельти з колекції НМІУ належать до трьох з вказаних типів. Чотири невеличкі сокирки належать до *muny Couville* (рис. 1, 1, 2, 3, 6) [10], дві найменші (рис. 1, 4, 5) – до *muny Maure* [12], одна велика відноситься до найбільш поширеного *muny Tréhou* (рис. 1, 7). Тип Tréhou [11] поділяється на два підтипи: легкий (середня вага 190 г) і важкий (середня вага 290 г). Кельт з НМІУ відноситься до важкого підтипу.

Територія поширення кельтів армориканського типу доволі вузька. Крім перелічених областей Бретані та Нормандії, які вважаються місцем їхнього виробництва, вони відомі на території південної Британії, Шотландії [14; Р. 248-249], Ірландії, східної Німеччини, Швейцарії та Польщі, у якості давніх імпорту (рис. 3) [7]. Кельти такого типу, що зберігаються у колекціях інших територій, включаючи Україну, вважаються імпортами нового часу. О. Дітріх зазначає, що майже всі екземпляри цих кельтів в Південній та Східній Європі скоріше за все привезені ко-

лекціонерами і торговцями анти-кваріатом. Він повністю заперечує можливість для кельтів, що зберігаються в музейних колекціях України, бути давніми імпортами, що потрапили на цю територію внаслідок контактів [9; S. 130, 135, Abb. 6]. Підсумовуючи, можна сказати, що п'ять кельтів НМІУ, подаровані Сен-Жерменським музеєм, походять з територій їхнього безпосереднього виробництва, а два кельти, інформація про місце знахідки яких не збе-

реглася, так само походять з території Франції і потратили до музею внаслідок зусиль колекціонерів кінця XIX – початку XX ст.

Для кельтів армориканського типу характерні інші цікаві особливості. Так у складі бронзи вони мають настільки значну домішку свинцю (іноді зустрічаються навіть повністю свинцеві), що робить їх крихкими і непридатними для будь-якого побутового застосування. Відповідно, на лезах більшості виробів немає слідів використання в роботі. Більше того, знаходять їх в основному у складі великих скарбів. Більшість скарбів складається менш ніж з 5 виробів, рідше знаходять скарби у 30-40 предметів. Проте зустрічаються величезні знахідки, так в м. Ле-Треу у Фіністері був знайдений скарб з 800 кельтів, а у м. Р'ек-сюр-Белон скарб складався навіть з 1000 сокир. В деяких випадках всередині втулок знаходять залишки піску, який клали у кам'яні ливарні форми під час лиття, що свідчить про те, що вироби були зариті в землю невдовзі після відливання [13].

Існує кілька версій щодо появи великих скарбів у Західній Європі. В основному вони зводяться до трьох груп причин: економічних, соціальних і релігійних. Економічні гіпотези пов'язують появу скарбів з необхідністю зберегти значну кількість цінностей від небезпеки. Соціальні причини пов'язані з декларування знаттю їхньої сили, заможності та талану. Релігійні розглядають скарби як наслідок різноманітних ритуалів жертвоприношень богам або предкам. Проте існує тенденція розглядати більшість знахідок скарбів армориканських кельтів саме в економічному контексті. В такому випадку їх можна віднести до таких груп, як скарби ливарників та торгівельні скарби [2; с. 160]. Скоріше, вони відносяться до останньої категорії, адже більшість подібних скарбів – «чисті», тобто складаються виключно з кельтів, а супроводжуючий матеріал зустрічається рідко, в основному це – браслети та зливки металу. Іноді сокири були розміщені у бронзових посудинах. Таким чином, подібні кельти могли бути просто зливками металу. Деяко раніше була висунута гіпотеза, що армориканські кельти, які доволі чітко розподіляються серіями за довжиною і вагою, являють собою, щось на зразок вагової системи, яка складається з кількох одиниць: 1) 285-307 г у сокир з довжиною від 120-130 мм; 2) 76-83 г у сокир з середньою довжиною 70 мм; 3) 36-37 г у сокир з довжиною близько 47 мм. Проте Ж. Бріар помітив, що сокири з різною довжиною були географічно прив'язані до різних територій. Так великі і середні сокири більш характерні для Західної Арморики, в той час як маленькі – для Верхньої Бретані, тому не можуть бути частинами єдиної ієрархізованої системи [8; Р. 41]. Ж. Бріар дотримувався гіпотези, що армориканські сокирки являли собою домонетний засіб обміну, легко пізнаваний еталон цінності, або «палеогроші». На думку дослідника, знахідки кельтів у вигляді великих скарбів мають найближчі паралелі у пізніших монетних скарбах [6; Р. 71].

Колекція кельтів армориканського типу з археологічної збірки НМІУ доповнює базу джерел для вивчення деяких аспектів давньої історії Західної Європи. Розглянуті знахідки також є своєрідною ілюстрацією до історії світового музеєзнавства кінця XIX ст., коли були засновані перші музейні установи, встановлювались наукові зв'язки між ними і археологія перетворювалась з простого збирання та колекціонування в науку.

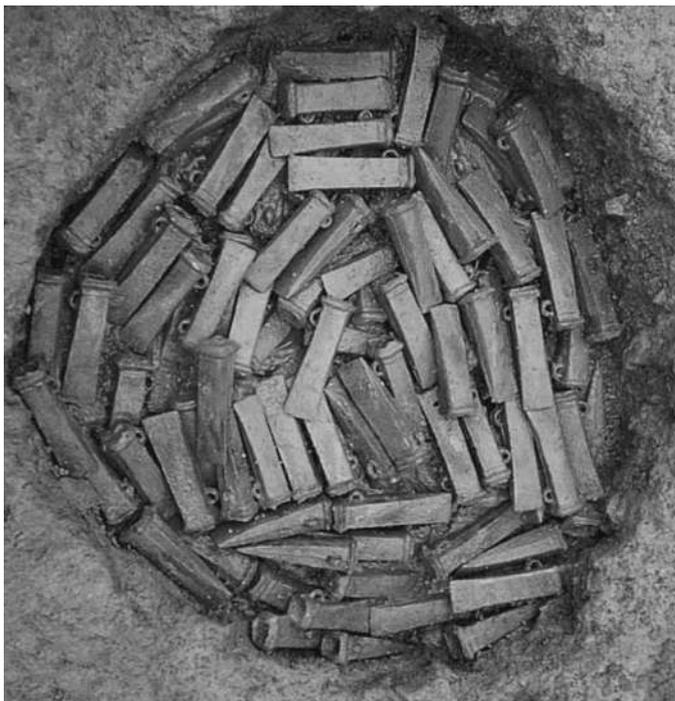

Рис. 4. Скарби кельтів армориканського типу під час розкопок

Список використаних джерел та літератури:

1. Археология Франции. От палеолита до эпохи Меровингов. Каталог выставки из собрания Музея национальных древностей Сен-Жермен-ан-Лэ (Париж). – Л.: «Искусство», 1982. – 103 с.
2. Бочкарев В. С. Проблема интерпретации европейских кладов металлических изделий эпохи бронзы // Бочкарев В. С. Культурогенез и древнее металлопроизводство Восточной Европы. – Спб., 2010. – С. 159-164.
3. Ларичев В.Е. Прозрение. – М., 1990. – 223 с.
4. Рукописный каталог Археологического отдела Киевского городского музея древностей и искусств // НА НМІУ. – Кн.V. – Т.II.
5. Рукописный каталог Музея древностей Императорского Университета Святого Владимира // НА НМІУ. – Кн.1.
6. Briard J. La protohistoire de Bretagne et d'Armorique – Editions Jean-Paul Gisserot, 1991.
7. Briard J. Les Depots Bretons Et L'Age Du Bronze Atlantique. – Université de Rennes, 1965. – 352 p.
8. Briard J. Les objets paléomonnétaires de l'Europe atlantique protohistorique // Revue numismatique. – 2001. – Vol. 6. – № 157. – pp. 37-50.
9. Dietrich O. Armorikanische Fremdlinge in Ost- und Südosteuropa? Quellenkritische Bemerkungen zur Verbreitung von Tüllenbeilen des Armorikanischen Typs // Archaeology: making and practice. Studies in honor at Mircea Babeş at his 70th anniversary. – Piteşti, 2011. – P. 123-138.
10. Hache à douille type Armoricaïn de Couville // <http://archeoccheck.free.fr/mapage6/index.html>
11. Hache Armoricaïne du Tréhou <http://archeoccheck.free.fr/mapage41/index.html>
12. Haches à douille, Maure-de-Bretagne // <http://fr.topic-topos.com/haches-a-douille-maure-de-bretagne>
13. Massive hoard of Bronze Age axes from Dorset // <http://www.wessexarch.co.uk/book/export/html/170>
14. Schmidt P. K., Burgess C. B. The Axes of Scotland and Northern England // Prähistorische Bronzefunde. – Ab. IX, Band 7. – München, 1981. – 297 p.

Сергій Семенчук

здобувач кафедри історії України КПНУ імені Івана Огієнка, заступник директора Фінансово-економічного коледжу Хмельницького економічного університету, м. Хмельницький

СИМВОЛІЧНІ ЗНАКИ НА ЯЗИЧНИЦЬКИХ ПАМ'ЯТКАХ ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ I ТИС. Н.Е. ЛІВОГО БЕРЕГА СЕРЕДЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я

У статті автор дає характеристику різноманітним символічним знакам які зображені на язичницьких пам'ятках лівобережжя Середнього Подністров'я в зазначений період.

Ключові слова: скульптура, атрибут, культ, символ.

Географічне положення Подністров'я обумовило його роль в етнокультурній історії як однієї з активних контактних зон Східної Європи. Це був своєрідний коридор яким рухалися давні племена з півдня на північ і з півночі на південь, і до якого прямували також східні та західні народи. Часті зміни культур, незавершеність етнічних процесів є характерними рисами культурного розвитку регіону.

З іншого боку, близьке сусідство, іноді «черезсмужне» проживання, створювали умови для тісних контактів, взаємопроникнення і взаємовпливів культурних традицій, асиміляції та інтеграції різних суспільств [8, с. 211].

Духовна культура Середнього Подністров'я першої половини I тис. н.е. була невід'ємною складовою життя і світогляду населення України-Русі, а також мала певні регіональні особливості, притаманні як для Галицької Русі, так і для Пониззя в Середньому Подністров'ї.

Актуальність дослідження язичницьких пам'яток які являються невід'ємним чинником духовної культури населення зазначеної території не втрачає актуальності серед кола сучасних дослідників, тому що є не достатньо вивченою і систематизованою.

Публікація язичницьких культових споруд вказаного періоду, безперечно, сприятиме поступовій ліквідації білих плям у знаннях з історії вивчення цього питання. Серед кола дослідників які в своїх працях репрезентують тематику язичницьких пам'яток регіону найперше згадаємо: І.С. Винокура, І.П. Русанову, Б.О. Тимощука, Р.В. Забашту, Д.Н. Козака, Л.П. Михайлину, С.В. Пивоварова, в дослідженнях яких подано характеристику та визначено місце антропоморфних скульптур в історії України. В другій половині ХХ ст. надійшли нові дані, які доповнюють історію язичництва лівобережжя Середнього Подністров'я.

Найвищий рівень духовної ієрархії, як і в інших язичницьких пантеонах, у слов'ян творили боги, які відповідали за найбільш важливі сфери життєдіяльності давнього суспільства: господарську, військову,

ритуальну, володарсько-розподільчу і т.п. У всіх складних ситуаціях слов'яни-язичники звертались з проханням про допомогу саме до богів.

Ідолоподібні стовпи в архаїчних культурах позначають наявність у міфічному просторі абсолютного центру. Центр світу, світова вісь – “пуп землі” – слугував точкою відліку в системі цінностей первісної людини. У наближенні до нього людина відчувала свій кровний зв'язок із сім'єю, родом, богами, досягала почуття ідентичності колективному цілому.

Так у 1951 р. експедиція Інституту археології АН УРСР під керівництвом М. Брайчевського провела археологічні дослідження в с. Іванківці Новоушицького району. Тут виявлено три антропоморфні язичницькі скульптури. Перша скульптура являє собою чотирьохгранний стовп із місцевого каменю-вапняку висотою 1,8 м та об'ємом 0,4х04 м² [9, арк. 4-5].

Людські обличчя, які дивляться на всі чотири сторони – символ оберігаючий від зла, що знаходиться зі всіх сторін. Всі ці чотири напрями, які колись могли означати і географічні координати: з півночі та півдня, із заходу на схід. Оскільки носителями зла вважались злі вітри, то географічне поняття повністю має право на існування. Вихід зла розцінювався не лише у ставленні до особистості (позаду, попереду), а й до природи в цілому – за сторонами світу або, висловлюючись науковими термінами, за географічними координатами. Давньоруському прикладному мистецтву відомо багато прикладів хрестоподібного розташування заклиналих знаків, яким, безсумнівно, надавалося значення безпосереднього спрямування антитези зла. Напевно, таке значення було закладено давніми слов'янами і у іванковецького чотирьохликого ідола, який оберігав село із чотирьох сторін [11, с. 34]. Хрест – один із найдавніших заклиналих знаків; культовий предмет; знак Сонця і вогню. Основним символом давніх українців був так званий орійський хрест – хрест із чотирма променями і колом посередині. Він є відображенням пов'язаних із Сонцем головних географічних координат: південь, північ, схід, захід. Разом вони складають певну цілісність – «всі чотири сторони». Хрест – це й символ вічного життя. Вертикаль орійського хреста означала батьківське начало, горизонталь – материнське, а сам хрест з колом-Сонцем утворював третю силу – синівську. Хрест оберігав від темних сил. Хресне знамення має також охоронне значення. 29 березня відзначали день Хрестопоклоніння. У давнину натільний оберіг у вигляді хрестика називали хрещик [5, с. 567-568].

В науковому колі побуває думка, що ця скульптура увібрала в себе верховне божество Роду, уособленням якого вважають збруцького ідола, хоча така версія не підтверджена, однак припущення, на думку Б.О. Рибаківа має право на існування. [10, с. 131-132].

Другий ідол знаходився на захід від місця знаходження першої скульптури. Він являє собою чотирьохгранний плоский кам'яний стовп, який зображав тіло людини зі скульптурним, об'ємним віддзеркаленням людської голови. Загальна композиція витвору нагадує давньогрецькі герми. Розміри скульптури: довжина 2,35 м, ширина 0,52 м, товщина 0,38 м, довжина голови 0,48 м, ширина обличчя по лінії носа 0,27 м. Виконання цієї скульптури вирізняється великою ретельністю. Досить чітко передані борода, вуса, очі, ніс (відбитий зовсім недавно), рот. На фронтальній частині ідола видно зображення рук, складених на грудях та меча, якого утримує права рука наскіс через увесь тулуб.

Руки в замовляннях – це інструмент магічної жестикуляції. Найпоширеніші жести: триматися за руки – магічний контакт, знак любові; передавати щось із рук до рук – контакт через предмет-посередник, передання магічних сил. В обрядах багатьох народів рука є заступником людини. Вислів «рука Божа» – символ небесної дії, сакральної влади, присутності божества.

Рот – символ мовлення, слова як першоджерела життєстверджуючої або ж поглинаючої сили; межа внутрішнього і зовнішнього світів. У середньовіччі на іконах часто зображали пащі драконів або великих риб, що відкривали доступ до підземного царства. Закритий рот є символом мовчання, таємниці («рот на замку»). Образ людини з відкритим ротом – це символ неухважності, незібраності або надзвичайного захоплення, здивування [5, с. 447].

Борода – у народній традиції ознака мужності, втілення життєвої сили, росту, плодючості. Борода – атрибут різних персонажів, об'єкт деяких ритуальних актів, а також предмет-медіатор, за допомогою якого здійснюють магічний вплив. Здебільшого борода – атрибут Бога, рідше – сатани, чорта, (особливо в іконографії; у народному мистецтві).

Меч у міфології наділений специфічною символікою, яка зводиться переважно до протиставлення «життя-смерть». Меч символізує вищу справедливість, у міфах він зближується з одним із найбільш значущих символів – хрестом. Меч – також символ єдності, союзу (посвячення у лицарське братство в середні віки). Меч ототожнювався з блискавкою – символом бога-громовержця [5, с. 39-298]. Зображення ніг відсутнє, але, вірогідно, нижня частина скульптури відбита. При косому освітленні, в нижній частині правого боку помітні якісь подряпини або насічки у вигляді тризубів; це, очевидно, на думку дослідників, «знаки Рюриковичів» [9, арк. 6-7].

На території Хмельницької області у 1963 р. в с. Ставчани Новоушицького району подільським археологом І. Винокуром та директором Кам'янець-Подільського історичного музею-заповідника Г. Хотюном відкрито язичницьке святилище [1, с. 42]. Під час археологічних досліджень тут було відкрито кам'яну антропоморфну стелу. Це – одноликий ідол, його розміри: висота 1,9 м, ширина основи 0,52 м, товщина 0,28 м. Він нагадує собою фігуру бородатого чоловіка з головним убором конічної форми, який тримає в руках ріг. Волосся підстрижене на рівні потилиці, виглядає з-під шапки. З тильної сторони досить добре модельовані спина та плечі. У нижній частині тулуба вибито зображення коня [4, с. 210].

Ріг – символ достатку. У міфології та фольклорі багатьох народів коза (козел) виступає символом родючості і життєвої сили.

Волячий ріг – символ продовження роду. Священний козячий ріг, увіковічений лоссельським рельєфом, можна вважати родоначальником безконечного ряду ритуальних “рогів достатку” всіх часів і народів. Роги турів на скіфських надгробках у слов'янських язичницьких богів, роги турів із кургану “Чорної Могили” і роги-ритони на сучасному грузинському весіллі, – все це ланки одного тисячолітнього ланцюга.

Роги – дуже поширений сюжет у трипільській образотворчості. Про це свідчать численні роги-наліпи на посуді, ручках ложок і черпаків у вигляді рогів [5, с. 419-421]. Зображення коня, вибите на тильній стороні ставчанської скульптури, на думку І.С. Винокура символізувало могутність божества [1, с. 43].

Поруч з ідолом на відстані 0,15 м було знайдено ще одну кам'яну стелу конічної форми, яка також виготовлена із дністровського вапняку. На лицьовій стороні у верхній частині вибите коло діаметром 0,24 м. Це, на думку дослідників, солярний знак.

Солярний культ – поклоніння Сонцю, одна з давніх форм релігії. На сакралізацію Сонця істотно вплинули розвиток землеробства, залежність праці селянина від природних стихій. Культ Сонця особливо помітний в обрядах, пов'язаних з чотирма важливими явищами року – осіннім і весняним рівноденням, зимовим і літнім сонцестоянням. У ці дні палили багаття, немов еднаючись із сонячним теплом, пекли млинці (короваї), що символізували Сонце [5, с. 494-495].

Дещо уособлено знаходиться язичницька пам'ятка у с. Міжгір'я Борщівського району Тернопільської області. На південно-західній околиці села, на корінній терасі лівого берега р. Серет, розташовані дві печери, а перед ними – великий жертвний камінь, що лежить на трьох кам'яних опорах. Плита має рівну поверхню й підтесана. В плані вона не зовсім правильної форми. Довжина плити 4,6 м, ширина – 2,5 м. На одному кінці плити видовбана канавка з ухилом, а від неї – ще дві, які переходять у вибитий заглибленням добре збережений хрест. Хрестовидне заглиблення 0,72x0,80 м. Товщина всієї жертвної плити 0,7-0,8 м [3, с. 39]. Товщина заглиблення хреста 12,5-13 см. Старожили говорять про міжгірську пам'ятку саме як про плиту для жертвувань. Рельєфне хрестовидне заглиблення могло символізувати ідею вогню, як це широко відомо у давніх язичницьких релігіях [2, с. 115]. Плоска і значна за площею поверхня плити з канавками-проточками могла слугувати місцем принесення жертв частин або цілих тіл вбитих тварин [3, с. 40].

На карті Поділля, створеній Ю. Сіцинським, біля с. Пижівка Новоушицького району значився ідол. Його пошуки затягнулися аж до 1999 р. Здійснюючи чергове обстеження, автор повідомлення виявив ідола за 3 км на південний схід від села у напрямку колишнього с. Лоївець, в урочищі Пижівська Дубина місцеві жителі називають його «бабою».

Скульптура виготовлена із дністровського вапняку. Голова скульптури відбита нещодавно, про що свідчить свіжа структура каменю на зломі. Висота наземної частини 3,48 м. Ширина її основи 0,47 м товщина 0,17 м. У верхній частині тулуба статуї простежується розширення у вигляді плечей. На лицьовій стороні верхньої частини скульптури архаїчний художник показує силуетне зображення ромба на відстані 0,2 м, нижче чітко видно також зображення ромба, але значно меншого за розмірами та досить правильної геометричної форми. У верхній лівій частині скульптури простежується заглиблення у вигляді півкруга, інша половина якого обривається лівою бічною стороною прямокутної скульптури. На відстані 0,8 м від злому голови статуї на правій фронтальній її частині вибите заглиблення-паз довжиною 0,3 м. Зображення ніг відсутнє, в нижній частині скульптура звужується до 0,31x0,20 м [12, с. 98-99].

Форми стели говорять про те, що майстер лише наближено відтворив натуральні пропорції стоячої людської фігури. Плечовий пояс – єдина частина скульптури, що зберегла антропоморфні риси, які чітко фіксуються плавним перехідним вигином плеча від прямокутного в перерізі тулуба до місця відбитої голови. Крім того, видно свіжий злам розмірами 31x16 см, що розпочинається там, де плечі мали б переходити у голову – за 7 см від правої та 8 см від лівої бічних граней. Зважаючи на ці особливості, можна стверджувати, що голова, немовби посаджена на плечі.

Ще один ромб розміщується за 0,6 м нижче від верху скульптури і має розміри 5x11 см. Дві його сторони мають довжину – 7 см. Варто відмітити, що два останніх ромби, маючи невеликі розміри, зберігають правильні пропорції, але один із них постає у дещо недовершеному вигляді з незамкненими боковими сторонами.

Асиметричність двох найбільших фігур (верхнього і нижнього ромбів), наводить на думку, що дана антропоморфна плита була розрахована на фронтально-бічне споглядання, отже, могла стояти в півоберта до глядача [7, с. 162-163]. Тильна частина скульптури простежується чітко. Поверхня її більш гладка, але по усій площині помітні сліди обробки каменю [12, с. 99].

На місце знахідки в липні 2010 р. виїжджала археологічна експедиція під керівництвом А. Гуцала. На цей раз на місці знаходження ідола було закладено розкоп розмірами 5x5 м та глибиною до 0,5 м. Також було з'ясовано остаточні розміри ідола, а також і те, що він був закопаний на глибину 1,1 м. Більш вдалим виявився детальний огляд антропоморфна. Крім технологічних особливостей у роботі майстра, експедицією було виявлено цілий ряд, непомічених досі, зображень, що складаються із ромбічних знаків та кіл. Саме на ці деталі вказують у своїй статті «Ідол із села Пиживка» дослідники В. Гуцал та П. Болтанюк. На погрудді скульптури вони фіксують незавершену ромбовидну фігуру яка має діагональні розміри по горизонталі – 0,3 м, а по вертикалі – до 0,4 м, помітна деформованість у бік збільшення лівої сторони. Контури зроблені широкою, до – 2-4 см, борозенкою. Праві сторони довжиною 20 та 28 см прямі і досить чіткі, ліві, відповідно – 18 та 30 см мають нерівні, злегка хвилясті лінії. Верхні контурні лінії, виявились свідомо нез'єднаними. На їхню думку, враховуючи цю особливість дана фігура не може вважатися геометричним ромбом з усіма сакральними навантаженнями, які їй характерні. Скоріш за все, ми маємо справу з ромбічними деталями ритуального одягу, про що свідчить асиметричність зображення та деяка нерівність ліній.

За 4,6 см нижче цієї фігури та за 55 см від верхньої частини скульптури дослідники фіксують дві виїмки, заглиблені на 1,5 см, які знаходяться за 1 см одна від одної. Права дещо витягнута до верху, що надає їй форми овалу з розмірами 5x7 см, ліва – має форму правильного кола діаметром 5 см.

На відстані 92 см від верхньої частини стели з правого боку помітно відносно свіжу горизонтальну лінію довжиною 13 см, скоріш за все, це пошкодження було зроблене нещодавно.

Нижче за 14 см від ромба за розмірами 5x11, вибито виїмку підсерцевидної форми яка заглиблена на 3 см. За 3 см під нею, виділяється незакінчене кільце діаметром – 14 см, верхня половина якого вибрана на глибину до 1 см, а нижня – злегка деформована. Досить цікавим є те що дослідники знаходять (четвертий) ромб, який вибитий контррельєфом в нижній частині за 1,84 м від її верху та за 18 см від кільця, який скоріше нагадує майже квадрат з довжиною сторін 15x16 см. Помітне незначне збільшення фігури вліво [7, с. 163].

Ромбовидні знаки, але без хреста, виявлено на Писаному камені біля села Верхнього Ясенева Верховинського району. Хрести всередині ромба виявлено на Камені дванадцяти опришків біля присілка Прокеріці села Космача Косівського району Івано-Франківської області Ромби з хрестами всередині й трикутниками є поширеними елементами гуцульської вишивки, різьби.

Ромби з хрестами є поширеним символом стародавніх культур. На амулетах халафської культури, зображених у вигляді антропоморфних статуєток, нанесено ромби з хрестами всередині. Такий самий символ зображено на головах жінок на мальованому посуді з Хаджилара.

Відомий символ А.Голан звертає увагу на те, що ромбовидні графеми з хрестом були поширені в епоху неоліту, енеоліту, бронзи. Однак у неоліті вони належали богу землі, а в період бронзи – богині землі. У Дагестані, Закавказзі, Росії, – пише він, – зустрічаються зображення тварин чоловічої статі зі знаком ромба біля ніг. В епоху бронзи божество землі вважались жіночими, а тому ромб, будучи знаком землі, набув значення жіночого символу. Але в епоху неоліту божество землі було чоловічим. У Дагестані відомий із III тис. до н.е. й до XX ст. знак перехрещеного ромба. Це дуже стародавній символ: він існував у різних варіантах ще на самому початку неоліту [13, с. 103]. Аналогічні ромбоподібні петрогліфи виявлено в Румунії (Дітреу), Греції (Пангайон), Македонії (Ліпца). Вони датуються від епохи неоліту до середньовіччя. Румунський дослідник Г. Бако відносить їх до балкано-дунайської групи знаків [6, с. 83].

Отже, дослідження показали що невід'ємним компонентом духовної культури регіону були антропоморфні язичницькі святилища та антропоморфні стели на них. Вони засвідчують про значний розвиток язичництва на лівому березі середньої течії Дністра. Символічні знаки які давні майстри зображували на язичницьких скульптурах, безперечно мали сакральний та магічний характер і засвідчують про передачу давніх традицій, поколінь різних історичних епох.

Список використаних джерел та літератури:

1. Винокур І.С. Давні слов'яни на Дністрі / І.С. Винокур, Б.О. Тимошук. – Ужгород : Карпати, 1977. – 111 с.
2. Винокур І.С. Історія та культура черняхівських племен / І.С. Винокур. – Київ : Наукова думка, 1972. – 180 с.
3. Винокур І.С. Новые языческие изваяния на Среднем Днестре / И.С. Винокур // Материалы и исследования по археологии. – 1970. – № 176. – С. 38-40.
4. Винокур И.С. Языческие изваяния из с. Ставчаны в Поднестровье / И.С. Винокур, Г.Н. Хотюн // Советская археология. – 1964. – № 4. – С. 210-214.

5. Войнович В.М. Українська міфологія / В.М. Войнович. – К. : Либідь, 2005. – 664 с.
6. Голан А. Мифы и символы / А. Голан. – Москва : Русслит; Иерусалим: Тарбут, 1994. – 375 с.
7. Гуцал В.А. Ідол із села Пижівка / В.А. Гуцал, П.А. Болтанюк // Матеріали XIII Подільської історико-краєзнавчої конференції : [присвяченої 80-річчю від дня народження І.С. Винокура] / О.М. Завальнюк (голова), В.І. Войтенко (співголова), Л.В. Баженов (відп. редактор) та ін. – Кам'янець-Подільський : Абетка, 2010. – С. 161-164.
8. Козак Д.Н. Етнокультурні процеси на теренах українського Подністров'я в першій половині I тис. н. е. / Д.Н. Козак // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2006. – Вип. 9. – С. 211-234.
9. Науковий архів Інституту археології НАН України 1951/96 Брайчевский М.Ю. Отчет о работе Средне-Днестровской экспедиции 1951 г., 44 л.
10. Рыбаков Б.А. Язычество древних славян / Б.А. Рыбаков. – М. : Наука, Институт Археологии, 1981. – 606 с.
11. Семенчук С.О. Археологічні свідчення про ранньослов'янський язичницький комплекс в с. Іванківці на Середньому Дністрі С.О. Семенчук // «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я». Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / [редкол.: В.С. Травінський (відп. ред.) та ін.]. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2011. – С. 31-35.
12. Семенчук С.О. Язичницька скульптура з Археологічної карти Ю.Й. Сіцинського в Середньому Подністров'ї / С.О. Семенчук // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвячений 120-тій річниці заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2010. – С. 97-100.
13. Стефанович М. Жолобокподібні заглиблення на скелях Карпат / М. Стефанович // Наукова конференція: Скелі й печери в історії і культурі стародавнього населення України. – Львів, 1995. – 101-106.

Володимир Добрянський
археолог, краєзнавець

АРХЕОЛОГІЧНЕ ОБСТЕЖЕННЯ СКЕЛЬНОГО ГРОТУ В СЕЛІ УГРИНЬ БІЛЯ МІСТА ЧОРТКОВА

Стаття присвячена результатам археологічно-спелеологічного обстеження печерного гроту «Легенда», що розташована біля села Угринь коло міста Чорткова Тернопільської області.

Ключові слова: печера, хрест, руна, стела, жертвний камінь, святилище.

Тернопільська область відома великою кількістю скельних порожнин. За попередніми підрахунками в 70 населених пунктах області налічується понад 100 печер, гротів, навісів. Ці природні утворення цікавлять фахівців різних наукових дисциплін – геологів, Палеонтологів, екологів, медиків [5]. Останнім часом печери досить стали популярними в туристичній сфері (Кришталева, Вертеба, Млинки). Ці природні утворення здавна використовувалися людьми для проживання, захисту в разі небезпеки, укриття в негоду, як святилища та культові центри [6]. Але не всі природні порожнини ще відкриті, а багато з них в достатній мірі вивчені. Часом, досліджуючи вкотре ту саму пам'ятку, людина може виявити там нові цікаві деталі, які не помічалися раніше [4].

Аналогічний приклад стосується невеликої печери в селі Угринь, яке розташоване неподалік м. Чорткова Тернопільської області.

Печера «Легенда» відкрита і досліджувалася автором на початку 90-х років ХХ ст. [2, с. 30; 3, с. 159]. Знаходиться на високому скельному березі лівої течії р. Серет біля гори Чортківської (висота 298,3 м над рівнем моря за Балтійською системою висот) в 1,5 км північніше села Угринь. Вона має довжину 11 метрів. Вхідна частина має зал довжиною 3,2 м та ширину 1,5-1,8 м. Її вхідна склепінчаста будова у формі аркоконтубутана. Далі вхід звужується від 1 до 0,5 м в кінець ходу, має завал. Тут верхня частина загострена, має поздовжню тріщину. По всій ймовірності геологічно вона сформована як корозійна тріщина в білому вапняку.

Дно печери має відклади середнього та дрібного каменю – вапняку, який перемішаний пісчано-гумусним ґрунтом чорного кольору, який проник сюди внаслідок замулювання дощовими та паводковими водами та частково зсувом ґрунту з верхнього схилу гори. В цих перевідкладених породах зібрано значну кількість остеорологічного матеріалу – це дрібні кістки диких тварин.

В 30 метрах південніше від входу печери знаходиться великий кам'яний валун-жертвник, на якому висічені поздовжні насічки.

В 70 метрах на захід від входу печери знаходився ще один валун. Його розміри становили біля 1,20 x 0,70 м. На цьому камені було вибито зображення людської стопи та круглу лунку діаметром 7-8 см, глибиною 0,5 см. На жаль, з невідомих причин цей кам'яний валун між 2007-2010 рр. зник.

Хочемо зазначити, що кам'яні валуни. На яких зображена людська стопа, відомі з м. Почаєва та села Бережці Кременецького району Тернопільської області, сіл Підкамінь та Паньківці Бродівського району Львівської області [1, с. 49-52], с. Дем'янківці Дунаєвецького району Хмельницької області [7, с. 46].

При обстеженні скельної порожнини встановлено, що зліва біля входу до печери (північна ділянка) досліджено та занотовано висічений у скельній породі грецький рівнораменний хрест. На ньому дві бокові та верхній край кінцівок з'єднуються стилізованими трикутниками. Вони уособлюють Трійцю або іпостас Ісуса Христа як Сина Бога, Отця і Духа Святого. Нижній край хреста стоїть на стилізованій чотирикутній двоступінчастій підставці, що означає Голгофу. Зліва та справа від нього спостерігаємо прорисовані церковнослов'янські кириличні літери «И» та «Х», що означають «Ісус Христос».

Поряд з хрестом є зображення нібито хреста, обрамленого в арку. Насправді семантика та сюжет символізують стилізоване вікно або двері входження до раю. Нижче цих символів знаходиться двоступінчаста висічена у скелі ніша. Вона призначалася як підставка до лампадки, молитовника та інших предметів і речей християнського культу. На першій сходинці цієї ніші прослідковується нечіткий кириличний напис, але з якихось причин він стертий. Тут можна прочитати лише першу літеру – «Г» або «Б». На протилежній, південній частині входу до печери є зображення ще одного хреста з невеликими чотирикутнікоподібними перемичками на кінцях раменів.

Аналізуючи семантику наскельних християнських символів, можна ствердити, що тут знаходилася печерна келія монаха-самітника. Пов'язана вона з культом святого Онуфрія. Його культ був поширений у Галичині в період пізнього середньовіччя. Функціонування цього скита припадає у хронологічних межах на XV-XVIII ст.

Зовсім несподіване відкриття зроблене лише нещодавно. Ретельно досліджуючи цей грот, автору вдалося виявити у ньому давньогерманські рунічні написи. Так, при вході до печери виявлено напис трьох рун (фото 1). Перша Еваз (у транскрипції означає латинський звук «е»), друга Хаггал («х»), а наступна – Вуньйо («w»). У поєднанні цих рун читається «ehw», що з давньогерманської ехва або ахва означає «річка» [12, с. 81]. Окремі рунічні знаки виявлені в печері. Так, біля зображеного грецького хреста та символічних дверей входження до раю є вибита руна Науд (перекладається як «нужда», у транскрипції означає звук «n»). У ритуально-магічному значенні вона символізувала примушування та вирішення проблем.

Фото 1. Рунічний напис біля північного входу до печери «Легенда» в с. Угринь.

Під час висікання у скельній породі двоступінчастої підставки-ніші середньовічним монахом частково знищена верхня частина руни Тейваз («тюр», фонетичний звук «t»). Вона означала символ війни (фото 2).

Фото 2. Зображення рунічних та християнських символів (північна ділянка печери «Легенда» с. Угринь)

Ледь далі знаходиться руна Кеназ («Факел», фонетичне звучання «к», «д», «ng»), що відноситься до молодших скандинавських рун (IX-XI) Вона – руна таланту. Під нею висічена руна Дагас («день», фонетичний звук «d») – відображає гармонійні зміни. За ними зображено очевидно руну Алгіз («лось», фонетичний звук «r» («z»)) – вона є символом захисту від злих сил. Можливо, що це руна Кеназ («Факел», фонетичне звучання «к», «g», «ng»), яка відноситься до молодших скандинавських рун (IX-XI). За магічним символом це руна таланту (фото 3).

На південній, протилежній частині входу до печери зображено руну Гебо («дар», фонетичний звук «g» або «y»). Ця руна символізує любов.

За п'ять метрів південніше до печери є природні геологічні утворення, схожі на прямовислі стели. На одному з них теж простежуються рунічні знаки. Так, на крайній лівій частині стели вибито дві руни Іса («лід», «вода», фонетичний звук «i»). Ця руна означає, що ті чи інші обставини зберігалися у подальшому виді. На правому краї стели є зображення (як і в печері) руни Науд, під якою читається нібито слово «fui». По всій ймовірності вони прорисовані в перевернутому вигляді. Перша руна Феху («скот», «майно», фонетичний звук «f»). Вона була пов'язана з фінансами і використовувалася для вирішення проблем такого роду. Наступна – Уруз («зубр», фонетичний звук «u») – руна сили, упевненості в собі. Наступна руна Іса. Інший варіант це символічне сполучення рун читається як «aii», де перша руна Ансуз («Бог», фонетичний звук «a»). Поки що значення цього слова встановити не вдалося.

Фото 3. Рунічні знаки північної ділянки печери «Легенда», с. Угринь

Друга лінія знаків зображує руну Іса, потім – Лагус («озеро», фонетичний звук «l»). Вона мала значення для підсилення інтуїції та передчуття. Або це за шведсько-норвезьким варіантом (IX-XI) руна Тюр (фонетичне звучання «t», «d», «nd») Далі йдуть нечіткі зображення, у кінці яких висічена руна Іса.

На третьому ряді спостерігаємо руну Іса. Те саме спостерігаємо у четвертому ряді – тут лише прочитується руна Уруз, далі написи важко прочитати.

За трикутноподібною стелою є інша, конусоподібна, але значно менших розмірів. На ній вдалося простежити руну Феу скандинавського, так званого «наметового» типу. Жаль, проте обидві стели з плином часу під дією дощу, снігу та вивітрювання піддалися сильній ерозії. Тому в більшості випадків залишилися на сьогодні нечіткі і прочитати їх неможливо.

Варто зазначити, що рунічне письмо – це алфавіт, який застосовувався у германців з II-III ст. до пізнього середньовіччя. Склад цього алфавіту та саме написання рун з часом мінялося. Розрізняють старші, або загальногерманські руни (до IX ст.), куди входило 24 знаки, та молодші (скандинавські), які зазнали модифікації рунічного письма («пунктовані», «безствольні», «дальські») [8]. Скандинавська руна «наметового» типу Феу саме зображена на конусоподібній стелі. Всі решта відносяться як до старших рун у печері з Угрия та на стелі та до молодших (IX-XI). Написання їх попередньо можна датувати між III-IX ст. та IX-XI ст.

У перекладі із давньоскандинавської «gun», давньонімецької «gupa» вони пов'язані з германським коренем «gu», готським «gupa», що означає «таємниця», а також з давньонімецьким «gupen» (теперішній мові «gau-pen»), означає «тамниця шептати». Тому давні германці використовували руни не лише як засіб письма, а й надавали їм містичних властивостей, що часто застосовували у магії, чаклунстві, ворожінні [9; 11].

У такому випадку простежується поєднання певних магічних закодованих слів та символів, що має сакральне значення. Тому пам'ятка з Угрия є унікальною, що не має собі аналогів не лише у нас, в Україні, а й на території Східної Європи.

Адже наскельні написи відомі у Розгірчі, Труханові, Синеvirському Вижньому у Карпатах [1, с. 7-13], але вони в жодному випадку не пов'язані з германськими рунами.

На Середньому Подністров'ї германської руни Algiz лише виявлені при обстеженні в скельних порожнинах в с. Жванець Хмельницької області та с. Стіна Вінницької області [10, с. 230-237]. Таким чином, за аналізами обстежень печери «Легенда» та її території встановлюємо, що тут знаходилося ранньосередньовічне язичницьке святилище та було великим культовим центром, а в часи пізнього середньовіччя використовувалася печера як келія монаха-самітника, пов'язана з культом святого Онуфрія.

Важливе значення відіграють виявлені давньогерманські рунічні написи. В майбутньому їх подальше лінгвістичне дослідження та аналіз дасть змогу краще вивчити стародавню історію Середнього Подністров'я, пов'язані з перебуванням та проживанням германців на теренах цих земель.

Список використаної літератури:

1. Бандрівський М. Сварожі лики – Львів: Логос, 1992.
2. Добрянський В. Збруцький ідол: язичництво і християнство. Мандрівка в минуле // Тернопіль. – № 4-5. – 1996. – С. 36-38.
3. Добрянський В. Збруцький ідол. Погляд крізь призму років // Золота пектораль. № 1-2. – 2011. – С. 153-156.
4. Добрянський В. Пам'ятка давньої писемності // Голос народу – № 37 від 7 вересня 2012 р.
5. Добрянський В. Дослідження карстових порожнин Бучацького району в контексті вивчення стародавньої історії краю // Наукові записки Національного заповідника «Замки Тернопілля» – Збараж, 2012 (в друці).
6. Добрянський В. Археологічно-спелеологічне обстеження скельних порожнин на півдні Тернопільщини // Наукові записки Національного заповідника «Замки Тернопілля» – Збараж, 2012 (в друці).
7. Захар'єв І. Печери і скелі Центрального Поділля: пошуки, знахідки, проблеми збереження // Скелі і печери в історії і культурі стародавнього населення України – Львів, 1995. – С. 44-47.
8. Лингвистический энциклопедический словарь – Москва: Советская энциклопедия, 1990.
9. Мельникова Е.А. Скандинавские рунические надписи – Москва: Восточная литература, 2001.
10. Нечитайло П. Буквенні знаки і написи у печерних монастирях Середнього Подністров'я // Українська наука: минуле, сучасне, майбутнє. Археологія Тернопільщини – Тернопіль: Джура, 2003. – С. 230-237.
11. Платов А.В. Руны: Два тысячелетия магической традиции – Москва: Вече, 2011.
12. Тищенко К. Іншомовні топоніми України. Етимологічний словник-посібник – Тернопіль: Мандрівець, 2010.

СЕКЦІЯ 2. СЕРЕДНЬОВІЧНА АРХЕОЛОГІЯ

Святослав Терський

доктор історичних наук, доцент
Інституту гуманітарних та соціальних наук
Національного університету
“Львівська політехніка”,
провідний науковий працівник
Львівського історичного музею

ЗНАХІДКИ ПРЕДМЕТІВ ОЗБРОЄННЯ X-XIII ст. НА ГАЛИЦЬКО-ВОЛИНСЬКОМУ ПОГРАНИЧЧІ

У статті аналізується стан археологічних джерел стосовно стану озброєності порубіжних земель Волинського та Галицького князівств. Обґрунтовується висновок про стратегічно-важливу роль оборонних пунктів у верхів'ях рук Горинь, Стир та Серет в системі оборони Південної Русі.

Ключові слова: археологічні джерела, озброєння, розмежування, городища, літописні міста.

Землі вздовж південного кордону Волинського князівства на сьогодні залишаються одними з найслабше досліджених регіонів колишньої Галицько-Волинської держави. Однак, у ранньому середньовіччі тут існувало доволі густе заселення з великою кількістю городищ, що навіть дало підстави відомому медієвісту М.П. Кучері виділити Крем'янецько-Мізоцьке горбогір'я та його відроги як серцевину племінної території літописних волинян [7, с. 142]. Саме звідси, як вважають, відбувалася колонізація прилеглих зі сходу та півдня порівняно менш залюднених територій у межиріччі Верхньої Горині та Случа, а також більш південних територій.

Поряд з оборонними укріпленнями про формування на вказаній території племінних та ранньодержавних структур свідчать також чисельні знахідки озброєння. Так, знахідки мечів та їх деталей зафіксовані на городищі Листвин [17, с. 135], а також в околицях с. Гурби, Стіжок [1, с. 86; 20]. У 1894 р. в одному з розкопаних курганів біля містечка Вишнівець було знайдено меч із срібним руків'ям, оздобленим золотом та емаллю, кинджали та кінська зброя [1, с. 80]. В даній статті узагальнюються досі неопубліковані знахідки з фондів місцевих музеїв: Львівського історичного (далі – ЛІМ), Тернопільського (далі – ТОКМ), Крем'янецького краєзнавчих (далі – ККМ) та ін.

Оборонні пункти галицько-волинського прикордоння формувались за племінної доби. На їх базі виникла нова система оборони, яка концентрувалась навколо центрів волостей. Такими центрами волостей з волинського боку були Буськ, Пліснесько, Крем'янець, Шумськ, Тихомль, Кам'янець [19].

Найкраще вивчений Пліснеськ дав найбільшу кількість предметів озброєння, значна частина яких зберігається у Львівському історичному музеї. Знахідки з розкопок XIX – середини XX ст. узагальнені у підсумовуючій монографії М.П. Кучери [6, с. 33]. Серед оглядово поданих в ній предметів озброєння – колекція вістрь стріл, що нараховує понад сто екземплярів. Значна частина цієї колекції належить Львівському історичному музею [15]. Серед вістрь з розкопок Пліснеського городища представлені більшість типів: ромбо- та листоподібні, втульчасті двошипні, бронебійні, дворогі зрізні тощо (рис. 1: 1-20). Для порівняння, втульчасті двошипні вістря стріл із пам'яток в середній течії р. Серет більш масивні (рис. 1: 27-29: фонди Тернопільського обласного краєзнавчого музею, № 821, 829, 920). Широко відомими є знахідки предметів озброєння та спорядження дружинників, виявлені в підкурганних похованнях [23]. Привертає увагу колекція панцирних пластин, серед яких частина була знайдена у племінному горизонті (КР-19202, 19206, 19208, 19210, 19219, 19256) з розкопок Р. Багрія [15, с. 17-18].

Околиці Пліснеська, очевидно, теж належали до місць квартирування дружинників. Про це свідчить, зокрема, знахідка в 2002 р. бронзового наконечника піхов меча в околицях с. Голубиця (теперішній Бродівський р-н Львівщини). Наконечник зберігся фрагментарно: штанги та один центральний листок пальметти на вінці втрачено. Загальна довжина збереженої частини наконечника складає 6 см, ширина – 3,3 см, товщина – 1,5 см. Площини оздоблені з обох сторін 12-ма округлими вдавненнями діаметром близько 1,5 мм. Завершення наконечника оформлене у вигляді трюхлистої пальмети. В нижній частині однієї із сторін наконечника пробитий отвір. Як правило, отвори у нижній частині наконечників піхов пояснюють неякісною відливкою [11, с. 40]. Внизу наконечника – т.зв. гудзик висотою 2 мм та діаметром 4 мм (рис. 2: 1).

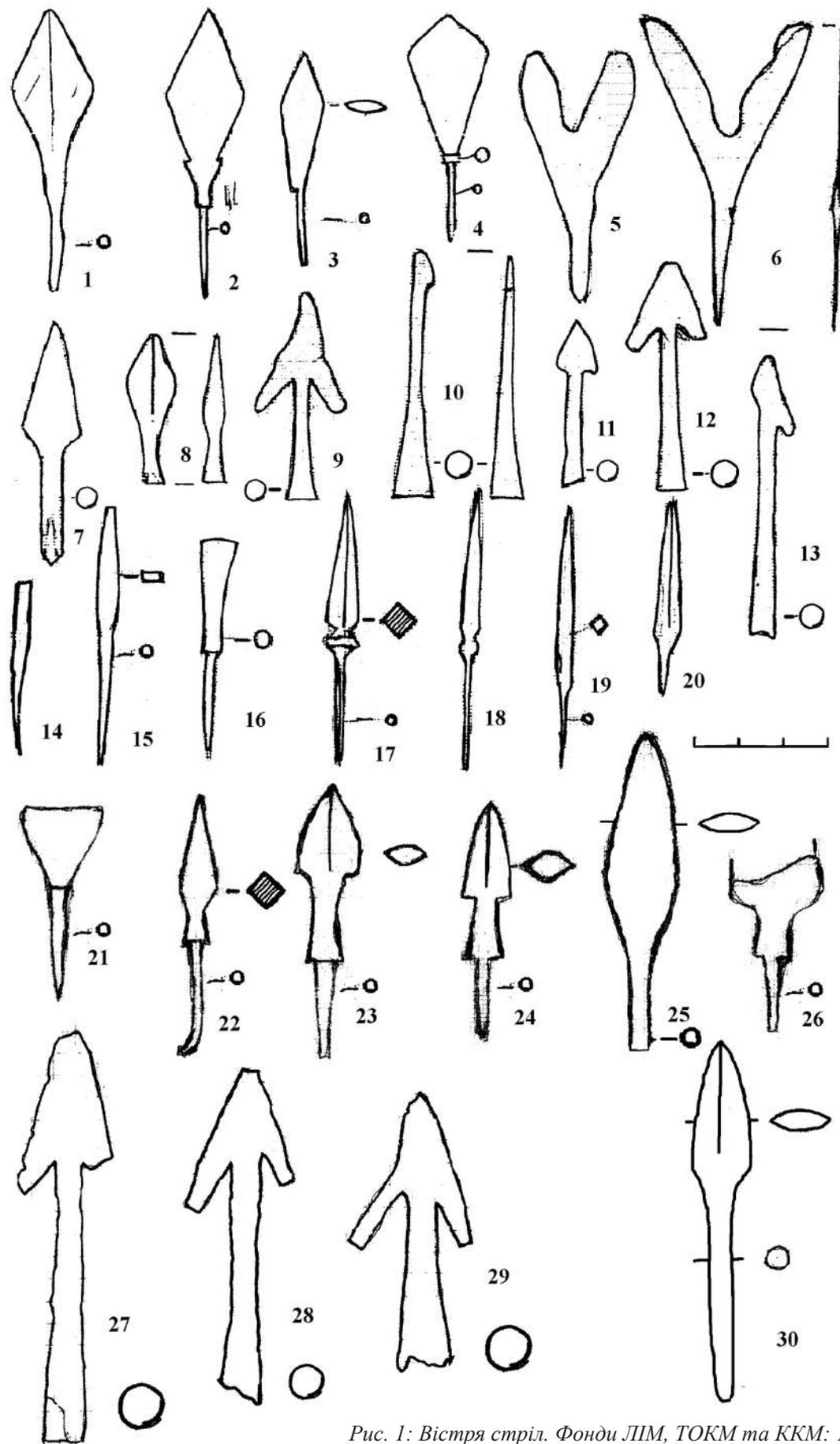

Рис. 1: Вістря стріл. Фонди ЛІМ, ТОКМ та ККМ: 1-4, 6-20 – з розкопок Я. Пастернака та І. Старчука у Плісеська; 5 – Галич; 21-24 – Лани коло Бібки; 25 – Шоломия; 26 – Звенигород-Дмитровичі; 27, 29 – Тербовля; 28 – Петриків; 30 – Данилів

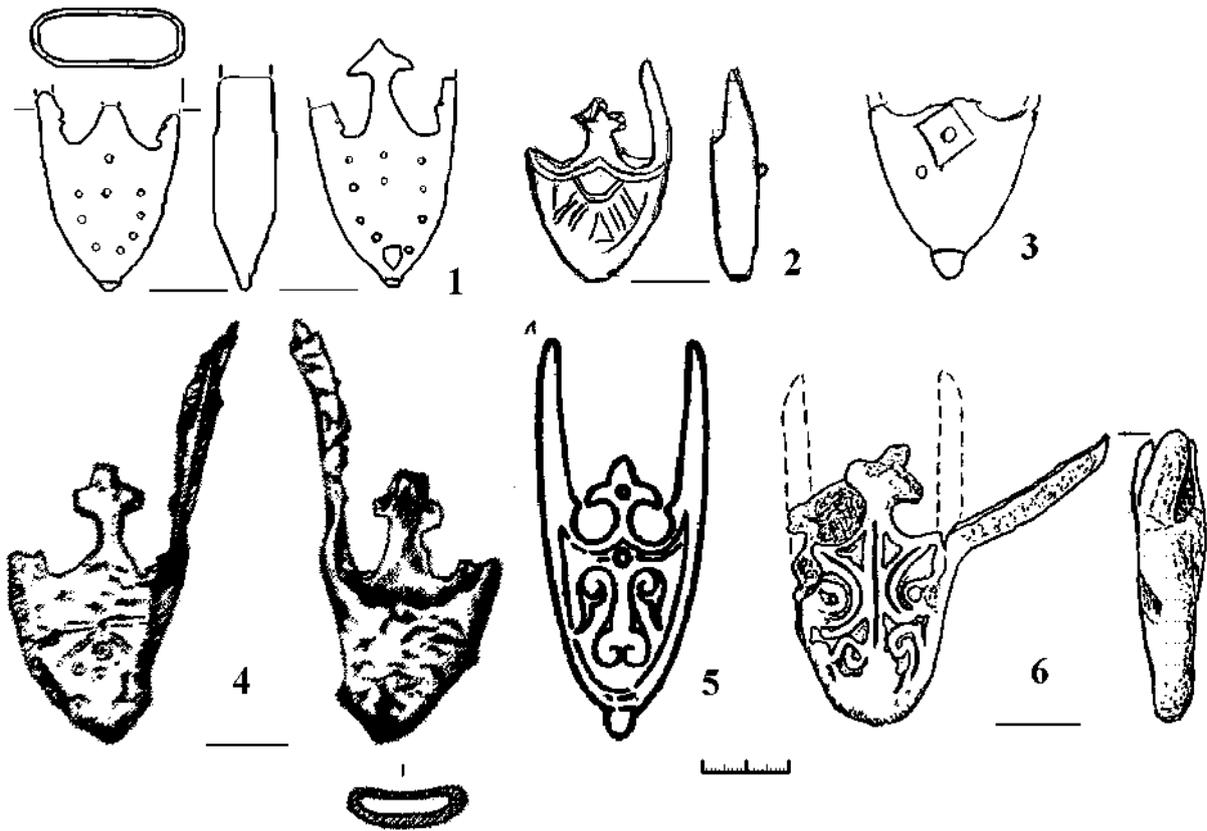

Рис. 2. Наконечники піхов меча XI–XIII ст. та меч X ст.:
1 – Голубиця; 2 – Луцьк; 3, 5 – Шепетівське городище; 4 – Ошмянець; 6 – Дорогобуж

Враховуючи, що примітивне оздоблення піхов мечів було характерним для Європи XI–XIII ст. [11, с. 38], можна віднести наконечник до виробів місцевих або прибалтійських майстрів та датувати його в цих межах. Майже аналогічним за розмірами та недбалим оздобленням був наконечник із Лучеська, випадково знайдений 2001 р. (рис. 2: 2: ЛДКЗ-1161) шириною 32 мм та висотою 52 мм, оздоблений лінійним орнаментом [16, с. 171, рис. 149: 4]. У центрі однієї з плоскостей збереглися рештки штифта для закріплення. Натомість із двох бронзових наконечників, знайдених на Шепетівському городищі (рис. 2: 3, 5), лише один мав недбало виконане оздоблення у вигляді хреста [4, с. 32; 5, с. 96]. Ще один орнаментований бронзовий наконечник відомий з Дорогобужа (рис. 2: 6).

Таким чином, для наконечників піхов волинських мечів XI–XIII ст., які можна віднести до типу 5.2 за П. Паульсеном та В. Казакавичусом, характерна майже повна деградація усіх декоративних елементів. Найближчою з відомих автору аналогій є знахідка наконечника у курганах Ошмянця в Білорусі (рис. 2: 4), датованих на першу половину XIII ст. Тут орнамент складається лише з крапок та рисок, а пальметта на вінці перетворилася на хрест [11, с. 41, рис. 16: 4].

Схоже, що у волинських землях, як і в Білорусі у XII–XIII ст. наконечники піхов прибалтійського типу залишались більш популярними за романські [11, с. 44]. Відомі сьогодні знахідки романських наконечників піхов, що походять з Шепетівського городища (14 шт.) та з літописного Угровська, датуються самою серединою, або ж другою половиною XIII ст.

Найближча з відомих на сьогодні пам'яток, з якою можна пов'язати цю знахідку є городище в околиці с. Пеняки у верхів'ях р. Серет, культурні напластування якого датуються X–XI ст. [10, с. 25]. Описане городище є одним з найзахідніших серед масиву південно-волинських городищ X–XI ст. розмірами близько 70x60 км, що охоплює Крем'янецькі гори та їх відроги.

Пам'яткою колонізаційних рухів з Волинської височини є, мабуть, повністю залізний меч, випадково виявлений 2008 р. під час вибирання піску на порослих лісом пагорбах за 0,7–1,0 км від р. Горинь в південній околиці м. Славути. Меч внаслідок поганої консервації дуже пошкоджений корозією. Його загальна довжина складає 91 см., довжина клинка – 77 см, ширина клинка при перехресті – 5,4 см. Хвостовик (черен руків'я) зберігся у вигляді трапецієподібної пластини що звужується до голівки. Його довжина – 8,7 см, товщина – 0,4–0,5 см, ширина коливається від 3,0 до 1,3 см. Залізна односкладова голівка півкруглої форми близька до мечів типу IV (за А.М. Кіріпніковим, “сочевицеподібної” форми за М. Плавінським) шириною 55 мм,

висотою 40 мм та товщиною 25 мм. Перехрестя дугоподібне довжиною 95 мм, в перетині 15x15 мм по центру, по краях кілеподібно звужується. Клинок з обох сторін має слабо виражений діл довжиною 68 см, що тягнеться майже на всю довжину клинка та займає близько третини його ширини; воно поступово звужується до вістря. Слідів клейма не простежено. Його ширина складає 4,5 см на відстані 26 см від перехрестя, та 3,0 см на відстані 66 см.

За типом навершя (тип В за Р Окшотом) подібні мечі датуються часом поміж 1050 та 1250 роками. Проте, меч із Славути має ряд архаїчних ознак, серед яких коротке руків'я, широкий та короткий клинок, що дозволяє датувати його кінцем X–XII ст.

Територіально найближчі знахідки з подібною голівкою відомі на Волині: залізне навершя руків'я знайдено на Жорнівському городищі на р. Стублі, а типологічно раніший меч (збереглась половина клинка) з голівкою півкруглої форми, перехідного типу до форм XI–XII ст. (2-а пол. X – початок XI ст. тип X за Я. Петерсеном) та клинком шириною 52 мм з широким та мілким долом – у кургані поблизу хут. Лідівки (сучасне с. Пашуки Гоцанського р-ну) на р. Горинь [17, с. 135, рис. 1: 3, 6; 22, s. 153, гус. 1]. Типологічно більш пізніші знахідки, датовані на XII – 1-у половину XIII ст. відомі з розкопок городища Дорогобужа [12, с. 102, рис. 50; тип XI, В], кургану [22, s. 92–95] у Городку-над-Бугом (літописний Волинь, тип XI A₁ за Р Окшотом), з літописного Садова біля Лучеська та з території Східної Галичини (фонди ЛІМ № інв. 3-3525, ДЗ 109,6, ДК 94,3, ШК 5,4 (см), клинок звужений до вістря, обосічний, з глибоким обабічним долем; хрестовина 4-гранна, плоска; кільйони на кінцях розширені і заокруглені; середина хрестовини ромбічна у плані; хвостовик звужений до півсферичної голівки; тип XII В₁5; до музею надійшов у 1950-х рр.), а також на території Білорусі.

В районі виявлення меча поки що невідомо культурних напластувань періоду раннього середньовіччя. Не виключено, що ця пам'ятка була загублена під час переправи або внаслідок збройної сутички під час привалу загону дружинників на березі річки. Описаний меч на сьогодні є п'ятою знахідкою варязького періоду на території Волині (не враховуючи знахідок у курганах Пліснеська).

Значний комплекс озброєння походить також з літописних міст Крем'янця та Шумська. Знахідки з Шумська вже частково аналізувалися автором [18, рис. 2: 2; 3: 3; 4: 6; 5: 9].

У Крем'янці виявлено залізну сокиру найбільш поширеного на Волині, як і на інших територіях Східної Європи типу IV (за А. Кірпічниковим). [18, рис. 4: 2]. На Замковій горі Крем'янця зібрано близько десятка вістрь стріл, більшість з яких мають широке датування – X–XI ст. Серед них, зокрема, тип 100 за А. Медведєвим – долотоподібний [9, с. 62, табл. 19: 18, 34]. Ще три вістря стріл: два з розкопок П.О. Раппопорта у 1968 р. та одне – М.І. Островського у 1961 р. (рис. 1: 30), а також наконечник списа походять з житлових комплексів Данилова [13, рис. 29: 8, 10, 11]; одне вістря – з Антонівцев [3, рис. 15: 6], які належали до крем'янецької округи.

Залізний черешковий шилоподібний наконечник стріли довжиною – 70 мм, діаметром – 4 мм знайдено під час розкопок об'єкту X–XII ст. неподалік Пліснеського городища на північно-східній околиці с. Загірці (Загірці V) Бродівського р-ну [8, с. 273]. Хронологічні межі поширення цих типів наконечників – X–XII ст. [9, с. 81].

Чимало предметів озброєння X–XII ст. знайдено по галицький бік кордону. Найбільший комплекс предметів озброєння досліджено у літописному Звенигороді [20, с. 9]. Із випадкових зборів походять вістря стріл, зібрані в його околиці (рис. 1: 25, 26: ЛІМ КР -45712, 45714). Дещо південніше, на околиці с. Лани Перемишлянського р-ну внаслідок руйнування культурних поселення XI–XII ст. напластувань оранкою зібрано чотири вістря стріл (рис. 1: 21-24: ЛІМ КР-45702–45705).

Значний комплекс предметів озброєння походить з городища на території с. Городище на р. Серет [2, с. 9]. Серед чисельних знахідок, які засвідчують існування тут на певному етапі торгової факторії [14, с. 9], виявлено також перехрестя шаблі, втульчастий наконечник списа довжиною 28,5 см, два вістря стріл (ромбоподібне та бронебійне), уламок бронзової булави. Всі ці знахідки зберігаються у Тернопільському обласному краєзнавчому музеї.

Таким чином, проаналізовані знахідки предметів озброєння X–XII ст. із галицько-волинського пограниччя являють собою важливу джерельну базу для дослідження стану озброєності місцевого населення за племінної та ранньодержавної доби.

Список використаних джерел та літератури:

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии // Тр. XI археологического съезда в Киеве. – Т. 1. – М., 1901. – С. 36-133.
2. Гаврилюк О. Давньоруське городище Бозок // Населення Прутсько-Дністровського межиріччя та суміжних територій в другій половині I–на початку II тисячоліть н. е. (Чернівці, 22–24 вересня 1994 року). Тези доповідей та повідомлень. – Чернівці: Рута, 1994. – С. 49-52.

3. Гаврилук О. Давньоруський археологічний комплекс X–XIII ст. поблизу села Антонівці Шумського району Тернопільської області // Археологічні студії / Ін-тут археології НАНУ, Буков. центр археол. досл. при ЧДУ. – Вип. 4. – Чернівці, 2010. – С. 202–237.
4. Кирпичников А.Н. Мечи из раскопок древнего Изяславля // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – Вип. 144. – 1975. – С. 30-34.
5. Котляр М.Ф. Древняя Русь и Киев в летописных преданиях и легендах. – К.: Наук. думка, 1986. – 160 с.
6. Кучера М. П. Древній Пліснеськ // Археологічні пам'ятки УРСР. – Т. 12. – К., 1962. – С. 3-56.
7. Кучера М.П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. – К., 1999. – 230 с.
8. Лазурко Остап, Сало Богдан, Назар Іван, Чорний Андрій. Рятівні археологічні дослідження на території Бродівського району у 2009 році // Археол. досл. Львів. ун-ту. – 2010. – Вип. 13. – С. 259-275.
9. Медведев А. Ручное метательное оружие. Лук, стрелы, самострел VIII–XIV вв. // САИ. – 1960. – Вып. Е 1–36. – С. 81.
10. Онищук Я. Нові матеріали до вивчення давньоукраїнських пам'яток Вороняцького горбогір'я // Галицько-Волинська держава: матеріали і дослідження. – Львів: Історичний музей, 1999. – С. 23-26.
11. Плавінські М.А. Нарысы гісторыі клінкавай зброі X–XIII стагоддзяў на Беларусі. – Мінськ: І.П. Логвінаў, 2009. – 158 с.
12. Прищепя Б. А., Нікольченко Ю. М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X–XIII століттях. – Рівне: Державне редакційно-видавниче підприємство, 1996. – 248 с.
13. Раппопорт П. А. Данилов // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – Вип. 125. – 1971. – С. 82-86.
14. Терський С. В. Військово-стратегічний шлях Володимир – Тербовля та його роль у формуванні Галицько-Волинської держави. Спроба реконструкції на місцевості // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – № 502: Держава та армія. – 2004. – С. 18-24.
15. Терський С. В. Археологічні матеріали з Пліснеська у фондах Львівського історичного музею з надходжень 1940–1972 років. Аналіз колекції // Конференція “Ольжині читання”. – Пліснеськ, 10 жовтня 2005 року. – С. 16-22.
16. Терський С. В. Лучеськ X–XV ст. – Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2006. – 252 с., іл.
17. Терський С.В. Зброя ближнього бою X–XI ст. на волинських землях за археологічними джерелами // Наукові студії: збірник наукових праць. / Історико краєзнавчий музей м. Винники. – Вип. 3. – Львів: Вид-во “Растр-7”, 2010. – С. 134-145.
18. Терський С.В. Озброєння дружинника X–XI ст. на волинських землях за археологічними джерелами // Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. Збірник наукових праць. – Вип. 20. – Львів, 2011. – С. 655-668.
19. Терський С.В. Східний кордон Волинського князівства у XII–XIII ст. (за даними археологічних досліджень) // Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – № 724: Держава та армія. – 2012. – С. 16-24.
20. Шеломенцев-Терский В. С. Летописный Звенигород Галицкий X– XIII ст. Автореферат диссертации на соискание научной ступени кандидата исторических наук. – К.: Институт археологии АН УССР, 1981. – 20 с.
21. Cynkałowski A. Materiały do pradziejów Wołynia i Polesia Wołyńskiego. – Warszawa, 1961. – 265 s., XXXI tabl.
22. Kuśnierz J. Z badan nad militarnym znaczeniem Grodka nad Bugiem (Wołynia) we wczesnym sredniowiczu / J. Kuśnierz // Acta Militaria Mediaevalia. – 2. – Krakow; Sanok, 2006. – S. 79–102.
23. Liwoch R. Wczesnośredniowieczne zabytki z Lidawki na Wołyniu // Materiały archeologiczne. – Т. 24. – 2003. – S. 153–157.
24. Liwoch R. Militaria z dziewiętnastowiecznych badań w Podhorcach // Acta Militaria Mediaevalia. – 1. – Krakow; Sanok, 2005. – S. 37–59.

Марина Сергєєва

кандидат історичних наук,

науковий співробітник

Інституту археології НАН України

ГРАФІТИ НА ДАВНЬОРУСЬКИХ ПРЕДМЕТАХ З КІСТКИ ТА РОГУ

Стаття присвячена систематизації та аналізу основних видів графіті на давньоруських виробах з кісткових матеріалів. За формальними ознаками виділяються такі групи графіті: 1) поодинокі абстрактні зображення; 2) окремі фігуративні зображення; 3) складні композиції; 4) тексти.

На предмети з кісткових матеріалів графіті наносилися з різною метою. Переважають зображення, які 1) слугували знаками власності (тамгами), 2) виконували декоративні функції та 3) мали ритуально-магічне значення. При цьому всі зазначені функціональні групи графіті могли містити в себе сакральний

компонент. Окрему групу складають кістки з зображеннями, типу північноєвропейських motif-pieces, які є одним з прикладів існування інокультурного явища у місцевому культурному середовищі.

Ключові слова: Давня Русь, давньоруська культура, вироби з кістки та рогу, графіті, знаки власності, орнамент.

Графіті на давньоруських виробах є цікавою рисою народної побутової культури. Серед іншого графіті у вигляді знаків та малюнків присутні на деяких предметах з кісткових матеріалів. На відміну від орнаменту або інших видів декоративного оформлення виробу, які створювалися майстром під час виготовлення речі і мають ознаки професійної роботи, графіті частіш за все, продряпані, ймовірно, самими власниками виробів. Зазначені зображення часто виконані недбало, що не відповідає якості виготовлення самого виробу. Графіті зазвичай виконувалися тонким вістрям шила або голки, іноді ножем. Отже застосовувалися звичайні побутові інструменти широкого спектру вжитку. Морфологічно графіті дуже різні, що дозволяє припускати різну мету їх нанесення на вироби неоднакового функціонального призначення. З цього боку графіті на давньоруських виробах з кістки та рогу ніколи не розглядалися. Чинну роботу можна розглядати як постановку проблеми. Її основне завдання – спроба систематизації та аналізу основних видів графіті на давньоруських речах з кістки та рогу, які походять з Південних регіонів Русі.

За формальними ознаками, можна виділити кілька груп графіті: 1) окремі абстрактні зображення (насічки, відрізки ліній, нескладні лінійно-геометричні фігури та літери) або їх невеликі групи, які зазвичай не залежать від форми виробу і займають невелику ділянку його поверхні; 2) поодинокі фігуративні зображення, які репрезентовані рисунками предметів та істот; 3) складні композиції з групи абстрактних або/та фігуративних зображень, які вкривають всю поверхню виробу або її значну частину, нанесені з врахуванням форми виробу; 4) тексти, які складаються з кількох слів.

1. Окремі абстрактні зображення або їх невеликі групи.

Найбільш частими є окремі насічки, нескладні лінійно-геометричні фігури або сполучення кількох таких зображень, які маркують різні вироби. Вони досить різноманітні, проте є кілька основних видів. Найбільш поширеними є абстрактні зображення, створені сполученням відрізків прямих або, рідше, заокруглених ліній. Графіті цього типу присутні на побутових речах, знаряддях праці, предметах озброєння та ін. Наприклад, псалій з Кошіївки [23; рис. 2, 1], маркований фігурою у вигляді косої решітки (рис. 1, 11). На втульчастому наконечнику стріли з Воїнської Греблі [6; табл. XX, 10. 27; рис. 15, 9] продряпана абстрактна фігура (рис. 1, 16), на втульчастому наконечнику з Києва [26; табл. 51, 9] прорізано сім вертикальними ліній (рис. 1, 14). Достатньо стійкою є традиція нанесення окремих зображень на кистені. Фігури різного ступеню складності зустрічаються на кистенях з Києва [20; №9], Воїнської Греблі [6; табл. XIX, 9], Плісеська [13; рис. 15, 13. 29; рис. VI, 8. 22; рис. 1, 4] та ін (рис. 1, 7–9, 13). У Воїнській Греблі виявлено також рогову булаву з графіті у вигляді невеликого хреста [6; табл. XIX, 5].

Цікавий рисунок у вигляді хреста, кожна гілка якого завершуються чотирма крапками у вигляді ромба, є на виробі з Воїнської Греблі [6; табл. XIX, 8], який ми гіпотетично трактували як розподільник системи мотузок або ремінців [27; с. 136]. Хрестоподібний рисунок є також на одній з рогових емкостей з Воїнської Греблі (рис. 1, 12).

Абстрактні зображення (окремі або сполучення 2-3 фігур) лежать в основі маркування більшості гральних астрагалів, які демонструють найбільш репрезентативну серію виробів з графіті [21; с. 53; рис. 1–3; 24; Рис. 2. 28; Рис. 4]. Вони включають кілька основних мотивів, серед яких окремі прокреслені лінії, паралельні відрізки ліній, хрестики, сітка, ялинка, прямокутники з перехрещеним полем тощо. Іноді зображення складніші, але вони нечисленні. Київські астрагали дають такі варіанти зображень, як розетка у колі (з дитячого поховання Київського некрополя), гравійована плетінка або, можливо, мушля [24; с. 211], прямокутна фігура, яка розділена на квадрати, перехрещені по діагоналі [21; с. 53-54].

Значно рідше зустрічаються літери або знаки які їх нагадують. Відзначимо наконечник з Києва [26; Табл. 51, 15], який має на корпусі знак у вигляді перевернутої горизонтально літери **H** (рис. 1, 15). Астрагали зі знаками, які дещо нагадують літери (рис. 1, 23, 24), походять з об'єкту 1-ї половини – середини XI ст. з розкопа 2000 р. на вул. Паторжинського, 14 у Києві [17; рис. 6, 381, 382; с. 11]. Ще один астрагал, виявлений на вул. Велика Житомирська, був помічений невеликим знаком у вигляді літери **N** або **Z** (рис. 1, 19). Астрагал зі знаками, схожими на літери «аз» і «х», походить з слов'янської будівлі у Рівному [15; с. 117; рис. 1, 2]. На руків'ї ложки з Ленківців вирізані літери **NH** (рис. 1, 31). І. Возний трактує їх як скорочення від **NHKA**. Враховуючи звичайність таких написів на предметах церковного вжитку, він трактує виріб як ложку для причастя [3; с. 204; рис. 54, 11].

Особливу групу складають фігури у вигляді знаків Рюриковичів. Вони зустрічаються на виробах різного призначення.

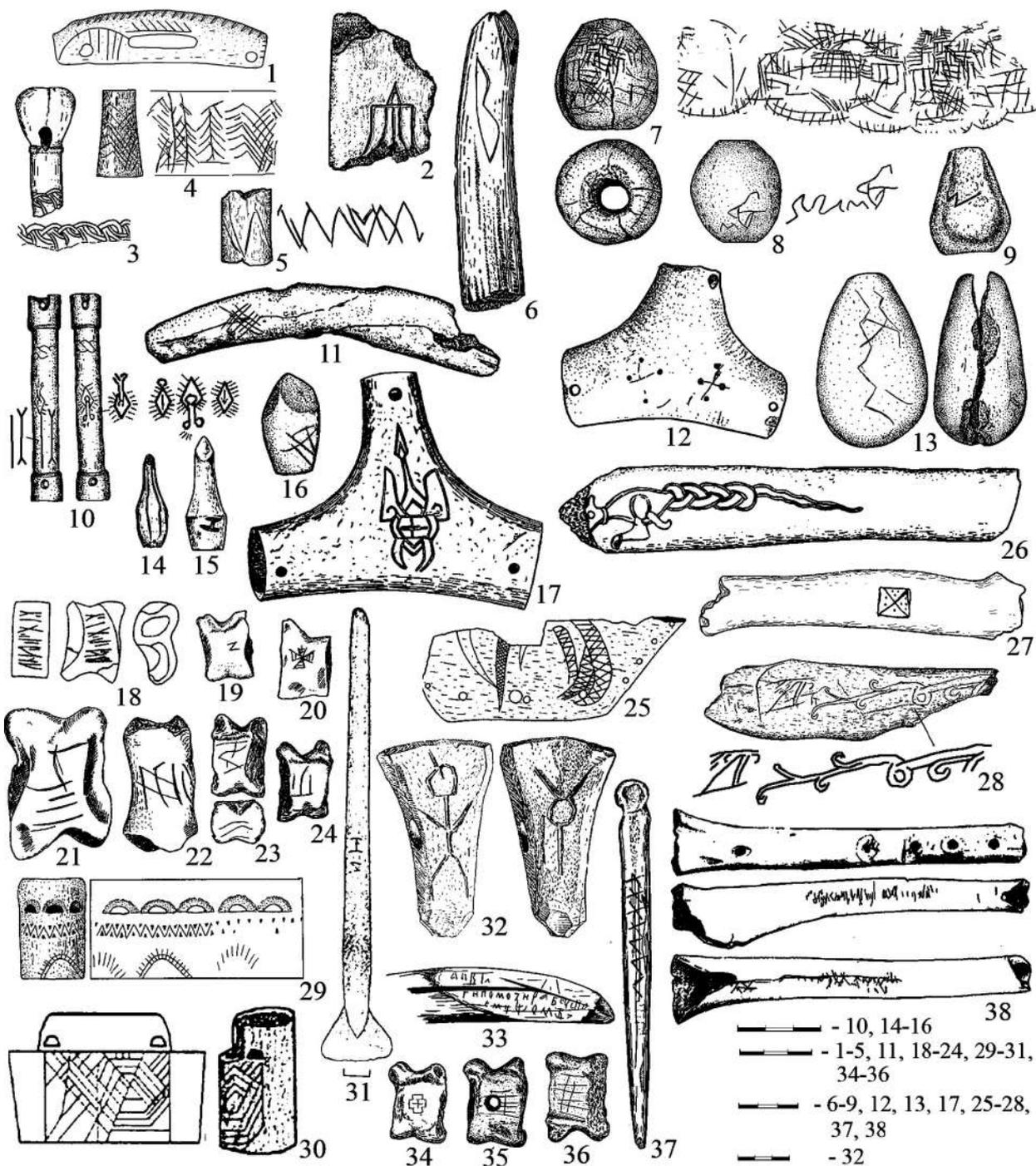

Рис. 1. Приклади виробів з графіті:

1 – 4, 8, 10, 14, 15, 19 – 25, 28, 29, 34 – Київ; 6, 9, 12, 16, 17, 35 – 37 – Воїнська Гребля; 5, 11 – Коціївка; 7, 13 – Плісеськ; 18, 27, 38 – Шестовиця; 30, 31 – Ленківці; 32 – Любеч; 33 – Вижиж (18, 27, 38 – за В. Коваленком та ін.; 30, 31 – за І. Возним, 32 – за В. Гончаровим; 33 – за Б. Рибаківим)

Виріб невідомого призначення з ребра, на площині якого вирізано знак Володимира Святославина (рис. 1, 2), виявлено у шарі XI ст. під час досліджень 1973 р. на Житньому Ринку на Київському Подолі [30; Рис. 15, у центрі]. Князівський знак присутній також на емності з рогу (рис. 1, 17), яка походить з городища біля с. Жовнина Черкаської обл. [11; Рис. 4. 6; Табл. XXIII, 3]. Треба згадати також кистень з Саркела – Білої Вежі зі знаком Рюриковичів на [2; Рис. 55] та аналогії: кистені з подібними знаками з Мінська та Острова Ледницького [10; С. 59].

Окремо виділяються такі знаки, що не мають коріння у місцевій образотворчій традиції. До них насамперед належать руноподібні символи. Вироби з графіті у вигляді рун походять з місць розселення вихідців з Півночі Європи. Зокрема, руноподібними знаками маркований астрагал з Шестовиці [12; Рис. 14, 21]. Два

руноподібні знаки також є на гольнику з будівлі кінця XI – початку XII ст., дослідженій на Київському Подолі [8; рис. 7. 26; Табл. 63, 8]. Крім того, на гольнику є орнамент-графіті (рис. 1, 10).

Серед символів інокультурного походження можна згадати також трикветр, вирізаний на обпилянній лопаті рогу лося який В. Зоценко відносить до артефактів, пов'язаних зі скандинавським культурним середовищем [8; С. 138. 26; Табл. 64].

2). Поодинокі фігуративні зображення.

Цей тип графіті є достатньо рідкісним. Назвемо зображення складного лука (рис. 1, б) на кістяному знарядді з Воїнської Греблі [6; Табл. XXII, 2] і схематичну антропоморфну фігурку (рис. 1, 32) на роговій сокирці з Любеча [5; табл. 1, 1]. Найбільш цікавими в зазначеній групі зображень є зооморфні істоти: фігура дракона, досить професійно виконана на ребрі великої тварини (рис. 1, 26), яке походить з Сосницького городища (Чернігівська обл.) та стилізоване зображення птаха на уламку ребра з Турова [18; С. 47; Рис. 11, 7]. В. Зоценко небезпідставно вважає, що стиль виконання обох зооморфних зображень відповідає скандинавській традиції, а самі речі відносить до так званих **motif-pieces – кісток з зображеннями, характерних для північноєвропейських старожитностей** [8; С. 13]. Для давньоруської традиції зооморфні графіті можна вважати нехарактерними.

3. Складні композиції з групи абстрактних або/та фігуративних зображень.

Простіші композиції розміщуються на певній частині поверхні виробу, проте помітною що при їх нанесенні враховувалася форма предмету. Прикладом таких композицій можуть бути зображення на деяких виробах (рис. 1, 1, 4, 5). Це юрки з Києва [26; Табл. 25, 8] та Ленківців на Пруті [3; Рис. 53, 16], сагайдачна петля з Києва [20; №14] та ін. Також треба згадати плетінку, продряпану вістрям голки або шила на руків'ї канчука. Виріб походить зі Старокиївської гори у Києві (рис. 1, 3). Плетінка виконана явно рукою непрофесіонала, якість рисунка суперечить високій якості виготовлення виробу. Отже, у даному випадку правомірно говорити про різних виконавців речі та її декору, а само зображення відносити до графіті, а не до власне орнаменту.

Іноді лінійні або лінійно-геометричні зображення вкривають більшу частину поверхні виробу і формують ритмічну композицію, яка морфологічно наближується до орнаменту. Найяскравішим прикладом такої композиції може бути рисунок на кистені або, найбільш ймовірно, булаві, знайдений у Пліснеську [13, Рис. 15, 13. 22; рис. 1, 1], композиція якого складається з безладно перехрещених ліній (рис. 1, 7). До цієї самої групи можна віднести кістяну обоймицю з Києва [20; №40]. По всьому корпусу зазначеного предмета нанесено складну композицію з ялинкових та прямолінійних зображень (рис. 1, 4). Обоймиця з зигзагом, який обгинає корпус виробу, (рис. 1, 5), походить з Коціївки Київської обл. Зображення виконано лезом ножа [23; рис. 3, 7]. Прикладом зигзагу, розміщеного по площині виробу (рис. 1, 37), може бути такий, продряпаний тонким вістрям на одній з проколів з Воїнської Греблі [6; Табл. XIX, 10].

Фігуративні елементи лежали в основі рисунка, який фрагментарно зберігся на накладці на сідло, яка походить зі Старокиївської гори [20; № 3], проте через фрагментарність інтерпретувати їх неможливо (рис. 1, 25).

Прикладом композиції з фігуративними елементами є рослинний орнамент, продряпаний на площині уламка лошила виготовленого з ребра великої рогатої худоби, знайденого у шарі кінця X – початку XI ст. на Київському Подолі [8; рис. 11. 26; табл. 63, 1]. Цей орнамент сполучається з лінійно-геометричним абстрактним знаком, який В. Зоценко гіпотетично вважає схематичним зображенням корабля (рис. 1, 28). За В. Зоценком, зазначене знаряддя також належить до **motif-pieces** [8; с. 137].

Прикладом досить дбало виконання складного орнаменту-графіті може стати гольник з рунами з Київського Подолу (рис. 1, 10). У свій час він був детально проаналізований В. Зоценком [8; с. 124-126], що позбавляє нас від необхідності зупинятися докладно на цій цікавій речі, тому тут ми просто ще раз звертаємо до неї увагу.

4. Тексти.

Тексти, або писемні повідомлення, продряпані на виробах з кістки, репрезентовані поодинокими прикладами. Найбільш яскравим з них може стати ікло вепра зі стародавнього Вщижа з написом «г(оспод)и помози рабу своєму Фоме» [19; с. 118 *вверху*; с. 120]. Зазначений артефакт датується у межах XII ст. (рис. 1, 33). До текстів також можна віднести напис руноподібними знаками на кістяній свирілі (рис. 1, 38) з розкопок на посаді Шестовицького городища [12; рис. 16].

Різноманітність форм графіті може свідчити про їх неоднакове значення. Графіті у вигляді окремих фігур або сполучень ліній могли виступати як знаки власності – тамги. Таке припущення висловлювалося для різних категорій виробів, зокрема для зброї. Наявність знаків Рюриковичів на кистенях дала можливість А. Кирпічнікову трактувати ці екземпляри як зброю дружинної верхівки і припускати, що знаки слугували тамгами, які належали власникам кистенів [10; с. 59]. З іншого боку, О. Арматинська вважає, що тамги на власних речах могли одночасно виконувати функції оберегів [1; с. 98]. Особливе місце у вирішенні цього

питання посідають марковані астрагали, які є не лише атрибутами гри, але й сакральними об'єктами. Сто-совно знаків на них існує багато точок зору, які вже підлягали докладному аналізу [24; с. 207-211]. Загалом їх також можна звести до двох напрямків: знаки на астрагалах були тамгами або мали сакральний зміст. На нашу думку, суперечності між припущеннями про сакральний зміст зображень цього типу, з одного боку, та їх функціонуванням як тамг, з іншого боку, не існує, оскільки тамга грала роль не лише знака власності, але й особистого оберегу. Відповідно тамгами часто слугували фігури, які належали до кола сакральних зображень. Близьке значення могло мати скорочення NH (скорочення від NHKA) на ложечці для причастя з Ленківців (одночасно сакральна формула і знак належності до церковного інвентарю). Руноподібні знаки, судячи з ха-рактеру їх розміщення на поверхні виробу, за своїм значенням не відрізнялися від місцевих варіантів.

Суто сакральне значення має напис на іклі вепра зі Вщижа. Ставлення до ікла вепра як до культового та магічного предмета у дохристиянських слов'янських віруваннях неодноразово розглядалося у літературі [9; с. 159-160. 14; с. 221-224. 25; с. 5-7] і не потребує спеціального обґрунтування. Сполучення з християнським написом може свідчити не тільки про збереження магічного та символічного значення таких предметів після прийняття християнства, але й про прагнення їх переосмислення у світлі нових ідеологічних реалій.

Ритмічні графічні композиції, які створені з врахуванням форми виробу та вкривають його поверхню або її частину, можна інтерпретувати як варіант декоративного оформлення виробу. Часто такий декор зроблений не майстром, а самим власником. Це зигзагоподібні та інші лінійні композиції, плетінка, геометричні фігури тощо. Зазвичай декоративні графіти базуються на орнаментах, традиційних для регіонального косторізного ремесла і є спробою їх копіювання, при цьому перевага віддавалася найбільш простим у виконанні схемам (наприклад, зигзагу). Складні композиції (приклад – булава з Пліснеська) могли також нести якесь символічне навантаження, проте дані для інтерпретації таких композицій поки що відсутні. Деякі лінійно-геометричні композиції займають лише окремі ділянки поверхні виробу, проте їх також слушно трактувати як декоративні елементи, виходячи з їх розміщення на площині. До зазначеної категорії відносяться зображення, простежені на сагайдачній петлі з Києва, на юрках з Києва та Ленківців тощо. Варто відзначити, що в окремих випадках орнамент юрків за якістю можна вважати роботою різьбяр-професіонала. Наприклад, такими є орнаментовані юрки з Райковецького городища на Житомирщині [4; Табл. XXXI, 1-3] і з поселення Волочиськ V на Хмельниччині [16; с. 223-224, рис. 2]. Отже, декор-графіти, виконаний власником такого знаряддя, також можна розглядати у межах існуючої традиції.

Враховуючи сакральний зміст орнаменту в архаїчному світосприйнятті, для цієї групи графіти також можна припустити одночасно з суто декоративними функціями зв'язок з сакральною сферою. Зокрема, такий декор міг розглядатися як оберіг.

Окрему увагу треба звернути також на знаки-графіти на окремих знахідках, які мають зображення у манері північноєвропейських *motif-pieces*, які є одним з свідчень інокультурних складових у давньоруському декоративному мистецтві X-XI ст. Загалом *motif-pieces* є фрагментами кісток, рогу або інколи інших матеріалів з нанесеними на їх поверхню рисунками. Цей вид артефактів є характерною складовою повсякденної культури населення Північної Європи від Британських островів до Скандинавії. Їх побутування на цій території простежується, починаючи з постримського часу, проте найбільшого поширення вони набувають у добу вікінгів та романського середньовіччя. Призначення таких кісток трактується по-різному. Їх частка могла бути слідами випадкової образотворчої діяльності будь-якої особи, серед іншого не виключається їх сувенірна або вотивна природа. Проте принаймні деяка частка таких графіти могла бути пов'язана з учнівськими роботами або навіть з майстрами, які або копіювали, або моделювали зразки орнаменту [31; Fig. 118; P. 169-170]. Як вже було сказано, до зразків *motif-pieces* В Зоценко відносив фрагмент лосячого рогу з зображенням триквєтра та реберні кістки великих тварин з зображеннями, які походять з Києва, Сосницького городища, Турова. До *motif-pieces* з графіти, які пов'язані зі скандинавським культурним середовищем, можна віднести також ребро зі знаком у вигляді перхрещеного по діагоналі чотирикутника (рис. 1, 27) з Шестовиці [12; рис. 14, 5]. Можна розглядати зазначені зразки як свідчення діяльності приїжджого майстра або його учня. Загалом такі артефакти на території Русі нечисленні.

У зв'язку з можливістю продовження північної традиції побутування *motif-pieces* на Русі треба більш уважно зупинитися на виробі з Житнього Ринку, на якому зображено знак Рюриковичів.

Виріб виготовлений з ребра великої тварини. Збоку пропиляний паз шириною 13 мм. На думку В. Зоценка, цей паз призначався для мотузки, а см виріб він вважає підвіскою. Автор порівнює його з підвісками зі знаками Рюриковичів з Новгородка і з с. Прудянки Смоленської обл. [7; с. 264]. Проте через фрагментарність київського виробу точно його інтерпретувати складно, а тому наведена вище думка залишається гіпотетичною. Деякі сумніви відносно порівняння його з підвісками викликає матеріал – ребра для виробів зазначеної категорії зазвичай не використовувалися. Щодо паза, залишки якого збереглися ближче до одного з обламаних країв, це могли бути сліди спроби відпиляти потрібний шматок кістки. У цьому разі згаданий предмет

за свої значенням можна прирівнювати до *motif-pieces*, але створених у місцевому середовищі, а зображення знака можна вважати різновидом знаків-графіті.

Отже, загалом можна констатувати що графіті на предмети з кісткових матеріалів наносилися з різною метою. Переважають зображення, які слугували знаками власності (тамгами), виконували декоративні функції та мали ритуально-магічне значення. При цьому сакральний компонент могли містити в себе всі зазначені функціональні групи графіті. Окрему групу складають кістки з зображеннями типу *motif-pieces*, які можна трактувати, виходячи з існуючого спектру значень для цієї категорії артефактів (тренувальні роботи, зразки, сліди випадкової образотворчої діяльності конкретної особи та ін.). Зазначені предмети потребують подальшого спеціального вивчення як один з прикладів адаптування інокультурного явища у місцеве культурне середовище.

Список використаних джерел та літератури:

1. Арматынская О.В. Древние знаки собственности северных удмуртов // Материалы исследований городища Иднакар. – Ижевск, 1995б. – С. 98-105.
2. Артамонов М. И. Саркел – Белая Вежа // МИА. – 1958. – Т. 62. – С. 7-84.
3. Возний І. Історико-культурний розвиток населення межиріччя Верхнього Сірету та Середнього Дністра в ХХ – ХІVст. Ч. 2. Матеріальна, духовна культура та соціально-історичний розвиток. – К., Чернівці: Золоті Литаври, 2009. – 568 с.
4. Гончаров В.К. Райковецкое городище. – Киев: Изд-во АН УССР, 1950. – 220 с.
5. Гончаров В.К. Розкопки древнього Любеча // АП. – Вип. 3. – 1952. – С. 132-138.
6. Довженко В.Й., Гончаров, В.В., Юра, Р.О. Древньоруське місто Воїнь. – К.,: Наукова думка, 1966. – 148 с.
7. Зоценко В.Н. Историко-экономические связи Киева с Юго-Восточной Прибалтикой в X – начале Х вв. – Дис. канд. ист.наук. – НА ІА НАНУ. – Фонд дис., № 632. – 450 с.
8. Зоценко В.М. Скандинавські старожитності Київського Подолу «дружинної доби» // Стародавній Іскоростень і слов'янські гради. Збірка наукових праць / Інститут археології НАН України, Виконком Коростенської міської Ради, Коростенська філія Житомирського обласного краєзнавчого музею. – Т. 1. – Коростень, 2008. – С. 118-142.
9. Каргер М.К. Древний Киев. Очерки по истории материальной культуры древнерусского города. – М. Л.: Изд-во АН СССР, 1958. – Т. 1. – 580 с.
10. Кирпичников А.Н. Древнерусское оружие. Вып. 2. Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX – XIII вв. – САИ. – Вып. Е1 – 36. М., 1966. – 146 с.
11. Кілієвич С.Р. Археологічні розкопки біля с. Жовнин // Археологія. – 1965. – Т. ХІХ. – С. 189-195.
12. Коваленко В., Моця А., Сытый Ю. Археологические исследования Шестовицкого комплекса в 1998 – 2002 гг.// Дружинні старожитності Центрально-східної Європи VIII – ХІ ст. Чернігів, 2003. – С. 51-83.
13. Кучера М.П. Древній Пліснеськ //АП. – ХІІ. – 1962. – С. 3-56.
14. Липец Р.С. Эпос и Древняя Русь. – М.: Наука, 1969. – 304 с.
15. Мисько Ю.В. Про сакральні функції східнослов'янського житла (за матеріалами Пруто-Дністровського межиріччя) // Археологічні студії. – К., Чернівці: Прут, 2000. – С. 113-120.
16. Михальчишин І.Р. Пам'яткоохоронні археологічні розвідки у Волочиському районі Хмельницької обл. // АДУ 2003-2004 рр. – Запоріжжя: Дике поле, 2005. – С. 222-224.
17. Мовчан І.І., Боровський Я.Є. Климовський С.І. Звіт про дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України в м. Києві у 2000 р. на вул. Паторжинського, 14. // НА ІА НАНУ. – Ф.е. 2000/81. – 218 арк.
18. Полубояринова М.Д. Раскопки древнего Турова (1961 г.) // КСИА. – 1963. – Вып. 96. – С. 44-47.
19. Рыбаков Б.А. Стольный город Чернигов и удельный город Вщиж // По следам древних культур. – М.: Гос. Изд-во культурно-просветительной литературы, 1953. – С. 75-120.
20. Сергеева М.С. Кістяні та дерев'яні вироби з колекції «Десятинна церква» у збірці НМІУ // Церква Богородиці Десятинна в Києві. – К.: Вид-во «АртЕк», 1996. – С. 101-103; 184-187.
21. Сергеева М.С. До історії гри в бабки в Київській Русі // Археологія. – 2002. – №4. – С. 50-58.
22. Сергеева М. Деталі озброєння з кістки та рогу з території Південної та Західної Русі// Фортеця: збірник заповіднику «Густань» на пошану Михайла Рожка. – Л., «Камула», 2009. – С. 333-340.
23. Сергеева М.С., Квитницький М.В. Изделия из кости и рога с многослойного посления Кошчевка-8 // Археологічні пам'ятки Фастовщини. Матеріали та дослідження. – Фастів: Фастівський державний краєзнавчий музей, 2010а. – С. 173-180.
24. Сергеева М.С. Про деякі давньоруські приладдя з кістки та рогу для ігор і розваг // Древности, 2010. – Харків, 2010. – С. 203-220.
25. Сергеева М.С. Давньоруські кістяні вироби, пов'язані з сакральною сферою, з території Середнього Подніпров'я // Лаврський альманах. – К.: Національний Києво-Печерський історико-культурний заповідник, 2010. – С. 5-10.

26. Сергеева М.С. Косторізна справа у Стародавньому Києві. – К.: КНТ, 2011. – 256 с.
27. Сергеева М.С. Вироби з кістки та рогу з Воїнської Греблі // Колекції Наукових фондів Інституту археології НАН України: джерела та дослідження / Археологія і давня історія України. – Вип. 8. – К., 2012. – С. 133-145.
28. Стрельник М.О., Хомчик М.А., Сорокіна С.А. Гральні кістки (II тис. до н.е. – XIV ст. н.е. з колекції Національного музею історії України // Археологія. – 2009. – №2. – С. 34 – 49.
29. Терський С. Вироби з кістки і рогу X – XIII ст. з території Прикарпаття і Волині у фондах Львівського історичного музею // Наукові записки Львівського історичного музею. – 1993. – Вип. 1. – С. 68-87.
30. Толочко П.П., Гупало К.М., Харламов В.О. Розкопки Києвоподолу 1973 р. // Археологічні дослідження стародавнього Києва. — К.: Наукова думка, 1976. – С. 19-46.
31. O'Meadhra U. Early Christian, Viking and Romanesque Art Motif-Pieces from Ireland // Theses and Papers in North-European Archaeology. – Vol. 17. – Stockholm, 1987. – 200 p.

Всеволод Івакін

кандидат історичних наук

старший науковий співробітник ІА НАН України

НЕКРОПОЛЬ КИЇВСЬКОЇ ДРУЖИННОЇ ВЕРХІВКИ

Могильники займають одне з головних місць в історико-топографічній характеристиці середньовічного міста. Їх поява і функціонування тісно пов'язана з формуванням міста. Поховання епохи вікінгів свідчать про істотну соціальну та майнову диференціацію в досліджуваній період. Київська еліта ховає своїх представників у камерних похованнях та їх конструктивних варіаціях – дерев'яних спорудах, які втілюють ідею будинку мертвих (29 поховальних комплексів). Поза всяким сумнівом камерні поховання належать заможним представникам військової аристократії. Камерні поховання – тип поховальних споруд, які в скандинавських країнах виникають одночасно з процесом християнізації.

Ключові слова: поховальні традиції, камерне поховання, елітні захоронення, Київська Русь.

Дружинна епоха вже багато століть є одним з основних напрямів досліджень з археології Київської Русі. Саме в цей час виникає потужне державне утворення з центром спочатку в Ладозі, а потім у Києві. У X ст. Київ стає досить великим містом. Про це свідчить масова міська забудова на Подолі [15, с. 84-95; 14, с. 79], а також великі дружинні некрополі на київських горах [3, с. 104-105; 5, с. 134-138]. Враховуючи недостатність бази письмових джерел, саме археологічні пам'ятки стали основою для вивчення історії дружинної доби на Русі. Серед них, найбільш інформативними, необхідно визнати давньоруські похоронні пам'ятники. Саме матеріали поховань дають можливість реконструювати соціальні, демографічні, етнокультурні та духовні зміни, що відбувалися в давньоруському суспільстві даного періоду. Особливою яскравістю і своєрідністю відрізнялася похоронна традиція аристократичної верхівки російського соціуму. Проблеми, пов'язані з її формуванням і розвитком вже давно стали предметом запеклих дискусій вчених-русистів. Вивченню похоронного обряду нової дружинної еліти Києва присвячені численні роботи археологів-русистів (Л. Голубева, М. Каргер, П. Толочко, С. Кілієвич, О. Моця, Г. Івакін, І. Мовчан, Я. Боровський, В. Зоценко, Ф. Андрощук, К. Михайлов і багато інших). Дана стаття виникла як спроба систематизації накопиченого археологічного матеріалу на основі єдиної типологічної схеми.

Київські аристократичні поховання дружинного періоду можна поділити на камерні поховання, поховання в «великих могильних ямах, а також елітні поховання з недостатньою інформацією про похоронної конструкції.

1. *Камерні поховання.* Термін «камера» запозичений вітчизняної археологічною наукою у скандинавських колег (від англійського «Chamber-grave» і німецького «Kammergrab», тобто похоронна кімната, комора). Перші камерні поховання були відкриті європейськими вченими в XIX ст. (Дослідження Ф. Магнуссеном і К. Томсеном поховання короля Горма в Елінзі (Данія) і розкопки Х. Стовпе в Бірці (Швеція)) [6, с. 159]. Камерні поховання відрізняються від інших типів великим розміром та складністю дерев'яних конструкцій. Основні критерії, за якими ми виділяємо камерні поховання від інших типів поховань, викликають активну дискусію серед дослідників давньоруського поховального обряду. Спираючись на наукові досягнення таких дослідників, як Я. Ламм, А.-С. Греслунд, Ю. Жарнов, К. Михайлов, можна виділити такі основні ознаки камерних поховань:

1). А.-С. Греслунд найважливішою ознакою камерних поховань могильника Бірки справедливо вважає ширину могильної ями в поєднанні з співвідношеннями ширини і довжини ями [18, с. 27]. Таким чином, до київських камер відносяться конструкції, ширина дна ями яких складає не менше 1,0-1,5 м, довжина – 2,5 м. Середня площа київських камер дорівнює приблизно 9,5 м².

2). Наявність складних дерев'яних конструкцій, побудованих на місці, тобто в похоронній ямі [19, С. 66]. Більшість дослідників вважають цю ознаку основною [7, С. 10]. Однак останній критерій має відносний характер для деяких київських камер. В лесових ґрунтах київських пагорбів ці конструкції погано зберігаються і не у всіх випадках фіксуються в процесі дослідження. Це стосується, в першу чергу, київських пам'яток, відкритих в дореволюційний період.

3). Присутність багатого і різноманітного інвентарю, який свідчить про високий соціальний статус померлого.

4). Поховання дружинника з конем.

5). Парне поховання дружинника з жінкою.

Наведені критерії необхідно застосовувати в комплексному поєднанні: великі розміри могильної ями можуть бути ознакою камерного обряду тільки в поєднанні з іншими конструктивними і ритуальними особливостями. Подібні споруди на території України відкриті на території Києва і в окрузі Чернігова. Перший реєстр київських поховальних камер склали Ф. Андрощук і Р. Осадчий (16 поховальних комплексів) [1, с. 99].

Всього у Києві виявлено 16 поховань (19% від усіх трупопокладень), які за вищевказаними ознаками можна віднести до камерних поховань (див. каталог камерних поховань). Можливо, до цього реєстру слід додати й інші комплекси. Поховання (№104 за Каргером) виявлено і досліджено Т. Кибальчичем в 1879 р. на вул. Десятинній. Тут знайдено характерний для камерних поховань супровідний інвентар: кістяна підвіска під вуздечку, наконечники стріл, списів тощо. Не виключено, що поховання було камерним, однак через непрофесійні розкопки Т. Кибальчича зафіксувати конструктивні особливості похоронної будівлі не вдалося. Інакше обстоїть справа з об'єктами, знайденими І. Хойновським в садибі Я. Кривцова в 1892 р. Тоді були відкриті зрубні конструкції з дерев'яним накатом, в яких містилися людські скелети і горщики з кашею. Автор розкопок інтерпретував знахідку як згаданий в літописах поруб, а виявлені скелети, на думку І. Хойновського, належали полоненим, яких після монгольського погрому залишили і вони загинули від голоду [17, с. 16]. Можливо, ці об'єкти були залишками камерних поховань. Як вже говорилося, в ґрунтах київських гір дуже погано зберігається дерево, і тільки в деяких випадках за залишками деревного тліну і за відбитками колод і дощок на стінках могильних ям, вдається визначити конструкцію камери. Серед давньоруських поховальних камер відомо два основних типи поховальних конструкцій: зрубні (складені з горизонтальних дощок і колод) і каркасно-стовпові. Необхідно відзначити, що при спорудженні київських камер частіше використовувалася зрубна будівельна традиція.

Зрубні камери більш-менш чітко зафіксовані в 14 київських похованнях (№№ 1–6, 10–16). У свою чергу, камери-зруби будували із застосуванням двох основних будівельних технологічних прийомів кріплення кутів: «в обло» і «в лапу». Обидві ці технології копіювали основні будівельні традиції, які існували на Русі Х ст. Зрубна техніка будівництва археологічно зафіксовано в більшості давньоруських міст. Дослідники давньоруського Подолу вважають, що на території цього з найдавніших київських районів більшість всіх споруд Х–ХІ ст. були побудовані в зрубної техніки [16, с. 9; 14, с. 79-80]. Серед зафіксованих давньоруських камер помітно переважають з'єднані «в обло» [6, с. 166]. Рубка «в обло» зафіксована у восьми київських камерах. Через поганий стан збереження органіки важко визначити породу дерева, з якого зроблений зруб. Однак, за аналогією з житловим будівництвом Києва, можна припустити, що для спорудження поховальних конструкцій використовували сосну. Це був зручний (прямий рівний стовбур дерева) і поширений матеріал. Іноді, очевидно, використовували дерева листяних порід (дуб, бук, в'яз) [15, с. 66-67]. Другий спосіб з'єднання кутів зрубів в давньоруських камерах – «в лапу» зафіксований лише в камерному похованні в районі Десятинної церкви (№ 123 по М. Каргеру) [5, с. 206-208].

1. Камери з горизонтальних колод, складених в «обло». Такі конструкції досліджені в п'яти похоронних камерах.

2. Камери з горизонтальних дощок, складених в «обло». Зрубні конструкції з дощок, зафіксовані в трьох київських камерах. Можливо, це якраз той випадок, коли соснові колоди замінювали дошками, випиляних з дерев листяних порід. Каркасно-стовпові камери. У кутах конструкції ставили стовпи, які підтримували стінки з горизонтально покладених дощок або обаполів. У київських похованнях зафіксовані тільки ямки від кутових стовпів і деревне тлін, що залишився від стін. Судячи з усього, стовпи не закопувалися, а забивалися загостреним кінцем у землю. До цього виду ми можемо віднести дві камери. Перекриття та підлоги київських камер, внутрішній інтер'єр. У чотирьох київських камерах зафіксовані залишки дерев'яної підлоги з дощок, обаполів або деревного тліну. У п'яти камерах вдалося простежити верхнє перекриття, яке сприяло збереженню підземного простору, а також відтворювало дах. Швидше за все, в більшості випадків камеру перекривали помостом, складеним також з дощок або обаполів, укладеного поперек ями. У камерному похованні № 3 в центрі камери зафіксовано яму від стовпа, який підтримував поперечні балки перекриття. Цвяхи, знайдені в похованнях камерних, свідчать про те, що дерев'яні конструкції камер іноді збивали залізними кованими

цвяхами. У камері, розкопаної на вул. Великій Житомирській, 2 у 2002 р. небіжчик лежав на дерев'яних ношах з розмірами: 2,15×1,3 м. Носилки зроблені за допомогою брусів і поздовжніх дощок 10–12 і 8 см, скріплені між собою [8, с. 190-191]. Іноді в київських елітних похованнях поховання поміщалися в додаткової спеціальної конструкції – дерев'яній труні [4, с. 94]. Подібні поховання виявлені на могильниках Гньоздова та Шестовиці, дослідниками не виключається вплив на цей звичай християнської обрядовості [6, с. 166].

2. В окрему групу ми виділяємо аристократичні поховання в «великих могильних ямах». До нього відносяться три поховання, здійснених в могильних ямах, які за розмірами відповідають камерним, проте не містять дерев'яних зрубних або каркасно-стовпових конструкцій. У похованні, знайденому в 1999 р. на вул. Володимирській, 8, стінки могильної ями були обшиті дерев'яними дошками [9, с. 18]. Деревний тлін і 17 цвяхів у жіночому похованні на вул. Рейтарській, 4, свідчать про наявність якихось дерев'яних конструкцій у похованні [10, с. 193]. У похованні, відкритому на вул. Великій Житомирській, 2, на дні могильної ями знаходилася ще одна яма, яка містила дерев'яну труну [11, с. 3-29]. Необхідно відзначити, що всі три поховання належать жінкам у віці 40–50 років. Багатий похоронний інвентар вказує на високий соціальний статус похованих. Очевидно, ми маємо справу з варіаціями похоронного обряду в камерах.

3. Елітні поховання з недостатньою інформацією про характер похоронної конструкції. Через відсутність даних про умови розкопок та враховуючи суперечливість знайденого матеріалу, ряд поховань ми залишаємо поза реєстром. У декількох камерних похованнях зафіксувати дерев'яних конструкцій не вдалося. Таких комплексів на київських могильниках виявлено п'ять. Частина цих пам'яток відкрито дореволюційними дослідниками – І. Хойновським (1891 р.), В. Гізе (1900 р.), М. Біляшівським та О. Скріленко (1899 р.), В. Антоновичем (1872 р.). Цю категорію об'єктів необхідно пов'язувати не стільки з конструктивними особливостями київських камер, скільки із збереженням дерева в місцевих ґрунтах і проблемами, пов'язаними з фіксацією залишків камерних споруд на методичному рівні кінця XIX – початку XX ст.

Вищезазначені три категорії похоронних комплексів (29 одиниць) за всіма ознаками належали багатій верхівці давньоруського міста і, так чи інакше, є конструктивними різновидами обряду камерних поховань. За статеві-віковим складом та характером супроводжувального інвентарю київські аристократичні поховання поділяється на декілька категорій.

Ще Д. Бліфельд запропонував типологію давньоруських камерних поховань (за матеріалами могильника в Шестовиці). Він виділив чотири різновиди поховань: одиночні, дружинника з конем, дружинника з жінкою, дружинника з жінкою і конем [2, с. 151-156]. Спираючись на розробки Д. Бліфельда, ми виділяємо наступні категорії київських елітних поховань.

1. Поховання знатного чоловіка. До даної категорії відноситься п'ять поховань – чоловічих.
2. Поховання знатної жінки – десять комплексів.
3. Три поховання належали дітям 6–12 років.

4. Поховання знатного чоловіка з конем. На київських могильниках досліджені вісім поховань дружинника з конем. Ці камери істотно відрізняються особливостями конструкції від звичайних камерних поховань – прямокутний простір камери ділиться дерев'яною перегородкою на два відділення: в одному ховали воїна, в іншому – кінь. Як правило, кістки коня в київських камерах розміщені в камері збоку від похованого (іноді паралельно тілу небіжчика) разом із спорядженням. Кінь лежить на боці або на животі з підігнутими ногами. Всього в давньоруських могильниках налічується більше 20 камерних поховань з конем [6, с. 166-167].

4. Парні поховання. Під час археологічних досліджень зафіксовані чотири камери, в яких було поховано дружинник з жінкою.

Цікавим постає похоронний комплекс, відкритий в 1998 р. на Софійській площі. У камерному похованні поряд зі скелетом дівчата (6-7 років), було виявлено суто чоловічий інвентар (стріли, стремена, ремінною набір з сумкою). Дослідники поховання інтерпретують комплекс, як поєднання жіночої інгумації з кенотафів або ритуальним позначенням чоловічого поховання [4, с. 40].

5. Парне поховання з конем було знайдено в 1936 р. біля східного торця «східного» палацу. Жінка лежала ліворуч від чоловіка. Можливо, небіжчики були поховані в сидячому положенні. Поруч знаходився череп коня [12, с. 45-47].

Під час досліджень С. Гамченко на садибі Трубецьких в 1926 р. було виявлено поховання коня (№115 за М. Каргер). Череп коня був обгорнутий лубом. У похованні виявлено інвентар, властивий дружинним захороненням: залишки сідла, стремена, підкова, фрагменти дерев'яного сагайдака і лука зі стрілами, бронзові прикраси від вуздечки. Залишків скелета воїна не виявлено. Ймовірно, ми маємо справу з кенотафів – меморативним пам'ятником дружиннику, який помер далеко від рідних місць дружиннику, і якому родичі побудували символічну могилу.

Проблема появи та розвитку камерного похоронного обряду і його різновидів на Русі досі остаточно не вирішена, не вирішено питання етнічної приналежності людей, похованих в елітних київських похованнях.

Ідея похоронної камери як дома для померлого відома на території Східної Європи ще з часів зрубної культурно-історичної спільності XVII–XII ст. до н. е. [13, с. 15]. Більшість давньоруських камер датуються досить широким часовим проміжком – з кінця IX до першої половини XI ст. Однак, у випадках, коли київські камерні поховання мають більш точні хронологічні покажчики, останні вказують на другу половину X в. Встановити верхню межу існування традиції допомагає топографічне розташування деяких камер. Так камери № 1, 4, 5 перебували під Десятинною церквою, або в безпосередній близькості від неї і були частково зруйновані її фундаментами. Поховання (№ 10), відкрите на Михайлівській площі, опинилося під конструкціями вала «міста Володимира». Тобто ця частина могильника була знищена в 980-і роки [6, с. 169]. У сучасній вітчизняній науковій літературі камерні поховання, як правило, пов'язують зі скандинавським населенням, так як майже всі знахідки давньоруських поховальних камер пов'язані з некрополями ранніх міських поселень епохи вікінгів (Київ, Псков, Стара Ладога, Гньоздово, Тімерево, Чернігів, Шестовиця). Однак деяка частина скандинавських наукових кіл сприймає камерні поховання як чужий елемент, традицію привнесenu ззовні [18, с. 46]. Неодноразові спроби ідентифікувати походження похованих в камерних комплексах, аналізуючи предмети супровідного інвентарю, результатів не принесли. Тому, саме соціальна характеристика, а не визначення етнічної приналежності є домінуючою для реконструкції статусу похованих в камерах давньоруського Києва. Роль етнічного чинника тут нівелюється інтеграційними процесами між скандинавським, Балтським та угро-фінським елементом і масою слов'янського населення. Це підтверджується широким розповсюдженням слов'янських імен серед Рюриковичів вже в другій половині X ст. Очевидно, правильним буде вважати елітні поховання в камерах та їх різновидах основним похоронним обрядом нової аристократичної верхівки соціальної військово-торговельної групи – «Русі».

Список використаних джерел та літератури:

1. Андрощук Ф. О., Осадчий Р. М. Про культурний тип та конструктивно-ритуальні особливості камерних поховань Південної Русі (за матеріалами Києва та Чернігова) // *Археологія* 1994. (3). – С. 99–106.
2. Бліфельд Д. І. Давньоруські пам'ятки Шестовиці. – К.: «Наукова думка», 1977. – 235 с.
3. Голубева Л. А. Киевский некрополь. // *МИА* 1949. (1). – С. 103–118.
4. Івакін Г. Ю., Козюба В. К., Поляков С. Є. Поховання X–XI ст. // *Нові дослідження давніх пам'яток Києва*. Київ: «Софія Київська», 2003. – С. 93–103.
5. Каргер М. К. Древний Киев. Т.1. – М., Л.: «Издательство Академии Наук СССР», 1958. – 597 с.
6. Михайлов К. А. Древнерусские камерные погребения и Гнездово // *Гнездово. 125 лет исследования*. М.: «Государственный исторический музей», 2001. – С. 159–175.
7. Михайлов К. А. Древнерусские элитарные погребения X – начала XI вв. (по материалам захоронений в погребальных камерах). / Автореф. дисс. канд. ист. наук. – С-Пб., 2005. – 24 с.
8. Мовчан І., Боровський Я., Гончар В. Нові знахідки з дружинного некрополя Верхнього Києва // *Дружинні старожитності Центрально-Східної Європи VIII–XI ст.* Чернігів: Сіверянська думка, 2003. – С. 114–121.
9. Мовчан І. І., Боровський Я. Є., Гончар В. М., Писаренко Ю. Г., Архипова Є. І. Звіт про археологічні дослідження Старокиївської експедиції Інституту археології НАН України на вул. Володимирській, 8 в м. Києві у 1999 р. // *НА ІА НАНУ*, 1999. – № 1999/23. – 36 с.
10. Мовчан І. І., Климовський С. І. Дослідження «граду Ярослава» стародавнього Києва // *Археологічні відкриття в Україні 2000–2001 рр.* – К., 2002. – С. 192–195.
11. Мовчан І. І., Гончар В. М., Ієвлев М. М., Козловський А. О. Звіт про археологічні дослідження на вул. Велика Житомирська, 2. // *НА ІА НАНУ*, №2002/84. – 34 с.
12. Мовчанівський Т. Археологічні роботи по дослідженню м. Києва. Київська археологічна експедиція 1936 р. на території колишньої садиби Петровського. *НА ІА НАНУ*. Ф. ПМК\К. № 9(118). – 7 с.
13. Отрощенко В. В. Історія племен зрубної спільності: Автореф. дис. доктора іст. наук. К., 2005. – 33 с.
14. Тараненко С. П. Основні типи споруд масової забудови Подолу Києва X – першої половини XIII ст. // *Проблеми історії та археології України*. – Харків (7), 2008. – С. 79–80.
15. Сагайдак М. А. Давньокиївський Поділ. – К.: «Наукова думка», 1991. – 168 с.
16. Харламов В. А. Архитектура жилых деревянных комплексов Киева X – первой половины XIII вв. (По раскопкам Подола) / Автореф. дисс. канд. архит. наук. – Л., 1990. – 19 с.
17. Хойновский И. А. Раскопка великокняжеского двора древнего Киева, произведенная весной 1892 г. Киев: «Типография Императорского университета Св. Володимира», 1893. – 84 с.
18. Gräslund A.-S. The Burial Customs // *A study of the graves on Bjorko*. – **Stocholm: «Almqvist & Wiksell International», 1980. – 93 p.**
19. Lamm J. P. En folkvandringstida kammargrav vid Torsatra // *Fornvännen* 1973 (68). – С. 81–89.

ДАВНЬОРУСЬКІ ПАРКАНИ ПОДОЛУ КИЄВА

У статті розглядається коло питань пов'язаних з важливим елементом садибно-вуличної планувальної структури Подолу Києва X-XIII ст. – парканом. Вперше представлені статистичні дані за всю історію археологічного дослідження давньоруського посаду.

Ключові слова: Паркан, археологія, Давня Русь, Поділ.

Паркан є одним з основних елементів планувальної системи давньоруських міст. Фіксація парканів не тільки підкреслює існування садибно-вуличної системи на Подолі Києва, але й надає інформацію щодо традицій та будівельної техніки того часу. Але, на жаль, на питання пов'язані з дослідженням «рядових, масових» об'єктів, не завжди звертали належну увагу.

Одним з перших дослідників, хто звернув увагу на Поділ Києва, як на район з по садибною планувальною структурою та на етапи його розвитку, був М. Закревський. Він представив авторські мапи-реконструкції Подолу на 988 рік та на 988 – 1240 роки. На мапі 988-1240 рр. ми бачимо, що Поділ вкритий невеликими неправильної форми багатокутними площами, які нагадують відокремлені одна від одної садиби. Хоча на плані не показано вулиць, дослідження М. Закревського можна вважати першою спробою реконструкції Подолу Києва з садибною планувальною системою [3; Арк. 1,3].

Дослідники першої половини XX ст. переходять вже до реальних реконструкцій, хоча вони й не спиралися на археологічні джерела: «Житлово-господарські комплекси ... були розташовані у певному порядку: кожен такий двір був огорожений дерев'яним частоколом і мав досить міцні ворота» [5; с. 278]. Безумовно, тільки археологічні дослідження могли відповісти на питання про планувальну структуру посаду і про такий важливий його елемент, як паркан та його особливості. Сенсаційні розкопки 70-х років XX ст. дали перший масовий матеріал для висвітлення представленної теми. На Житньому ринку у 1973 році в культурних шарах X-XII ст. виявлено паркани, поставлені з широких дошок чи частоколу. Вдалося встановити і досить чітку планувальну схему досліджуваної ділянки, яка мала певні стабільні ознаки. Її містобудівельною віссю був невеликий струмок, що протікав під Замковою горою у бік Дніпра. Розміри кожної садиби, які визначалися в момент забудови ділянки, залишалися незмінними протягом тривалого часу. Відновлені після пожеж чи повеней паркани садиб проходили там, де й раніше [9; с. 46]. Відомий дослідник Київського Подолу К. М. Гупало саме на базі розкопок 70-х років XX ст., виділив певні закономірності планування садиб і підтвердив розмежування садиб від вулиць та одна від одної парканами, здебільшого спорудженими з дошок [2; с. 48].

Першу серйозну спробу виділити такий елемент планувальної структури садиби-кварталу-міста здійснив в своїй дисертації В. О. Харламов, який розглянув конструкції парканів на матеріалах вище описаних досліджень Подолу. Він прийшов до наступних висновків:

Планувальний аспект. Наявність парканів, у першу чергу, вказує на посадибну забудову Подолу Києва, що є дуже важливим моментом для вивчення містобудівних особливостей Давнього Києва. Парканами відокремлювалися садиби одна від одної, від вулиць та струмків. Досить часто розкопками виявляють подвійні ряди огорож. Це пояснюється тим, що поряд із зруйнованим парканом, що залишився в землі, встановлювався новий. У таких випадках нижні і верхні кінці заборів знаходилися на різних рівнях.

Простежено, що багато парканів, що були межами садиб, залишалися на тих же місцях із століття з століття, з ярусу в ярус. Це дозволяє робити висновки про містобудівельні основи і про планування Подолу, що вже склалося, з початку його заселення.

Конструкція. Паркани виготовлялися з суцільного ряду плах або дошок, завтовшки 0,05-0,07 м, завширшки 0,25-0,30 м. Кілька разів зустрічалися плетені паркани: діаметр колів 0,4-0,12 м, відстань між ними 0,2-0,40 м. Збереглися плоти невеликими ланками два – чотири завдовжки і 1,0-1,5 м заввишки [1; с. 46-48].

Верхня частина. Висота парканів з дошок зазвичай сягала 2,1-2,3 м, тобто розміру «косого саженья», повного росту людини з піднятою рукою. Такий високий паркан, виготовлений з дошок, мав кріплення у верхній частині, яке утримувало його в одній площині. Висота залишків парканів, що збереглися 0,3-0,5 м, інколи досягала 1,4 м.

Верхня частина київського паркана мала вигляд загострених списів. Зображення парканів в давньому Києві є на мініатюрах Радзивілівської літопису [6; с. 72; Арк.199] (рис. 1).

Нижня частина. Зазвичай нижні кінці парканних дошок загострені на клин. Для установки огорожі, ймовірно, викопувалася канавка, в яку вставлялися дошки паркану, які згодом забивалися, на що вказує нижня загострена частина дошки, після чого канаву засипали та утрамбовували.

Оригінальне вирішення кріплення заборо було виявлене в північно-західному куті зрубу №1 на Житньому ринку. Нижні кінці дошок паркана ущільнені трьома тонкими жердинами, які, у свою чергу, закріплені продольними пластинами-стягуваннями й колами. Верхній ряд жердяних плах по всій довжині мав видовбані, через кожних 0,46-0,50 м прямокутні отвори. Пластины-стягування мали по краях прямокутні отвори, в які забивалися коли [10; с. 103-105].

Також необхідно згадати роботу А.Б. Занкіна щодо історичної топографії Подолу, де він характеризує паркани: «Паркани подільських садиб споруджувалися дуже міцними, здатними у багатьох випадках запобігти замету піском території садиб. Паркани були або з дерев'яних плах в півствола дерева, укопані глибоко в ґрунт, або дошок, забитих вертикально в той же ґрунт на глибину близько метра. При цьому дошки у багатьох випадках розташовувалися внахлест одна на одну, що додавало додаткову міцність і меншу водонепроникність. До того ж часто кути парканних обгороджувальних конструкцій були закругленими, а не гострими, що покращувало їх обтічність. При цьому основна маса піску розтікалася по міжсадибних проміжках і вулицях» [4; с. 70]. Не всі спостереження дослідника знайшли своє підтвердження на сьогоднішній день.

На даний час, на жаль, у науковій літературі, в першу чергу в наукових звітах, не розроблена термінологічна уніфікація для тлумачення огорожувальних конструкцій. Аналізуючи археологічні звіти, автор зіштовхнувся з тлумаченнями, як здається одних і тих же об'єктів, різними термінами. Наприклад, при фіксації огорожувальної конструкції: якщо фіксується тільки рів, в який запущена конструкція паркана, ми зустрічаємо – просто «паркан» (навіть якщо немає дерев'яних конструкцій), «котлован паркана», «рів паркана». Пропонуємо використовувати «рів паркана», але для статистики він має вважатися, як паркан.

При фіксації паркана з дошок проблем не виникає, всім зрозумілий термін «дошка» – плоский невеликої товщини кусок дерева, випиляний з колоди. Але якщо конструкція складається з напівколода ми зустрічаємо різноманітні терміни – «напівколода», «плаха» «обапіл». «Плаха» – шматок розколотої навіпіл деревини, колоди. «Обапіл» – дошка з крайньої зовнішньої частини колоди, розпиляної вздовж, або розпиляна вздовж колода, розпиляний стовбур дерева. «Напівколода» – половина стовбура зрубаного дерева, очищеного від гілля. Пропонуємо використовувати термін напівколода, як найбільш уніфікований і відповідаючий фактичному вигляду зафіксованих фрагментів.

В археологічному дослідженні Подолу Києва можна чітко віділити період збільшення кількості стаціонарних розкопок та спроби історичних реконструкцій на базі виявлених елементів масової забудови. Початком цього періоду стало створення у 1984 році Подільської постійнодіючої експедиції, та масштабні дослідження на північному заході Подолу здійснені зусиллями кооперативу «Археолог». Кількість розкопів на цьому етапі становить 70 % від загальної кількості досліджених ділянок на Подолі за всю історію археологічного дослідження. У цей період був отриманий колосальний матеріал для вивчення об'єктів планувальної структури, серед яких паркани займають одну з основних позицій. На сьогоднішній день проаналізовано інформацію з 62 розкопів де зафіксовано об'єкти давньоруського часу, серед них зафіксовано і понад 160 парканів.

X століття. На жаль пам'ятників датованих цим періодом вкрай мало. За всю історію археологічного дослідження Подолу відкрито тільки вісім розкопів, де за даними авторів, культурні шари та об'єкти датовані цим часом. І тільки в п'яти з них зафіксовані паркани: вул. Нижній та Верхній Вал 1974 р., вул. Нижній та Верхній Вал 1975 р.; вул. Героїв Трипілля-Хорива, 1973 р.; Червона площа, 1972 р.; Житній ринок, 1973 р. Всього зафіксовано 13 парканів.

Планувальний аспект. Паркани в восьми випадках виконували роль міжсадибних огорож, а в п'яти розміщалися перед дорогою, виконуючи також функцію межування території садиби.

Конструкція. Зафіксовано шість фрагментів парканів з дошок, та два з напівколода.

Нижня частина. Паркани з дошок в трьох випадках мали загострений низ, а з напівколода в двох випадках.

XI століття. Всього зафіксовано 21 розкоп з 66 дослідженими парканами.

Планувальний аспект. Паркани у 35 випадках виконували роль міжсадибних огорож, а в п'яти випадках розміщалися перед дорогою, виконуючи також функцію межування території садиби; в трьох випадках вздовж струмків, а в двох випадках використовувалися як внутрішньосадибні огорожі.

Рис. 1. Мініатюра Радзивіловського літопису

Конструкція. Паркани склалися з дошок в 30 випадках, з напівколод в дев'яти випадках, пліт у семи випадках, а в чотирьох випадках зафіксована комбінована конструкція з напівколод та дошок.

Нижня частина. У дошок в 14 випадках загострений низ, в п'яти – рівний. Напівколоди мали в чотирьох випадках загострений низ, а в чотирьох рівний.

XII – перша половина XIII ст. Всього зафіксовано 33 розкопи з 87 парканами.

Планувальний аспект. Паркани в 47 випадках виконували роль міжсадибних огорож, а в 23 випадках розміщалися перед дорогою, виконуючи також функцію межування території садиби; в одному випадку перед струмком, а в двох випадках внутрішньосадибні. На розкопі за адресою вул. Оболонська, 12 чотири паркани на двох горизонтах виконували роль межі між територією садиби та нежилим простором.

Конструкція. Паркани склалися з дошок у 21 випадку, з напівколод в 23 випадках, пліт в чотирьох випадках, а в двох випадках зафіксована комбінована конструкція з напівколод та дошок.

Нижня частина. У парканів з дошок лише раз зафіксований загострений низ, а в семи випадках рівний. Напівколоди мали в семи випадках загострений низ, а в десяти рівний.

Отримані нові дані істотно доповнили джерельну базу досліджуваної теми, що дає можливість зробити певні висновки:

Планувальний аспект. Аналізую розташування парканів у планувальній структурі садиб і кварталів можна стверджувати, що конструкції з напівколод та дошок призначені для міжсадибних просторів, а плоти використовувалися, переважно, для внутрішньосадибних господарських потреб. Інформація про те, що в основному лінії парканів мали закруглений вигляд не знайшла свого підтвердження. Виявлені приклади такого планування так і залишилися поодинокими, що, звичайно, не може вважатися масовою практикою. Так сама ситуація і з розміщенням дошок та напівколод внахльост одна на одну.

Конструкція. Аналіз досліджених парканів підтверджує існування в давньоруський час на Подолі Києва трьох типів парканів за конструкцією: з дошок, напівколод та плоти. Доцяті конструкції складають 52 % від загальної кількості встановлених конструкцій. Серед них 32 % представлені парканами, у яких загострений низ, тобто дошку забивали в ґрунт, в інших випадках вони закопувалися. Паркани з напівколод складають 32 % від загальної кількості. Серед них 38 % представлені парканами, у яких загострений низ. Плоти представлені 10 %. Також в деяких випадках 6% зустрічається комбінована конструкція – з дошок та напівколод. Співвідношення дощатих конструкцій к напівколодних практично однакове для XII–XIII ст., але для X та XI ст. спостерігається перевага дощатих парканів. Пояснити даний дисбаланс важко і це питання ще слабо вивчено.

Нижня частина. Схожа ситуація з нижньою частиною парканів. Якщо для X та XI ст. фіксується переважно загострений низ, то для XII та XIII ст. традиція закопувати паркани переважає. Зафіксована конструкція кріплення нижньої частини паркану на Житньому ринку є аналогію, виявлену у 2010 році на вул. Хорива 9/11. У рові паркана 0,35 м завширшки знаходилися напівколоди щільно підігнані одна до одної. Вони були обпалені, дерево задовільної збереженості (можна реконструювати діаметр колод: від 0,16 до 0,28 м). Збереглися на висоту 0,05–0,08 м від рівня давньої денної поверхні. Встановлено, що напівколоди під час спорудження паркана були повернуті спилом до досліджуваної садиби. Стіни в котловані рівні, як і дно. Дерево збереглося гірше ніж на поверхні, але без слідів пожежі. По мірі заглиблення дерево зменшується, але виключно – через умови збереженості, біля дна краї напівколод дещо звужувалися. Нижні кінці напівколод були рівними. Тобто будівельники паркану спочатку викопували досить вузький котлован на глибину 1,2 м і після цього закопували напівколоди. На дні простежені дерев'яні конструкції, які, скріплювали нижню частину паркана. Вони виглядали, як дошки, що пов'язували дві напівколоди між собою. Конструкції не вдалося чітко дослідити через об'єктивні причини, але факт складної конструкції нижньої частини паркану можна підтвердити [8; с. 55-61]. Треба відмітити, що такі конструкції дуже рідко трапляються, і тому таке ретельне будівництво парканів може вказувати або на високий соціальний статус господаря садиби, або на те, що паркан мав бути потужним та міцним через обставини, пов'язані з місцерозташуванням.

Верхня частина. В основному дослідники фіксують фрагменти парканів, що виявлені в ґрунті на рівні давньої денної поверхні, або нижче. Тому дуже складно максимально точно реконструювати висоту об'єктів. Велика удача зафіксувати цілий фрагмент паркана. Саме такий випадок трапився у 2011 році на вул. Спаській, 35. В шарі першої половини XI ст. зафіксована дошка паркана загальною довжиною 2,6, її низ був загострений на клин, і найбільша удача – верхня частина дошки у вигляді фігурного ромбовидного завершення загальною довжиною 0,45 м [7] (рис. 2). Саме такий вигляд мали паркани на мініатюрах Радзивіллівського літопису, що підтверджує дані В. О. Харламова.

Рис. 2. Верхня частина дошки паркану. Вул. Спаська, 35, 2011 р.

Список використаних джерел та літератури:

1. Гупало К. М., Івакін В. Г., Сагайдак М. А. Дослідження Київського Подолу // Археологія Києва. К.: «Наукова думка», 1979. – С. 38-62.
2. Гупало К. Н. Подол в Древнем Киеве. – К.: «Наукова думка», 1982. – 128 с.
3. Закревский Н. Описание Киева. – Т. I, II. – М.: «Типографія В. Грачева и компании», 1868. – 949 с.
4. Занкін А. Б. Исторична топографія і геоморфологія стародавнього київського Подолу IX-XVIII ст. (історико-природознавчий аспект) // Археологія №2, К.: 2009. – С. 61-74.
5. Іванцов І. А. Стародавній Київ. К., 2003. – 368 с.
6. Радзивилловская летопись. Полное собрание русских летописей. Т. 38. Л.: «Наука». 1989. – С. 72. Л. 199.
7. Сагайдак М. А., Хамайко Н. В., Комар О. В., Вергун О. М. Охоронні дослідження в Києві на вул. Спаській, 35. В роботі.
8. Тараненко С. П., Івакін В. Г. Середньовічна урбаністична археологія Подолу Києва. Нові методики досліджень // Археологія. Фортифікація Середнього Подністров'я. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. – С. 55-61.
9. Толочко П. П., Гупало К. М., Харламов В. О. Розкопки Києвоподолу X-XIII ст. Археологічні дослідження стародавнього Києва. К.: «Наукова думка», 1976. – С. 19-46.
10. Харламов В. О. Масова забудова Подолу Києва X-XIII ст. Дисертація к.і.н. Л. – 229 с.

Сергій Маярчак

здобувач Інституту археології НАНУ

ДО ПИТАННЯ ПРО ЗВ'ЯЗОК ЛІТОПИСНИХ ПОВІДОМЛЕНЬ ПРО КАМЕНЕЦЬ ПІД 1228 ТА 1240 рр. ІЗ КАМ'ЯНЦЕМ НА ПОДІЛЛІ

У публікації критично розглядається аргументація про зв'язок літописних повідомлень 1228 і 1240 рр. про Каменець з сучасним Кам'янцем-Подільським.

Ключові слова: Каменець, Кам'янець-Подільський, літописні повідомлення, аргументація.

Давньоруські поселення, назви котрих потрапили на сторінки літописів, традиційно викликають особливий інтерес у дослідників. На Лівобережжі Середнього Подністров'я у межах Хмельницької області відомі три населені пункти, які фігурують у давньоруських літописах: Ущиця, Бакота і Каліус. В історіографії давно існує думка, що й сучасне місто Кам'янець-Подільський згадане у давньоруському літописанні – під назвою «Каменець». Висновку, що згадані у літописах Каменці (їх було на Русі декілька) не можна ототожнювати з Кам'янцем-Подільським, після відповідного аналізу повідомлень літописів дослідники дійшли ще у XIX ст. [8; с. 145-146; 10; с. 6]. Однак, спроби прив'язки окремих літописних повідомлень про Каменець до Кам'янця-Подільського були й пізніше, – у другій половині XX – на початку XXI ст. їх робили авторитетні дослідники у декількох публікаціях. З огляду на це, вбачаємо необхідність проаналізувати відносно нові аргументи для такої прив'язки.

Отже, І.С. Винокуром і М.Б. Петровим було висловлено (а О.Л. Баженовим підтримано) думку, що саме Кам'янець-Подільський згадується у Галицько-Волинському літописі під 1228 р. [1; с. 31; 2; с. 53, 60; 3; с. 12; 4; с. 4, 5]. Цього року на володіння Данила Галицького напала коаліція руських князів на чолі з київським і чернігівським князями: «І Володимир (Рюрикович) київський зібрав (проти Данила) воїв, (і) Михайло (Всеволодович) чернігівський (теж)... Володимир, ожог, посадив (хана) Котяня на коня і всіх половців, і прийшли вони до Каменця, – Володимир же з усіма князями, і Михайло з усіма князями, і куряни, і піняни, і новгородці, і туровці, – і обложили Каменець. Данило ж, обманюючи їх, удавав, що хоче мир із ними вчинити, і поїхав у Ляхи по підмогу, а Павла, (посла) свого, послав до Котяня, кажучи: «Отче! Одверни війну сю, помирись зо мною». І він, (Котянь), поїхавши, пограбував землю Галицьку і пішов у землю Половецьку, а до них не вернувся...» [7; с. 384; 9; Стб. 753]. Єдиним аргументом для прив'язки Кам'янця-Подільського до згаданого літописного запису для І.С. Винокура й М.Б. Петрова було припущення, що Мстислав звернувся тоді до свого зятя Данила за допомогою, аби захистити Пониззя. Вважаємо, що прив'язати цей літописний сюжет до Кам'янця-Подільського проблематично, натомість з Кам'янцем на Волині (очевидно сучасний Камінь-Каширський) він пов'язується добре. По-перше (і це головне), саме волинським князем був тоді Данило Романович; ні Пониззя, ні його володар на 1228 р. Мстислав Удатний при описі подій походу проти Данила навіть не згадуються. По-друге, серед союзників київського князя були сусідні з Волинню князі, зацікавлені в її ослабленні – піняни й туровці. По-третє, у волинського князя був смисл затягувати переговори і сподіватися на допомогу поляків обложеному Кам'янцю лише в тому випадку, коли б місто з такою назвою знаходилося неподалік їхніх кордонів.

На думку І.С. Винокура та С.К. Гуменюка, саме про Кам'янець на Поділлі йде мова у Галицько-Волинському літописі у розповіді про похід Батия на Русь наприкінці 1240 – на початку 1241 рр. [Винокур, Гуменюк 1965, с. 31; Винокур, Петров 1999, с. 13]: «І прийшов він (Батий) до города Колодяжна, і поставив дванадцять пороків. Та не міг він розбити стіни і став перемовляти людей. Вони тоді, послушавши злої ради його, здалися і самі перебиті були. І прийшов він до Каменця (та) Ізяслава (і) взяв їх. А коли побачив, що Крем'янець і город Данилів неможливо взяти йому, то відійшов од них. І прийшов він до Володимира...» [7; с. 397-398; 9; Стб. 786]. Згадані в уривку населені пункти ідентифікуються з дослідженими у тій чи іншій мірі давньоруськими городищами. Каменець, зокрема, більшість дослідників пов'язує з городищем біля с. Новий Миропіль (Кам'янка, на Житомирщині) [6; с. 166-167]. Всі ці населені пункти розташовані на Волині, порівняно недалеко одне від одного, окреслюючи головний маршрут монгольських військ. Єдиний аргумент І.С. Винокура та С.К. Гуменюка – можливість у принципі рейдів окремих монгольських загонів далеко на південь від їхнього головного маршруту і підходу якогось з них до давньоруського поселення на території сучасного Кам'янця-Подільського. Проте це припущення важко сприймати як вагомий аргумент для ототожнення Каменця, захопленого військами Батия, з Кам'янцем-Подільським: ні писемних джерел про рейд 1240-1241 років монголів на Пониззя, ні археологічного матеріалу, що б підтверджував цей рейд, не відомо.

Таким чином, спроби ототожнення Кам'янця на Поділлі з давньоруськими літописними повідомленнями про Каменець під 1228 і 1240 рр. досить проблематичні та недостатньо обґрунтовані.

Список використаних джерел та літератури:

1. Баженов О.Л. Кам'янець і Кам'яничина на Пониззі в XII-XIII ст. / О.Л. Баженов // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність. Збірник наукових праць за підсумками Міжнародної науково-практичної конференції «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків» (16-17 травня 2003 р.). – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський державний університет, інформаційно-видавничий відділ. – 2004. – С. 30–34.
2. Винокур І.С. Про час виникнення Кам'янця: погляди дослідників / І.С. Винокур, М.Б. Петров // Кам'яничина в контексті історії Поділля. Науковий збірник. Том 1. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 1997. – С. 53–61.
3. Винокур І. Про час заснування Кам'янця-Подільського: дискусійний аспект / І. Винокур, М. Петров // Краєзнавство. Науково-популярний журнал. – Кам'янець-Подільський, 1999. – №1-4. – С. 10–23.
4. Винокур І.С. Кам'янець-Подільський кінця XII – початку XIII ст. за писемними та археологічними джерелами / І.С. Винокур, М.Б. Петров // Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: історія і сучасність... – 2004. – С. 3–14.
5. Винокур І.С. Археологічні пам'ятки Хмельниччини: Конспект лекції на допомогу студентам / І.С. Винокур, С.К. Гуменюк. – Кам'янець-Подільський, 1965. – 40 с.
6. Куза А.В. Древнерусские городища X-XIII вв. Свод археологических памятников / А.В. Куза. – М., 1996. – 256 с.
7. Літопис Руський [пер. з давньорус. Л. Є. Махновця]. – К.: Дніпро, 1989. – 591 с.
8. Молчановский Н. Очерк известий о Подольской земле до 1434 года (Преимущественно по летописям) / Н. Молчановский. – К.: Тип. ун-та, 1885. – 388 с.

-
9. Полное собрание русских летописей изданное по высочайшему повелению Императорскою археографическою комиссією. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – Изд. 2-е. – С.-Петербург: Типографія М.А. Александра, 1908. – 638 с.
 10. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание / Е. Сецинский. – К.: Тип. Кульженко, 1895. – 247 с.

Оксана Адамишин

аспірант Інституту українознавства
ім. І. Крип'якевича НАНУ

ДОСЛІДЖЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОГО ПЕРІОДУ ПРАЦІВНИКАМИ ВІДДІЛУ АРХЕОЛОГІЇ ІНСТИТУТУ СУСПІЛЬНИХ НАУК АН УРСР

Зроблено спробу висвітлити внесок працівників відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР в справу пошуку й дослідження пам'яток Давньої Русі у західному регіоні України. Акцентовано увагу на традиціях та основних здобутках галицьких археологів, які заклали підвалини археологічної науки, що сприяло результативному продовженню дослідницьких робіт.

Ключові слова: наукові дослідження, історичні пам'ятки, археологічна наука, відділ археології, інститут.

Інститут суспільних наук АН УРСР було утворено в 1951 році у Львові (у 1993 його було перейменовано на Інститут Українознавства імені І.Крип'якевича). У той час він був єдиною академічною науково-дослідною установою гуманітарного профілю в Західному регіоні України [1, с. 107]. Основне наукове завдання закладу лежало в площині всебічного, системного та міждисциплінарного дослідження проблем теорії та історії України. У складі Інституту такі відділи – філософії, новітньої історії, історії суспільних рухів, історії культури, української літератури, мовознавства, археології. У 1951 р. в Інституті суспільних наук було 86 співробітників, з них 47 наукових (6 докторів наук в тому числі один академік НАН України, 12 кандидатів наук) [3, с. 6-7]. Першим директором Інституту став академік АН УРСР Олексій Нестеренко. Заступником з наукової роботи було призначено відомого львівського археолога М.Смішка, а вченим секретарем – М.Нечиталюка [3, с. 14].

Певною особливістю наукової діяльності Інституту відзначався відділ археології. Науковці відділу вивчали найдавніший(переважно дописемний) період історії нашого народу не тільки у контексті української історії та культури, але в рамках загальноєвропейського і світового історичного процесу [2, с. 2].

Варто зауважити, що відділ археології у Львові був створений ще у 1940 р., і перш за все, на базі секцій, комісій та інших підрозділів Наукового товариства імені Шевченка. Установа нараховувала 22 працівники, її першим завідувачем був Маркіян Смішко. Він очолював відділ археології від 1951 по 1961 рр.(з перервами). У перші роки існування відділу розпочалась плідна наукова робота, спрямована на розширення джерелознавчої бази шляхом організації археологічних розвідок й розкопок, що проводились відповідно до фахового рівня старшого та молодшого покоління спеціалістів [4, с. 6].

У даному дослідженні аналізуємо діяльність працівників відділу археології за 1951-1993 роки (період існування Інституту суспільних наук). Серед них були: О.Ратич, О.Шолом'янцев-Трський, І.Свешніков, В.Ауліх, Р.Багрій, В.Петегирич, М.Рожко, В.Гупало, Ю.Лукомський, О.Овчинніков, О.Джеджора, О.Корчинський.

Увага археологів, особливо у повоєнний період, концентрувалась, головню навколо давньоруської тематики (дагуємо період IX-XIII ст.) [5, с. 8]. У своїх працях колишні радянські учені доводили автохтонне походження слов'янських народів, обґрунтовували територію їхнього розселення, однотипність матеріальної та духовної культури, широко декларували монолітну єдність давньоруської народності, яку трактували "коліскою братніх народів".

Цікавою у львівській археології є постать Олексія Ратича. Юрист за фахом з 1947 р. несподівано пов'язав все своє життя з професійною археологією. З 1947 по 1959 р. займав посаду молодшого, а з 1963 р. старшого наукового співробітника відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР [5, с. 57-58]. У 1953 р. захистив у м. Києві дисертацію на тему: "Древньоруські пам'ятки на території Галицької та Волинської земель". Йому належить низка досліджень у галузі давньоруської історії, зокрема, історичні розвідки про літописні міста – Городок, Плісеськ, Судову Вишню, Галич, Звенигород та багато інших [6, с. 12]. Він є автором узагальноної праці "Древньоруські археологічні пам'ятки на території Західних областей УРСР" [7, с. 3].

О. Ратич відомий дослідник княжого міста Львова. У 50-х рр. XX ст. він започаткував професійні археологічні розкопки у Львові на території Високого Замку. Результати дослідження показали, що поселення тут

існувало задовго до першої літописної згадки 1256 р. О.Ратич датував найстаріше поселення на Замкові горі X–XI ст. [5, с. 12].

Ще одним дослідником Звенигорода був Володмир Шолом'янцев-Терський, який народився 1918 р. на Рівненщині у сім'ї лікарів. Брав участь у Другій світовій війні. Нагороджений Орденом Вітчизняної війни II ступеня, медаллю "За відвагу". Після демобілізації проживав у Ризі (Латвія). У 1952 р. поступив на історичний факультет Латвійського держуніверситету ім. Петра Стучки. В 1958 р. після його закінчення переїжджає до Львова [9, с. 56–57]. У 1960 р. дослідник брав участь у Волинській археологічній експедиції Львівського історичного музею [8, с. 152–157]. Від цього часу сферою його зацікавлень стає археологія княжої доби. Кілька років він брав участь в археологічних дослідженнях літописного Звенигорода, працював науковим співробітником Інституту суспільних наук. За результатами багаторічної праці упродовж 1962–1966 р. виконав і захистив дисертаційне дослідження.

Добре відомим дослідником історико-археологічних пам'яток Княжої доби був Ігор Свешніков. Сорок років свого життя він присвятив вивченню пам'яток давньоруської доби. Народився майбутній учений в 1915 р. у Києві. У 1921 р. родина переїхала у свій маєток в с. Хотин Дубенського повіту Волинського воєводства тодішньої Польщі. В 1935 р. Ігор Свешніков став студентом юридичного факультету Львівського університету. Через рік випадково потрапив на лекції відомого польського археолога Леона Козловського. І з цього часу він настільки захопився археологією, що вона стала головною справою усього його життя [10, с. 7]. 3 травня 1945 р. І.Свешніков розпочинає наукову працю в Львівському Історичному музеї [11, с. 8], а вже в червні стає завідувачем археологічного відділу [13, с. 158]. В 1945 р. він знову поступає на історичний факультет Львівського університету. В плані розгортання археологічних досліджень важливе значення мала співпраця Львівського Історичного музею з Інститутом суспільних наук АН УРСР. У археологічній експедиції, сформованій для дослідження літописного Пліснеська, заступником начальника (І.Старчука) був призначений молодий на той час дослідник І.Свешніков.

Привертають увагу плоди наукової співпраці І.Свешнікова з М.Смішком, Ю.Захаруком, О.Ратичем, В.Савичем, Г.Власовою, З.Володченком, В.Селедцем, Є.Нефедовським та іншими археологами. 20 вересня 1959 р. І.Свешніков переходить на роботу у відділ археології Інституту суспільних наук АН УРСР. Він досліджував низку археологічних культур не тільки давньоруського, але й інших хронологічних періодів. Велику увагу учений зосередив на літописному Звенигороді. На початку 80-х рр. минулого століття І.Свешніков розпочав черговий етап досліджень літописного Звенигорода Львівської області, які тривали до 1994 р. Результатом археологічної праці Звенигородської експедиції стало відкриття берестяних грамот, унікальних виробів з дерева, шкіри, тканин, чорного та кольорового металу, скла, каменю, кераміки, кісток тварин.

У 50-90-х рр. минулого століття справу вивчення давньоруських старожитностей Галича продовжили дослідники Інституту суспільних наук АН УРСР. Серед них привертає увагу відомий фахівець у галузі слов'янської та давньоруської археології – Вітольд Ауліх. Він народився у сім'ї службовців, був поляком за національністю. У 1950 р. закінчив філологічний факультет Львівського університету, але згодом став професійним археологом. У 1954-55 рр. В.Ауліх провів перші самостійні археологічні дослідження біля села Ріпнів на Львівщині (вивчення цієї пам'ятки розпочав Ю.Захарук у 1950 р. – О.А.) [13, с. 40]. Здобуті у Ріпневі матеріали лягли в основу написання кандидатської дисертації В.Ауліха "Давньоруське селище VI–XI ст. у с. Ріпнів Львівської області" [16, с. 40], яку він успішно захистив в 1960 р. у Москві. З 1963 р. Ауліх працює в Інституті суспільних наук АН УРСР старшим науковим працівником. В цей період вчений цікавиться тематикою етнічної приналежності, соціальних відносин та господарства східнослов'янського населення Прикарпаття і Волині VI–IX ст. н.е. Значну увагу науковець приділяє вивченню давньоруської кераміки Галицької і Волинської землі.

Центральне місце у творчій спадщині В.Ауліха займає дослідження Галича. Через багато років Ауліх налагодив та продовжив розкопки княжої столиці Галичини. З 1969 р. він розпочав стаціонарні багатолітні дослідження на Крилоській горі і загалом двадцять п'ять років свого життя присвятив княжому Галичу [15, с. 11].

Лише за п'ять експедиційних сезонів було відкрито площу 3500 м². Багато археологічних матеріалів, здобутих під час досліджень поповнили фондові збірки Івано-Франківського краєзнавчого музею. На думку В.Ауліха, основним досягненням експедиції є доведення існування літописного Галича вже у VIII ст. н. е. [14, с. 51–52]. Внесок науковця у вивчення історії княжого Галича надзвичайно вагомий.

Відновлення археологічних робіт в Галичі пов'язане із створенням Галицької експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР. У першому році своєї діяльності експедиція працювала у невеликому складі. Зокрема, керівник експедиції – к.і.н. В.Ауліх мав двох заступників (М.Кучінко та Б.Ярошинський). Керівником загону був призначений П.Арсенич. Посади наукових співробітників зайняли В.Федорняк, О.Кучінко, Л.Тимус. Обов'язки лаборантів виконували В.Оприск та І.Худий [14, с. 1]. У 1989 р. Постановою Президи-

дії АН УРСР Галицька експедиція була перетворена у постійно діючу археологічно-архітектурну експедицію.

Дослідником княжого Львова був Роман Багрій (1927-1993). У 1957-1963 рр. він був старшим лаборантом, а з 1979 р. молодшим науковим співробітником відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР [1, с. 44]. Наприкінці 70-х рр. XX ст. вчений досліджував центральну частину міста. На площі І.Підкови Р.Багрій виявив рештки міського оборонного муру та міський шпиталь, згадки якого знаходимо у писемних джерелах під 1385 р. [17, с. 45]. У 1982-1983 рр. Р.Багрій проводив археологічні дослідження Замкової гори. У її північній стороні було виявлено білокам'яну будівлю XI ст. Вона була округла оборонна вежа, діаметром 10 метрів. Цікавими є його дослідження фортеці Тустань. Вчений організував співпрацю відділу археології Інституту суспільних наук з Львівським історико-архітектурним заповідником [18, с. 75]. Роман Багрій досліджував таку відому пам'ятку, Тустань.

Вивчення княжого Львова давньоруського часу (і не тільки) продовжив Володимир Петегирич. Він народився у 1949 році у с. Винники Дрогобицького району Львівської області. У 1966-1971 році навчався на історичному факультеті Львівського університету. У 1972 р. вступив в аспірантуру Інституту суспільних наук. З грудня 1975 р. працював на посаді молодшого наукового співробітника, а з 1997 р. вчений секретар Інституту. За період 1975-1978 рр. брав участь в роботі 9 археологічних експедицій, з яких 4 очолював. Найвідоміша – це Галицька експедиція під керівництвом В.Ауліха. З 1974 р. молодий дослідник розпочинає дослідження Белза, яке тривало до початку 90-х рр. минулого століття. У 1986 р. Володимир Михайлович проводив археологічні розкопки літописного Буська. Наприкінці 80-х рр. XX ст. вивчав інші літописні міста – Городок, Зимно, Володимир, Дорогобуд, Червен. У 1992 р. В. Петегирич розпочинає археологічні дослідження міста Львова, зокрема Площі Старої на вулиці Різні [19, с. 2]. У 1992 р. за підтримки В.Петегирича було розпочато українсько-польську співпрацю, а згодом створено експедицію, що успішно функціонує до тепер [20, с. 151]. Сьогодні вчений натхненний творчим ентузіазмом продовжує збагачувати українську археологічну науку своїми цікавими і ґрунтовними дослідженнями у галузі княжого періоду.

Одним із дослідників пізнього середньовіччя був Михайло Рожко (1939-2004). У двадцять три роки майбутній науковець вступив до Львівського державного інституту прикладного і декоративного мистецтва на факультет художньої кераміки. В 1969-1979 рр. працював асистентом кафедри архітектури львівського сільськогосподарського інституту, де викладав рисунок і скульптуру. В цей період М.Рожко починає досліджувати народні житла і давні шляхи на території Прикарпаття і Карпат у X–XIV ст. У 1969-1970 рр. дослідник вперше відвідав скелі Урича – маловідому на той час пам'ятку Тустань [21, с. 9]. У 1971 р. учений розпочинає дослідження цієї фортеці. В 1973 р. виступав з цією проблематикою у Ленінградському відділі Інституту археології АН СРСР. Вже з 1975 р. розпочав працю над кандидатською дисертацією: “Фортеця Тустань і її місто в історії воєнного зодчества південно-західної Русі” під керівництвом доктора історичних наук П.Раппопорта. В 1979 р. М. Рожко став науковим співробітником Інституту суспільних наук АН УРСР, довголітнім керівником експедиції [22, с. 55–56]. Польові роботи проводились з 1978 по 1989 роки. Спочатку експедиція діяла як загін Львівської обласної археологічної експедиції, а з 1982 р. на підставі рішення Президії АН УРСР як окрема Карпатська архітектурно-археологічна експедиція Інституту суспільних наук АН УРСР (тепер Інститут українознавства імені І.Крип'якевича НАН України – А.О.) [23, с. 8]. Велику допомогу у вивченні питань фортифікації надавали А.Кірпічников, А.Назаренко. В результаті довготривалих досліджень М.Рожко датує виникнення перших оборонних споруд Тустані IX ст., а кінцеву фазу дерев'яної забудови – XIII ст. (час побудови кам'яної стіни – А.О.) [23, с. 210]. Саме завдяки зусиллям М.Рожка наскельна фортеця Тустань в селі Урич Сколівського району Львівської області увійшла до державного реєстру пам'яток України [22, с. 15].

Значний внесок у вивчення давньоруського періоду здійснила Гупало Віра Діонізівна. Вона народилася у 1958 р. у Львові. У 1976-1981 рр. навчалася на історичного факультету Львівського університету. У 1981 р. науковий співробітником Львівського історичного музею. Працювала начальником Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею. Проводила дослідження давньоруських курганних могильників X–XI ст. і XII–XIII ст. біля села Берестяне Ківерцівського району Волинської області. З 1986 пов'язує своє життя з Інститутом суспільних наук. Аспірант у 1986-1989 рр., згодом працює на посаді молодшого, старшого наукового співробітника Інституту суспільних наук. Брала участь в археологічних розвідках по території Самбірського району Львівської області. У 1985-86 рр. учасник Звенигородської археологічної експедиції під керівництвом І.Свешнікова [24, с. 5-6]. Сьогодні продовжує вивчати пам'ятки доби Київської Русі та раннього середньовіччя (Підборецький монастир та Бернардинський костел, що на Рівненщині) [3, с. 190].

Не меншої уваги заслуговує діяльність Юрія Лукомського. Він народився 1961 р. в Івано-Франківську. У 1978-1984 навчався на архітектурному факультеті Львівської політехніки. З 1983 р. працює на посаді

інженера-архітектора Інституту суспільних наук [25, с.2]. Брав участь в архітектурно-археологічних дослідженнях Тустані, Бубнища, Розгірча, Лаврова, Львова, Жовкви. Однак, провідним дослідженням Юрія Володимировича є Княжий Галич. Дослідник у 1981 р. очолював архітектурний загін Галицької археологічної експедиції. Самостійно досліджував рештки церков літописного Галича. До них відносимо: Кирилівську, Благовіщенську, Іванівську, Воскресенську, Пантелеймонівську, Богородичну, а також Старостинський замок у Галичі. Як бачимо архітектурні дослідження столиці Галицько-Волинського князівства дозволяють відтворити вигляд міста періоду Княжої Русі.

Одним з учнів І. Свешнікова був Олександр Овчинніков (1962-1995). Тривалий час він працював науковим співробітником Звенигородської археологічної експедиції, спеціалізувався на вивченні археологічних пам'яток давньоруського часу. Він написав кілька публікацій про літописний Пліснеськ, Судову Вишню. Чи не найбільше дослідник цікавився ювелірною справою доби середньовіччя, працював над дисертацією на тему: "Ювелірне виробництво Давнього Галича". У 1991 р. досліджував городище "Святовитове поле" у Львові. Від свого вчителя І.Свешнікова перейняв знання у галузі реставрації археологічних предметів [26, с. 57]. Колеги О.Овчиннікова пам'ятають його як талановиту людину з оригінальними підходами до вирішення наукових проблем.

Дослідником вже згаданого нами Галича була Олена Джеджора. Народилася у 1960 році у Львові. У 1985 р. закінчила історичний факультет Львівського університету. Науковий співробітник Інституту суспільних наук з 1987 р. Наприкінці 80-х рр. минулого століття Олена Володимирівна очолила рятівний загін Давнього Галича. Завдяки діяльності останнього було виявлено комплекс житлових та господарських об'єктів Х-ХІІ. До початку 90-х рр. ХХ ст. О. Джеджора вивчала розвиток топографічної структури давньоруського Галича [27, с.70].

Дослідником давньоруської доби є Орест Корчинський. Народився у Львові в 1952 р. в родині службовців. В 1972–1977 рр. був студентом історичного факультету Львівського університету. У 1978 р. зарахований на посаду наукового співробітника Львівського історичного музею. З 1980 по 1992 працював в Інституті суспільних наук [28, с. 131]. В 1997 р. захистив кандидатську дисертацію на тему: "Давньоруські городища у верхів'ях Подністров'я в ІХ-ХІV ст." Йому належить дослідження низки городищ давньоруського часу. Серед них виділяються Жидачів та Стільсько Львівської області.

Вивчення давньоруського села займається Василь Оприск. Народився у 1950 р. в с. Гонятичі Миколаївського району Львівської області. Закінчив історичний факультет у 1972 р. В 1974-77 рр. аспірант відділу археології Інституту суспільних наук. З 1977 р. працює тут науковим співробітником.

Таким чином, вивчення давньоруського періоду упродовж тривалого часу було одним із провідних напрямів наукових досліджень відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР. Підтвердження цієї тези знаходимо в існуванні чотирьох археологічних експедицій – Галицької, Звенигородської, Карпатської та Верхньо-Дністрянської, які збагатили вітчизняну історію і культуру новими цікавими фактами та матеріалами (була детальніше вивчена матеріальна і духовна культура а також фортифікаційна система княжого часу). Дослідники відділу археології Інституту суспільних наук АН УРСР відкрили

значний пласт невідомих сторінок історії та дали відповідь на низку історичних питань княжої доби. На давньоруську тематику були захищені дисертаційні дослідження: О.Ратича, В.Шолом'янцев-Терський, В.Ауліха, В.Гупало, О.Корчинського. Завдяки науковій діяльності працівників Інституту суспільних наук світ побачили: монографія — О. Ратича "Древньоруські археологічні пам'ятки на території Західних областей УРСР", невелике дослідження І. Свешнікова "Звенигород" та співавторське видання "Археологічні пам'ятки Прикарпаття і Волині ранньослов'янського та давньоруського часу".

Список використаної літератури:

1. Ситник О. С. Археологічна наука у Львові. Перша половина ХХ століття. Львів–Жешів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України; Інститут археології Жешівського університету (РП). – Львів: Жешів, 2012. – 365 с.
2. Інститут суспільних наук / Академія Наук Української РСР. – Львів, 1990. – 5 с.
3. Ісаєвич Я. Микитів Б. Інститут суспільних наук – Інститут Українознавства. Етапи історії. Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. Наукова діяльність, структура, працівники. – Львів: Інститут українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України, 2001. – 336 с.
4. Смішко М. Археологічні дослідження в Західних областях України за роки радянської влади.// Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип.2. – 1959. – С. 5-28.
5. Особова справа Олексія Ратича// Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, м.Львів. Ф.251. Оп.30/с., арк.57–93.
6. Петегірич В. Олексій Ратич – дослідник пам'яток княжої доби Прикарпаття і Волині //МДАПВ. Вип.10, 2006. – С. 11–16.

-
7. Ратич О. Древньоруські археологічні пам'ятки на території Західних областей УРСР. – Київ: Академія Наук Української РСР, 1957. – 95 с.
 8. Зарубій Е. Історія відділу археології Львівського історичного музею // Наукові записки. Львівський історичний музей. – Київ: Лазурит поліграф, 2009. – Вип. 13. – С. 152-172.
 9. Терський С. Володимир Шолом'янець-Терський та археологія Заходу України // Постаті української археології. МДАПВ. Вип.7. – Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1998. – С. 56–58.
 10. Гупало В. Ігор Кирилович Свешніков: віхи життєпису// МДАПВ. Вип.9. Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2005. – С. 7–9.
 11. Мацкевий Л. Багатогранність таланту І. Свешнікова // Постаті української археології. МДАПВ. Вип.7. – Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1998. – С. 53–55.
 12. Особова справа І.Свешнікова // Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Спр.38, арк. 23–193.
 13. Захарук Ю. Слов'янське поселення біля с. Ріпнів.// Археологічні пам'ятки УРСР.Т.V. – Київ, 1955. – 191 с. – С. 40-46.
 14. Ауліх В. В. Звіт про роботу Галицької археологічної експедиції Інституту суспільних наук АН УРСР та Івано-Франківського музею в 1969 р.// Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. – Львів, 1969. – 43 арк.
 15. Петегрич В. Внесок Вітольда Ауліха у дослідження Княжого Галича // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип. 14. – Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 2010. – С. 11-15.
 16. Петегрич В., Оприск В. Життєвий шлях і наукова творчість Вітольда Ауліха // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. Вип.7. – Львів: Ін-т українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, 1998. – С. 40-46.
 17. Особова справа Р. Багрія // Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Спр.3, арк.41–113.
 18. Романова Д. Археологічні дослідження Романа Багрія на теренах Львова і Львівщини // МДАПВ. Вип.8. Давнє населення Заходу України: екологія, історія, культура, 2002. – С. 44-47.
 19. Особова справа В.Петегрича//Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів.- Спр.688, арк.2.
 20. Археолог княжої доби.// Інформаційний бюлетень, 2009. – С. 150-153.
 21. Лукомський Ю. Життєпис Михайла Рожка / Фортеця, Львів: Камула, 2009. Кн. 1. – С. 8–14.
 22. Особова справа М. Рожка. Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Львів. – Спр. 37, арк. 53–131.
 23. Рожко М. Тустань. Давньоруська наскальна фортеця. – Київ: Наукова думка, 1996. – 220 с.
 24. Особова справа В.Гупало // Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, м.Львів. спр.347. арк. 5-23.
 25. Особова справа Ю.Лукомського // Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України, м.Львів. спр.723. арк. 2-23.
 26. Мацкевий Л., Лукомський Ю. Пам'яті Олександра Овчиннікова // МДАПВ. Вип. 8. Давнє населення Заходу України: екологія, історія, культура, 2002. – С. 177–179.
 27. Особова справа О. Джеджори// Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, м.Львів. арк. 24-79.
 28. Особова справа Ореста Корчинського // Науковий архів відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. Спр. 21. арк. 126–173.

КРУГЛІ БЛЯХИ З РОЗКОПОК ГУБИНСЬКОГО ГОРОДИЩА, ЯК ДЖЕРЕЛО ВИВЧЕННЯ ДАВНЬОРУСЬКОЇ КІНСЬКОЇ ВУЗДЕЧКИ ЗА МАТЕРІАЛАМИ РОЗКОПОК ГУБИНСЬКОГО ГОРОДИЩА XII–XIII ст.

У повідомленні охарактеризовано круглі бляхи з розкопок Південно–Західного укріплення Губинського городища, як складових частин кінської давньоруської вуздечки.

Ключові слова: городища, розкопки, бляха, кінська вуздечка.

Пам'ятка, на якій у 2009 проведено розкопки, – це давньоруське городище літописного міста Губин XII–XIII ст., руїни якого збереглися на південному краю села з одноіменною назвою у Старокостянтинівському районі Хмельницької області. Історичний центр, зокрема, побудований на мисовидному виступі берега річки Случ (а не лівого, за В.Б.Антоновичем) [1, с. 26], при впадінні у неї р. Ладижки в урочищі Замок.

Укріплена частина літописного Губина, або городище, площею 4,6 га без валів і ровів, має чотирьохдольне планування. Це Північна, Південна, Південно-Західна, Південно-Східна площадки [3, с. 15]. Впродовж 1997–2006 рр. археологічні дослідження Губинського городища здійснювались на території Північної ділянки під керівництвом професора І. С. Винокура.

У 2006 польовому сезоні, археологічні роботи розпочаті Винокуром І. С. продовжив професор кафедри історії України В.І. Якубовський, який припинив розкопки в північній частині пам'ятки, перенаціливши їх на інші структурні частини історичного центра міста Губина та на прилеглу до Губина сільськогосподарську вотчину [7, с. 259].

Зокрема, у 2009 сезоні проведено широкомасштабні археологічні дослідження під керівництвом В. І. Якубовського на території Південно–Західної укріпленої частини середньовічного міста Губина. Територія Південно–Західної площадки невеличка (0,02 га). Згідно з даними досліджень В. Якубовського, територія цього укріплення навколо обмежена невисоким однорядним валом довжиною 70 м. Це укріплення зафіксовано у східній частині, про що засвідчує розрив валу шириною 12 м [7, с. 260]. На думку дослідників, на території вказаного місця – укріплення могли бути споруджені феодальний терем – двір, або дозорна башта для спостережень [3, с. 16].

В ході робіт на розкопі 2009 польового сезону відкрито руїни одного житлового комплексу і спалені рештки воєнно-господарських клітей з матеріалами XII–XIII ст.

Речовий матеріал, виявлений на вказаній ділянці, представлений значною кількістю уламків давньоруської кераміки (**рис. 1**), знахідками християнського культу різноманітними прикрасами, фрагментами і цілими фракціями ротацийних жорнових каменів тощо.

У числі відкритого багаточисленного інвентаря увагу привертають знахідки спорядження вершника і коня.

У цьому повідомленні, яке складає об'єкт дослідження, детальніше зупинюся на знахідці круглих блях, як джерела вивчення кінської вуздечки¹ [2, с. 78–79].

У час дослідження бляхи було знайдено у верхній частині житла № 14 з'єднаною парою. Вони однакові за розмірами, але зображення демонструють різні (**рис 2**). Опис їх подаємо нижче.

Зразок 1. Являє собою тонку бронзову пластину діаметром 7 см, з ледь помітною опуклістю в центрі. Тут же в центрі із внутрішньої сторони наявна петля і отвір діаметром 4 мм.

Внутрішня сторона гладка, зовнішня утримує зображення 8-кутової зірки, виконаної у техніці лиття невисокого рельєфу. Біля краю знаходиться ще один невеличкий отвір ($d = 2$ мм).

Зразок 2. Вона подібна до попередньої, діаметр її 6,7 см, товщина від краю до центру 2–5 мм. Діаметр центрального отвору – 3 мм, а того що знаходиться біля

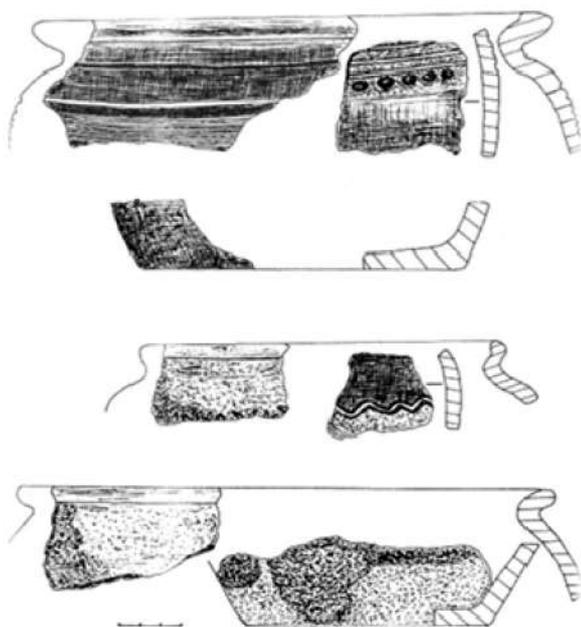

Рис. 1. Давньоруська кераміка XII–XIII ст.

¹ Приношу щирю подяку дослідникові В.І.Якубовському за дозвіл увести у науковий обіг знахідки блях.

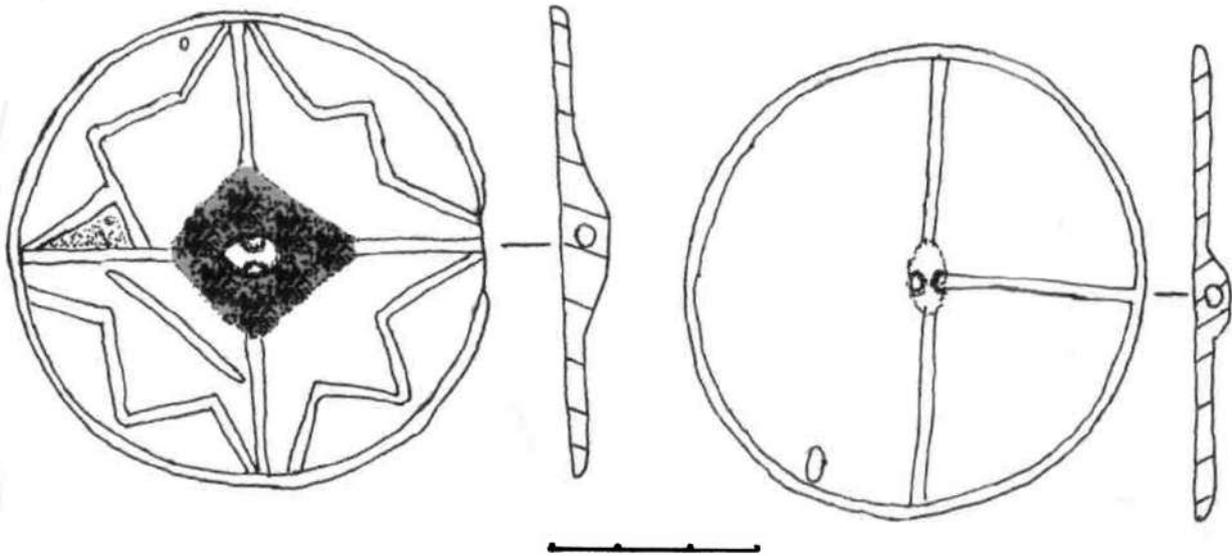

Рис. 2. Круглі бляхи з Губинського городища. Знахідки 2009 р.

краю (4 мм). Внутрішня сторона гладка, на зовнішній зображено три промені, виконанні у техніці лиття також невисокого рельєфу. Можна сказати, що орнамент не доопрацьований.

Стосовно призначення і розміщення блях немає інформації. На нашу думку, їх чіпляли на шорах, тих коней, які були наровисті і боялися зовнішніх впливів з боку. Шори відігравали блокуючу роль кінь дивився тільки вперед [6, с. 41]. Отже, проведені дослідження дозволяють говорити про те, що виявлені круглі бляхи спорядження верхового коня є своєрідними хронологічними і етнокультурними індикаторами.

Отримані відомості дозволяють також відновити зовнішній вигляд нарядного коня, звернутися до питання реконструкції давньоруської вуздечки (рис. 3).

За класифікацією, розробленою дослідником А. Н. Кирпичниковим аналогічні круглі бляхи, знайдені в Стародавньому Києві, а також в інших населених пунктах Русі належать до четвертої групи блях XII-XIII ст., пов'язаних з кінською вуздечкою [5, с. 44].

Ці вуздечкові вироби та знахідки: шпори, наконечника піки і вудила дозволяють відповісти лише на одне із питань – озброєння і спорядження воїна – дружинника, але, навіть, цей невеликий опис знахідок вже зараз дозволяє зазначити, що воєнно-технічний прогрес, який був властивий Давньоруській державі XII-XIII ст., природно не обминув стороною і Болохівське м. Губин.

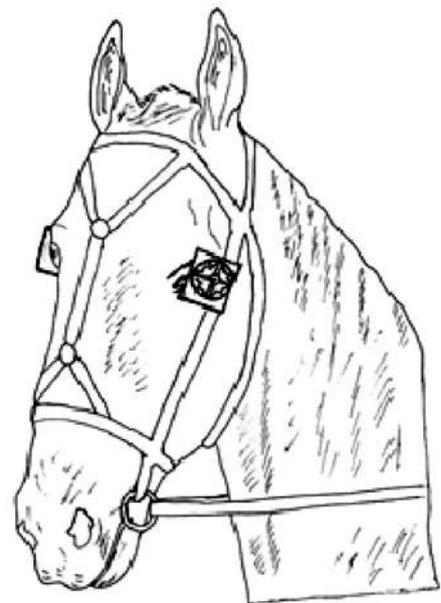

Рис. 3. Реконструкція давньоруської вуздечки

Список використаних джерел та літератури:

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волынской губернии. / В. Б. Антонович // Труды XI Археологического съезда в Киеве. – М.: Наука, 1901. – Т. 1. – С. 1-132.
2. Арциховский А.В. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1952 г.). М.: Из-во Акад. Наук СССР, 1954. – 186 с. Автор пишет, что оголовье донныне означает в диалектах «узда».
3. Винокур І.С., Журко О.І., Мегей В.П., Якубовський В.І. Літописний Губин XII–XIII ст. Болохівська земля: за матеріалами археол. дослідж. 1997-2003 рр.: До 800-річчя Губина / І. С. Винокур, О. І. Журко В. П. Мегей, В. І. Якубовський. – Київ, Кам'янець-Подільський, Хмельницький, Старокостянтинів, 2004. – 208 с.
4. Кирпичников А. Н. Снаряжение всадника и верхового коня на Руси IX-XIII вв. / А. Н. Кирпичников. Л., 1973. – 140 с.
5. Кирпичников А.Н., Черненко Е.В. Конское боевое наголовье первой половины XIII в. из Южной Киевщины / А. Н. Кирпичников Е. В. Черненко. – В кн.6 Славяне и Русь. М.: Наука, 1968. – 112 с.
6. Шиготарова Т. Г. Морфология и классификационные признаки блях раннесредневекового конского снаряжения / Т. Г. Шиготарова // Материалы XXXVIII международной научной студенческой конференции «Студент и научно-технический прогресс». История. Новосибирск. 2000. – С. 41-42.

7. Якубовський В. І. Дослідження городища давньоруського м. Губин (XII-XIII ст.) та його найближчої сільськогосподарської округи / В. І. Якубовський // Археологічні студії / інституту археології НАН України, Буковинський центр археологічних досліджень при Чернівецькому національному університеті імені Юрія Федьковича. – Київ – Чернівці: Зелена Буковина, 2010. – Вип. 4. – 364 с. – С. 259-261.

Богдан Гринчишин

науковий співробітник

Історико-краєзнавчого музею м. Винники

АРХЕОЛОГІЧНІ МАТЕРІАЛИ ЯК ВАЖЛИВЕ ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ КОМПЛЕКСУ ОЗБРОЄННЯ ДАВНЬОУКРАЇНСЬКОГО ВОЇНА XII–XIV ст.

З'ясовано важливу роль археологічних матеріалів для встановлення особливостей озброєння давньоукраїнських воїнів, основна увага приділена аналізу типів мечів та піхов, знайдених на теренах колишньої Галицько-Волинської держави XII-XIV ст.

Ключові слова: середньовічне озброєння, клинкова зброя, меч, піхви меча, Галицько-Волинська держава.

Комплекс озброєння давньоукраїнського воїна можна встановити тільки використовуючи всі можливі джерела, що містять інформацію про елементи військового озброєння та спорядження, а саме: писемні, іконографічні та археологічні. Серед писемних джерел насамперед виділяються літописи (давньоруські літописні зводи „Лаврентіївський літопис”, „Іпатіївський літопис”, „Галицько-Волинський літопис” тощо), однак відповідну інформацію містять також і хроніки, зокрема польські та пруські, грамоти тощо. Іконографічні джерела представлені насамперед мініатюрами з Радзивілівського рукопису, творами живопису, пластиною, пам'ятками зодчества. Найціннішими є археологічні джерела, які представляють для вивчення дійсні зразки зброї, що дає можливість найбільш переконливо відтворити комплекс озброєння середньовічного воїна. „Серйозним недоліком існуючих досліджень з військової історії доби середньовіччя є слабе залучення археологічних джерел” [30; с. 22]. Праці А. Кірпічнікова [9; 10; 11] і до сьогодні залишаються важливими для розгляду озброєння часів Київської Русі саме тому, що вони створені на основі детального аналізу значної кількості археологічних знахідок. Однак, зокрема, його класифікації мечів [9] бракує аналізу клинків, форми та пропорцій цього виду зброї загалом, до того ж обмеженість розгляду матеріалу (і територіально, і хронологічно) звужує використання цієї типології іншими дослідниками. Як слушно зауважує білоруський дослідник Ю. Бохан, „обмеживши коло своїх наукових зацікавлень XIII ст., славетний російський дослідник звужує хронологічні рамки побутування окремих речей, результатом чого стало неточне датування низки екземплярів з території Великого князівства Литовського, яка в пізньому середньовіччі мала виразні самобутні риси порівняно з Східною Руссю” [1; с. 8]. Спробу вийти за рамки XIII ст. зробив А. Кірпічніков у праці „Військова справа на Русі в XIII–XIV ст.” [8], однак тільки описав декілька мечів, не даючи їхньої типології.

Без серйозного комплексного аналізу археологічних матеріалів з теренів Галицько-Волинської держави та її суміжних територій не можна аргументовано довести, яка була система озброєння давньоукраїнських воїнів, з'ясувати, які види й типи зброї та захисних обладунків використовувалися на досліджуваних теренах. Разом з тим необхідно обов'язково враховувати всі проблеми, пов'язані з аналізом та інтерпретацією знайденого археологічного матеріалу. Зокрема, йдеться про те, що досить часто знахідки зброї є без археологічного контексту, що утруднює насамперед їх датування, вони нерідко є в поганому стані збереження, особливо це стосується таких елементів, що виготовлені з матеріалів, які швидко псуються. Так само є проблемою і визначення належності певної зброї та захисних обладунків відповідним групам військ, адже на території сучасної України в XII–XIV ст. стикалися різні військово-політичні сили, та й саме давньоруське військо було неоднорідне, адже складалося з власне дружинників, війська бояр, міського і сільського ополчення, крім того, були ще й найманці. Саме тому необхідний, як уже зазначалося вище, комплексний аналіз усіх джерел. І особливу цінність у цьому випадку мають знахідки зброї в археологічному контексті, особливо в закритих археологічних комплексах.

На досліджуваній нами території виявлено всі різновиди зброї ближнього бою: мечі, шаблі, кинджали, бойові ножі, булави, списи, сокири, кистені. Також знайдено багато вістер стріл луків, арбалетів як зброї дальнього бою, деталі сагайдаків, остроги, елементи захисного обладунку та спорядження вершника і бойового коня. Одним з головних чинників розвитку озброєння можна вважати характер озброєння та військово-тактику супротивника. Тому процес розвитку озброєння на теренах Галицько-Волинської держави був складним і багатоманітним, пов'язаним і зі східною, і зі західною військовою традиціями, що і привело до

виготовлення оригінального і неповторного за своїми властивостями й особливостями цілого комплексу бойових засобів. Різновиди озброєння залежали від роду військ та воєнних завдань, які висувалися в конкретних умовах. Саме тому використовувалися меч і шабля, кольчуга і панцир, спис і сулиця, лук і арбалет. Для боротьби з броньованими суперниками, при захисті фортець ефективними були арбалети (про що свідчать і відповідні археологічні знахідки [20; 25; 26]), у той же час для нападників ефективнішим був лук, який давав можливість вести майже безперервну стрільбу по обложених [2; с. 168].

У сучасних дослідженнях озброєння війська Галицько-Волинської держави особливо наголошується на тому, що воно цілком узгоджується з рицарською західноєвропейською традицією, “мілітарною технологією” [4; 5], для якої типовою зброєю є меч. Тому зупинимося детальніше саме на археологічних знахідках цього виду клинкової зброї.

Для введення знайдених на теренах України мечів у загальноєвропейський контекст доцільно використовувати типологію Е. Окшотта (рис. 1) [18; 19; 45], застосування якої дає можливість з’ясувати спільні тенденції розвитку цього виду клинкової зброї у всій Європі і разом з тим простежити особливості застосування мечів на окремо взятих територіях. Це засвідчують, наприклад, дослідження польських [35; 36; 44] та білоруських [1; 21] вчених.

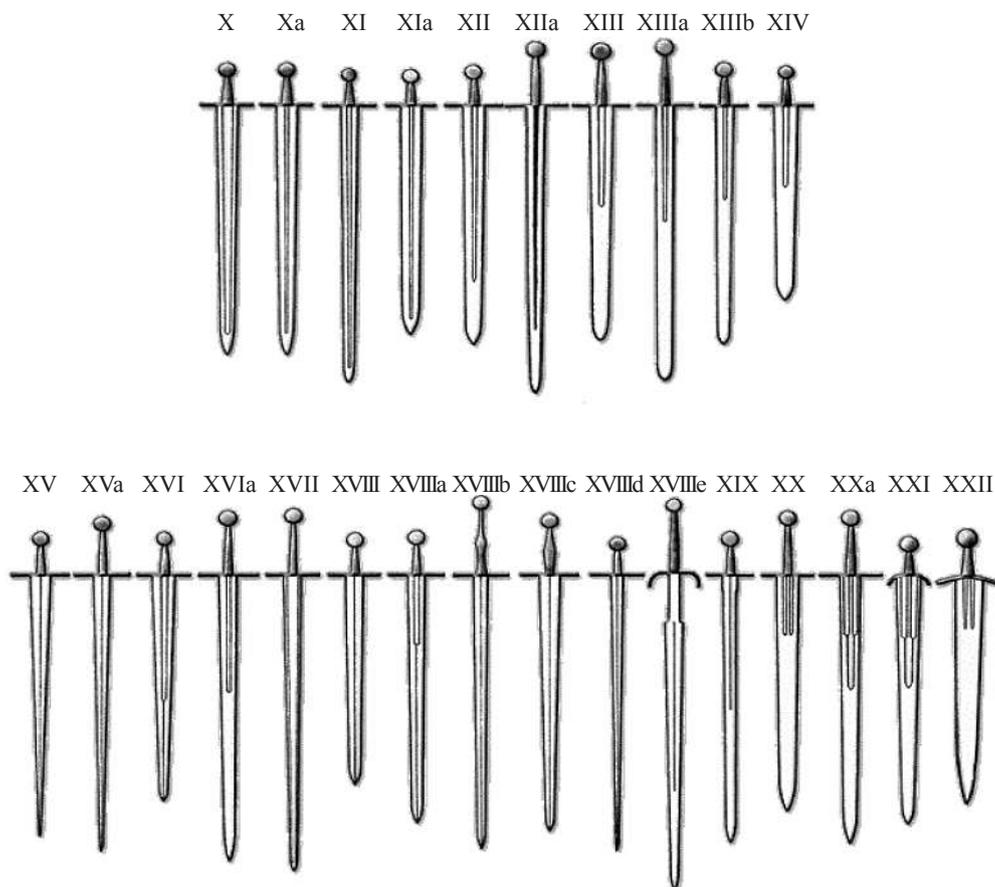

Рис. 1. Типологія мечів (за Е. Окшоттом)

Типологія Е. Окшотта зручна для використання і є “функціональною” [35; S. 26]. Його типологія зручна тим, що окремо виділяються типи клинків, верхів’я і хрестовини. Така роздільна класифікація є важливою з декількох причин. Насамперед треба відзначити те, що зв’язок клинка меча з гардою і верхів’ям не є нероздільним, тобто до старого клинка могли допасовувати новий ефес, часто навіть під впливом моди. Прикладом може слугувати поясний меч, що зберігається в ЛІМ (№ інв. З-1223). Клинок типу XIV датується кінцем XIII – поч. XIV ст., він є клиноподібний у плані, двосічний, з долом, позначений клеймом. Хрестовина з восьмигранними потовщеними закінченнями кільйонів. У той же час, очевидно, ефес був зроблений новий – датується II пол. XIV – I пол. XV ст. і належить до типу I 10. Головка дископодібна, зрізана у восьмигранну форму. Гриф зроблений з двох дерев’яних пластинок, обтягнутих шкірою, рубчастий по горизонталі.

Зручна класифікація англійського зброєзнавця і тому, що можна визначити тип тільки окремо знайденого верхів’я, хрестовини чи клинка, а це значно збільшує джерельну базу порівняно з тим, як визначаються типи мечів за А. Кірпічніковим та іншими дослідниками. Різні типи гард та клинків могли бути на різних територіях, а це дає можливість доповнювати класифікацію Е. Окшотта, що, наприклад, здійснив М. Глосек

[35] на основі знахідок з теренів Центральної Європи, які Е. Окшотт враховував менше. Перед українськими дослідниками стоїть завдання, використовуючи типологію англійського дослідника, покласифікувати всі мечі з території України відповідного періоду, виявивши спільні і відмінні форми, що дасть можливість показати особливості використання цього виду клинкової зброї на давньоукраїнських землях у XI–XV ст.

На основі аналізу археологічних знахідок мечів з досліджуваних теренів встановлено, що у XII – XIV ст. на території історичних галицько-волинських земель використовувалися ті ж самі основні типи мечів, що і загалом в Європі, особливо спільні риси простежуються із Центральною Європою. Зокрема, як і на теренах Польщі і взагалі Центральної Європи, переважають знахідки мечів типів XIIIa і XVIa. Мечі типу XIIIa є характерними для XIII–XIV ст., знайдені в Жешові-Старомісті [35; s. 162; poz. 308], у ріці Ропі біля Сколишини на Прикарпатті [35; s. 163; poz. 312], а також в Тарнові під час ремонту ратуші [34; s. 153, 151; tabl. VII:2], у Городку над Бугом [35; s. 156-157; Poz. 247]. Меч цього типу зберігається у фондах ЛІМ (№ інв. 3-3374). На п'яти клинка з обох боків ідентичні клейма, а в нижній частині на лезі ряд зарубок на рівномірних відстанях одна від другої. Хрестовина типу II чотиригранна, з краплевидними закінченнями. Хвостовик позначений клеймом. Голівка належить до типу T і є восьмигранною, у вигляді вази з кришкою.

Певну своєрідність, порівняно з нашими західними сусідами, становить більша кількість знахідок мечів типів XVa і XX i, навпаки, менша – XI, XII, XVII, XVIIIa. На сьогодні виявлено поодинокі екземпляри мечів типів XIV, XV, XVI, XVIII, XVIIId. Найбільше знахідок мечів датується XIV ст., що також узгоджується із центральноевропейським контекстом.

Важливими є знахідки в археологічному контексті, адже вони дають можливість уточнювати датування певних типів зброї. Як приклад наведемо руків'я меча типу VI за А. Кірпічніковим і типу I (головки) за Е. Окшоттом з Новоугрузького (Волинь), знайденому в 1996 році в культурному шарі городища під час розкопок Ю. Мазурика, С. Панишка і О. Остап'юка на терені літописного Угровська [43; s. 175, 179, 181-182; Rys.5:4; 16]. Воно має дископодібне верхів'я і датується на основі археологічного контексту XIII ст. (на думку Р. Лівоха, близько половини XIII ст.) [41; s. 46]. Самі ж мечі такого типу були поширеними довгий час – від XII – до XV ст.

За А. Кірпічніковим [9] типи мечів встановлюються тільки до середини XIII ст. Виявлено, що в цей період на означеному терені були типи I (головка меча з Крилоса [13; С. 33,38; Рис. 15:1], елец із Зеленчого на Тернопільщині [3; с. 246-247; рис. 1:2], Городища та Вербични на Волині [9; № кат. 5, 6, 7]), II (з Коденя (південне Підляшшя) [14; рис. 41:2], Городища поблизу Шепетівки (Волинь) [9; с. 50]), IV (з Грудка Надбужного і Сонсядки на Холмщині [14; с. 260-261; рис. 41:3-4], Городища біля Шепетівки, Володимира-Волинського [14; с. 259], Садова [15; рис. 28:7]), V (з Жидачева [12; с. 278; рис. 7]), VI (з Городища на Хмельниччині [9; № кат. 36, 37, 38], Белза [24; табл. X:4; 14; с. 260-261; рис. 41:5]). Використання

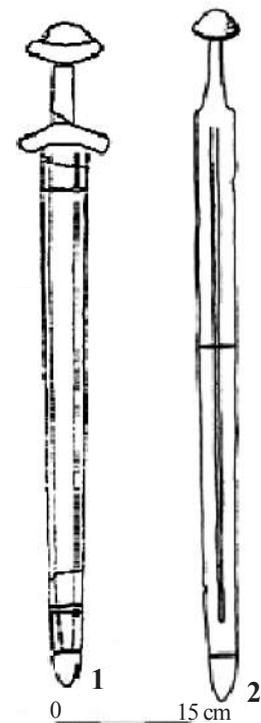

Рис. 2. Мечі з Дорогобужа (за Р. Лівохом)

типології А. Кірпічнікова дає можливість порівняти особливості використання мечів з іншими давньоруськими територіями. Таке порівняння виявило, що в цьому відношенні Галицько-Волинська держава не тільки не відставала від інших в освоєнні нових різновидів, а також часто була першою з тих, хто сприймав нові запозичення. Знайдені типи мечів засвідчують зв'язки цієї території із Західною Європою, країнами Балтії, Скандинавією. Характерними з цього погляду є мечі типу I, які польські [41; s. 46] та білоруські [22; с. 201-207] дослідники вважають прибалтійського походження, визначаючи їх як куршські. Основним аргументом на користь цієї думки служить характерне очкове оздоблення [41; s. 46]. Деякі з мечів належать до типів, які є прямим продовженням давніх традицій, зокрема це тип II. Для цих мечів характерним є бронзове руків'я, верхів'я якого розділене на три частини. Такі мечі датують XI – першою половиною XIII ст. (саме так за аналогіями визначає датування подібних мечів А. Кірпічніков [9; с. 53-54]). Меч з Дорогобужа (рис. 2) (зберігається в РКМ), знайдений в 1993 році у культурному шарі городища [23; с. 241; рис. 50], належить до типу IV за А. Кірпічніковим і типу XI B за Е. Окшоттом. Його руків'я (рис. 3) прикрашене рослинним орнаментом, нанесеним складною технікою. Хрестовина і верхів'я меча були інкрустовані сріблом. У дослідників не викликає сумніву датування цього меча та визначення його типу, попри відсутність хрестовини та зменшення на ¼ ширини головки. Цей меч відносять до XII–XIII ст., а до археологічного контексту потрапив близько I пол. XIII ст., адже саме так датують культурний шар, де він знайдений. Б. Прищепа та Ю. Нікольченко припускають, що до Дорогобужа цей меч був привезений, проте не висувають гіпотези щодо того, звідки цей імпорт [23; с. 70]. Р. Лівох, погоджуючись з цією думкою, доводить, що цей меч привезений з Західної Європи [41; S. 46]. Водночас ще один меч, який знайдений в Дорогобужі і датується половиною XI – початком XII століття, належить

до типу Z за Я. Петерсеном і А. Кірпічниковим і трактується як виріб місцевий [41; S. 46]. Треба вказати, що меч з Садова, який визначають як тип IV за А. Кірпічниковим, належить до типу X A3 за Е. Окшоттом [41; S. 54; № 16].

На досліджуваних теренах з'являється меч “у півтори руки”, який став органічним продовженням попередніх форм. Він давав можливість завдати сильнішого удару, що було важливо у зв'язку з розвитком захисного обладунку, який ставав дедалі важчим і масивнішим. Таким чином, простежується взаємозв'язок між розвитком наступальної зброї та захисного озброєння.

С. Терський зазначає, що у Белзі знайдено “два мечі цього типу: один з них належить до ранніх зразків рубежу XIII–XIV ст., інший – до кінця XIV ст.” [31; с. 151]. Дослідник пов'язує ці мечі з подіями середини XIV ст., зокрема з “облогою міста військами Людовіка Угорського у 1378 р. На належність одного з мечів українському бояринові вказує інкрустоване золотом клеймо у формі стилізованого порослого хреста – знаку, що був поширений на Галицько-Волинських землях з XIII ст. і може сприйматись як трансформований тризуб” [28; с. 519]. М. Глосек припускає, що різні знаки хрестів можуть бути знаками майстерень виробництва мечів і переважання мечів з певним типом знака хреста може свідчити про місцеве їх виробництво [35; S. 131-132].

Мечі “у півтори руки” типу XVIa за Е. Окшоттом особливо були поширені на досліджуваній території з другої половини XIV ст. аж до першої половини XV ст. Усі мечі цього типу розрізняються верхів'ями (головками) і хрестовинами: H₁6, H1, J тощо. Зокрема, до типу XVIa H₁6 належить меч, знайдений інженером Ю. Кричицьким у Белзі в 1943 році і подарований музеєві Наукового товариства ім. Т. Шевченка. Зараз зберігається в ЛІМ (№ інв. 3-1427), до якого надійшов у 1940-х рр. При п'яті з обох боків клинок позначений клеймом, ташованим латунню. Хрестовина чотиригранна, кільйони відігнуті донизу, на кінцях дещо розширені. Головка у вигляді плоского овального диску з потовщенням посередині. Датується меч II пол. XIV – I чвертю XV ст. До цього ж типу, але з певними видозмінами можна віднести і меч “у півтори руки” (ЛІМ, № інв. 3-1232), що датується 1300 – 1450 рр. (фото 1). Центр хрестовини ромбічний у плані, чотиригранний, кільйони круглі у перерізі, на кінцях потовщені. Хвостовик звужений до верхнього кінця, плоский. Головка є дископодібною, плоскою (тип G2 J3). До типу XVIa I₁12 належить меч завдовжки 116 см, виявлений в руслі р. Стир біля підніжжя давніх укріплень Лучеська. Зберігається у ВКМ (№ інв. Рч-

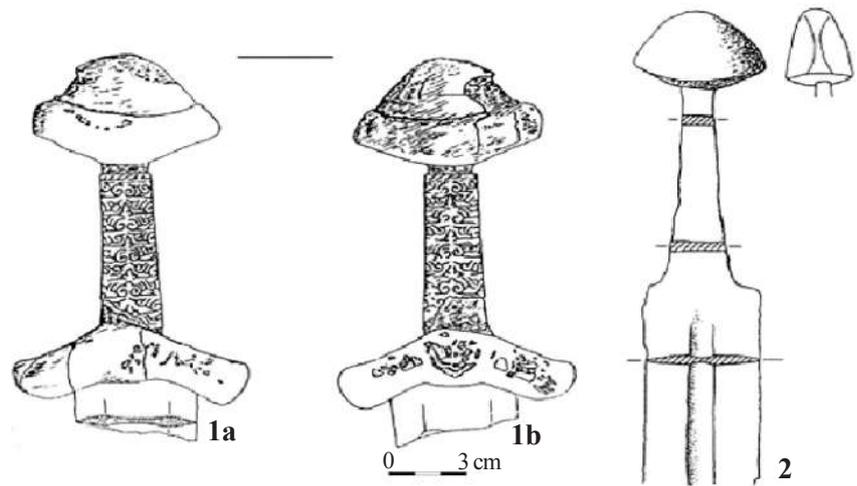

Рис. 3. Руків'я мечів з Дорогобужа (за Р. Лівахом)

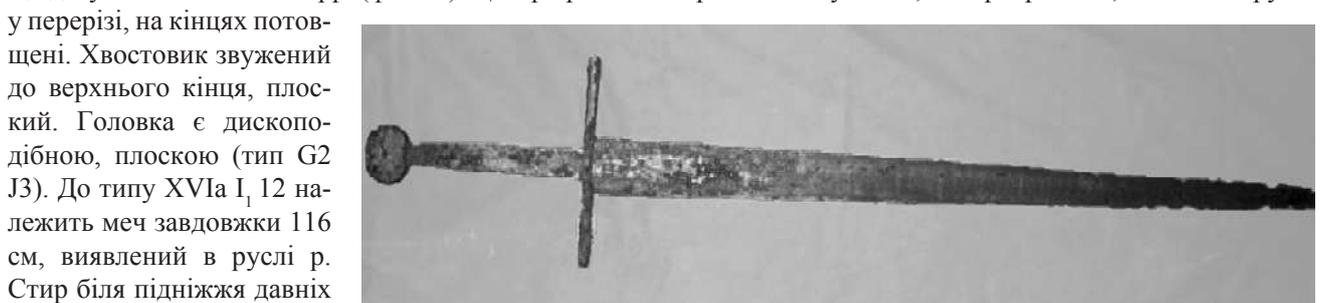

Фото 1. Меч 1300-1450 рр. (ЛІМ № 3-1232)

82). Верхів'я шестикутне з двома плоскими гудзями, по одному з кожного боку. Хрестовина плоска, хрестоподібна у перетині, з S-подібними кінцями, оздоблена горизонтальними паралельними заглибленими лініями [33; с. 172]. Ще один меч з того ж району, знайдений біля підніжжя давніх міських укріплень Лучеська під час упорядкування русел р. Стир та Глушенець у 1934 р., зберігається у ВКМ (№ інв. Рч-200), належить до типу XVIa T₄5. Виготовлений зі сталі високої якості. На лезі (за 18,4 см від руків'я) з обох боків є інкрустація золотом у вигляді шестикутної зірки, а трохи нижче – гіпотетично буква у вигляді петлі. Хрестовина проста, у перетині округла, трохи розширена в кінцях. Руків'я на півтори руки, плоске, ширше при п'яті. Верхів'я восьмигранне, має “пірамидальне завершення з приплюснутим малопомітним гудзом у середині” [33; с. 171]

У Західній Європі між 1275–1350 рр. найбільш поширеними були мечі колольно-рубальної дії у зв'язку із змінами захисного спорядження, зокрема із поширенням пластинчастого обладунку. Такої явної тенденції на досліджуваній території не простежується, що пов'язане із застосуванням кольчуги поруч з новішими типами захисного обладунку. Це явище характерне для всієї Центральної Європи. Слід також зауважити, що

разом з новими формами мечів співіснували старі, адже меч належав до зброї довгого вжитку, передавався у спадок. Саме археологічні знахідки дають можливість зробити такий висновок. Зокрема, яскравим підтвердженням цього є знахідка меча в Плементях (Польща), яка датується поч. XV ст. і належить до XII типу за Е. Окшоттом, а побутування цього типу (тобто виробництво і найширше вживання) окреслюється межами 1170–1330 рр. [35; s. 30-31].

На деяких із знайдених мечів виявлені клейма та написи. Зокрема, увагу привертає клеймо у формі стилізованого порослого хреста на мечі з Белза, що може свідчити про місцеве його виробництво [28; с. 519]. На двох мечах є напис INGELRII, що свідчить про виробництво їх в надрейнських майстернях. Мечі з надрейнських майстерень були досить поширеними в Європі, в тому числі і в Центральній та Центрально-Східній. На сьогодні в Європі знайдено 37 мечів з написом INGELRII [42; S. 48]. Меч з таким написом зберігається і в ЛІМ (№ інв. 3-3528) [9; с. 55]. Належить до типу Х А3 за Е. Окшоттом. Датується II пол. XI–XII ст. Клинок цього меча звужений до вістря, двосічний, з глибоким двобічним долом по всій довжині, хрестовина пряма, чотиригранна, верхів'я лінзовидне. Такий самий напис має і меч із поховання воїна (можливо, із заможного боярського роду) в Городку над Бугом (червенське місто Волинь) [39; S. 92, 94; Табл. XI:1], датують XI–XIII ст. (Є. Кушнеж уточнює датування поховання як друга половина XII ст. – поч. XIII ст. [39; S. 95]) і зараховують до типу XI А 1а за Е. Окшоттом. Верхів'я лінзоподібне. У цього меча зламане вістря, що не дає можливості визначити повністю його довжину. Зламання меча перед покладанням до могили пов'язують із традицією такого ритуалу при смерті останнього представника роду за чоловічою лінією.

Декілька мечів типу XX зберігаються у ЛІМ. Один із них знайдений в долині річки Жовква (№ інв. 3-1219), до музею надійшов у 1940 р. з музею ім. Любомирських, якому був подарований графом А. Голуховським; ще один знайдений на Львівщині без точної вказівки місця, походження ще двох визначити ще важче. Однак недавно, у 2009 році, знайдений клинок меча типу XX при розкопках Буська (літописний Бужеськ) – керівник розкопок П. Довгань

Фото 2. Частина меча з Буська на час виявлення. (за П. Довганем і Т. Раком)

ник розкопок П. Довгань [6; с. 170-175]. Знайдений меч зберігся неповністю (відсутня хрестовина та частина клинка), помітно, що після втрати мечем бойових властивостей, він використовувався як сільськогосподарське знаряддя (фото 2). Має певні відмінності від клинків XX типу, зокрема дещо інше розташовані доли (фото 3). Однак це, швидше за все, зумовлено особистими уподобаннями майстра-виробника чи замовника цього меча, оскільки три обосічні доли досить часто зустрічаються на клинках і цього, і інших типів. Тип верхів'я Н за Е. Окшоттом (за М. Глосеком – Н₂). Найбільш популярними такі мечі були в період між 1360–1450 рр. Таким чином, датувати знайдений меч у Буську можна останніми десятиліттями XIV – першими десятиліттями XV ст. Це цілком узгоджується з датуванням гончарних посудин з найнижчих шарів заповнення підвалу [6; с. 173-175].

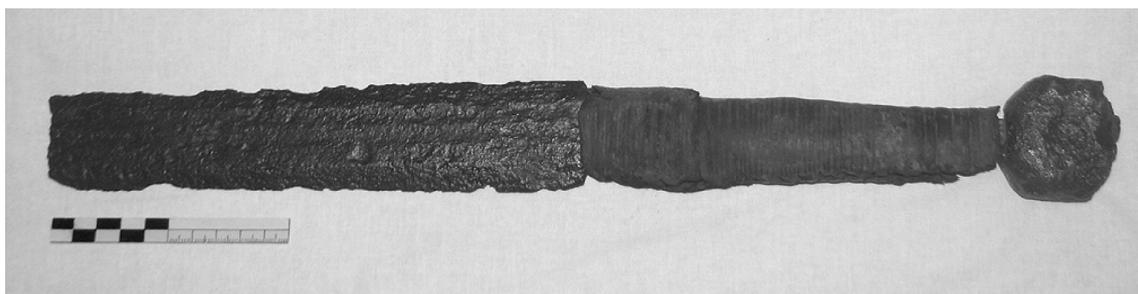

Фото 3. Частина меча з Буська після реставрації (за П. Довганем і Т. Раком)

Важливим матеріалом для археології та зброєзнавства є піхви мечів. На досліджуваній території виявлені піхви типу Va за В. Казакевічусом [38], які визначаються як балтійський імпорт (куршський), однак місцем їх виробництва може бути і Гомельська майстерня (сучасна Білорусь). Для них характерними є три виразні виступи у верхній частині, з яких центральний має вигляд стилізованого листа пальми або рідше хреста, а бічні виступи є у вигляді половини листа пальми або простими. Візерунок на цих наконечниках є рослинний або геометричний, однак дуже різноманітний. Цього типу наконечник піхви виявлено у Чермно-Колонії (літописний Червень) [37; S. 37-38]. У Дорогобужі знайдено наконечник піхви меча під час розкопок городища, в хаті № 15 [23; с. 102] (зберігається в РКМ). Він бронзовий, має хрестоподібний візерунок із звірятами і бічними виступами, оздоблений рельєфом з лозини і спіралі. Р. Лівох відносить цю піхву до типу Va за В. Казакевічусом і вважає її балтійським імпортом, найімовірніше куршським, де виготовлялися подібні вироби в XI–XIII ст. [41; S. 46]. До того ж самого типу відносять і наконечник піхви меча, знайдений у Луцьку [41; S. 46]. Датують ці знахідки першою половиною XIII століття. Припускають, що знайдений наконечник піхви з Луцька пов'язаний з розгромом у 1256 році руськими дружинами литовських загонів, які спустошували околиці Луцька [41; S. 48]. Слід відмітити, що існує цілком ймовірне припущення про виробництво таких піхов у Гомелі (сучасна Білорусь), де було відкрито закритий археологічний комплекс – середньовічну зброярську майстерню першої половини XIII ст. Учені припускають орієнтовну дату зруйнування цієї майстерні монголо-татарами – 1239 рік [17]. Польські вчені вважають, що названа версія про місце виробництва такого типу піхов є досить реальною, оскільки знахідки цього типу концентруються на відповідній території [37; S. 38].

Однак є такі типи піхов мечів, аналогів яким поки що не знайдено на інших теренах. Зокрема, це наконечник піхви зі Звенигорода на Тернопільщині [27; рис. 58:9] з U-подібним ажуровим окуттям [37; S. 38], який, безперечно, є місцевим виробом. У цьому ж Звенигороді знайдені ще одні нижні окуття піхов меча, які Р. Лівох умовно назвав U-подібними рамковими (цього ж типу і окуття піхов з Новоугрузького [43; Rys. 3:16]) [37; S. 38]. U-подібні рамкові нижні окуття меча схожі на знахідки з Городища на Хмельниччині, які описав А. Кірпи́чников [7; с. 31]. Що ж до U-подібного ажурового окуття, то воно не має відповідників ні на Русі, ні в сусідніх країнах [41; S. 48]. Ці наконечники піхов меча, безперечно, є місцевими виробами. За археологічним контекстом всі три окуття датуються першою половиною XIII ст., що цілком узгоджується з датуванням подібних 12 знахідок з Городища і одного зі Смоленщини [7; с. 30, 34].

Отже, археологічні знахідки є важливим джерелом вивчення озброєння давньоукраїнського воїна, проте необхідно подальше їх дослідження у комплексі з іншими джерелами, що дасть можливість показати специфіку озброєння різних військових загонів (зокрема, стрільців, списоносців), які були сформовані у процесі удосконалення тактики ведення бою з різними противниками, з'ясувати особливості озброєння найманців та вплив їх на озброєння місцевих воїнів, виявити еволюцію різних видів наступальної зброї та захисного озброєння на теренах України у середньовіччі.

Список використаних джерел та літератури:

1. Бохан Ю. М. Узбраенне войска ВКЛ другой паловы XIV – канца XVI ст. / Ю. М. Бохан. – Мінск, 2002. – 336 с.
2. Виолле-ле-Дюк Э. Крепости и осадные орудия. Средства ведения войны в Средние века / Пер. с англ. Е. В. Ламановой/ Э. Виолле-ле-Дюк. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – 255 с.
3. Власова Г. М. Бронзовые изделия XI – XIII вв. из села Зеленче / Г. М. Власова // Материалы по археологии Северного Причерноморья. – 1962. – Вып.4. – С. 246-259.
4. Гуцул В. Рицарі Данила Романовича. Рицарська зброя серед персонажів Галицько-Волинського літопису / В. Гуцул // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. – К., 2009. – Число 16. – С. 78-93.
5. Гуцул В.М. Рицарська мілітарна технологія в Києво-Руській та Польсько-Литовській державах: інструменти, концепції та практики збройної боротьби / В. М. Гуцул / Автореф. дис. кандидата істор. наук: 07.00.02: Всесвітня історія. – Київ, 2011. – 22 с.
6. Довгань П. М., Рак Т. О. Меч з городища літописного Бужська/ П. М. Довгань, Т. О. Рак // Вісник Інституту археології. – Вип. 5. – Львів: Видав. центр ЛНУ ім. І.Франка, 2010. – С. 170-175.
7. Кирпичников А. Н. Мечи из раскопок древнего Изяславля/ А. Н. Кирпичников // КСИА. – Вип. 144. – 1975. – С. 30-54.
8. Кирпичников А. Н. Военное дело на Руси в XIII – XV вв. /А. Н. Кирпичников – Л. : Наука, 1976.– 104 с.
9. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 1. Мечи и сабли IX – XIII вв. /А. Н. Кирпичников //Археология СССР. Свод археологических источников. Е1-36. – Москва, 1966. – 142 с.
10. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 2. Копия, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX–XIII вв. /А. Н. Кирпичников // Археология СССР. Свод археологических источников. Е 1 – 36. – Москва – Ленинград, 1966. – 186 с.

11. Кирпичников А. Н. Древнерусское оружие. Вып. 3. Доспех, комплекс боевых средств IX–XIII вв. / А. Н. Кирпичников // Археология СССР. Свод археологических источников. Е 1 – 36. – Москва – Ленинград, 1971. – 125 с.
12. Корчинський О. М. Зудеч (короткий підсумок археологічних досліджень) / О. М. Корчинський // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – 2007. – Вип. 11. – С. 264-280.
13. Кучера М. П. Древній Пліснеськ / П.М. Кучера// Археологічні пам'ятки УРСР. – Т. 12. – К., 1962. – С. 3-56.
14. Кучинко М. М. Історія населення Західної Волині, Холмщини та Підляшшя в X – XIV століттях / М. М. Кучинко. – Луцьк, 2009. – С. 257-278.
15. Кучинко М. М. Нариси стародавньої та середньовічної історії Волині (від палеоліту до середини XIV ст.) / М. М. Кучинко. – Луцьк, 1994. – 208 с.
16. Мазурик Ю., Остап'юк О. Археологічні дослідження літописного Угровська на Волині / Ю. Мазурик. О. Остап'юк // Замосько-Волинські музейні зошити. – Zamość, 2003. – Т. 1. – С. 45-60.
17. Макушников О., Лупиненко Ю. Новые данные о характере и производстве клинкового вооружения восточнославянского ратника конца XII – первой половины XIII в. (по материалам раскопок в Гомеле) / О. Макушников, Ю. Лупиненко // Гістарычна-археалагічны зборнік. – 2004. – № 19. – С. 204-217.
18. Окшотт Э. Археология оружия / Э. Окшотт. – М., 2006. – 398 с.
19. Окшотт Э. Меч в век рыцарства. Классификация, типология, описание / Пер. с англ. Л. М. Игоревского / Э. Окшотт. – М., 2007. – 176 с.
20. Пивоваров С., Федорук А. Археологічні дані про арбалетне озброєння на Буковині (за матеріалами розкопок городища в с. Зелена Липа) / С. Пивоваров, А. Федорук // Музейний щорічник. – Чернівці, 2003. – Вип 2. (24). – С. 85-93.
21. Плавінські М. А. Клінковая зброя X-XIII стст. на тэрыторыі Беларусі / М. А. Плавінскі – Мінск, 2006.
22. Плавінські М. Адзін з тыпаў сярэднявечных мечуў з тэрыторыі Беларусі// Гістарычны альманах. – Том 10. – Горадня, 2004. –С. 201-207.
23. Прищепя Б. А., Нікольченко Ю. М. Літописний Дорогобуж в період Київської Русі. До історії населення Західної Волині в X – XIII століттях / Б. А. Прищепя, Ю. М. Нікольченко. – Рівне, 1996. – 248с.
24. Ратич О. Древнеруські археологічні пам'ятки на території західних областей УРСР / О. Ратич. – Київ, 1957. – 96 с.
25. Рожко М. Зброя дальнього бою стародавньої Тустані / М. Рожко // Записки НТШ ім. Т. Шевченка. Праці Археологічної комісії. – Том ССXLIV. – Львів, 2002. – С. 287-311.
26. Рожко М. Ф. Карпатські фортеці доби Київської Русі / М. Ф.Рожко // Київська Русь: культура, традиції. – К., 1982. – С. 12-20.
27. Русанова И. П., Тимошук Б. А. Языческие святилища древних славян / И. П. Русанова, Б. А. Тимошук. – Москва, 1993. – 117 с.
28. Терський С. Боярство Волині X – XIV століть: походження, суспільна роль, персональний склад (за літописними та археологічними даними) / С. Терський // Записки НТШ. Праці Археологічної комісії. – Львів, 2007. – Т. ССLIII. – С. 545-562.
29. Терський С. В. Військова справа в Галицько-Волинській державі (археологічний аспект) / С. В. Терський // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. – № 571. – Львів, 2006. – С. 8-18.
30. Терський С. В. Зброя та захисний обладунок населення Надстублянщини – волості княжого міста Пересопниці у X – XII ст. / С. В. Терський // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Держава та армія. – № 670. – Львів, 2010. – С. 22-30.
31. Терський С. До проблеми датування археологічного матеріалу періоду Галицько-Волинської держави // Наукові записки / Львівський історичний музей. – Вип. X. – Львів: Новий час, 2001. – С. 3-18.
32. Терський С. З історії колекціонування археологічних пам'яток у Східній Галичині (XIX – перша пол. XX ст.) // Наукові записки / Львівський історичний музей. – Вип. 11. – Львів: Новий час, 2006. – С. 242 – 256.
33. Терський С.В. Лучеськ X – XV ст.: Монографія. – Львів: Видавництво Національного університету «Львівська політехніка», 2006. – 252 с.
34. Glinianowicz M. Stan badań nad uzbrojeniem późnośredniowiecznym w Małopolsce / M. Glinianowicz // Acta Militaria Mediaevalia I. – Kraków – Sanok, 2005. – S. 143-164.
35. Głosek M. Miecze środkowoeuropejskie z X – XV w. /M. Głosek. – Warszawa, 1984. – 186 s.
36. Głosek M., Nadolski A. Miecze średniowieczne z ziem polskich / M. Głosek, A. Nadolski. – Łódź, 1970. – 106 s.
37. Janowski A. Brązowe i srebrne trzewiki pochew mieczy z X – XIII w. z terenu Polski. Uwagi o proveniencji i datowaniu / A. Janowski // Acta Militaria Mediaevalia II. – Kraków – Sanok, 2006. – S. 37-38.
38. Kazakevičius V. IX–XIII f. baltu kalavijai / V. Kazakevičius. – Vilnius, 1996.
39. Kuśnierz J. Z badań nad militarnym znaczeniem Gródka nad Bugiem (Wołyńia) we wczesnym średniowieczu / J. Kuśnierz // Acta Militaria Mediaevalia II. – Kraków – Sanok, 2006. – S. 79-102.
40. Liwoch R. Militaria z dziewiętnastowiecznych badań w Podhorcach / R. Liwoch // Acta Militaria Mediaevalia I. – Kraków – Sanok, 2005. – S. 37-59.

41. Liwoch R. Zachodnioukraińskie miecze I trzewiki pochew mieczowych od X do połowy XIII w. / R. Liwoch // Acta Militaria Mediaevalia IV. – Kraków – Sanok, 2008. – S.38-59.
42. Marek L. Wczesnośredniowieczne miecze z Europy Środkowej i Wschodniej: Dylematy archeologa i bronioznawcy / L. Marek. – Wrocław, 2004. – 134 s.
43. Mazuryk J., Panyszko S., Ostapjuk O. Badania archeologiczne Latopisowego Uhrowieska / J. Mazuryk, S. Panyszko, O. Ostapjuk // Archeologia Polski Środkowo-Wschodniej. – T. III. – Lublin; Chełm; Zamość, 1998. – S. 175-182.
44. Nadolski A. Polska broń. Broń biała / A. Nadolski. – Wrocław, 1984. – 176 s.
45. Oakeshott R. E. Records of the Medieval Sword / R. E. Oakeshott. – Woodbridge, 1991. – 310 p.

Список скорочень:

ВКМ – Волинський краєзнавчий музей
ЛІМ – Львівський історичний музей
РКМ – Рівненський краєзнавчий музей

Олександр Заремба

завідувач відділу маркетингу
розвитку та інвестування
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

МЕЧ XIV–XV ст. З ФОНДІВ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО ІСТОРИЧНОГО МУЗЕЮ-ЗАПОВІДНИКА

У статті описується меч 14-15 ст., що зберігається в фондах К-ПДІМЗ, робиться спроба аналізу його типу, даних про походження тощо.

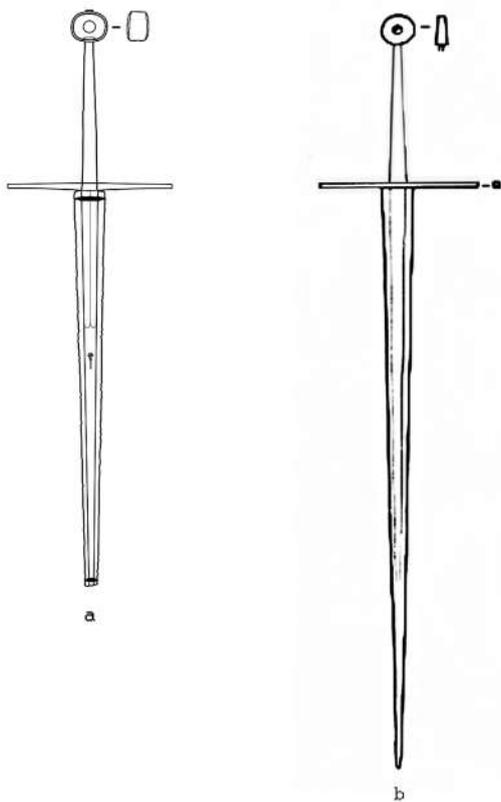
26 липня 1952 року в Кам'янець-Подільський Державний історичний музей-заповідник робітниками артілі «Червоний торф'яник» з містечка Чорний Острів здано меч, знайдений (очевидно при розробці торфовища) біля с. Водички (гр. арх. № 35035). Під час прийому меча в музей були зафіксовані лише загальні його характеристики – двосічне лезо, пряма хрестовина, дископодібний «балансир» – навершя та наявність «невідомих» знаків та орнаментів гравійованих золотом з обох боків клинка. Приводились також основні лінійні розміри, зокрема довжина – 123 см., та ширина хрестовини – 27 см. В фондових книгах меч записаний просто як «Меч 13-15 ст.». Глибокі дослідження цього артефакту до нашого часу практично не проводились.

Першим в науковий обіг меч з Кам'янець-Подільського музею ввів Анатолій Миколайович Кірпи́чников. В книзі «Военное дело на Руси в XIII-XV вв» [4] він вперше зробив спробу зібрати та проаналізувати наявну на той час інформацію про мечі 13-15 ст. з території бувшої Київської Русі. Всього в поле зору дослідника потрапило 16 мечів цього періоду. Детально на описі кожного з них дослідник не зупинявся, сконцентрувавшись на узагальненні їх характеристик. Кірпи́чников виділяє три «великі лицарські мечі», що за своєю конструкцією дозволяли зручно завдавати як рублячи, так і колючі удари. Серед цих мечів згадується до цього не опублікований меч, знайдений біля с. Водички, що зберігається в Кам'янець-Подільському державному історичному музеї.

Характеризуючи згадану групу мечів автор зазначає, що подібні мечі з'явилися в Європі в сер. 13 ст., період найбільшого поширення їх 14–15 ст. Кірпи́чников звертає також увагу на те, що мечі з території Київської Русі в 14-15 ст. за типологією практично ідентичні мечам з Європи, і робить висновок – «думка, що подібна зброя не характерна для східної Європи – хибна і слід чекати в майбутньому, ще більш несподіваних знахідок.» [4, с. 24].

На графічних таблицях, що додані до книги Кірпи́чникова, наведене схематичне зображення «меча з Водички» [4, табл. 4]. Жодних коментарів, окрім місця знахідки, зберігання та розмірів, автор не наводить. Більше того, порівнюючи схему, наведену Кірпи́чниковим, з реальним мечем з фондів, натикаємось на ряд невідповідностей, що нашою думкою, що відомий археолог та зброєзнавець особисто з мечем не працював, а інформацію про нього, наведену в книзі, отримав від музейних робітників (мал. 1).

Наступний раз меч з фондів К-ПДІМЗ привернув увагу дослідників лише через кілька десятиліть. Один із ведучих спеціалістів по озброєнню військ ВКЛ нашого часу, доктор історичних наук з Білорусі, Юрій Бохан, в двох своїх книгах «Узбраенне войска ВКЛ другой палові XIV – канца XVI ст.» [1] та «Вайсковая справа ў Вялікім княстве Літоўскім у другой палове XIV – канцы XVI ст.» [2], розглядаючи питання озброєння воїнів ВКЛ, зупиняється в т.ч. на мечях 14-15 ст., знайдених на території України. Коло відомих досліднику мечів

Мал. 1. а - меч з фондів КПДІМЗ гр. арх. № 35035; б - зображення меча знайденого біля с. Водички з книги Кіріпнікова А.Н. "Военное дело на Руси в XIII-XV вв."

Отже, знахідка меча європейського типу в нашому регіоні не є чимось унікальним. За даними польського дослідника М. Глосека (Głosek M.), в Центральній та Східній Європі, станом на 1984 рік, всього відомо 487 мечів різних типів [8, с. 7]. Аналізуючи географію знахідок мечів дослідник звертає увагу на те, що типи мечів поширені нерівномірно, зокрема, типи Х та XVIa більше характерні саме для Польщі (всього ним досліджено 131 меч типу XVIa з Центральної та Східної Європи, з них – 63 походить з Польщі, 28 – з Чехословаччини, і лише 19 знайдено в Східній Німеччині [8, с. 29]).

На жаль, масштабних та глибоких досліджень, як, наприклад, в Польщі, в Україні не проводилось, але ті відомості, що опубліковані останнім часом підтверджують загальну тенденцію – з 11 відомих в наш час мечів з території Чернівецької обл. 5 саме типу XVIa по Окшотту [3, с. 75].

Таким чином, меч, що відомий науковому загалу як «Меч з Водички» та зберігається в фондах К-ПДІМ-3 згадується в трьох наукових працях, але всі три згадки базуються на одному джерелі інформації і успадковують однакові неточності. Більш детальне вивчення меча, що зберігається в фондах Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника, ставить під сумнів ряд висновків зроблених дослідниками, що

Мал. 2. Меч з фондів КПДІМЗ

ширше ніж охоплене його попередником, зокрема, він наводить вже шість мечів 14-15 ст. з території України: три з Волині, (знайдені біля с. Малятин, міст Луцька та Ридомля), один знайдений в Києві, та два меча з Поділля – знайдені біля міста Кам'янець та біля села Водички. Ю. Бохан більш детально зупиняється на конструктивних особливостях кожного меча – наводить основні їх лінійні розміри та робить спробу класифікувати їх згідно загальноприйнятої класифікації [1, с. 113].

Зображення та інформація, щодо «меча з Водички», наведені в книгах Ю. Бохана, запозичені ним в А.Н. Кіріпнікова, відповідно всі неточності в описі меча перекочували з однієї праці в іншу.

Варто зазначити, що більшість сучасних дослідників холодної зброї, в т.ч. і Ю. Бохан, при характеристиці мечів дотримуються класифікації розробленої британським зброєзнавцем Евардом Окшоттом [5], яка базується на порівнянні трьох основних деталей меча – клинка, навершя та перехрестя, вона є найбільш універсальною та гнучкою.

«Меч з Водички» Ю. Бохан відносить до XVIa типу за класифікацією Окшотта [1, с. 113]. Однією з особливостей цього типу меча за Окшоттом є його універсальність – пристосованість як для рублячих ударів, так і для нанесення потужних уколів, спрямованих проти пластинчастих або комбінованих об'єктів. Часом поширення в Європі мечів типу XVIa англійський дослідник вважає 14 – початок 15 ст., хоча окремі екземпляри, на його думку, могли зустрічатись і раніше. Таким чином, аналізуючи конструктивні особливості меча з Водички, Ю. Бохан, опираючись на загальноприйняту в наш час класифікацію, в цілому приходять до висновків аналогічних тим, до яких раніше прийшов Кіріпніков.

його описували раніше. Саме тому питання публікації об'єктивної та повної інформації по «мечу з Водички» до нашого часу залишається актуальним.

Отже, що з себе уявляє меч з Водички?

На відміну від малюнка вміщеного в праці Кіріпнікова, та відомостей поданих Ю. Боханом – меч зараз не є цілим, зараз в нього відламано вістря. Загальна довжина меча, що зберігається в фондах КПДІМ-3, складає приблизно 1247 мм [1, с. 113]. Нижня частина клинка має довжину приблизно 328 мм., верхня осно-

вна – 925 мм. За яких обставинах меч було зламано пояснити важко, тим більше, що на місці зламу клинок досить масивний – в перетині має лінзоподібну форму шириною 20,5 мм і товщиною 5,4 мм.

Довжина власне клинка 957 мм, ширина клинка біля перехрестя 48 мм, він звужується рівномірно, і на місці зламу його ширина складає близько 20 мм. Відламаний кінчик має довжину 328 мм, в місці зламу ширина – 20,5 мм, товщина – 5,4 мм, в 30 мм від вістря ширина 7 мм, товщина – 3,4 мм.

Остання третина клинка в перетині має лінзоподібну форму, біля самого вістря ромбовидну. Така конструкція вістря ставить під сумнів можливість ефективного нанесення рублячих або ріжучих ударів. Відповідно можна зробити висновок, що за характеристиками клинка меч тяжіє швидше до типу XVII за класифікацією Окшота, а відповідно є дещо більш пізнім типом холодної зброї ніж досі вважалося.

Від перехрестя з обох боків клинка йде неглибокий (до 1.5 мм) подвійний дол шириною близько 28 мм та довжиною 220 мм (*В Кірпічнікова на схемі не показаний, в Ю. Бохана, в тексті вказано, що він займає більш, ніж 2\3 довжини клинка*).

Руків'я має загальну довжину (з наверхшам) 290 мм. Дерев'яні деталі не збереглися. Ширина хвостовика під хрестовиною – 25 мм, біля наверхшам – 13 мм. Товщина хвостовика біля перехрестя 7 мм, біля наверхшам – 5 мм.

З одного боку, посередині хвостовика, заглиблення в формі кільця зовнішнім діаметром близько 20 мм, внутрішній діаметр кільця – близько 4 мм. Чи несе цей знак якусь інформацію, чи є просто технологічною міткою судити важко (мал. 3).

Наверхшам – дисковидне, в плані нагадує здавлене коло розмірами 48 (по вертикалі) та 57 мм (по горизонталі). З обох боків наверхшам має кругле заглиблення діаметром 18 мм та глибиною – до 5 мм. Грані наверхшам скошені на ширину 5 мм, в глибину – близько 3 мм.

Площини диску наверхшам не є паралельні, диск потоншується від 31 мм внизу до 29 мм в верхній частині. Звертає на себе увагу, також, той факт, що з боку руків'я, навколо отвору, через який проходить хвостовик, в наверхші зроблене заглиблення за формою наближене до овалу розміром 30 мм на 20 мм. Очевидно, це заглиблення слугувало для фіксації дерев'яних частин руків'я.

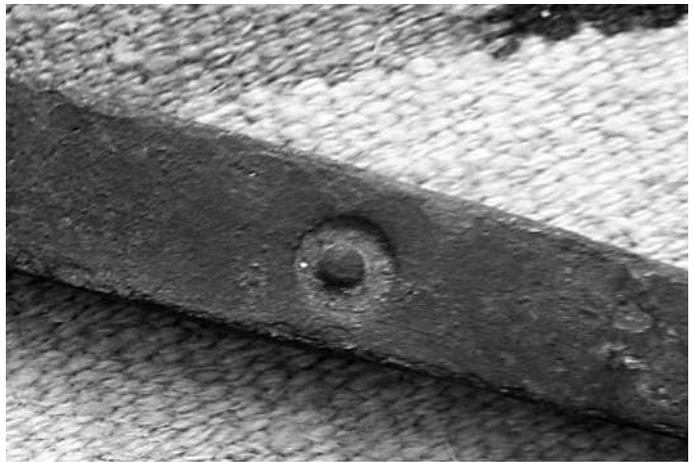
Юрій Бохан, характеризуючи наверхшам, відзначає, що воно не типово, наближене до типу G3 за Окшотом, але дисковидне. На нашу думку за класифікацією Окшота наверхшам «меча з Водички» найближче до типу H1. На схематичному зображенні меча, наведеному Кірпічніковим наверхшам зображене занадто тонким – насправді воно майже вдвічі грубше.

Перехрестя відносно простої форми – довжиною 263 мм, товщина в центральній частині – до 13 мм, до кінців звужується до 6 мм, шириною біля клинка – близько 10 мм, до кінців звужується до 7 мм. На кінцях грані дещо скошені. В найширшій частині, де до хрестовини примикає руків'я, ширина складає близько 30 мм.

Звертає на себе увагу той факт, що отвір в перехресті під хвостовик більший ніж розміри цієї частини клинка – його розміри 35 x 10 мм, відповідні розміри хвостовика 25 x 7 мм. З боку клинка перехрестя має заглиблення, що формою повторює перетин клинка, але більше нього на 2-3 мм; не дивлячись на це, клинок і зараз досить щільно «сідає» в це заглиблення, що зводить майже до нуля люфт в цьому місці. Глибина заглиблення до 3-5 мм (мал. 4).

В сучасному стані (втрачено частину клинка, та деталі руків'я) центр ваги меча припадає майже точно на перехрестя.

Жоден з дослідників, що описували «меч з Водички», не звернув увагу на знаки вміщені на клинку. Зараз таких знаків читається три: перший розташований в 100 мм від перехрестя – являє собою симетричну фігуру в формі трикутника, дві

Мал. 3. Заглиблення на хвостовику

Мал. 4. Місце посадки перехрестя на клинок

суміжних грані якого продовжені невеликими хрестиками (мал. 5), зараз має вигляд заглиблених ліній; два інших ідентичних знака розташовані з обох боках клинка на відстані близько 260 мм від перехрестя (мал. 6), форма малюнка нагадує форму єпископського жезла «пасторала» висотою близько 26 мм. На одному з боків клинка малюнок виконаний технікою таушировки жовтим металом, з іншого боку жовтий метал відсутній, і малюнок утворений лише канавкою. Логічно припустити, що жовтий метал, що утворював другий малюнок, з часом було втрачено.

Мал. 5. Клеймо на клинку

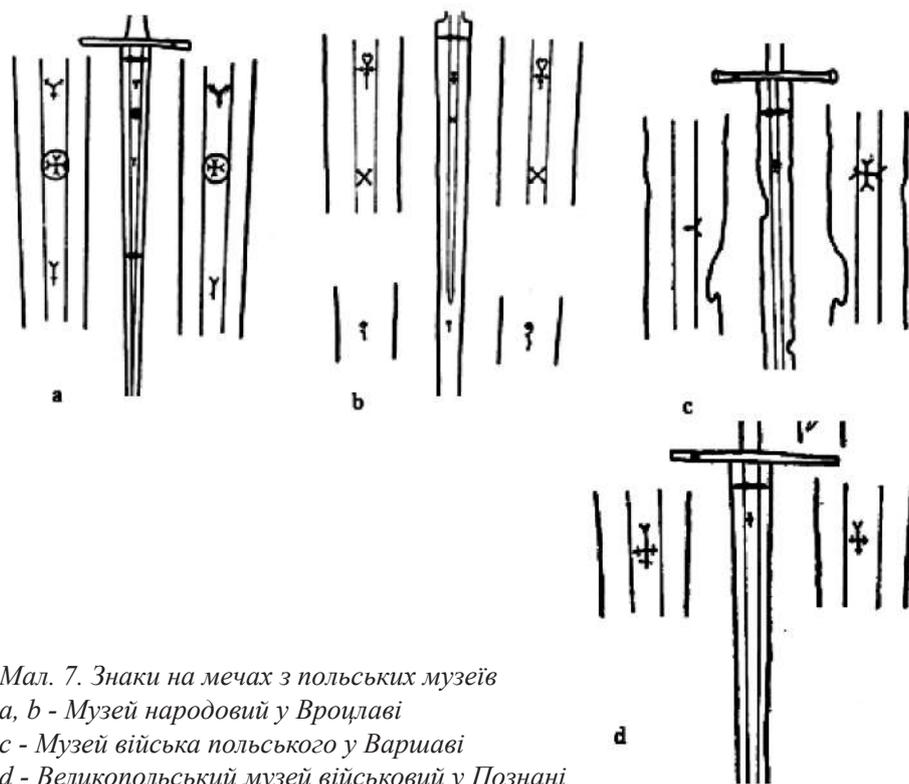
Мал. 6. Клейма з обох боків клинка меча

Для встановлення значення цих символів варто провести аналогії з вже відомими в історіографії мечами.

Розглянувши праці дослідників, присвячені цьому питанню [7; 8; 9], знайти абсолютний аналог першого клейма не вдалось, але нами виявлено описи великої кількості досить близьких за стилістикою знаків (мал. 7). Більшість з них дослідниками трактується як клеймо, або власний знак майстра. Подібні клейма були поширені в добу Пізнього Середньовіччя в Польщі, Німеччині, Чехії та інших середньоевропейських країнах. Зокрема, різні варіації на тему подвійних хрестів зустрічаються на мечах з колекцій переважно польських та чеських, значно менше в німецьких [9, с. 57].

Дещо більше вдалось взнати про два інших символи – на опублікованих мечах з колекцій європейських музеїв є майже повні аналоги символу, що вміщено на «мечі з Водички» – цей символ відомий як «пасторал» або «посох єпископа».

Ідентичні символи містяться на більш ніж десяти відомих мечах, і в усіх випадках думки дослідників

Мал. 7. Знаки на мечах з польських музеїв
a, b - Музей народовий у Вроцлаві
c - Музей війська польського у Варшаві
d - Великопольський музей військовий у Познані

сходяться на тому, що це символ, що означає приналежність меча до виготовлених в єпископських майстернях німецького міста Пассау [9, с. 56, 61, 123; табл. XIV, мал. 318; табл. VIII, -мал.140] (мал. 8).

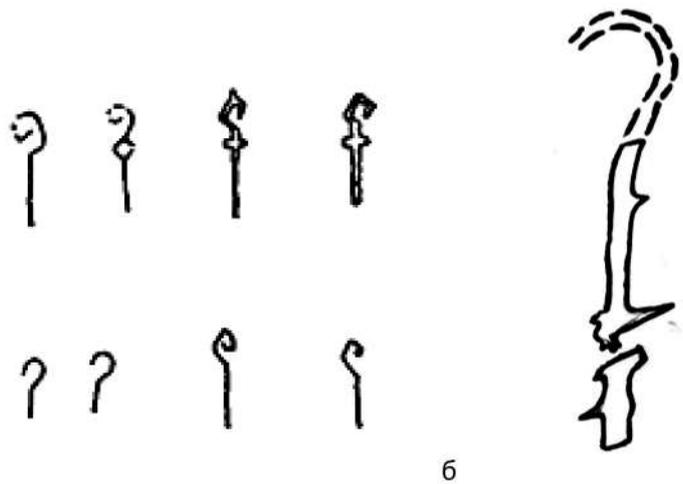
Відносно недавно меч з клеймом «пасторал» знайдено в Білорусі недалеко м.Ліда, Гродненська обл. Дослідники, що вивчали цей меч також стверджують, що дане клеймо належить майстерням Пассау [6, с. 202], (сал. 9).

В контексті ідентифікації знаку «пасторал» на мечі знайденому на Поділлі, як клейма міста Пассау, цікавим є ще один факт. В 1934 році в польському збірнику «Бронь та барва» публікува-

лась стаття про меч 14-15 ст, знайдений безпосередньо біля Кам'янця-Подільського. Оригінал цього меча було втрачено в роки Другої Світової війни. На думку автора публікації цей меч також походив з м. Пассау [10, с. 47].

У наші дні унікальний експонат знаходиться в незадовільному стані. Поверхня меча не очищена від іржі, не проведено консерваційні роботи, що зупинили б подальше руйнування предмета. В разі, як не буде вжито заходів то за декілька десятиліть унікальний зразок зброї 15 ст. буде втрачено.

Отже можемо зробити висновок: меч 14-15 ст, що зберігається в фондах К-ПДІМ-3 відомий в науковій літературі вже понад чотири десятиліття, проте, в усіх наявних публікаціях опис його не детальний та з неточностями, що призвело до помилок в класифікації типу меча. Більш детальне його вивчення дозволило з великою долею вірогідності встановити місце виготовлення та зайвий раз підтвердити тезу про те, що розвиток військової справи на Західному Поділлі в 14 -15 ст. відбувався під великим європейським впливом.

Мал. 8. а) Знаки в вигляді єпископського посоху на мечах з колекцій польських музеїв;
б) «пасторал» на мечі з Ліди

Список використаної літератури:

1. Бохан Ю. М. Узбраенне войска ВКЛ другою паловою XIV – канца XVI ст., Б86. – Мн.: Экаперспектыва, 2002. – 336 с. з іл.
2. Бохан Ю.М. Вайсковая справа ў Вялікім княстве Літоўскім у другой палове XIV – канцы XVI ст. – Мінск: Беларуская навука, 2008. – 451 с.
3. Возний І. Типологія середньовічних мечів з території Північної Буковини. \\\ Воєнна історія Поділля та Буковини : матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції, 25-26 листопада 2009 р. в м. Кам'янець-Подільський [Текст] : науковий збірник / ред. Л. Баженов [и др.] ; М-во оборони України, Центральний музей Збройних Сил України, Кам'янець-Подільська міська Рада, Кам'янець-Подільський нац. ун-т, Нац. акад. наук України, Інститут історії України, Центр дослідження історії Поділля. – Кам'янець-Подільський : [б. и.], 2009. – 504 с., сс.75-80
4. Кирпичников А.Н. Военное дело на Руси в XIII-XV вв. АН СССР. Ин-т археологии. – Л.: Наука. Ленингр. отделение, 1976. – 104 с., 16 л. табл. : ил.
5. Окшотт Е. Меч в век рыцарства. Классификация, типология, описание. – М.: Центрполиграф, – 2007.
6. Стрельченко А.В. Немецкий меч 15 в. из Белоруссии // Военная археология. Сборник материалов Проблемного Совета «Военная археология» при Государственном Историческом музее. Выпуск 2. – Москва, 2011.
7. Głosek M., Nadolski A., Miecze średniowieczne z ziem polskich, Łódź 1970.
8. Głosek M. Znaki i napisy na mieczach średniowiecznych w Polsce. – Warszawa: Ossolineum, 1973. – 178 s.
9. Głosek M, Miecze środkowoeuropejskie z X-XV w. – Warszawa, 1984.
10. Starykoń-Grodecki K. – Miecz pasawski z kresów wschodnich. \\\ BRÓŃ I BARWA. – R.1. – №3. – 1934. – С. 47.

СЕКЦІЯ 3. ІСТОРІЯ ФОРТИФІКАЦІЙ

Юрій Белик

кандидат исторических наук
заведующий научно-исследовательским отделом
Керченского историко-культурного заповедника

Галина Ткачук

научный сотрудник
Центр археологических исследований
фонд “Деметра”, г. Керчь

КЕРЧЕНСКАЯ КРЕПОСТЬ. ОСНОВНЫЕ ЭТАПЫ РАЗВИТИЯ

С древнейших времен берега Керченского полуострова привлекали взоры различных племен и народов по самым разным причинам, одной из которых является стратегическая ценность данного региона в рамках всего Северного Причерноморья. Доказательством этого являются многочисленные памятники истории и археологии, разбросанные вдоль всего берега. Скифы, греки, готы, аланы, тюрки, византийцы и многие-многие другие народы стремились господствовать в Восточном Крыму и в Тамани, а это было возможно только при условии полного контроля над Керченским проливом. Для этого сооружались поселения разного типа и характера. Особое внимание уделялось поселениям, которые в случае вооруженного конфликта или внезапного нападения врага смогли бы не только оказать содействие сухопутной армии и флоту, но стать ключевым, самостоятельным звеном в вероятном конфликте, играющим важную стратегическую роль. Чтобы поселение смогло оказать необходимую помощь ему стремились придать характер того или иного укрепления. Особую роль в этом играли крепости как укрепления долговременного характера.

Особенностью керченского региона является то, что крепости в большинстве своем размещались вдоль побережья, относясь к типу приморских крепостей. Одной из приморских крепостей является Керченская крепость, которая по праву считается образцом военно-инженерного искусства третьей четверти XIX века.

Решение о строительстве крепости было принято в 1856 г. Императором Александром II. Этому предшествовала сложная работа по изучению особенностей береговой линии в районе пролива. Тщательность изучения объясняется стремлением выбрать наилучшую позицию для береговых батарей, способных вести тотальный контроль над судами, входящими в Керченский пролив. Изыскания топографов и специалистов военно-инженерной службы склонили к мнению о расположении фортификационных сооружений в районе мыса Павловский и Ак-Бурун. Исторический опыт также сыграл важную роль в выбор места расположения крепости. В частности, в ходе русско-турецкой войны 1768-1774 гг. после захвата крепости «Еникале» и «Керчь» (занимавшая до конца 20-х гг. XIX в. Центральную часть современного города Керчь), в 1771 г. это позволило создать так называемую Павловскую батарею (Павловскую крепость) на одноименном мысе. Дислокация данной артиллерийской батареи была одобрена генерал-майором А.С. Суворовым и князем Г.А. Потемкиным.

В ходе Крымской (Восточной) войны Павловская батарея тоже была задействована. Так, в мае 1855 г. в Керченский пролив вошла объединенная эскадра в составе 57 кораблей, из которых 33 корабля под командованием английского адмирала Ластонса и 24 корабля под командованием французского адмирала Брюа. Суммарная мощь эскадры позволяла в короткий срок установить контроль не только над Керчь-Еникальским каналом, но и над акваторией Азовского моря. Эскадра стала на якорную стоянку в районе Камыш-Бурунской бухты, где была произведена высадка 15 тыс. объединенного десанта под командованием генерала Брауна. Защитники Павловской батареи смогли противопоставить мощи объединенной эскадры только 29 устаревших орудий и около 100 мин, преграждавших фарватер, большинство из которых были просто не исправны или не имели должного обеспечения с берега. Но, не смотря на явное преимущество флота противника, командный состав не решился на вторжение в Керченскую бухту из-за возможности потерять часть своего флота (в составе которого было 9 линкоров) в случае сближения кораблей при проходе пролива в районе Павловского мыса с сосредоточенным орудийным огнем береговой батареи. И все же из-за перевеса сил противника российские войска вынуждены были покинуть Павловскую батарею, приведя ее в негодность. Это позволило беспрепятственно захватить противнику Керчь, затем – крепость «Еникале» и тем самым получить доступ в Азовское море.

События Крымской войны так же повлияли на решение в выборе места будущей крепости. Строительство крепостных укреплений долговременного характера началось с 1857 г. под командованием полковника

Ната, хотя уже в 1856 г. была построена первая очередь укреплений. Для строительства крепости привлекались солдаты, казаки, вольнонаемные рабочие, что отразилось на наименовании некоторых сооружений.

Крепость имела несколько проектов, но окончательный профиль представляет собой следующее:

Начертание крепости выглядит на первый взгляд бессистемным, что объясняется спецификой местности, где располагались фортификационные сооружения (рис. 1). Система фронтов укрепления смешанная – бастионная и капонирная.

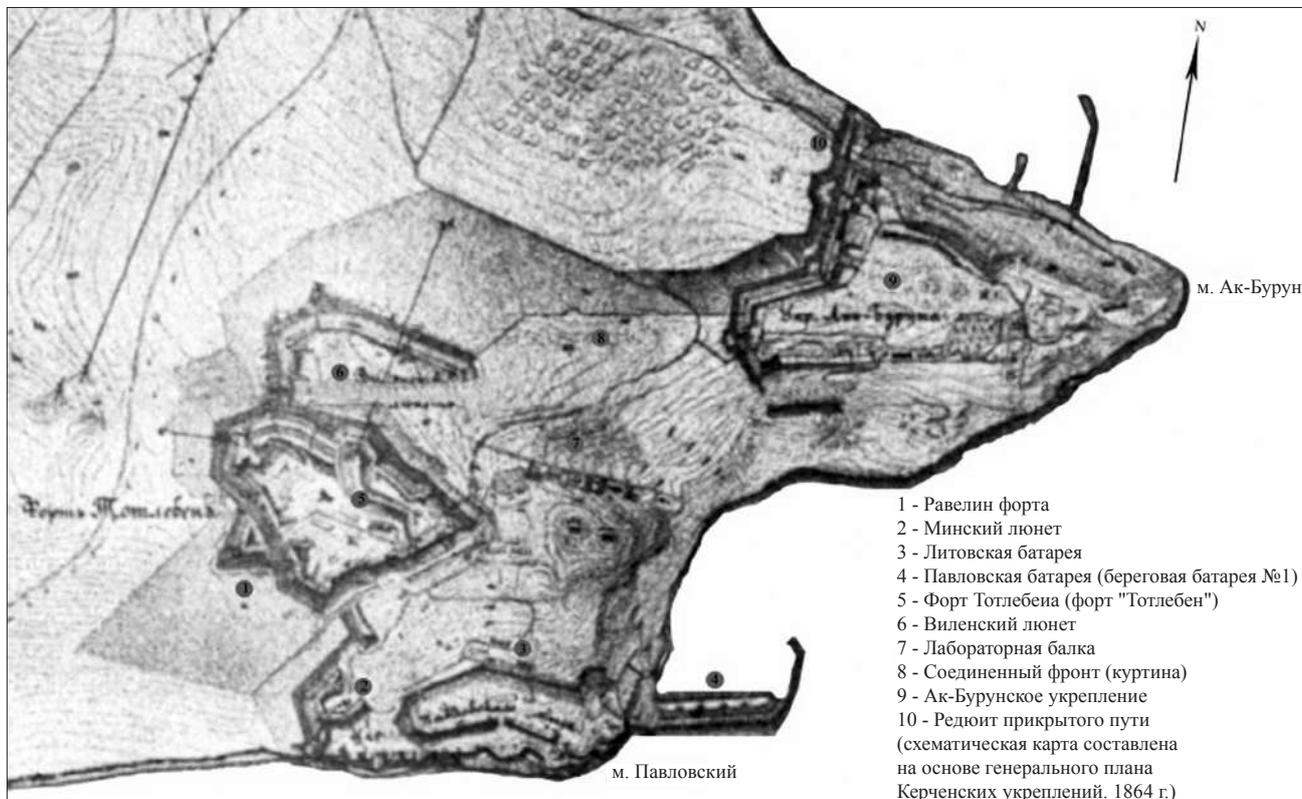

Рис. 1. План Керченской крепости

В общей системе крепостного фронта можно выделить такие составные части (элементы, фортификационные постройки):

- Форт «Тотлебен» («форт Тотлебена») – ключевая позиция, защищавшая береговые батареи от атаки сухопутных сил противника. Имеет вспомогательное сооружение – кавальер, возвышающийся более чем на 100 м. над уровнем моря. С него открывается великолепная панорама Керчи, Керченского пролива.
- Четыре бастиона, усиливавшие оборону форта.
- Равелин, служивший прикрытием бастионов, фронта форта и контролировавший обстрел рва.
- Минский и Виленский и полевой люнет, предназначавшийся для усиления обороны форта, передового рва и т. д.
- Комплекс сооружений на мысе Ак-Бурун
- А также капониры, мортирные и особенно береговые батареи, различные вспомогательные постройки (рис. 2).

Для того чтобы избежать вероятности проникновения противника в Керченскую бухту и впоследствии в Азовское море, в 1857 г. началось сооружение заградительной постройки в проливе. Заграждение было более 6 м шириной и возвышалось над уровнем моря на 90 см. Тем самым пролив был сужен до ширины в 850-1000 м от Павловского мыса до косы Тузла. Частично это препятствие видно и сейчас. Кроме того, для преграждения пролива устраивались минные

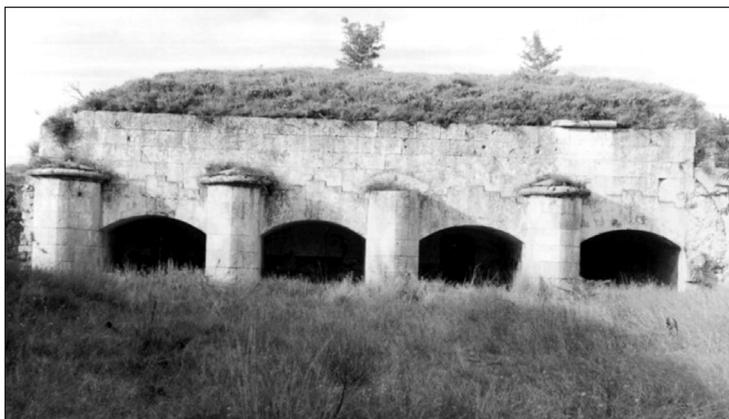

Рис. 2. Капонир № 5

заградження. Например, в 1876 г. было установлено более 90 мин, по 10 штук в каждой группе. За более 20-летний срок строительства было построено более 300 зданий и сооружений, прорыто около 6 км разного рода тоннелей и т. д.

5 мая 1867 года Керченские укрепления были переименованы в Керченскую крепость, что придало особый статус этим сооружениям. Крепость стала частью общей системы крепостей Российской империи и важным звеном в схеме крепостей Северного Причерноморья.

С крепостью связаны имена многих выдающихся людей: Р.Р. Гернгрот, А.А. Духовецкий, Д.Н. Кекуатов, Г.Ф. фон Миллер, А.П.Калинин, И.К. Рыпинский, К.К. Седергольм, А.К. Семчевский и другие.

Особенно хотелось бы отметить выдающегося военного инженера Э.И. Тотлебена, героя обороны Севастополя, автора ряда проектов сухопутных и приморских крепостей в Российской империи. Его идеи нашли самое широкое применение при строительстве Керченской крепости. Имя этого человека запечатлено в названии одного из центральных сооружений.

XX в. был трагическим для крепости. В начале XX в. особая комиссия переводит крепость «Керчь» на более низкий статус: в ней стали размещаться резервные запасы армии. В годы гражданской войны крепость неоднократно переходила из рук в руки противоборствующих сторон. 16 ноября 1920 г. после захвата Красной Армией крепости «Керчь» М.Ф. Фрунзе телеграфировал о прекращении гражданской войны, но для крепости она закончилась немного позже, когда последний «белогвардейский, буржуйский элемент» покинул концлагерь, размещавшийся на ее территории.

Перед Великой Отечественной войной 1941–1945 г.г. в крепости проводятся работы по сооружению новых батарей. В ходе войны крепость так же, как и город Керчь, неоднократно переходила из рук в руки. Наиболее ожесточенные бои шли в мае 1942 году. Кроме того, крепость как весьма важная стратегическая точка, неоднократно являлась объектом различных десантных операций. 11 апреля 1944 г. территория крепости окончательно была освобождена от немецко-фашистских войск. После Великой Отечественной войны крепость использовалась как склад.

С 2003 г. земли, на которых располагались укрепления крепости, были переданы в Крымское республиканское учреждение «Керченский историко-культурный заповедник».

Список использованных источников и литературы:

1. РГВИА, ф. 349, оп. 18, № 5.
2. РГВИА, ф. 349, оп. 18, № 582.
3. РГВИА, ф. 418, № 750.
4. Архив КРУ «КИКЗ», Оп. 1. Ед. хр. 498. Документы отражающие историю крепости «Керчь».
5. Большая Советская энциклопедия. Изд. 3-е. Т. 26. М.: СЭ, 1977.
6. Воронов И.А, Граф Э.И. Тотлебен // Русская старина. 1884. Т. 43.
7. Йохер А. Краткий учебник долговременной фортификации. Изд. 5-е, СПб., 1889. – 147 с.
8. Максимовский, Шильдер, Хорошхин, Богданович. Исторический очерк деятельности Военного Управления в России в первое двадцатипятилетие благополучного царствования государя Императора Александра Николаевича (18550-1880 гг.). Т. II. СПб., 1879. – 589 с.
9. Советская военная энциклопедия: [в 8 томах]/ Пред. Гл. ред. комиссии Н.В. Огарков. – М.: Воениздат, 1979.
10. Советская историческая энциклопедия. Т. 14. М.: СЭ, 1974.
11. Теляковский А. Фортификация. Ч. 2. СПб., 1855. – 359 с.
12. Шокарев Ю.В. Артиллерия. – М.: Артель, 2001. – 270 с., ил.
13. Энциклопедический словарь Брокгауза и Ефрона. Т. 66. СПб.: 1901.
14. Яковлев В.В. История крепостей. – М.: Полигон, 2000. – 400 с., илл.

Юлія Мисько

доцент кафедри етнології, античної та середньовічної історії Чернівецького національного університету ім. Ю. Федьковича

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРИВРАТНОГО ДВОРУ ХОТИНСЬКОГО ЗАМКУ У 2012 Р.

Стаття присвячена підсумкам археологічних досліджень Привратного двору Хотинського замку у 2012 р. У результаті цього річного вивчення було відкриті нові конструктивні елементи двору, зведеного Османською адміністрацією на поч. XVIII ст., та залишки будівель австрійського періоду.

Ключові слова: археологічні дослідження, привратний двір, оборонні мури, водовідвід, бійниця.

Багаторічні археологічні дослідження Привратного двору Хотинського замку поступово дають можливість точніше з'ясувати його конструктивні особливості та періоди забудови. Створений на поч. XVIII ст. для потреб турецького гарнізону, він зводився за межами молдавської фортеці XV ст., примикаючи до її зруйнованого південного муру. Під час досліджень у попередні роки вже були знайдені рештки Південно-східної вежі та опора моста XV ст., який вів тоді у замок [1; 3]. У 2012 р. було продовжено вивільнення від ґрунту, що з часом засипав нижчий від основного рівня фортеці, простір двору. Виявлений під бійницями вздовж східного муру виступ шириною близько 1 м, всупереч очікуванням, не продовжився до самої денної поверхні двору. На 0,9 м нижче від нього був відкритий ще один виступ, що «сходинкою» примикає до першого. Ширина 0,65 м, він має 8 неглибоких отворів, розташованих на відстані 0,45-0,8 м один від одного. Це сліди від дерев'яних колод, очевидно, використаних для армування. Виступ був розкопаний на висоту 0,5 м і, вірогідно, продовжується і нижче. Його функціональне призначення поки що незрозуміле.

При вивченні решток Південно-східної вежі, ще у 2009 р. поруч був помічений фрагмент кладки, який не з'єднувався з нею, але за складом розчину виявився ідентичним до піщано-вапнякової будівельної суміші башти [2; С. 35-36]. Позаяк частина ґрунту в цей частині двору була вибрана, видалося можливим заглибитися і частково вивчити цей фрагмент. Лицева кладка висотою 0,45 м і шириною 1,5 м складається з вапнякових блоків (60 x 18 x 17 см), покладених в 2-3 ряди. Вона простежується на довжину 1,05-1,25 м. Відстань між нею і стіною башти – приблизно 0,5 м. Можливо, цей фрагмент є продовженням зовнішньої стіни вежі, а незабудований простір – це отвір бійниці. (Цю думку підтримує і кандидат архітектури, науковий співробітник відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ Ю.В. Лукомський, який оглядав кладку).

Цікавою знахідкою сезону 2012 р. став зруйнований лоток для відводу води, зафіксований вздовж південного муру на відстані 0,5 м від нього. Складений з поставлених на ребро брил силурійського вапняку, він був перекритий згори пласким камінням на розчині. Перекриття, як і самий лоток, збереглося лише частково. Вивчення цього водовідводу свідчить про перепад висоти поверхні двору: вірогідно, він плавно знижувався від східної стіни до В'їзної вежі. Довжина конструкції 5 м, потім вона губиться і простежується знову через 2,6 м ще на довжину 0,7 м. Далі лоток втрачений. Останню простежену ділянку перекриває цегляна стіна пізнішої будівлі. Її залишки довжиною 4 м, що примикають до муру, є частиною споруди з цегли та каменю, рештки якої прочитуються поруч. Судячи з розміру цеглин (32 x 17 x 17 см), стандартних для австрійських часів, ця будівля виникла у період між 1788 та 1793 рр., коли Хотинська фортеця у складі Хотинської марки входила до Австро-Угорської імперії. Це могло бути приміщення, зображене на австрійському плані 1789 р. вздовж південного муру і позначене як «Гарматний зал» [4].

Серед цьогорічних знахідок досить багато залізних виробів побутового та військового призначення. Це чавунні ядра і бомби та їх осколки різного діаметру (від 6 до 14 см), шматки свинцю, фрагменти казанів, підкови, кресала, частини пряжок, костилі довжиною від 12 до 27 см, близько 140 цвяхів (від 3,5 до 8 см). Керамічний матеріал, як і у попередні роки, представлений червоноглиняним та сіроглиняним кухонним і столовим посудом, в основному, періоду XVII-XVIII ст.; люльками та їх фрагментами. На них трапляються клейма з написами арабським письмом або малюнком. Один уламок тулійки вкритий позолотою. Присутні також знахідки турецьких монохромних (синьо-білих) та поліхромних напівфаянсів XVIII ст., в основному, імпортовані з м. Кютах'я.

Дослідження Привратного двору Хотинського замку планується продовжити в наступний польовий сезон.

Список використаних джерел та літератури:

1. Мисько Ю. Археологічні дослідження Хотинської фортеці у 2011 році // «Археологія & Фортифікація Середнього Подністров'я». Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / [редкол.: В.С. Травінський (відп. ред. та ін.)]. – Кам'янець-Подільський : ПП «Медобори-2006», 2011. – С. 52-54.
2. Мисько Ю. Петрографический анализ строительных растворов как источник по изучению истории Хотинской крепости // Muzeul Național de Arheologie și Istorie a Moldovei (ed. a 20-a), 14-15 octombrie 2010: Progr. Rez. comunic. / Muz. Naț. de Arheologie și Istorie a Moldovei. – Ch.: «Bons Offices» SRL, 2010. – С. 35-36.
3. Масан О., Мисько Ю. Етапи будівництва Хотинського замку у світлі нових археологічних джерел // Питання стародавньої та середньовічної історії археології й етнології. – Чернівці: Прут, 2009. – Т. 2 (28). – С. 9-21.
4. Osterreichische Staatsarhiw. Abteilung Kriegsarchiw. Kartensammlung. – K IX 43-6. Plan von dem alten Schloss der Festung Chotym. 1789.

Сергій Єсюнін

кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
Хмельницького обласного краєзнавчого музею

ФОРТИФІКАТОР XVI ст. БЕРНАРДО МОРАНДО НА ПОДІЛЛІ

У статті висвітлено фортифікаційну будівничу діяльність італійського зодчого Бернардо Морандо у XVI ст. цілому в Україні, та на Поділлі, зокрема. Більшу увагу приділено спорудженню замку та міських укріплень Пłosкирова (нині – Хмельницький), зроблена спроба гіпотетичної реконструкції пłosкирівських фортифікацій на середину XVII ст.

Ключові слова: фортифікація, замок, міські укріплення, Шаргород, Пłosкирів, Кам'янець-Подільський, Бернардо Морандо.

Вдосконалення у XV-XVI ст. вогнепальної зброї, й передусім артилерії, викликали зміни у тактиці ведення боїв та призвели до інновацій у будівництві фортифікацій [17, с. 44-56]. Дійшли нові віяння й до Поділля – у XVI ст. тут велась доволі активна робота по розбудові нових та перебудові існуючих фортифікацій. Залучали до цих робіт передусім іноземних фахівців. Серед імен будівничих, подільський період діяльності яких ще малодосліджений – відомий італійський зодчий Бернардо Морандо.

Бернардо Морандо (бл. 1540-1600) – один із багатьох італійських будівничих XVI ст., які працювали поза межами своєї батьківщини, переважно в країнах Східної Європи. Народився близько 1540 р. у Падуї. Де здобув освіту, не з'ясовано. Про діяльність на батьківщині також нічого не відомо. Від 1569 р. працював у Варшаві. Після того, як у 1572 р. зодчий Дж. Б. ді Квадро полишив роботи при варшавському Королівському замку, Морандо продовжив це будівництво, залучивши до нього італійських майстрів. Винаймав після Квадро міську цегельню. У 1573 р. з невідомих причин виїхав у подорож до Франції, але 1575 р. повернувся до Варшави і виконав певні роботи при колегіаті Св. Івана Хрестителя, продовживши роботи, що розпочав муляр А. Вісконті [18]. Кардинальний поворот у житті та творчості Морандо відбувся 1 липня 1578 р., коли у Львові між ним і канцлером Яном Замойським був укладений контракт на спорудження магнатської резиденції у Скоківці [2].

Ян Замойський (1542-1605) – польський державний діяч, коронний канцлер, великий коронний гетьман, представник старшої гілки шляхетського роду Замойських. Народився в родинному маєтку Скоківка на Холмщині, був сином холмського каштеляна Станіслава й Анни з Гербутів. Навчався у Парижі, Страсбурзі та Падуї, де зблизився з найвідомішими людьми свого часу. У Падуї у 1563 р. став ректором академії й улавився працею «Про римський сенат». Здобувши у молодому віці широке визнання, у 1565 р. повернувся до Польщі. Одразу отримав від короля Сигізмунда Августа II Белзьке староство та посаду секретаря в коронному архіві. Талановитий, освічений і амбітний шляхтич швидко став наближеним до королівського двору. Особливо пішла в гору його кар'єра після коронації 1576 р. Стефана Баторія. Новий король зробив Яна Замойського віце-канцлером, а потім канцлером і великим коронним гетьманом. Здобута влада та вплив дозволили стати Я. Замойському одним із найбагатших магнатів Речі Посполитої. Його пожиттєві королівщини нараховували 12 міст та 612 сіл, а приватні маєтки – 11 міст і 200 сіл. Між іншими, мав володіння й на Поділлі (Кацмазівська волость) [5, с. 234].

У 1578 р. у Я. Замойського виникла ідея розбудувати свій родинний маєток. Для цієї справи магнат обрав зодчого Бернардо Морандо, з яким ймовірно був знайомий ще з Падуї. Влітку 1578 р. Б. Морандо перебував у Львові, куди був присланий у справі фортифікації. Отож, Я. Замойський прибув до Львова, де й уклав 1 липня 1578 р. угоду з архітектором на спорудження у родинному маєтку + міста Замостя [18]. Наступного року Б. Морандо склав проект та розпочав будівництво згідно ренесансних засад «ідеального міста», виявивши не аби який хист містобудівника та фортифікатора. Вже 1580 р. Замостя отримало міські права, а 1589 р. канцлер зробив його центром ординації Замойської. Уперше в Польщі місто будувалося за єдиним задумом, за яким були гармонійно поєднані фортифікаційні та урбаністичні функції.

Надалі за підтримкою впливового Яна Замойського Б. Морандо виконав ще кілька масштабних робіт. Власне, діяльність цього зодчого в тодішній Речі Посполитій на сьогодні в польській науковій літературі висвітлена досить повно і всесторонньо. Тому звернемо увагу на його працю в Україні – у Шаргороді, Львові, Пłosкирові (нині – Хмельницький), Кам'янці-Подільському.

Історики не безпідставно приписують Б. Морандо фортифікації подільського міста Шаргорода. Це місто також виникло з ініціативи Я. Замойського. У 70-х роках XVI ст., одночасно із розбудовою Замостя, канцлер взявся за упорядкування своїх подільських маєтків, які на той час були майже пустками. Передусім, Я. Замойський заснував місто з замком, яке мало служити важливим оборонним пунктом Речі Посполитої. За королівським привілеєм 1579 р., який дозволяв це будівництво, мешканці нового міста на 20 років звільня-

лись від усіх податків та інших виплат. Будівництво замку (п'ятикутна бастионна фортеця) було розпочато Б. Морандо 28 травня 1585 р. на високому місці при злитті річок Мурашки та Ковбасної. Новозбудоване місто, назване Я. Замойським на честь свого славетного предка Флоріана Шариуша (Шарого) Шаргородом, уже 1588 р. отримало Магдебурзьке право [5, с. 234].

Наступні відомості про фортифікаційні роботи Б. Морандо в Україні зустрічаємо у 1589 р., коли італієць вдруге приїхав до Львова – міське правління звернулося до канцлера Я. Замойського з проханням прислати зодчого для виготовлення плану шанців, які мали будувати під Високим Замком. Спорудження шанців розпочалося у перших числах вересня 1589 р. й тривало два місяці. Після того Б. Морандо виконав планування оборони всього міста та став першим відомим на ім'я фортифікатором Львова. Проект львівських укріплень зодчий виконав з урахуванням новіших досягнень тогочасного фортифікаційного мистецтва, зокрема застосував в них бастионну систему. Перебування Б. Морандо у Львові було доволі тривалим й йому приписують також будівництво декількох цивільних споруд міста, зокрема Успенської церкви, замойської колегіати, костелу бернардинів та ін. [2].

Під час роботи у Львові Бернардо Морандо разом із львівським ратманом Станіславом Шембеком виїжджав до Пłosкирова та Кам'янця-Подільського. Причини такої подорожі слід пояснити більш докладно, зробивши невеличкий екскурс в історію.

На середину XVI ст. село Пłosкирів, широкі терени над Пłosкою та Бугом, разом із Голишином та Лезневим були королівщинами, котрі утворювали Пłosкирівське староство та віддавались у власність королівським привілеєм на певних умовах. У згаданий час відбулись чергові власницькі зміни – 26 березня 1547 р. польський король Сигізмунд Август II дожиттєво віддав Пłosкирів у володіння кам'янецькому старості Матвію Влодеку [20]. У королівському привілею було зазначено, що король відзначає службу та хоробрість Матвія Влодека із Германова, хорунжого та кам'янецького старосту за охорону кордонів від вторгнення ворогів, і надає йому в спадкове володіння «Пłosкирів, Леснів і Голишин із прилеглостями, над Богом в повіті Кам'янецькім лежачими» [9, с. 183]. Магнатські володіння кам'янецького старости М.Влодека й до того були чималі: у Кам'янецькому повіті йому належало село Біла, а у Теревовельському – аж 12 поселень [6, с. 195; 12, с. 19-20]. До того ж, він був одружений за Анною Свірчовою, донькою Андрія з Новодвору, яка у якості посагу принесла Чорно-Острівську волость [21].

Матвій Влодек приділяв значну увагу зміцненню існуючих та побудові нових фортифікацій у підвладних йому землях. Пłosкирів був визначений їм як важливий стратегічний пункт. Про це свідчить зростання поселення, розбудова у ньому замку та надання міських прав. Й хоча конкретних писемних свідчень про час зведення у Пłosкирові замку поки не виявлено, однак відомо що на 1565 р. він вже існував. Підтвердженням цьому є люстрація кам'янецького староства 1565 р., у якій відмічається, що мешканці села Тріхівці, що знаходилось у Кам'янецькому повіті, виконуючи гужову повинність, у випадку необхідності зобов'язані були обслуговувати замки кам'янецький, летичівський, меджибізький і пłosкирівський [6, с. 170].

Наявність замкових укріплень сприяло перетворенню Пłosкирова у 60-80-х рр. XVI ст. на міське поселення. У 1566 р. стараннями Матвія Влодека Пłosкирову було надане магдебурзьке право [23]. Міський статус сприяв розвитку торгівлі та ремесел, зумовив формування міських станів населення. У тарифі Подільського воєводства 1578 р. зазначено що в Пłosкирові був один православний священник, декілька десятків ремісників, купців та представників інших станів. Того ж 1578 р. король Стефан Баторій надав Пłosкирову привілей на проведення щорічних ярмарок на Новий Рік, Св.Віта та Різдво, а також щотижневих торгів по вівторках [22]. Але, до цієї події відбулась зміна власника міста. У 1570 р. по смерті Матвія Влодека розвитком міста став опікуватися його син Станіслав, до якого перейшли маєтності батька.

Белзький воєвода та галицький староста Станіслав Влодек був у шлюбі з Ельжбетною Замойською, сестрою канцлера Я. Замойського. У 1589 р. під час приїзду канцлера у Пłosкирів до сестри, С. Влодек скористався родинними зв'язками з впливовим магнатом і зумів домовитись про залучення до розбудови міських укріплень Пłosкирова зодчого Бернардо Морандо. Б.Морандо, завершивши роботи «делінеації» оборони Львова, разом з ратманом С. Шембеком виїхав до Пłosкирова, де в той час перебував канцлер. Італієць на вимогу С. Влодека та за сприяння Я. Замойського повністю перепланував Пłosкирівський замок та запроєктував систему міських укріплень [2].

З Пłosкирова Б. Морандо разом з Я. Замойським виїхав до Кам'янця-Подільського, стан фортифікацій якого також турбували коронного канцлера. Аналізуючи архівний запис про поїздку Б. Морандо до Кам'янця-Подільського, дослідники доходять висновку, що цей будівничий, поза всяким сумнівом, був причетний до певних перетворень укріплень кам'янецької фортеці або й усього міста [2].

У Україні із фортифікацій, до будівництва яких долучився Б. Морандо, до наших днів зовсім не збереглися лише замок та міські укріплення Пłosкирова (нині м. Хмельницький). На сьогодні згадки про пłosкирівські фортифікації носять лише фрагментарний характер та не дають повного уявлення про них. Отож, якими вони були ми можемо лише припустити.

У кожного зодного того часу був свій «фірмовий» стиль, який об'єднував всі його роботи. Був такий стиль й у Б. Морандо. От же, розглядаючи фортифікації, наприклад польського Замостя, які збереглися до наших днів, можна уявити й плоскирівські. Звичайно, вони були не такими масштабними, але те, що це була «фірмова» морандівська бастионна фортеця – сумнівів не має. Підтвердження тому вдалося знайти на картах середини XVII ст. Гійома Левассера де Боплана (1595-1685). На Спеціальному плані України 1650 р. та виданих на його основі карт Поділля, Боплан означив Плоскирів як «Urbs munita» – місто з укріпленнями [15]. Картограф, який був ще й відомим інженером та фортифікатором, на згаданих картах наніс укріплення населених пунктів доволі докладно та ретельно, із збереженням розміру та характеру контурів фортець [8, с. 56]. Зокрема, Плоскирів на картах Боплана має чітке зображення озера з островом на місці впадіння Платої до Буга, міст, що вів на острів, а також доволі докладно (як для карти такого масштабу) позначені п'ятикутні бастионні міські фортифікації.

Будувати плоскирівські фортифікації розпочали у 1589 р. й завершили ймовірно лише на початку XVII ст. Тому, наприклад посол австрійського імператора Еріх Лясота, який під час своєї подорожі 1594 р. українськими землями, відвідав Плоскирів, але у своєму коротенькому описі міста про фортифікації не згадує [7]. Проте, відомо, що у перші десятиріччя XVII ст. місто досить активно розбудовувалось. Після смерті у 1615 р. Станіслава Влодека плоскирівське староство повернулось до володінь королівських. У 1616 р. посесором Плоскирова та навколишніх земель став подільський воєвода Станіслав Лянцкоронський, а по його смерті (1617 р.) – польний гетьман Станіслав Конєцпольський [4, с. 17]. Згідно з «квітою» про сплату податків гетьманом у 1621 р., з'ясуємо, що місту було підпорядковано 53 лани землі, а також села Голишин, Мацківці, Шаравчинці, Іванківці і Глезньов [13]. Згідно «Декларації розподілу суми податків 1629 р.» у Плоскирові числилося вже 260 будинків, в яких проживало близько 1300 осіб [4, с. 17]. Ця кількість населення визначена без врахування кількості замкової залоги. Але, якою була залага, яким був замок на початку XVII ст. відомостей не виявлено. На середину XVII ст. плоскирівські фортифікації, як вже згадувалось вище, схематично зображено на карті Боплана. Лише у 1671 р. знаходимо коротенький опис плоскирівського замку в щоденнику фризського мандрівника Ульріха фон Вердума. Він зокрема пише про те, що у Плоскирові серед озера був «чотирикутний острів, на якому, оточений валами й частоколами, стоїть місцевий замок». Додамо, що на час відвідання Ульріхом фон Вердумом Плоскирова, місто перебувало у напівпустошеному стані після багаторічних протистоянь козаків та польської шляхти. Мандрівник зазначив, що колись місто тяглося по обидва боки озера і було досить великим, а на 1671 р. тут було лише близько 30 будинків і православний храм [1, с. 35].

Дійсно, фактично весь період 50-60-х рр. XVII ст. Плоскирів перебував у стані руїни. Про цей факт красномовно засвідчує «Реєстр димів Летичівського повіту 1661 р.» [10, с. 424], за даними якого місто було повністю розорене. Люстрація Подільського воєводства 1665 р. також інформує про руїну в Плоскирові – тут існувало лише 12 садиб, жителі яких податків не сплачували, «оскільки недавно тут осіли». Плоскирів продовжував залишатися адміністративним осередком староства, новим власником якої у люстрації названо Мартина Замойського (представник молодшої гілки роду), львівського підчашого, полковника королівського війська. До Плоскирівської «держави» в ті часи належали села Голишин, Лезнів, Мацківці, Волиця та Заріччя. Правда села, як і місто, теж були зруйновані. Люстратори того року відмічали, що «пан державця не може осаджати ті села через неприятеля коронного, опришків та левенців» [9, с. 183; 13, с. 12]. Не кращу ситуацію стану Плоскирова подано й в «обліку димів у Летичівському повіті за 1668 р.» Джерело засвідчує, що Плоскирів у 1667 р. був зруйнований в період «Браїловщини» татарами і козаками – його вщент спалили, а чоловіків з жінками, з дітьми та з усіма пожитками забрали до татарського полону [14, с. 220]. На 1668 р. у Плоскирові виявляємо лише 2 халупи, а податки було зібрано лише з 1 диму [3].

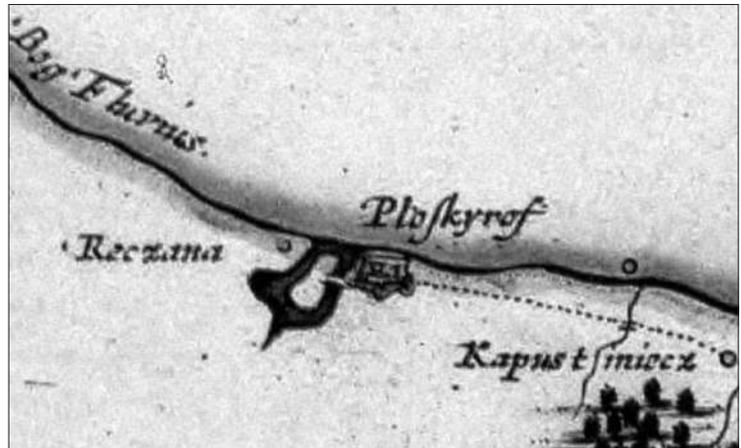
У 1672 р. Подільське воєводство потрапило у 27-річну окупацію Османської імперії. Плоскирів хоча й став центром нахії Меджибізького санджаку, але із напівпустошеного стану місто так не вийшло. В усій нахії на 1681 р. числилось 35 поселень, із яких лише 17 були заселеними. В нахії зафіксовано 252 християнських та 5 єврейських домогосподарств, всього мешканців 1542 [19].

Таким чином, руїна в період Національної революції українського народу та козацьких воєн другої половини XVII ст., а також в роки турецької окупації (1672-1699) призвели не лише до занепаду міста, а й привели до руйнацій місцевого замку та міських фортифікацій. По відновленню польського адміністрування над Поділлям (1699 р.), Замойські, як власники Плоскирівського староства доклали чимало зусиль для відродження життя населених пунктів «держави», але відновлювати замок та міські укріплення Плоскирова – не стали.

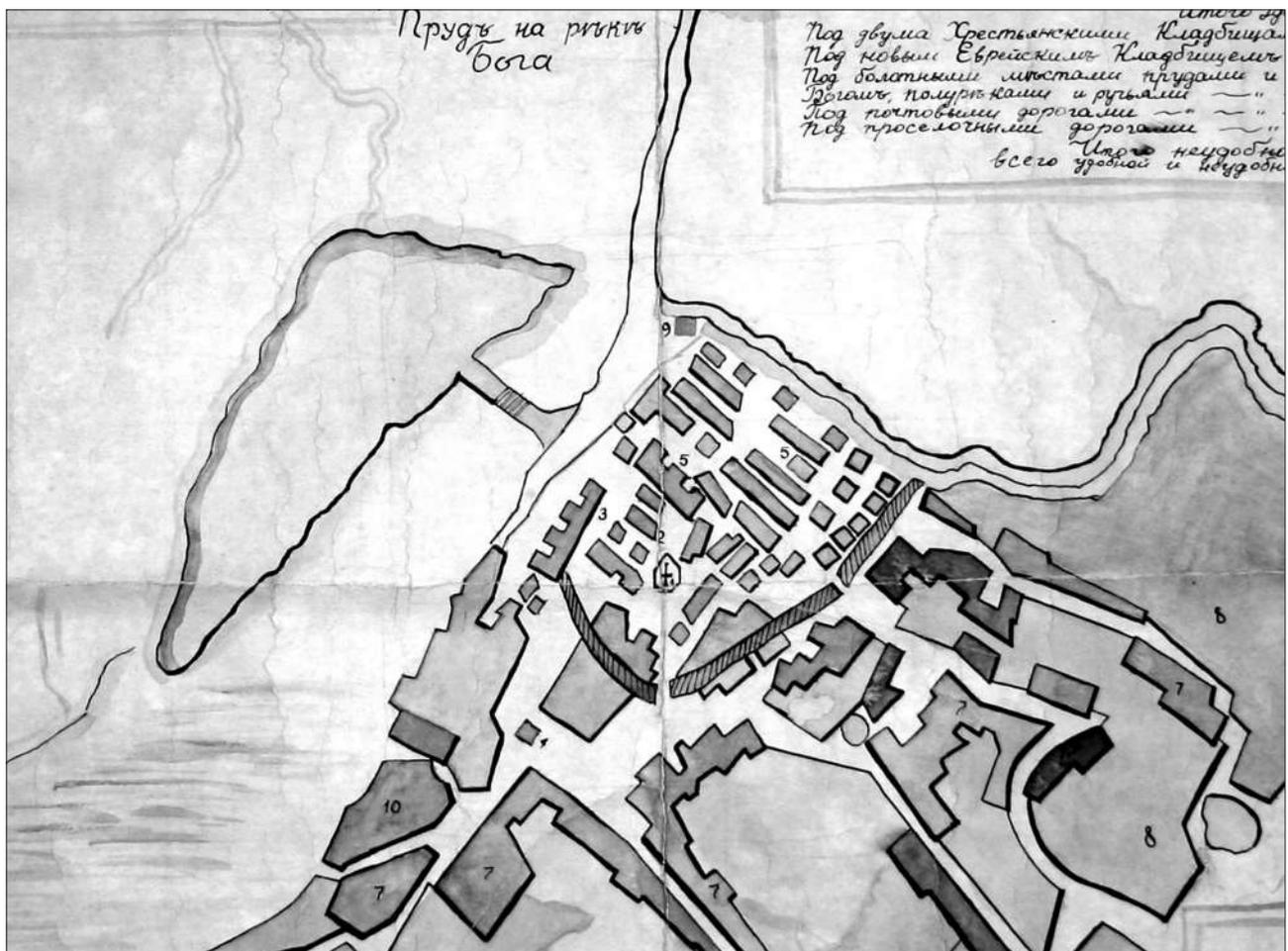
Нажаль, плоскирівські фортифікації, які збудував Б. Морандо, не збереглися, а вже наприкінці XVIII ст. від них залишилися лише незначні фрагменти. На найдавнішому із відомих нині планів міста 1800 р., копія якого зберігається у фондах Хмельницького обласного краєзнавчого музею [16], будь-яких замкових споруд не позначено взагалі, а від міських укріплень залишилися лише земляні вали. У історичному описі міста 1863 р. їх автор, М. Орловський, зазначає: «Теперь не осталось и следов от замка, исключая земляных

насыпей... Теперь на этом месте стоит каменный римско-католический костел...» [9]. В «Указателе историко-археологических достопримечательностей Подолии» 1884 р. подане наступне: «Город Проскуров... В «старом местечке» есть земляные валы: это остатки древних городских укреплений. По преданию на том месте, где ныне стоит костел, существовал некогда укрепленный замок...» [11]. Так було вже у XIX ст. На сьогодні про існування у минулому міських фортифікацій нагадує лише назва історичної частини міста Хмельницького – Завалля.

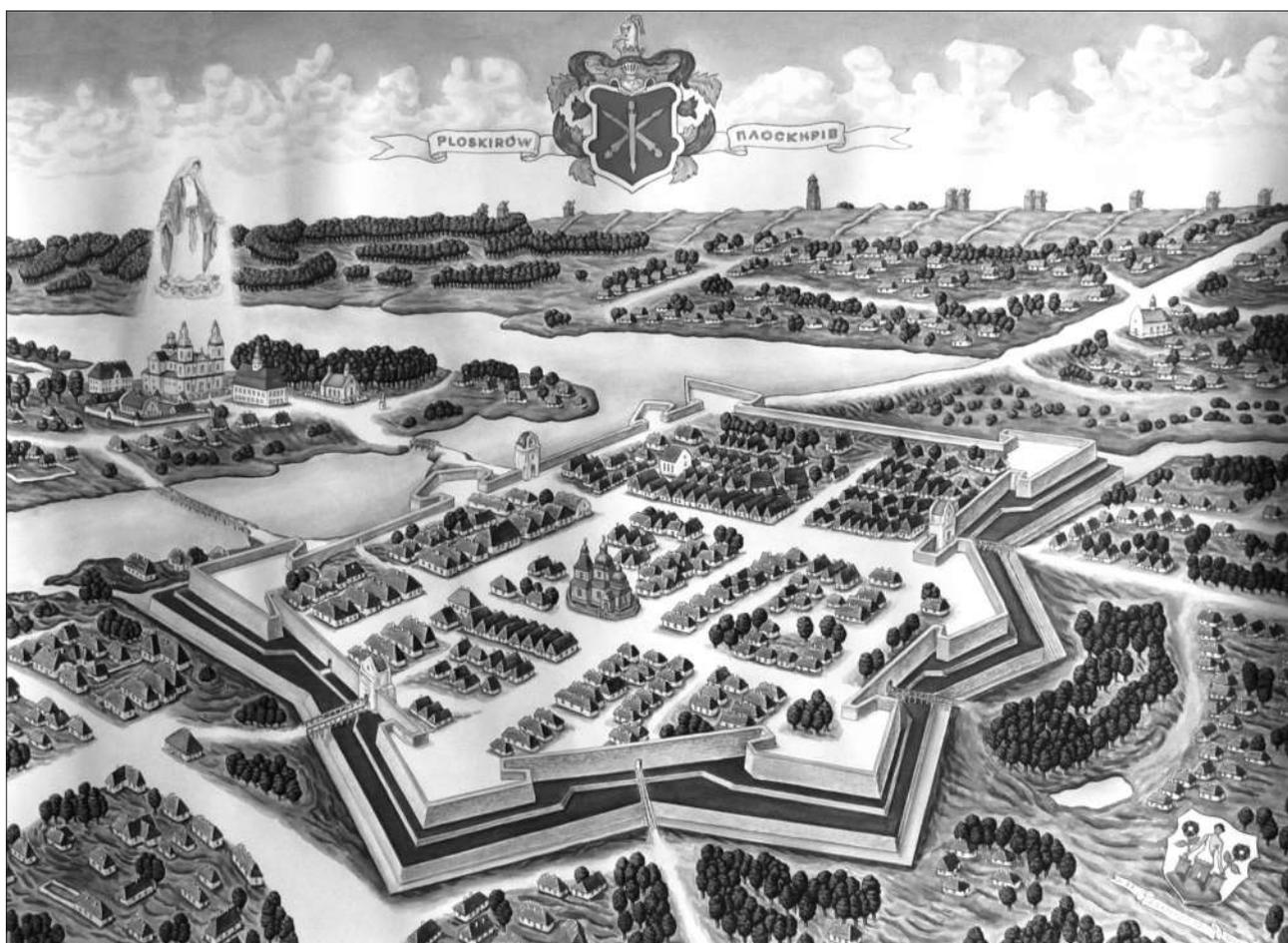
Таким чином, описів чи інших документів про плоскирівські фортифікації поки не виявлено. Маємо лише коротку згадку 70-х років XVII ст. Ульріха фон Вердума та картографічні матеріали середини XVII – початку XIX ст. Проаналізувавши згадані документи, а також творчий доробок будівничого плоскирівських укріплень Б. Морандо, була зроблена спроба гіпотетичної графічної реконструкції фортифікацій Плоскирова на середину XVII ст. Її виконав хмельницький художник, геральдист Юрій Адамчук. Взявши за основу зображення укріплень Плоскирова на карті Боплана (мал. 1), зробивши їх проекцію на план 1800 р. (мал. 2), вдалося отримати уявне зображення міських фортифікацій (мал. 3). Зробити реконструкцію більш достовірною можуть допомогти археологічні дослідження, але проведення їх на сьогодні можливо лише фрагментарно під час будівельних робіт у центральній частині міста.

Мал. 1. Фрагмент карти Боплана середини XVII ст. // UKRAINAE PARS, quae PODOLIA PALATINATUS Vulgo dicitur / Per Guil. le Vasseur de Beauplan. – Amsterdam, 1662

Мал. 2. Фрагмент топографічного плану міста Проскурів, 1800 р. // Хмельницький обласний краєзнавчий музей. – Дк.7453.

Мал. 3. Гіпотетична графічна реконструкція фортифікації міста Пłosкiрiв на середину XVII ст.

Список використаних джерел та літератури:

1. Вердум фон Ульріх. Щоденник подорожі, яку я здійснив у роки 1670, 1671, 1672 рр. // Жовтень. – 1983. – № 10. – С. 35.
2. Вуйцик В. Архівні джерела про перебування архітектора Бернардо Морандо у Львові // ЗНТШ. Праці Секції мистецтвознавства. – Львів, 1994. – Т. ССХХVII. – С. 367-371.
3. Исчисление дымов в Летичевском повете по поводу взимания подымной подати 1668 г.// Архив Юго-Западной России. – Т.2. – К., 1890. – С. 521.
4. Єсюнін С. Місто Хмельницький: історія, події, факти. – Хмельницький, 2008. – 126 с.
5. Колесник В. відомі поляки в історії Вінниччини: Біографічний словник. – Вінниця: ВМГО «Розвиток», 2007. – 1008 с.
6. Люстрация каменецкого староства 1565 г. // Архив Юго-Западной России. – Ч.VII. – К., 1890. – С. 170, 195;
7. Назаренко Є. Давній Пłosкiрiв //Пłosкiрiв. Проскурiв. Хмельницький. (фактографічний збірник). – Хмельницький, 1993. – С. 18.
8. Олейников А.А. Картографическое наследие Гийома Левассера-де-Боплана об Украине. – К.: Радуга, 2006. – 120 с., илл.
9. Орловський М. Историческое описание уездного г. Проскурова Подольской губернии. // Подольские Епархиальные Ведомости, 1863. – №5. – С. 181–187.
10. Петров М.Б. Яков'юк О.П. Пłosкiрiв – старовинне містечко Поділля XV – XVIII ст. //Матеріали XI-Подільської історико-красназничої конференції. – Кам'янець-Подільський, 2004. – С. 419-430.
11. Сборник сведений о Подольской губернии. – Вып. III. – Каменец-Подольск, 1884. – С. 8.
12. Сковчиляс І. Маєтковий поділ Теревобельського повіту Галицької землі в другій половині XVI ст. // Україна в минулому. – Вип.І. – К.; Львів, 1992. – С. 19-20.
13. Трубочанінов С.В. Пłosкiрiвське староство в другій половині XVII-XVIII ст. // Культура Поділля: історія і сучасність. – Хмельницький, 1993. – С. 11-12.
14. Трубочанінов С. Поділля в останній третині XVII ст. //Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. Т.1(3). – К.-П.,1997. – С. 220-221.
15. Специальный и подробный план Украины с принадлежащими ей воеводствами, округами и провинциями. Для общего блага составленный Гийомом Левассером-де-Бопланом, военным архитектором и капитаном

Е.В.К. Польши и Швеции. – Гданьск, 1650 // Олейников А.А. Атлас карт Украины XVII ст. французского инженера Гийома Левассера-де-Боплана. – К.: Радуга, 2006. – С. 15; Спеціальний і докладний план УКРАЇНИ з належними до неї воєводствами, округами і провінціями для загального добра зроблений Гійомом Левассером де Бопланом, військовим архітектором і капітаном Й.В.К. Польши і Швеції. – Гданьск, 1650 // <http://litopys.org.ua>; UKRAINAE PARS, quae PODOLIA PALATINATUS. Vulgo dicitur / Per Guil. le Vasseur de Beauplan S.R.M. – Amsterdam, 1662 // http://mapa.od.ua/IMG/bigMap/Ukraine_Podolia_1662.jpg.

16. Хмельницький обласний краєзнавчий музей. – Дк.7453.
17. Яковлев В. История крепостей. – М.: Издательство АСТ; СПб.: Издательство Полигон, 2000. – 400 с., ил.
18. Adamczyk J.L. Bernardo Morando // Słownik Biograficzny Techników Polskich / red. nauk. Józef Piłatowicz. Z. 10. – Warszawa : FSNT, 1999. – s.13-15.
19. Kolodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki 1672-1699. – Warszawa, 1994.
20. Matricularum regni Poloniae summaria, excussis codicibus, qui in Chartophylacio Maximo Varsoviensi asservantur, contexuit indicesque adiecit T. Wierzbowski. – Varsoviae, MCMXV. – Pars IV. – Vol. 3. – P. 285. Принагідно автор висловлює Тарасові Вихованцю подяку за надання деяких використаних у цій статті друкованих праць.
21. Pułaski K.. Szkice i poszukiwania historyczne. – Ser. III. – S. 62-63.
22. Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. – Warszawa, 1888. – T.VIII. – S. 54.
23. Wiraszka M. Rozwój przestrzenny i zabudowa miast guberni podolskiej w czasach Imperium Rosyjskiego. – Warszawa: Neriton, 2008. – S. 254.

Мирослав Мошак

краєзнавець, директор історико-культурологічного товариства «Подільське братство»

ОПИС КАМ'ЯНЕЦЬКОГО ЗАМКУ 1572 РОКУ, ЯК НОВЕ ДЖЕРЕЛО ДЛЯ ВИВЧЕННЯ СКЛАДУ ТА УСТРОЮ СЕРЕДНЬОВІЧНОЇ ЗАМКОВОЇ ЗАЛОГИ ТА ОБОРОНОЗДАТНОСТІ МІСТА

У Польщі, в головному архіві давніх актів зберігається **Опис Кам'янецького замку 1572 року**. Повна його назва **“Інвентар замку Кам'янецького/ містечок/ сіл/ фільварків/ інших пожитків, що до нього належать: списаний через шляхетного Себастьяна Яскловського, коморника Його К[оролівської] М[ило]с[ті]: За oddawaniem нащадків колись шляхетного Миколая Потоцького старости Кам'янецького дня 19 місяця червня Року 1572: а потім відданий через того ж вищеназваного Коморника Його К[оролівської] М[илости]: Себастьяна Яскловського із Замком і із тим усім, що в ньому є віддано через нащадків небіжчика пана Старости, шляхетному Миколаєві Бжезькому, хорунжому і Секретареві Надвірному, Старості КАМ'ЯНЕЦЬКОМУ дня 18 місяця Липня Року того ж: 1572.”** [1].

Із заголовка бачимо, що цей інвентар (опис) зроблено коморником короля Сигізмунда II Августа I [2] шляхетним Себастьяном Яскловським. А старостою кам'янецьким і подільським на той час вже був надвірний секретар і хорунжий Миколай Бжезький [3].

Також у заголовку інвентаря згадується, як заслужений, попередник Миколая Бжезького – Миколай Потоцький [4]. Відомий у 1554–1570 рр. як розпорядник, шафар кам'янецького замку, найперше підданий чи заступник тодішнього старости Мацея Влодка із Германова. Миколай Потоцький недовго займав посаду подільського старости (1570–1572 рр.), але зумів прославитися своєю опікою над Кам'янецьким замком.

За списком опублікованих описів це вже п'ятий. Перший опис кам'янецького замку 1494 р. був опублікований спочатку Олександром Яблоновським (в оригіналі, латинською мовою) [5], а потім М. Грушевським [6]. Другий опис від 1544 року опублікований О. Яблоновським (мовою оригіналу, польською) [7] і Гульдманом (в перекладі російською) [8]. Недавно також опублікований опис кам'янецького та летицького замків 1613 року В. Михайловським (мовою оригіналу, польською) [9].

Останній із опублікованих описів кам'янецького замку 1570 року був зроблений М. Мошаком у матеріалах Подільської краєзнавчої конференції, яка проходила у травні 1012 року [10].

На нашу думку опис 1572 року, мало чим відрізняється, від опису 1570 року, який є найбільш детальним із опублікованих. Хоча і має деякі, незначні, відмінності. Так, зокрема, не подає відомостей про сичення меду, як то було у попередньому описі. Також фіксує новий Бровар збудований паном Миколаєм Потоцьким, як і інші роботи зроблені його зусиллями, а часто і коштом (дві стайні, деякі мури на Пригородку, будинок поблизу Вежі Колпак, направа годинника, що встановлений на вежі Чорній та ін).

Також опис 1572 року містить деякі цінні відомості, які були відсутні у описі 1570 року:

- Аренда міських маєтностей Миколаєм Потоцьким, який не лише робив це справно, але й давав місту і замку додаткові доходи;

- подані відомості про замковий Дворець (фільварок), який був призначений для продукування живності та продуктів харчування;

- джерело також віднотує, наявність млинів, їхнє розташування, кількість, обладнання, та надходження від них на замок;

- подаються відомості про те, з яких містечок і сіл на замок поступала живність та продукти харчування;

- фіксує заслуги пана Миколая Потоцького у відновленні обороноздатності замку.

- також цінні відомості про міські доходи та озброєння.

Цей опис, як і опис 1570 року, дуже детально фіксує усі замкові об'єкти і подає дещо інше від загальноприйнятих, на сьогодні, назв замкових веж.

Для з'ясування назв цих веж та їхнього розташування зведемо відомості усіх опублікованих на сьогодні описів в таблицю [11].

1544 р.	1570, 1572 рр.	1613 р.	сучасне маркування [9]
1. Чорна	Чорна	Чорна	Чорна
2. Папська	Папська	Папська	Папська
3. Ковпак	Древіцька	Шляхецька.	Ковпак
4. Тенчинська	Сторожева	Древіцька	Тенчинська
5. Ласька	Вежа без назви	Ласька	Ласька
6. Донна (Денна)	Денна	Денна	Денна
7. Мала	Вежа без назви	Вежа без назви	Мала Західна
8. Рожанка	Вежечка без назви	---	Рожанка
9. Стара Рожанка (Ружицька)	Колпак	---	Комендантська
10. Лянцкоронська (Ласка)	Ласка	---	Лянцкоронська
11. Нова вежа	Нова Східна	---	Нова Східна
12. Водна	Водна	Водна	Водна

Загалом, замок мав таку ж забудову, яку ми бачимо і тепер, окрім деяких відмінностей:

1. Пізніше була споруджена вежа Нова Східна, за рахунок якої замок розширився на схід до теперішніх розмірів. Східна стіна, побудована вже після 1613 року, (можливо за часів турецького панування, бо опис із 1613 року її ще не показує).

2. Відсутні у пригородку ворота на поле та на міст.

3. Немає перекопу, який знаходився між замковим мостом і замком, і відповідно, немає дерев'яного перекидного мосту.

4. Відсутня церква Покрови Пресвятої Богородиці разом із двіницею.

5. На території замку не зазначено ні поховання Миколая Потоцького, ні відомостей про закладення костелу, в якому він пізніше був похований.

6. Вежа Чорна ще була в доброму стані.

7. На сьогодні відсутні майже всі допоміжні будівлі, такі як пекарня, лазня, слюсарня, кузня, броварня та інші.

Цей документ (інвентар) писаний старопольською мовою і не дуже розбірливим почерком. Мною зроблений майже дослівний переклад, із збереженням пунктуації, скорочення розкриті у квадратних дужках, пропущені слова, букви – у круглих дужках. Слова незрозумілі або нерозбірливі позначені знаком запитання.

Висновок. Нове джерело, яке вводиться у науковий обіг збагачує наші пізнання із історії і архітектури кам'янецького замку, а також подає відомості про міські доходи і озброєння (Армату). Опис дає можливість краще ознайомитися із фортифікаційними спорудами, замковим гарнізонним господарством та його функціональними особливостями.

Також розкриває джерела фінансування ремонтних робіт та харчування замкової залози.

Окрім того ці знання можуть стати у пригоді для розвитку туристичної інфраструктури шляхом створення нових експозиційних об'єктів і, відповідно, надання послуг для відвідувачів у будівлях замку. Наприклад, випічка пряників (із видами замку і Старого міста), виготовлення за середньовічними рецептами пива, сиченого меду та страв. А також виготовлення пам'ятних грамот, влаштування інформаційних щитів про історію замкових сакральних пам'яток, організації експозицій у камерах в'язниці, продаж муляжів зброї, куль і таке ін.

Замок Кам'янецький [12].

Найперше **брама від поля**. У котрій вхід до зводу, і в мурі obłakow (у попередньому інвентві 1570 року – скоблів) залізних чотири, вретязів два, Чопи 2. Реф дві. У того ж зводу колодок великих 2, котрими звід замикають. У тій же брамі ворота другі двоїсті, у котрих скоблів 10. Риглів два, завіс чотири, Колодка, одна. Над тою брамою є: Муровані сіні, ізба і кімната spotrzabna(нужник(?), прим. моя) коморка: в сінях, під сіньми магазин мурований. У тій ізбі на горі у дверях, завіс 2, скоблів два, вретязь 1. У кімнатних дверях, завіс 2, скоблі 2, вретязь 1. У ізбі 2 вікна, у яких грати залізні, і шибки скляні в олові дрантиві, у кімнаті вікно, у нім грати залізні.(Арк. 289). Там же на горі, у сінях двері є до потайника, котрими ходять до Дитинця із Пригородка, у яких дверей завіс двоє. У того магазину, що під сіньми посеред сходів, у дверях завіс дві, скоблів два, вретязь один. На тій горі вхід є, кам'яний, а у дверях вхідних скоблів чотири, вретязів три, завіс дві. Біля тої брами є ізба мурована, де **воротний** тої ж Брами мешкає, навпроти неї **Лазня** теж мурована, сіни в посередині і комора на ізбі дерев'яна. У ізбових тоді дверях завіс дві, скоблів два, вретязь. У тій же ізбі вікно, у ньому грати, і шибка скляна у дереві. У коморі на ізбі скоблі 2, вретязь 1. У сінях, там же у дверях задніх і передніх завіс 4, скоблів 4, вретязів два, клямки 2. У дверях Лазні завіс двоє, скоблі два, вретязь 1, штаба одна. У тій же Лазні два вікна, шиб скляних, у олові дві недобрих, завіс 2, скоблів 4. У тій же Лазні у ргісцу(у тапчані, нарах, прим моя) **Баня** мідяна на двох прутах залізних завішена. Під тією Лазнею коморка, у дверях завіс двоє, скоблі два, вретязь 1. Біля тієї коморки потайник, що на діл до Криниці ходити. Обабіч того дому, **вежа мурована, або Криниця, там же у ній колесо, що воду тягне**. Друге менше оковане, на котрому ланцюг залізний великий, із двома відрами окованими, у валі кола меншого, Чопи два. Реф 2.**Біля Лазні Бровар новий, за небіжчика пана старости збудований**.

Пригородок муром обведений, аж до Брами від міста. На якому та Будова.

Найперше, якщо йти від Лазні – **стайня дерев'яна**, куди ставлять коней підстарости, та погана. Біля тієї стайні **Дім мурований, де пушкар мешкає**: у котрому домі є, найперше сіни, ізба, кімната і з нею **потребна Коморка**. У сінних дверей завіс 2, вретязний замок (Арк.289зв.), штаба одна. Там же у сінях в олмагусу завіс 2, скоблі два, вретязь 1. В іздебних дверях клямка, кільце, завіс 2, скоблів 2 вретязь 1. У тій же ізбі два вікна, грат двоє залізних, шибки паперові. У кімнатних дверях завіс 2, замок внутрішній, штаба 1. У тій коморі, у вікні грата залізна, у дверях коморки нужника завіс дві. У сінях того ж дому, у вікнах, котрі на долину сходять, до магазинів, завіс 2. На долині магазинів два і пивниця і комора дерев'яна. Один магазин завалився. У тій коморі перед магазином, у дверях завіс 2. У магазині верхньому, що завалився, двері залізні, скоблів 4, вретязів 2, у другого магазину немає нічого.

На горі, того ж дому, кімната мурована, із комином мурованим, у ній вікно, у дверях тієї кімнати замок внутрішній, скоблі 2, вретязь один, завіс 2. Перед тією кімнатою сіни, у котрих є 2 комори дерев'яні, у котрих комор дверей двійко, завіс 4, скоблі чотири, вретязів 2. У тих же сінях вхід на гору. У того входу двері, завіс двоє, скоблі 3, вретязь 1. Далше біля того, **є дві стайні, змуровані небіжчиком старостою паном Влодком**. У одній стайні воріт **куна**, чіп, скоблі 2, вретязь один залізний. У другій стайні скоблів 2, вретязь 1. За стайнями до брами, від Міста, **Кузниця ковальська**. У дверях завіс дві, скоблі два, вретязь 1.

На тому ж пригородку Брама від міста друга.

У тій **брамі звід**, у якого ланцюгів два коротких, скоблів у мурі два, у ланцюгів теж скоблі 2, колодка одна велика. Звід на двох чопах залізних. Руф 2 у Валі. У тій же брамі є дві комори, **воротного**, у котрих двійко дверей, скоблі 4, вретязів 2. На горі, над тією брамою, сіни, у котрих є три комори дерев'яні: у сінних дверях завіс 2, замок внутрішній, штаба 1. У першої коморі двері, замок внутрішній, скоблі 2(помилково, має бути завіс 2, при моя), вретязь 1, скоблі 2, штаба 1. У дверях другої комори замок внутрішній, скоблі два (Арк. 290), вретязь один, завіс дві, штаба одна. У третій коморі замок внутрішній завіс 2, скоблі 2, вретязь 1, штаба одна. У тих же сінях є вхід на гору, там же над трьома коморами, іздебка і комора з неї, в ізбі вікно. У дверях ізби завіс дві, скоблі два, вретязь один, клямка одна, штаба одна, у дверях коморних з тієї іздебки скоблі два, вретязь один, штаба 1, завіс 2. **Перед тією брамою міст мурований до міста**. Котрого мосту на кінці **слюсарня** тобто є і дві комори **і сіни новозбудовані**. У дверях іздебки завіс дві, скоблів два, вретязь 1. У обидвох коморних дверей стоять такі ж. На тому ж Пригородку, якщо йти лівим боком, до **Дитинця** біля брами дві іздебки муровані, одна **воротного**, друга **коваля**. У першій іздебці **воротно[г]о** у дверях завіс 2, скоблі 2, вретязь 1. У **ковальській** іздебці у дверях завіс 2, скоблів 3, клямка 1, вретязь 1. У тій же іздебці **коваля** п'єчок на залізах. Далше йдучи до Дитинця біля муру **свинарник(?) був** дерев'яний де **боровів страчувано, котрі на тому ж Пригородку ...**

Там же біля муру потайник мурований аж до мосту до Дитинця, із котрого вікна, або **стрільніці** в поле. Ідучи у Дитинець із Пригородку по правій стороні мосту **Башта** мурована неприкрита, поверхи в ній погнили і завалили ся. По лівому боці того ж мосту **дві вежі**, одна мурована, друга дерев'яна, біля дерев'яної

небіжчик, пан Староста пан Потоцький надмурував схови муру штука, і біля того муру змурував дві ... муру із воротами, котрі є фундаментом для нової будови. На котрому мурі поставив із великих сіней великі iodlowie(?) в ... і. ... поверхи мають ся zawłaszczył. А у дверях вищеописаної вежі мурованої, що біля того будовання завіс 2, скоблів 2, вретязь 1.

Міст до Дитинця дерев'яний [13]. (Арк. 290зв.)

Ворота і мур перший до Дитинця, у котрих немаєш ані зводу, ані воріт, ... *небіжчик пан Староста виконав низько мур для зводу і для скрині на звід мур збудував одного трохи недомуровано, що збоку.* По лівому боці комори муровані почато, а у вікні однієї комори крати залізні. Із другого боку, по правій руці фіртка у мурі *перед тим була деревом заправлена, але тепер відкрита стоїть, бо небіжчик пан Потоцький хотів мати із зводом ворота закриті, а фірткою ходити до Замку.* Навпроти фіртки коморка мурована, біля Пекарні, у ній завіс 2, скоблів 2, вретязь 1. У ... Пекарня мурована, у дверях завіс 2, скоблів 2, вретязь 1, Кільце. У пекарні вікон двоє, в них грати залізні. **Друга Брама** до Дитинця, в ній ворота дерев'яні із фірткою в тих воріт вретязь і скобель, другий скобель у мурі: колодка у фіртці тих же воріт завіс дві, клямка, залага залізна велика та колодка велика. У тій же брамі магазинів два, один по правий, другий по лівий бік. У того (що, прим моя) по правому боці замок внутрішній, завіс 2, над дверями грати залізні у вікні. У другого магазину на лівому боці замок внутрішній, вретязь, скоблів 2, завіс 2, грати залізна у вікні. Над тим же магазином другий магазинчик, двері до нього залізні, замок внутрішній кільце, завіс 2, вікно і грати у ньому залізні. Збоку того магазину коморка мурована, де **кат(?)** мешкав, скоблів два, вретязь 1. Біля магазин, який називають **Ванною**, де **злодіїв мучать**. Завіс три, скоблів 2, грати у вікні залізні.

Над тією брамою вежа Чорна.

У котрій вежі (у, прим моя) першому магазині **муку ховають**. Двері до нього залізні, скоблів 3, вретязів 2, завіс 2, замок внутрішній. Над тією спіжарнею, у тій же вежі кімната, до дверей замок внутрішній, завіс 2. Вище, на тій же вежі **Годинник, і дзвін Годинниковий**. Там (Арк.291) *же Годинник дав знову направити небіжчик пан Потоцький староста*. Там же до Годинника йдучи, у дверях завіс 2. А та вежа стоїть на схід сонця.

Дальше йдучи від тієї вежі, на розі муру Вежа Папська.

У котрій є чотири сховища. У першій коморі, на долині у тій вежі, ворота що складаються, завіс 4, ригель 1, колодка 1, скоблів 3. Над тією коморою друга, де **порох ховають**, у котрих дверях перших замок внутрішній, скоблів 2, вретязь 1, завіс 2. У тій же коморі, у других дверях залізних, завіс 2, скоблів 2, вретязь 1. Вище третя комора, де **спіжу(продукти прим моя) королівську ховають**, у дверях замок внутрішній, скоблів 2, вретязь, завіс 2. У четвертій коморі, що у вежі, у дверях завіс 2, скобель, колодка. Із того ж верхнього сховища на горі, є вихід, де **млин ручний**. По лівому боці тієї то Папської вежі, потайник на поле, у котрого потайника є дверей троє. В перших дверях завіс 2, замок внутрішній, штаба, над тими дверями грати залізні у вікні. У других дверях є залізні двері, колодка одна, риглів 2, скоблів 7. У третіх дверях того ж потайника, в останніх, що на поле виходять, замок внутрішній, завіс 2. Від Папської вежі ідучи по лівому боці **спіжарні дві дерев'яних**, біля муру. У дверях тих двох спіжарень, скоблів 4, завіс 4, вретязів 2. Навпроти тих же спіжарень, посеред замку **Церква Руська із дзвіницею і двома дзвонами, із Аппарелями Руськими**. На тому ж лівому боці від півдня, від Папської вежі друга **Вежа Древіцька**, у котрій вежі є сховищ троє. У спідній коморі у дверях завіс 2, скоблів 2, вретязь 1. У середній коморі, у дверях тієї ж вежі завіс 2, колодка, вретязь, скоблів 2. У вищій коморі, у дверях завіс 2, скоблів 2, колодка, вретязь. Від тієї вежі дальше йдучи, **по тому ж боці, спіжарні 2 дерев'яні**. У першій спіжарні на горі завіс 2, колодка, скоблів 2, вретязь один. Біля тих же комор **холодильник дерев'яний**. (Арк. 291 зв.) За тими спіжарнями в мурі **Вежа Сторожева**. У котрій є сховищ троє. У першому сховищі тієї вежі, у дверях тобто у нижнього завіс 2, скоблів 2, вретязь 1, колодка 1. У середнього сховища у дверях завіс 2, скоблів 2, вретязь 1. У верхнього сховища замок внутрішній, завіс 2, скоблів 2, вретязь 1. За тією вежею на тому ж боці від **півдня кухня мурована**, і з неї комора, у тій кухні три вікна, у двох грати, у коморі тої ж кухні, теж грати у вікні усі залізні, у дверях кухонних завіс 2, клямка 1. У дверях коморних завіс 2, вретязь 1, скоблів 2. За кухнею пивниця мурована в ній у вікнах дві грати залізні, у дверях завіс 2, вретязь 1, скоблів 2. Над шиєю(?) тієї ж пивниці магазинчик мурований, у котрому **книги Гродські ховають**, у котрого магазинчика, є двері залізні, скоблів 4, вретязів 2, колодка. У середині тих же дверей ригель, і скоблів два, у тому ж магазинчику вікно, грати у ньому залізні. Над тією пивницею **Вежа**, у котрій агмате (**гармати ?**) **ховають**, у дверях завіс 2, замок внутрішній, штаба 1, вікно і грати у ньому. Від тієї ж вежі вздовж біля муру **ізба велика мурована**, із ізби кімната, сіни, перед ізбою: у сінях магазин: із сіней **потребна** коморка: та магазинчик збоку. Найперше тоді у дверей сінних замок внутрішній, скоблів 2, завіс 2, у тих же сінях вікно, а у ньому грати залізні. У магазинчику із сіней двері залізні, замок внутрішній, скоблів

2, вретязь 1, завіс 2, у тому ж магазині вікно із грати у ньому, у дверях потрібної коморки завіс 2, скоблі 2, вретязь, штаба 1, із тієї ж коморки потрібної у дверях магазинчику завіс 2, скоблі 2, вретязь 1. У дверях великої ізби завіс 2, клямка, у ізбі 3 вікна у них скляні в олові. У дверях кімнатних великої ізби замок внутрішній, завіс 2, скоблі 2, вретязь 1, штаба 1, у тій же кімнаті вікно із ґратами.

Вежа Денна та на захід сонця у розі муру на котрій **Сурмач** грає, За нею, у **перекопі, друга вежа (Нова Західна, прим моя)** у котрій усі поверхи погнили (?) і завалилися. У **Денній вежі** на гору йдучи сходами двоє сховищ. У першого (**Арк. 292**) сховища у дверях завіс 2, вретязь 1, скоблів 2. У другого сховища, у дверях завіс 2, вретязь 1, перед тією ж коморою, у вікні грати залізні. На долині тієї ж вежі, магазин у котрого завіс 4, ригель 1, скоблі 4. На захід сонця, біля тієї вежі **будівля мурована**. Найперше іздебка, де **писар** пише. З тієї іздебки комора, а з неї **стрільниця**, біля тієї іздебки сіні муровані завалені, дальше ізба: під тією ізбою магазинів 2. Найперше тоді у дверях **Канцелярії** замок внутрішній, штаба 1, завіс дві, вікно і грати. У коморі **Канцелярії** скоблі 2, завіс 2, клямка, вретязь, у сінях скоблі 2, вретязь 1. У сінешних дверях, біля тієї іздебки завіс 2, скоблі 2, вретязь один, штаба 1, вікно у сінях і грати у ньому. У ізбі тих сіней замок внутрішній, завіс 2, вікно і грати у ньому. Під тими ізбами у магазину одного у дверях завіс 2 малих, скоблі 2, вретязь 1. У другого магазину, що біля того ж, дверей п'ятеро. У перших дверях завіс 2, скоблі 3, вретязь 1, у тих же дверях грати залізні. Другі двері залізні, скоблі 3, вретязь 1, завіс 2. У третіх дверях також залізних, скоблі 3, вретязь 1. У четвертих дверях дерев'яних завіс 2, скоблі 2, вретязь. У п'ятих дверях лише скоблі 2. Там же на півночі, у другому розі муру **Вежа (Рожанка?)**, прим моя) біля неї **палац**: у котрім палацу вікна 4 в них шиби скляні в олові. У того ж палацу у дверях замок внутрішній, у того ж палацу другі двері у котрих теж замок внутрішній. Із того ж палацу у вежі кімната, з неї коморка і друга потрібна коморка, а у кімнаті вікно і грати і шиба скляна. Під **тим** же палацом дві комори муровані, одна на другій. У вищій коморки у дверях вретязь, і скоблі 2. У нищій коморки скоблі 2, вретязь 1, завіс 2, і у першій коморі вищій теж завіс 2. Під тією вежею є два магазини, із котрого (виходить, прим моя) другий малий. На долині другий, де **зłodів сажаяють**, із того ж вікно на низ де **зłodів спускають**. У першого магазину у дверях завіс 4, замок внутрішній. У магазину малого у дверях залізних скоблів 2, вретязь один. Біля того магазину третій магазин до котрого двері залізні, у вище (**Арк. 292 зв**) згадуваного магазину де зłodів ховають, у дверях завіс 2, скоблі 2, грати над дверями залізні. **Біля того магазину, потайник на Пригородок**, у котрого є дверей 2, одні залізні, другі дерев'яні, у перших дверях дерев'яних замок внутрішній, завіс 2, штаба 1, у других колодка, скоблі два, вретязь 1, завіс 2. По правому боці замку від брами ідучи, на півночі теж будовання. Найперше дерев'яний **Дім новий за небіжчика пана старости Влодка** недавно збудований, у котрому є сіни, ізба, кімната, спотребна (нужник, прим моя), коморка. У сінешних дверях завіс 2, клямка, штаба 1, скоблі 2, вретязь. У дверях іздебки завіс 2, штаби 2, клямка 1, скоблів чотири 4, вретязів 2, в ізбі вікон три, в них шиби скляні в олові. У дверях коморки завіс 2, замок внутрішній, скоблі 2, вретязь 1, штаба 1, у тій же коморі у вікні залізна бляха. У дверях потрібної коморки завіс 2, скоблі 2, вретязь 1. За тим Домом **Вежочка** є мала, **Колпаком** її звать, в Мурі. **Біля того дому другий будинок дерев'яний через небіжчика пана Потоцького старосту збудований**, у котрому є на долині ізба, кімнати 2 і сіни, в посередині них, **а на горі покладена Знаком (емблемою, девізом, гербом, прим моя)**. **У ізбі того дому вікна із шибами скляними, а у кімнатних вікнах грати залізні, також у дверях кімнат обох і у сінях замки внутрішні, завіси і усі потреби. Під тим домом пивниця мурована, через небіжчика теж старости оправлена, і шия до неї на всьому місці змурована нова, а у дверях тої пивниці завіс 2, скоблі 2, у вікнах двох двоє ґрат залізних.** За тим домом **Вежа** мурована, котру зовуть **Ласка** у тій вежі є сховища, тобто на верху магазин, у котрого у вікні грати, у дверях завіс 2, замок внутрішній, скоблі 2, вретязь 1. **Біля нього коморка потрібна у мурі. Друге сховище у тій же вежі є іздебка, у ній вікно і грати.** У тій іздебці, у дверях замок внутрішній, завіс 2, клямка 1, штаба 1. Перед тим іздебкою коморка дерев'яна, у дверях котрої завіс 2, скоблі 2, вретязь. Третє сховище є на долині магазин, потрібна коморка, у тій (**Арк. 293**) же вежі, у дверях котрого завіс 2, скоблі 2, вретязь 1. Біля тієї іздебки сіні, де **підстароста мешкає**. А на тій іздебці комора. До котрих дверей замок внутрішній, завіс 2, скоблі 2, вретязь, у дверях сінешних завіс 2, скоблі 4, вретязів два, у дверях іздебних завіс 2, скоблі 2, вретязь 1. У тій же іздебці на долині теж саме. Біля того дому, під муром коморок 4 дерев'яних, на верху 2, на долині 2, у кожній скоблі і вретязі, а у одній завіс двоє. За тими коморками дальше **розсадник**, у тому розсаднику двері у мурі на вал, у котрих дверях завіс 3, скоблі 2, вретязь, колодка. Над тим **розсадником** у мурі **Вежечка**, котру зовуть **Колпаком**. **За розсадником Бровар старий** і коморка мала, у дверях котрої вретязі, завіси, і скоблі є цілковито.

Армата замку Кам'янецького. І що до неї належить, та є.

Найперше стрільба.

Дул усіх (гарматних, прим моя) 15.

Дуло шістнадцяте spadale, котрого штук ... є усього і заліза із двома коли (?)

Гаківниця 55

Півгаківниць 3

Аркебузів усіх.66

Київ 26, а один spadaly (несправний, прим моя), той поріділий(?), що дано на чопа до млина порохового.

Фуглярів 3, один із них spadaly

Форм для відливання дул 4

Форм для виготовлення гаківниць 27

Форм від аркебузів 7

Рушниць штурмових 69 (Арк. 293 зв.)

Мішків полотняних при Арматі 88 над старий (?) Інвентар.

Ті дула вищеописані на тих місцях є одно дуло на вежі у Кухні Фальконет.

На великій ізбі дул 2, одно Абшлонг, друге фальконет.

На Денній вежі дул 2, одно Абшлонг, друге фальконет.

На мурі від поля дул 3, Абшлег, фальконетів 12 (?).

На **Чорній** вежі під Годинником Фальконет 1

У брамі від міста Фальконет 1.

У брамі від поля Фальконет 1, Органка у котрих є куль 24

Смок дуло котре називають Фошлонгк (?) **на валі на пригородку** під муром.

Під **Папською** вежею у магазині на долині дул 2, Абшлонг 1, Фальконет один, Ящірка – 1, Кротка, Органка – 1(14), рушниць – 21.

Куль залізних до дул усіх 200.

Куль олов'яних до тих же дул і у тих же формах 106: *недостає для Інвентаря 14 бо вже небіжчик пан **Потоцький** вистріляв пробуючи пушкарів Короля Його М[ило]сті.*

Глотів 2.

До дул менших куль олов'яних 282

Куль олов'яних до Смока 4

Глотів 3

Кульок до Гаківниць 530

Каганців залізних 13

Каганець із Лямпішом (Лампою, прим моя) великий 1

Заліза шин 110

...залізні від Каганця 2

Дроту зв'язаних мотків 7

Ланцюгів 4

Ложка залізна для лиття куль одна недобра

Котел мідяний

... для штурму фосачка(?)

Селітри півбочків 5, і дві Вариле понад Інвентар віддано.

Сірки півбочків 3, Три Lwowka(?) і півбочки. **(Арк. 294)**

Олова штук початих 5

Олії дзбанів 3 по половині

Сірки понад Інвентар півкаменя

Смоли три діжки понад Інвентар

Під тією ж вежею Папською.

Пороху Барил 36.

То одної на то ...(?)

Знаряддя, що до оборони належить, у коморі, що над брамою, як йти до міста.

Колофів залізних 10

Клинів залізних 43

Молотків мулярських і ковальських 15

... 2

Порохівня (?) 1

Блях залізних 39

Блях білого заліза 150

Лопат залізних 24

Лопат дерев'яних 44

Обручів залізних одностайних (цілих, прим моя) 44

Букшів залізних 13

Бляшок залізних старих що ворота розібрано 67
Кельні мулярських 10
Рам залізних до вікон 4
Пил столярських 2
Alawie 2
Рожен 1
Граблі (?) залізне 1
Напильник залізний до дул 1
Стругів гонтових 2
Рубанків теслярських 6 (Арк. 294 зв.)
Лятарцини штука 1
Долото широке 1
Міді штучок 3
Лійки (?) 2
Шнур мулярський 1
Пила трачка 1
Втулок до воріт 2
Гак двоїстий скельний (?) 1
Залізо до кльоб 1
Инс(т)ак (?) 1, а біля нього п(w)irz (нитка(?) залізна і огнив 3
Подошек до дул 1
Шворні довгі 2 залізні
Труб залізних 2
Драгів(?) залізних 4
Piatna 2
Гаків до глини 4
Gragza (?) 1
Куна (?) до воріт 1
Куль латунних кльотових(?) 7
Ложка залізна 1
Свердло1 друге зламане
Шина поперек дверей
Заліза штучок 31
Заліза шин 13
Долот мулярських 22
Ланцюгів залізних 5
Helwis Гальмус (?) ковальський 1 (Halus, латинське означає гак, пим моя)
Биків мулярських 21
Лютамель(?) ковальський 1
Кліщів 4
Кропач (?) 1(Арк.295)

Список зняття слюсарського [15].

Найперше пара міхів
Наковальня 1
Настройниці 1
Шпазак (?) 1
Форшляк (Варшляк, молот, прим моя) 1
Пазлік (молот, прим моя)
Зинзлак(?) 1
Хаспіс (?) 1
Кліщів простих 2
Кузиві(?) кліщі 1
Кропач (?) 1
Шн(р)обель (?) 1
Друшляк 1
Клізамер(з)(?) 1
Молотків малих 2

Знаряддя ковальське

Найперше міхи 1
Наковальні 2
Форшляк 1 (Варшляк, молот, прим моя) 1
Пазлик 1 (молот, прим моя)
Молотків 6
Helwis Гольвіс (?) 1
Лютамез(?) 1
Овцангі (? , може обценьки, тобто маленькі цвяходери) 1
Кліщі 4
О(р)знікі (?) 2
Друшляк 1
Гвоздзіниця(?) 1 (Арк. 295 зв.)
Точило 1
Скроснишель(?) 1
Шнобель 1
Хаспіс 1
Лошов 1
Кропач 1
Струзаль 1

Статки замкові

Бочок пивних 34
Півбочок оцтових 2
Бочок від капустих 12
Копві (коновок, прим моя) дерев'яних 14
Куфлів 17
Котлів 2
Мис олов'яних 2
Рожен 1
Оков залізних 8
Київ залізних 4
Рискалів (совкових лопат, прим моя) 4
Колодок 6
П'ятно, що позначає начиння 1
Цебрів 6
Ланцюг залізний 1
Мис дерев'яних 6
Тарелів 22
Кадок 2
Козел пивний 1 (Арк.296)
Шротфасів 3
Сит 3
Столів усіх 14
Дзеркал у великій ізбі із ріжками малими Оленячими залізом оправленими.

Спіжа (продукти, прим моя) замкова

Солонини ...дрібних 60
Солоного м'яса півбочок 2
Муки пшеничної і житної третинників 45
Солоду третинників 40
Ягель тр [етинників] 3
Пива бочок сім і пів
Садел(?) 10
Малдріків кіп 11
Сирів кіп 2
Солі 5800

Челядь того ж замку

Побережників, що їздять на Березу (?) для попередження (перестороги, прим моя) від злодійства сільсько-го є їх на той час 2, котрим платять на сухедні(?) по гривні і сукно Тричке (?).

Городян також 4, що волають(кричать) на мури у ночі, а в день усілякі роботи роблять. Дають їм на сухедні(?) по три wiaz(r)dunk, і сукна Вроцлавського по 5 мір, по кожухові на рік.

Сторожів 2, котрі теж волають вночі, на іншому місці, дають їм по одному золотому на сухедні(?), сукна Вроцлавського по п'ять мір, по кожухові.

Кухар, дають йому по гривні, сукно Трицьке(?), кожух.

Сурмач, дають йому по гривні, сукно Вроцлавське, кожух. (296 зв.)

Мельник, що млини приглядає, дають йому по гривні, сукно Вроцлавське, кожух.

Пекар, дають йому по 2 злоті, сукно Трицьке(?), кожух.

Писар руський, дають йому по 2 злоті сукно Трицьке(?), кожух.

Пивовар, дають йому по 3 wiaz(r)dunki, сукно вроцлавське, кожух.

Ключник, дають йому по золотому, сукно Вроцлавське, кожух.

Тягнувода, дають йому по золотому, сукно Вроцлавське, кожух.

Возивода, дають йому по золотому, на четверть, сукно Вроцлавське, кожух

Слюсар, дають йому по золотому, сукно Вроцлавське, кожух

Коваль дають йому по золотому, сукно Вроцлавське, кожух

Бондареві, дають йому по золотому, сукно Вроцлавське, кожух

Тим трьом: ремісникам: ковалю, слюсарю і бондарю дають на кожний день по ... хліба і по кухлю пива.

Воротних 2, дають їм по золотому, по сукні Вроцлавському, по кожухові

Воловрів(?) 2, котрі усіляку роботу роблять, дають їм по золотому, сукно Вроцлавське, по кожухові.

Перекладачеві (?) по золотому і уся одежа.

Двірник у Фольварку, дають йому по гривні, сукно Люньське(?), кожух

Двірничці дають по золотому сукно Мишинське (?), кожух

Кухаркам двом у Фольварку на рік по 4 сорочки, по 4 фартушки, по 4 ... того полотна що по 3 гр[оші] сукна Вроцлавського по 6 мір.

Пастух, що бидло пасе на рік по молодика (бичку прим моя), сукна Бреського (?) п'ять мір, сорочок 4, убрань 4: суконних 2, полотняних 2

Свинюхові усю одежу

Хлопцеві, що телята пасе – усю одежу

Вівчарам трьом на рік по 5 злотих, по 5 мір сукна Бреського (?) по 4 убрання того ж сукна, по 3 сорочки. (Арк. 297)

Пушкарів є 4 на замку, котрим К[ороль] Й [ого] Милість із мита Львівського платить кожному на рік по злотих 50 і сукно Люньське(?).

Дворець замковий

У двірці та будова Пекарні, Сіни, Пивниці. Під сіньми комори 2, одна на другій. А друга ізба для воловрів (?) нова пошанована із сіньми заплетена плотом.

Гумно

У Гумні на той час немає нічого, лише броги порожні, бо висіяно усе на полю.

Обора

Волів робітних 6

Корів дійних 35

Телят тогорічних 29

Ялових теляток 3

... дволіток 11

Телят цьогорічних 9

Бугай 1

Овець усіх 150

Свинь старих 29

Поросят озимих 14

Гусей старих 36

Гусей молодих 26

Каплунів 4

Кокоші (?) із курями 35

Курчат 50

Огороду три добре посіяні огородними культурами

Масниця 1
Шкопців 3
Цебрів 2
Бочка водна 1
Бочок 2
Кадлубків 4
Бодня 1
Нецак (?)
Котел 1
Копві (коновки (?), прим моя) 2
Діжа хлібова 1
Колодка 1
Лошов (?) 1

Збіжжя висіане

Жита третинників 90
Пшениці тре[тинників] 8 і ½
Ячменю тре[тинників] 28
Вівса тре[тинників] 91
Гороху тре[(тинників] 6
Проса тре[тинників] 7
Татарки (пшениці, прим моя) тре[(тинників] 6 і ½
Насіння конопляного бочка.

Пожитки (статки, прим моя) староства Кам'янецького, а найперше

Подимного, **що платять піддані так духовних осіб як і свіцьких з лану по 2 гр.[ошей], дістається зі всього злотих 353.**

Мито велике Кам'янецьке, **котрого був Орендував небіжчик пан Потоцький староста** на рік злотих 100. (Арк. 298)

Мито Гродської Комори, **котрого теж був арендував пан староста** за зл. (отих) 700

Мито Лопатечне від м'яса(?), **котрого був арендував пан староста через рік за злотих 80.**

Що міщани повинні платити до Замку.

Найперше від ланів **58**, від кожного по 12 гр. [(ошей), чинить зл. [отих] 23 гр. [ошей] 6

Різники від яток м'ясних дають зл. [отих] 36

Крамарі дають із крамниць 31 по злотому. Чинить зл. [отих] 31

Шевці Польські від яток своїх дають зл. [отих] 9 гр. [ошей] 18

Шевці Руські від яток своїх дають зл. [отих] 11 гр. [ошей] 6

Пекарів дають зл. [отих] 17

Ті, що Сукно продають дають по 2 зл. [злотих] в тім зл. [лотих] 20

Від огородів замкових дають міщани зл. [отих] 2 гр. [ошей] 4

Млинів при Кам'яниці усіх 3, на ріці Смотричу. Перший під Замком. У котрому є колес мучних три, Ступа із Фольнішем одна. Другий під містом Польський(?), у котрому мучних колес 4. Третій теж під містом Вірменський має колес мучних два. Ступа одна.

Із тих усіх Млинів, Солоду і кожного збіжжа із виміну, на Замок беруть дві частини, а третю Млинарі беруть. (Арк. 298 зв.)

...Замок Кам'янецький перед тим за небіжчика пана Влодка бував споряджений із староств(?) забезпечений на кожний рік, як із Бжежжа(?) із Дрогобича із Рогатина із Кам'янки із Городка, мукою, м'ясом, горохом, сирами, і усією живністю, котрої не возять(?) замок є дуже ogłodzony(?) потреба ласки Його Королівської мил[ість] і opatrzenia ruzzlego, коли ж часу неприятеля в облозі повинен Староста дати на сто драбів Ротмістрові...а на той час і одному не маєш що дати.

Той же замок Кам'янецький є так(?) погнилий і неприглянутий, що Вежі, Башти без яких не обійдеши на яких усе тупітрі (може амуніція, зброя прим. моя?) належить Włanki(?) теж усі навколо правдиво добре зігнили і ... і мешкання замкові. Що бережи Боже пригоди, трудно на місця для оборони стрільбу впровадити і людьми насадити. Яко ж той пан Староста чуючи небезпеку мусів своїм накладом (коштом) Башту, котра, у переконі всю(?) полагодити, брами на ню wowlec і поверх достаточо полагодити. До чого велика ласка Короля Йо[з]о М[ило]ці потреба, щоби як живністю так теж і грошима замок був забезпечений для направи потрібних місць.

Вигоди Місту Кам'янецькому на потреби місту надані

Містечко Комильче, яке на той час не було арендоване, а перед тим на рік за злотих 150 би мало бути арендовано, а в ... уряді, могло би мати усієї аренди млина злотих 140

Аренда postrzugalni (перукарні, прим моя) злотих 60. (Арк. 304 зв.).

Аренда міської ваги злотих 20

Аренда воскобійні і skarpіcsa злотих 30.

Аренда лазні зл[отих] 10.

Аренда Цегельні зл[отих] 6.

Аренда магазину зл[отих] 10.

Аренда від третинників ... зл[отих] 12.

Сума чинить злотих 438.

Армата міста Кам'яця.

Działek (Гарматок, прим моя) 12

Гаківниць 70

Півгаківниць 140

Пороху 34 бочки

(Підпис): Mykołay Brzeski starosta Camyenyck... (Арк. 305).

Примітки:

1. Inwentarz Zamku Kamienieckiego/ miasteczek/ wsi/ folwarkow/ ynszyh pożytkow do niego należących: spisanie/ przez Vrodzonego Sebastiana Iaskowskiego/ komornika Ie(g)o K. M(yłosci): Za oddawaniem potomkow niegdy Vrodzonego Mikołaiia Potockiego Starosthy Kamienieckiego Dnia 19 miesiąca Czerwca Roku 1572: A pothem oddany przez tegoż wysszci mianowanego komornika Ie(g)o K. M(yłosci): Sebastiana Iaskowskiego/ z Zamkiem/ y s thym wszystkim co w nim iest oddano przez potomki niebosczyka pana Starosty/ Vrodzonemu Mikołaiowi Brzeskiemu Shorążemu y Sekretarzowi Dwornemu/ Staroscie KAMIENIECKIEMU. Dnia 18 miesiąca Lipca Roku tegoż. 1572 . AGAD. Archiwum Skarbu Koronnego. – Dz.I. – Sygnatura 45. Ff 289 v – 305.
2. За збігом обставин Себастьян Яскловський проводив опис замку ще за життя Сигізмунда II Августа I (пом. 7 липня 1572 року), а затвердив (поставив свій підпис) під описом замку подільський староста Миколай Бжезький 18 липня, тобто, під час безкоролів'я Речі Посполитої. Бо наступник короля Сигізмунда II Августа I король Генрих Валуа зайняв трон щойно у 1573 році.
3. Миколай Бжезький королівський секретар (1572), великий королівський хорунжий (1571–1572), ротмістр поточної оборони (1569 – 1573). Впродовж вісімнадцяти років старостою і управляючий кам'янецьким замком, а 2 V 1590 року, через стан здоров'я був усунутий від уряду. (Urzednicy podolscy XIV–XVIII wieku. Spisy. – PAN/- Kornik. – 1998. – Т. III. – S. 132).
4. Миколай Потоцький польний коронний стражник (1569), староста хмільницький (1569–1571). Urzednicy podolscy XIV – XVIII wieku. Spisy. – PAN. – Kornik. – 1998. – Т. III. – S. 131–132.
5. A. Jablonowski. Podole u schyłku wieku XV. – Ateneum. – 1880. – Т. II–III.
6. М. Грушевський. Опис подільських замків 1494 р. Записки наукового товариства імені Шевченка. – Львів. – 1895. – Т. VII. С. 1 – 18.
7. A. Jablonowski. Zamek Kamieniecki u schyłku pierwszej połowy XVI wieku. Przegląd Bibliograficzny – Archeologiczny. Dwutygodnik ilustrowany, poświęcony bibliografii, archeologii, numizmatyce, heraldyce, historii, sztukom pieknym i literaturze. – Warszawa. 1882. – Т. III. – С. 11–30.
8. В. Гульдман. Памятники старины в Подолии. – Каменець-Подольский, 1901. – С. 212–230.
9. В. Михайловський. Описи кам'янецького та летицького замків 1613 р. Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський. – 2008. – Т. 18. – С. 98–116.
10. М. Мошак. Опис Кам'янецького замку 1570 року, як нове джерело для вивчення складу та устрою середньовічної замкової залози. «Кам'янець-Подільський у контексті українсько-європейських зв'язків: збірник за підсумками міжнародної науковопрактичної конференції. Кам'янець-Подільський, 2012 р».
11. Люстратор опису кам'янецького замку від 1494 року не подає ні назв веж, ні їх кількості, ні точного місце розташування. («Записки НТШ», Т. 7. – Кн. 3. – Львів, 1895. – С. 11–16. Переклад уз латинської Н. Яковенко).
12. Нумерація на листах подвійна. Стара нумерація від 337 до 353 аркуша. Нова нумерація від 289 до 305 аркуша.
13. Міст до Дитинця дерев'яний, – свідчить про те, що станом на 1570 та і 1572 роки, між Замком та містом (замковим мостом) ще був так званий перекоп, тобто земляний рів, який відділяв місто від замку, а через цей рів був влаштований перекидний міст. Цього мосту, а також рову вже не значиться у описі замку від 1613 року.
14. Назви гармат: Ящірка, Кротка, Органка – імовірно такі імена гарматам надавали вояки із замкової залози.
15. Що стосується слюсарських інструментів та, частково, ковальських, то їх старовинні назви не піддаються перекладу, і чекають свого дослідника.

Лариса Виноградська

кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту Археології НАН України

Петро Болтанюк

старший науковий працівник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

ЕЛЕМЕНТИ ФОРТИФІКАЦІЇ ПІВНІЧНОГО БАСТІОНУ СТАРОГО ЗАМКУ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО

Проведене дослідження дає огляд історії розвитку основних елементів фортифікації, що складають собою оборонний вузол замку – Північний бастіон.

Ключові слова: замок, Північний бастіон, укріплення, башта, бруствер.

Проведені рятівні археологічні розкопки 2007 р. під керівництвом доцента Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка А.Ф. Гуцала в районі фундаментів башти Чорної та археологічні дослідження 2008 та 2010 рр. здійснені у західній половині Північного бастіону під керівництвом Л.І. Виноградської дали змогу доповнити писемну джерельну базу та простежити еволюцію фортифікації північної частини Старого замку у м. Кам'янець-Подільський.

На основі проведених досліджень було встановлено, що на території Північного бастіону материкову породу складає скеля, яка від північного оборонного муру замку робить крутий схил до каньйону ріки Смотрич [Рис. 3]. Пониження материка у траншеї закладеній під час розкопок 2008 року в напрямку схилу на довжину 10-ти метрів становило перепад у п'ять метрів [3; с. 103]. Подібне пониження скелі зафіксовано й у західній і східній частинах Північного бастіону під час досліджень 2010 та 2007 року [1; с. 52].

Зібрані під час археологічних досліджень артефакти показують, що територія бастіону була заселена ще у давні часи. На його теренах виявлено археологічний матеріал трипільської культури етапів VI, CI та CII, що дає можливість встановити час проживання трипільського населення на території замку на протязі 4500-2750 рр. до Р.Х. До цього періоду, мабуть, слід віднести штучно вибиті у скелі траншеї, які на нашу думку відігравали роль укріплень (в їх заповненні траплялася кераміка трипільського часу). Перша з них являла собою рів глибиною 0,8-1,0 м та шириною 1,0 м. Друга траншея знаходилася на відстані 0,5 м нижче першої й мала похилу південну стінку. Її розміри складають: ширина – 0,6-0,8 м, глибина – 0,4-0,45 м [4; с. 23-24]. Всього скоріш вони являли собою лінію укріплень, що складалася з дерев'яного частоколу та підпор, що утримували його від руйнування. Другий етап заселення ділянки замку пов'язується з племенами чорноліської культури. У трипільському шарі разом з матеріалами трипільського часу траплялися керамічні знахідки й, зокрема, гончарний штамп у виді голови коня чорноліської культури. Звертаючи увагу на дослідження фахівців з цього періоду які вказують на те, що городища чорнолісців займають напівмисові останці, ми можемо припустити існування укріпленого городища в межах IX-VII ст. до Р.Х. [6; с. 209].

Під час археологічних досліджень у північній частині замку було виявлено елементи укріплень давньоруського часу, які за керамічним матеріалом датуються кінцем XII-XIII ст.ст. Так у 2008 р. в траншеї № 1 у нижній частині темно-сірого шару XIV-XVI ст. було виявлено давньоруський шар товщиною близько 0,2 м, що був прорізаний під час будівництва дороги литовцями. З зовнішнього боку дороги прослідковано залишки двох ям від стовпів, які слугували внутрішніми опорами огорожі дороги, що вела до проїзду у Лянцкоронську башту у XIV-XVI ст. (рис. 3). Підтвердженням існування укріплення давньоруського часу у північній частині замку стала фіксація давньоруського валу під час археологічних досліджень 2010 року. У профілі стратиграфії траншеї №2 чітко простежувався насип валу з потужним культурним шаром товщина якого сягала 0,25-0,3 м, який також був прорізаний дорогою литовського часу [3; с. 103]. З внутрішнього боку валу простежувався виступ у виді кількох сходинок. Підтвердженням існування у північній стороні давньоруських укріплень є свідчення опису замку 1494 року, де вказується що північну лінію оборони складають „ізбища“ впереміжку з кам'яними мурами [7; с. 78].

Відкриття у 2010 році залишків давньої дороги (вони були зафіксовані також в траншеї №1 2008 року), що вела до замку від старої Пільної (або Скальської) брами, говорить про зміну фортифікації у литовський період [Рис. 1]. Дорога залягала на глибині 2,4-2,6 м. від сучасної поверхні бастіону. Її основу складала скельна материкова порода до якої вона прилягала. Дорога була викладена по краю каменем малого та середнього розмірів, а її середина становила собою утрамбований гравій. Особливістю дороги є також той факт, що в розрізі вона являла собою еліпсоїд вигнутий у середині до низу. Слід зазначити, що у траншеї № 1 2008 року

вона йде під кутом до муру тоді як в траншеї 2010 р. вона йде паралельно до Північного оборонного муру. Ця зміна напрямку дороги пояснюється тим, що вона направлена у в'їзд в Лянцкоронську башту, що на той час слугувала проїздом до міста й водночас митницею.

Зміна фортифікації підтверджується й проведеними дослідженнями в районі згаданої в описі 1544 року башти Старої Рожанки, яка розміщувалась між старою та новою брамами замку [16; с. 17]. Під час досліджень виявлено фрагмент нашарувань XIV-XVI ст.ст. зі стілими дерев'яними конструкціями, що збереглися в кілька нашарувань. Під стілими залишками дерев'яних конструкцій виділяються залишки кам'яної кладки, які у плані в розчищеному місці утворювали півколо [3; с. 104]. Не виключено, що це є залишки вежі під назвою Стара Рожанка, яка була розібрана в сер. XVI ст. й була використана під основу підземного переходу що з'єднував вежу Рожанку з баштою Водною. На наш погляд вежа Стара Рожанка була однією з трьох (Мала Західна й башта в районі Денної), що утворювали лінію оборони замку з напільного (західного) самого небезпечного боку укріплення. Така система укріплень давала змогу посилити напільний бік й забезпечити фланкуючий обстріл стін на найбільш небезпечних під час штурму ділянках. Як вважав П.П. Раппопорт така схема фортифікації з'являється у XIII ст. та з XIV ст. набуває поширення [12; с. 218]. На використання у замку фланкуючих веж з другої половини XIV ст. до середини XV ст. вказує Є.М. Паменицька [10; с. 137].

Цікавий оборонний вузол було відкрито у північно-східній частині замку під час ремонтно-реставраційних та археологічних робіт 2007 р. На лінії Північного оборонного муру, на південний захід від башти Нової Східної виявлено фундаменти вежі Чорної. У плані він складав квадрат з внутрішнім розміром 5,1×5,2 м, кам'яні мури якого сягали товщини 2,5-2,7 м (рис. 1). Першу згадку про вежу ми находимо в описі замку 1494 року, де вона постає як одна із веж що охороняла замок з боку міста [7; с. 79]. Інший найдавніший спогад про вежу ми находимо в описі замку 1544 р де вона описується як вежа що використовується під складське приміщення. Якийсь час другий ярус вежі використовувався під в'язницю. В інших рядках опису про перехід через оборонний мур з башти Рожанки до башти Чорної, а з неї на Східний бастион замку [16; с. 26]. Башта була зруйнована вибухом у 1672 році під час штурму турецькими військами замку й міста. Про це засвідчує напис на мідьориті Кипріяна Тимошевича [13; с. 43].

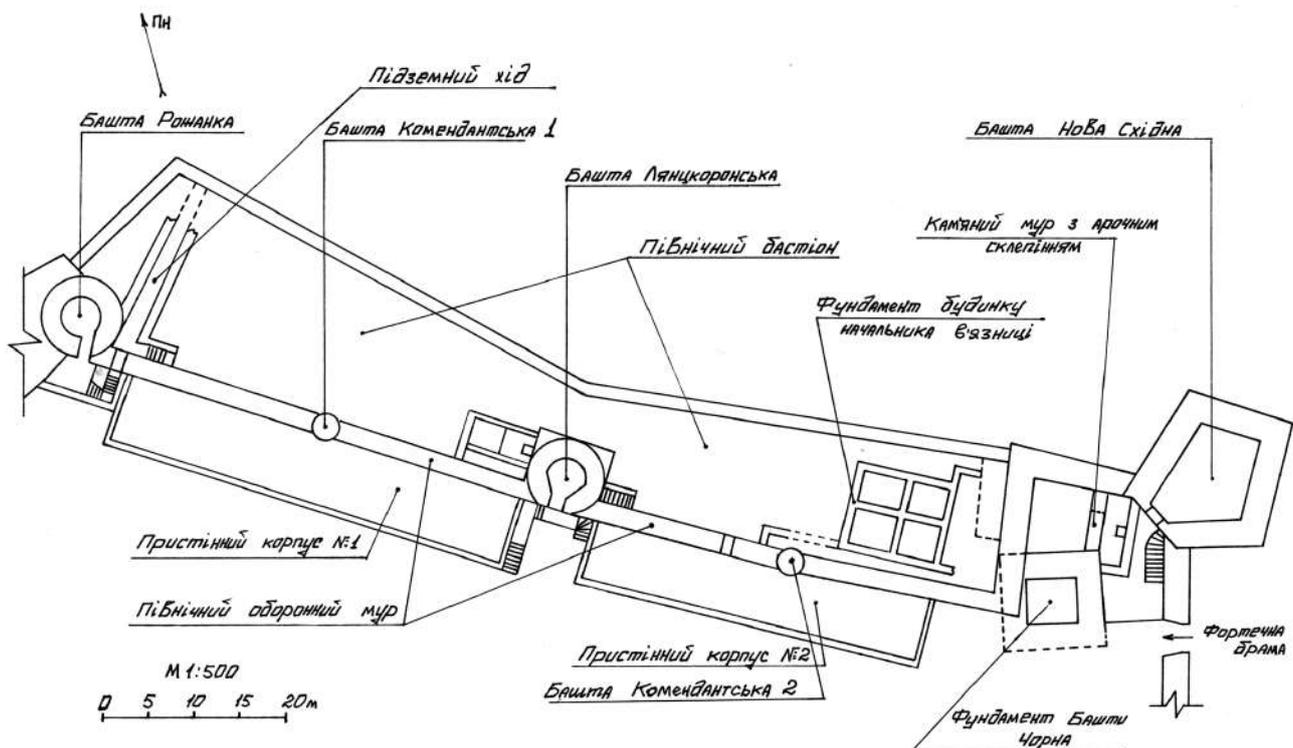

Рис. 1. План-схема Північного бастиону Старого замку

Пізніш башта уже не відновлюється. Натомість у цій місці турецькими будівничими будується новий Г-подібний бастион. Бастион став об'єднуючим ланцюгом оборони між вежею Новою Східною та Північним оборонним муром (рис. 1). Товщина його стін сягала 2,8-3,0 м. Довжина його північної стіни складає 13,8 м, а західної – 16,3 м. Його функціональним призначенням стало посилення вогненої міцї даної ділянки оборони замку та контроль над пригородками й напільною брамою – головним в'їздом до фортеці через який можна було потрапити до міста. Поряд з цим цей невеличкий бастион давав можливість частково контролювати підходи до замку з боку Польських фільварків. Для укріплення муру та посилення його конструктивної міцності

проти артилерійських снарядів будівельники скріпили його дерев'яними перекладинами які відігравали роль своєрідного армошову. Ці дерев'яні конструкції було розкрито під час зондажу північного муру бастіону [1; с. 56].

Остання перебудова північної частини замку, яка перемінила її вид відноситься до 1790-1791 рр., коли за креслеником військового інженера Станіслава Завадського будується Північний бастіон. Бастіон являв собою кам'яно-земляне укріплення, яке утворювалось двома кам'яними куртинами (мурами) товщиною 1,3 м. Куртини утворювали ламану лінію у виді тупого кута з вершиною за п'ять метрів на північ від башти Лянц-коронської. Своїми краями він прилаштовувався до брами Пільної на заході та башти Нової Східної на сході. Поверх куртин був насипаний земляний бруствер, в якому зроблено бійниці під важку артилерію по чотири з кожного боку бастіону (рис. 2). Окрім цього під час пониження рівня ґрунту у східній частині Північного

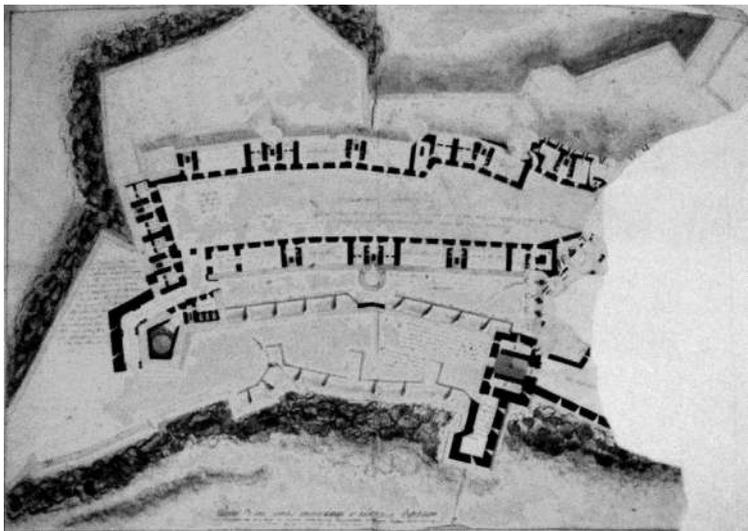

Рис. 2. План Старого замку 1791 р. (за Р. Кріль-Мазур)

бастіону на глибину 1,2-1,5 м було виявлено земляний вал, що примикав до куртини бастіону. Вал зберігся на висоту близько 0,8 м, а ширина його складала близько 6,0 м [1; с. 56]. Він являв у минулому бруствер бастіону. Основними функціями бастіону виступали захист фортеці з північного боку й прикриття та контроль підступів до міста з боку Польських фільварків через які на той час йшов головний шлях до міста.

Отже, виявлені елементи фортифікації на території Північного бастіону дають нам змогу зробити кілька висновків по фортифікації даної частини замку.

Перші укріплення на цій території, ймовірно, з'являються за часів трипільської культури. Проте це питання потребує подальшого вивчення так як на сьогодні ми

маємо недостатньо матеріалу для ґрунтовних доказів існування укріплень цього періоду .

Наступним етапом появи на території Північного бастіону укріплень постає давньоруський час в хронологічних межах кінця XII-XIII ст.ст. В цей період фортифікація замку була дерево-земляною. Не виключено, що з напільного боку замку для укріплення валу використовувався камінь, на використання якого під час будівництва давньоруських фортець вказує у своєму дослідженні Б.О. Тимощук [15]. Виявлення елементів давньоруського валу у північній стороні замку змінює уявлення про форму замку яку подає Є.М. Пламеницька у вигляді круглого укріплення. На нашу думку укріплення було напівмисового типу й займало всю терасу мису на якому розташовується Старий замок. На таке розташування в свій час вказувала Т. Будянська [2]. Про характерну особливість давньоруських городищ XIII-XIV ст.ст. як напівмисових укріплень вказує П.П. Раппопорт [12].

Подальший розвиток фортифікації замку Кам'янець-Подільського відбувається у литовську добу. На нашу думку, в цей час, з західного боку замку, на найбільш небезпечній ділянці, було побудовано три фланкуючі кам'яні вежі: Стара Рожанка, Мала Західна та башта, яка розміщувалась в районі башти Денної (можливо, що на пізніх етапах будівництва ввійшла у комплекс башти Денної як її частини). Ймовірно, що саме в цей час в північній частині замку поблизу давньоруського валу з'явилась дорога яка вела до замку та до міста й яка залишалась головною артерією комунікації замку до середини XVI ст.

Також є не виключеним побудова вежі Чорної та Папської за часів Великого литовського князя Вітовта якому місто належало у 1410-1430 рр.

Побудова цих веж давала змогу тримати під фланкуючим вогнем підходи до куртин. На той час башти будувалися на відстані найбільш ефективного пострілу лука – 150-170 м [9; с. 16].

Наступний період, коли відбулися зміни у фортифікації замку відносяться до середини XV ст. й пов'язані з подією 1463 року коли місто отримало статус королівського. У Кам'янець для укріплення міста польським сеймом були відправлені три воєначальники, знатні особи – Ян з Тенчина, каштелян краківський, Дежислав з Ритвян, воєвода сандомирський та Андрій Одровонж, воєвода львівський [13; с. 21]. Саме за їх сприяння, всього скоріш, у замку з'являються башти Лянцкорунська та Тенчинська. Це досить вдало поєднується з теорією Раппопорта про утворення у другій половині XV ст. типу фортець, в яких башти рівномірно розміщувались повздовж всього периметру, що давало можливість захищати усі мури фортеці фланкуючим вогнем. Найбільш досконалим проявом цієї структури були “регулярні” фортеці, які мають в плані форму правильного чотирикутника [12; с. 219].

Після переходу Кам'янець-Подільського у 1793 році до Російської імперії місто і замок залишаються до 1812 року військовим об'єктом, після чого втрачає своє військове значення. З 1812 по 1859 роки замок використовується як в'язниця, а з 1859 по 1914 рр. його територія використовується під приміщення арештантського виправного відділення роти. На східній частині Північного бастиону був побудований у середині XIX ст. будинок для начальника в'язниці, який згадується у Ю. Сіцінського у кінці 1920-х років як напівзруйнований [14; с. 27].

Список використаної літератури:

1. Болтанюк П.А. Розвиток фортифікації східного вузла Кам'янецької фортеці на основі археологічних розвідок 2007 р. // Воєнна історія Поділля та Буковини. Матеріали Всеукраїнської наукової військово-історичної конференції / Ред. кол. В. Карпов, Л. Баженов, І. Колеснік – К.: Центральний музей Збройних Сил України, 2009. – С. 50-58.
2. Будянська Т.М. Замок у Кам'янці-Подільському (Памятник архітектури XIV-XVIII ст.ст.). – К.:Держвидав з будівництва і архітектури УРСР, 1961. – 31 с.
3. Виногородська Л.І., Болтанюк П.А. Археологічні дослідження Північного бастиону замку у м. Кам'янець-Подільський у 2008-2010 рр. / Л.І. Виногородська, П.А. Болтанюк // Актуальні проблеми археології. Тези Міжнародної наукової конференції на пошану І.С. Винокура / Упорядн.: Л.Д. Строць, М.О. Ягодинська. – Тернопіль: Астон, 2010. – С. 102-104.
4. Виногородська Л.І. Науковий звіт про археологічні дослідження у м. Кам'янець-Подільський Хмельницької області 2008 року. – К., 2009. – НА ІА НАНУ.
5. Виолле-ле-Дюк Э. Крепости и осадные орудия. Средства ведения войны в Средние века / Пер. с англ. Е.В. Ламановой. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2007. – 255 с.
6. Гуцал А.Ф., Болтанюк П.А. Археологічні дослідження на території Кам'янець-Подільської фортеці 2007 р. // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції/Ред. кол. Завальнюк О.М., Войтенко В.І., Баженов Л.В. та ін.- Кам'янець-Подільський: ОІОМ, 2007. – С. 205-209.
7. Грушевський М.С. Опис подільських замків 1494 р. // Грушевський М.С. Твори: У 50-ти томах / П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та інші; Гол. ред. П. Сохань. – Львів: Світ, 2002. – Т. 5: Серія „Історичні студії та розвідки (1888-1896)“. – 2003. – С. 68-83.
8. Данілов І.В. Кам'янець на Поділлі: історія фортеці // Дивокрай: Хмельниччина Подільська. – 1997. – Вип. 2. – С. 25-38.
9. Данілов І.В., Гераськін В.М. Фортифікація: погляд у минуле. Нарис з оборонного мистецтва. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський військово-інженерний інститут, 1999. – 80 с.
10. Пламаницька Є.М. Про час заснування Кам'янець-Подільського замку-фортеці // Славяно-русские древности / Под ред. Л.Л. Вашенко. – К.: Наукова думка, 1969. – С. 124-144.
11. Пламаницька О.А. Кам'янець-Подільський – К.: Абрис, 2004. – 256с.
12. Раппопорт П.А. Военное зодчество Западнорусских земель X-XIV вв. – Лн.: Наука, 1967. – МИА. – № 140. – 240 с.
13. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. – К.: Тип. С.В. Кульженко, 1895. – 247 с.
14. Сіцінський Є. Оборонні замки Західного Поділля XIV-XVII ст. (Історично-археологічні нариси) / Упорядник С.В. Трубочанінов. – Кам'янець-Подільський: Центр поділлязнавства, 1994. – 96 с.
15. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X-перша половина XIV ст.). – К.: Наукова думка, 1982. – 207 с.
16. Jablonowski A. Zamek Kamieniecki u schyłku pierwszej połowy XVI wieku // Przegląd bibliograficzno-archeologiczny. – 1882. – Т. III. – S.11-30.

Максим Ющенко

член громадської організації «КІУР»

м. Київ

ЗАЛІЩИКИ – ЗАБУТА ФОРТЕЦЯ АВСТРІЙСЬКОЇ ІМПЕРІЇ

У статті розглядається система укріплень у містечка Заліщики, розташованого на р. Дністер на кордоні Галичини, Буковини та Поділля, побудованих австрійською армією під час Східної війни 1853-56 рр.

Ключові слова: Східна війна, фортеця, група укріплень, редут, лонет.

Після розділу Речі Посполитої в 1772-1795 роках територія Галичини та Західного Поділля була включена до складу Австрійської імперії під назвою «Королівство Галичини та Лодомерії». В період «Наполеонівських війн» кінця XVIII – початку XIX століття, Галичина довгий час залишалася віддаленою від місць бо-

йових дій, тому ніяких укріплень тут не будували. Довгий час питаннями розбудови фортець та взагалі будь-яких укріплень на цій території австрійська влада не переймалася. Зумовлено це було тривалими дружніми стосунками з Російською імперією, яка межувала з новою провінцією Австрії. Протягом 30-40-х років XIX століття австрійськими військовими починають розроблятися проекти побудови нових фортець в провінції, але до їх практичної реалізації справа так і не дійшла, поки не трапилася «Весна народів» (революції 1848 року, які охопили декілька країн Європи), події якої серйозно зачепили і Австрію. Австрійським військовим довелося задуматися над «протиповстанською» фортифікацією, зразком якої в Галичині стала збудована в 50-х роках у Львові Цитадель.

Першим етапом підготовки до фактичної побудови австрійцями укріплень в Галичині стала робота комісії барона Гесса (1850 рік), яка визначила територію Галичини як «маневровий простір» для дій армії на випадок війни з Росією. Вважалося, що територія провінції стане простором активних бойових дій, маючи в тилу природний рубіж Карпатських хребтів, який захищає Угорщину та власне Австрію. Для забезпечення цього «маневрового простору», прикриття переправ на головних річках краю та захисту підходів до Карпат, було вирішено побудувати фортецю в Кракові на р. Вісла в Західній Галичині, фортецю Перемишль на р. Сян на межі Західної та Східної Галичини, укріпити місто Львів для перетворення його в «укріплений табір», та побудувати фортецю Заліщики на р. Дністер біля кордону Східної Галичини, Буковини та Поділля. Краків, Перемишль та Заліщики, розташовані на річках, прикривали собою важливі переправи та слугували лінією оборони перед Карпатами.

У зв'язку з початком в 1853 році Східної війни між Російською та Османською імперіями, в Європі виникла серйозна політична криза, яка призвела до виступу проти Росії кількох європейських країн на боці Туреччини. Австрія виступала посередником в політичних перемовинах між супротивниками, але займала в цих перемовинах корисну для своїх інтересів про-турецьку позицію. До виступу проти Росії її підштовхували також домовленості, укладені з Францією та Англією. Через введення російських військ на територію Дунайських князівств (Молдавії та Валахії, васальних Туреччині), що межували з австрійськими володіннями, у Австрії виникли серйозні ускладнення в стосунках з Росією. Австрія вимагала виведення з князівств російських військ, погрожуючи у випадку відмови оголосити війну. В Галичину, ближче до російського кордону було введено війська новоствореної армії, напрямком дій якої мали стати Подільська та Бессарабська губернії [1, 4].

Введені в Галичину війська було необхідно забезпечити захищеними укріпленнями таборами, а також треба було контролювати переправи на р. Дністер. Саме ці задачі мали виконувати фортеці Перемишль та Заліщики, запропоновані комісією барона Гесса напередодні Східної війни, тому будівництво укріплень і розпочали у визначених комісією місцях. Незважаючи на те, що російські війська все ж таки покинули Дунайські князівства в серпні 1854 року і туди увійшли австрійські війська, вірогідність вступу Австрії в війну залишалася високою. Водночас бойова вартість австрійської армії залишалася невисокою, що розуміло і австрійське командування, з цієї причини укріплення були потрібні якомога швидше. Часу будувати серйозні укріплення не було, тому будувати розпочали споруди тимчасового характеру – польові редуты та люнеты з загороженнями, блокгаузами та бліндажами, зробленими з деревини [2].

Проекти тимчасових укріплень довкола Заліщиків та Перемишля були подібні. Довкола кожного з цих міст передбачалося побудувати суцільне кільце окремих земляних споруд (редутів, люнетів), розташованих одна від одної в середньому на відстані в 1 км. Підступи до укріплень та проміжки між ними обстрілювалися з гармат, встановлених в редутах та люнетах. Таким чином прикривалися підходи з усіх боків, а площа, захищена кільцем укріплень, дозволяла розташувати польові табори для чисельної армії. Так, кільце укріплень довкола Заліщиків охоплювало місцевість загальною площею понад 70 км². Для розташування військ була придатна як мінімум половина цієї площі. Довкола Перемишля мало бути побудовано до 42 окремих споруд, довкола Заліщиків – до 40. Роботи на укріпленнях Перемишля розпочали 25 вересня 1854 року та вели до кінця листопада 1855 року, збудувавши за цей час 20 редутів та розпочавши 8 із запланованих 42. Можна припустити, що будівництво укріплень довкола Заліщиків відбувалося в близький проміжок часу – з осені 1854 року до зими 1855-56 рр [7].

Заліщики за часів Австрійської імперії мали статус повітового містечка. Від кордону з Подільською губернією Російської імперії Заліщики відділяло 35 км по прямій. До Кам'янця-Подільського було 60 км, до Хотина – 57. Заліщики розташовані на північному, «подільському» березі р. Дністер, займаючи великий півострів, утворений меандром Дністра. Півострів, що глибоко вдається на південь, похило спускається до води. Протилежний південний, «буковинський» берег навпроти містечка дуже високий, скелястий та урвистий. З давніх часів в цьому місці існувала переправа, оскільки навпроти містечка скелястий південний берег Дністра був розрізаний глибокою ущелиною р. Хрещатик. По цій ущелині проходив поштовий тракт на південь, до Чернівців. На північ від Заліщиків поштовий тракт через Чортків та Трємбовлю йшов на Тернопіль.

Рис. 1. Мапа австрійських укріплень довкола Заліщиків в 1855 році

Система укріплень довкола Заліщиків складалася з трьох окремих груп. Північна група укріплень захищала підступи до містечка з півночі та північного сходу, на випадок просування російських військ північним берегом Дністра з боку Кам'яця-Подільського. Лівий фланг розпочинався біля с. Печорна на березі Дністра, далі лінія укріплень простягалася полями між селами Печорна, Дзвиняч та Бедриківці. Південніше Бедриківців лінія укріплень знову виходила до берега р. Дністер. Західна та східна групи укріплень були розташовані на південному березі Дністра і захищали підступи до Заліщиків на випадок просування росіян з боку Хотина південним берегом Дністра. Західна група укріплень проходила полями західніше та південніше сел Прилипче та Звенячин. Східна група була розташована на полях між селами Хрещатик та Репужинці.

Фланги обох груп стикалися на схилах долини р. Хрещатик, надійно перекриваючи і шлях з півдня, з боку Чернівців. Таким чином, підходи до Заліщиків були прикриті з усіх боків, кільце укріплень було суцільне. Відстань від укріплень до центру Заліщиків становила в середньому 4 км (від 2,5 до 6 км), що робило містечко безпечним від обстрілу тогочасною артилерією.

Укріплення довкола Заліщиків мали складатися з 39 окремих споруд: 14 в північній групі, 14 в західній та 11 в східній [5]. Обстежені автором споруди та їх залишки, а також розорані в полях, сліди яких зафіксовані супутниковими знімками, відносяться до характерного австрійського типу фортифікаційної споруди, відомої як «Feld schanz» [6].

Споруда складалася з валу та рову, мала симетричну форму. Розміри споруд різні – від 100 до 150 метрів в діаметрі (рахуючи від контрескарпу рову). За типом планування споруду можна віднести до люнету, оскільки тильна (горжева) частина не замкнена

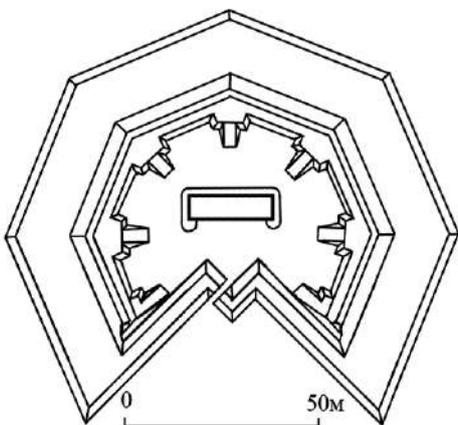

Рис. 2. Типовий австрійський «Feld schanz» 50-х рр.. XIX століття

валом. Вал утворювали 6 фасів рівної довжини, до кутів яких присипані барбети для гармат. На проміжках між барбеттами розташовано банкетети для піхоти. Профіль валу класичний, з крутим скатом, який переходить в ескарп рову. Рів широкий, оточує споруду з усіх сторін, крім тильної, де міг бути відсутній зовсім або мав менші розміри. За відомими історичними матеріалами, тильну частину люнету захищав дерев'яний палісад, встановлений по ескарпу та контрескарпу тильного відтинку рову. Також палісад було встановлено в рові вздовж контрескарпу. В середині люнету знаходився дерев'яний блокгауз-казарма. В кожному люнеті могло бути розташовано від 10 до 20 гармат, в залежності від розміру споруди. Гарнізон піхоти міг становити півроту – роту солдатів (100-220 піхотинців). Виключення становить передовий редут біля дороги на с. Касперівці, який відрізняється від інших споруд плануванням та габаритами рову та валу [7].

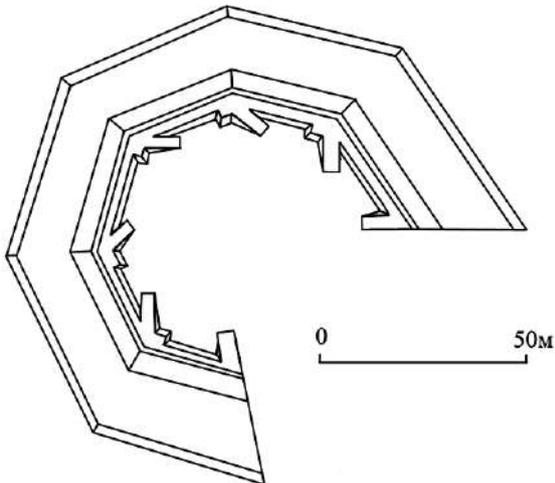

Рис. 3. Один з люнетів під Заліщиками, сучасний стан

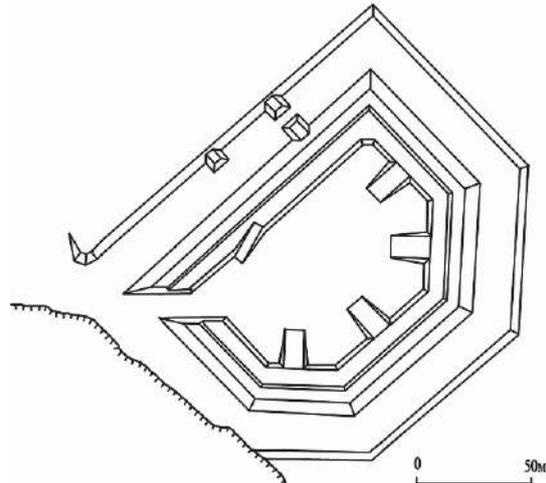

Рис. 4. План передового редуту північної групи укріплень

Після закінчення війни в 1856 році австрійське військово командування відмовилося від планів побудови в Заліщиках сучасної фортеці. Імовірно, що причинами цього став брак коштів та те, що Заліщики були надто близько розташовані до кордону з Росією. Тому на протязі другої половини XIX століття було продовжено розбудову укріплень Перемишля та Львову.

До початку Першої світової війни старі редути були закинуті, деякі зруйновані та повністю зриті. Незважаючи на проведення через Заліщики в кінці XIX століття залізничної лінії з побудовою залізничного мосту, старі укріплення не поновлювали. Тим не менше, Заліщики продовжували вважатися одним з укріплених пунктів на р. Дністер. Станом на 1904-й рік ще залишалося 28 споруд, з яких 5 споруд вважалося сильно пошкодженими [3]. Під час бойових дій 1914-16 рр. через Заліщики неодноразово проходив фронт, в ході боїв старі редути інколи використовували як австрійці, так і росіяни.

До нашого часу з 39 споруд без особливих пошкоджень збереглося лише 6, ще 3 – частково. Збереглися споруди, розташовані над урвистими Дністровськими берегами. Майже всі споруди, розташовані в полях, були зриті повністю і на місцевості їх ознаки практично не простежуються.

Список використаних джерел та літератури:

1. Богданович М.И. Восточная война 1853-56 гг. СПб., Том 1, 1876. с. 272-275
2. Богданович М.И. Восточная война 1853-56 гг. СПб., Том 2, 1876. с. 139
3. Военно-географическое описание Галиции. – Киев, Типография Окружного Штаба, 1904.
4. Зайончковский А.М. Восточная война 1853-56. Том 2. с. 142-175
5. Administrativ Karte von den Königreichen Galizien und Lodomerien mit den Grossherzogthume Krakau und den Herzogthümern Auschwitz, Zator und Bukowina. Vien, 1855.
6. Chlopek M. Fortyfikacja polowa twierdzy Krakow. // Forteca. – 2002. – Nr. 11. – S. 14-20.
7. Idzikowski T. Budowa grupy Siedliskiej w latach 1883 – 1886. // Forteca. – 2007. – Nr. 1-2. – S. 11-15.

ОСОБЛИВОСТІ І СПЕЦИФІКА БУДІВНИЦТВА ТА РЕКОНСТРУКЦІЙ ОБОРОННИХ СПОРУД ЧОРТКІВСЬКОГО ЗАМКУ В XVII ст.

Стаття присвячена попереднім результатам аналізу археологічно-архітектурного обстеження Чортківського замку XVII ст. і його території. У ній доводиться, що в час постійних військових конфліктів пам'ятка виконувала оборонну функцію, а на переломі XVII–XVIII століть внаслідок реконструкції набула рис замку палацового типу.

Ключові слова: замок, бійниця, вежа, мур, культурний шар, плато, кряж, контрескарп.

На теренах Тернопільської області зосереджено чи не найбільше археологічних старожитностей, починаючи від палеоліту і до пізнього середньовіччя включно. Сюди входять також муровані оборонні, сакральні та житлові архітектурні об'єкти, більшість з яких на сьогодні не достатньо досліджені та мало вивчені. Це стосується й Чортківського замку, який залишається «білою плямою» нашої історії. На його території не проводилося жодних археологічних досліджень та ґрунтовних архітектурних обстежень, через що залишаються відкритими і невирішеними питання будівельної періодизації, стилістичних характеристик, а також будівельно-технологічних прийомів зведення споруд на його території впродовж XVII–XX ст. Нині, коли відбуваються процеси поглибленого вивчення минулого нашого краю та розвитку інфраструктури замкового туризму, настала необхідність ретельніше дослідити цю пам'ятку.

Стосовно джерел про Чортківський замок, маємо незначні, інколи скупі, подекуди суперечливі згадки, які не можуть у достатній мірі розповісти про його минуле. Архівні джерела, що в першу чергу зберігаються в установах Кракова та Варшави детально не вивчалися. Також в історіографії про нього є лише загальні відомості, які розпорошені в науковій чи популярній літературі. В них пам'ятка побіжно розглядається в контексті історії України, Речі Посполитої, Австро-Угорщини або у зв'язку з розвитком Подільського краю і міста Чорткова. Вся наявна на сьогодні література про пам'ятку переважно довідкова.

Історію дослідження та вивчення Чортківського замку можна розділити на три періоди. Перший – з кінця XIX ст. до Другої світової війни. Слід відзначити роботи наступних дослідників: А. Чоловського [11], Б. Януша [12], Т. Кунжека [13] та Я. Опацького [14].

За радянського часу про цю пам'ятку написав Г. Логвин [4, с. 304–307] та згадали у двох академічних виданнях початку 1970-х років [3, с. 557–567] та кінця 1980-х [8, с. 68].

Третій період розпочався після утвердження незалежності України, у 1991-му році. Хороші здобутки на ниві дослідження замку в Чорткові знаходимо в роботах В. Бойко та О. Гаврилюка [1], В. Мороза [7]. Вартісні дослідження О. Лесика [5, с. 69, 71, 77], О. Мацюка [6], Ю. Вербовецького [2, с. 87–91], Т. Федорів [9; 10, с. 116–121].

Головною метою та завданням даної роботи є простежити особливості геоприродного середовища і рельєфу Чортківського замку, дослідити прийоми будівництва окремих збережених і втрачених його споруд, а також подати їх архітектурно-стилістичні характеристики, що досі розглядалися в науковій літературі дуже узагальнено або взагалі не висвітлювалися.

Чортківський замок розташований у північно-східній частині Чорткова, на лівому березі річки Серет та похилому пагорбку підніжжя гори Вигнанської. У цьому районі водне плесо р. Серет у стані спокою коливається шириною 25–35 м, глибина у різних ділянках становить від 0,5–0,7 до 2,0–2,5 м. Тут спостерігаються пороги у вигляді нагромаджень великих каменів-валунів або дрібної річкової гальки. Течія річки підмиває одну ділянку берегової лінії і призводить її руйнування. На протилежному ж краю берега накопичуються намиви. Отже, берегова лінія водної артерії змінює форму свого русла. В ділянці розташування Чортківського замку правий берег Серету низький і помало звужується в сторону водойми. Протилежний, лівий берег високий і коливається в межах висоти 3,0–3,5 м. Саме тут сформований округлий вигин р. Серет, від якого на відстані біля 250 м й розташований Чортківський замок.

Безпосередньо біля підніжжя гори Вигнанської спостерігається ще одне геологічне утворення, але в жодному випадку не пов'язане з першим. Це подовгастий округлий пагорб, що плавно та конусоподібно підноситься до основи схилу гори. Таке утворення пов'язане з накопиченням осадкових порід під впливом водно-ерозійних процесів дощовими та паводковими водами і частково спричинене господарською діяльністю людини.

Отже, можемо вирізнити три загальні стратиграфічні горизонти:

III – алювій (глибина 3,50–1,50 м).

II – алювій/делувій – річкові наноси, осадкові породи гори: між 1,5 та 1,0 м глибини.

I – делювій і культурний шар – нанесені осадкові породи з гори зі слідами господарської діяльності людини (глибина до 1,0 м).

Таким чином, вся площа замку розташована на похилому краї підніжжя гори Вигнанської, утвореного з перевідкладених ґрунтів трьох горизонтів алювіально-делювіального походження, а вони, переш за все, не являються стійкими. Ще одна суттєва особливість: замок розташований не просто на пригірському краї, що полого спадає з північного сходу на південний захід (рис. 2: A, A1, A3), але на двох схилах яру, що омиваються невеликими потічками. Перший струмок бере свій початок в північно-східній частині замку в ярі, глибиною до 6 м (рис. 2: A) та протікає вздовж стін замку до південної вежі. Вздовж лінії західного прясла замку спостерігається паралельний яр, в якому протікає невеликий струмок, який ще в кінці 80-х – на поч. 90-х рр. XX ст. був набагато потужніший. Північна частина яру знівельована і засипана (рис. 2: A1). Частково цей яр зберігся біля західної вежі (рис. 2: A3). З північного боку від замку вздовж гори Вигнанської по лінії захід-схід відзначаємо невелике підвищення, на якому розташований замок. Тут простежується також подовгаста западина, можливо, в минулому оборонний рів (рис. 2: B). До нього звернені бійниці, що частково збереглися вздовж трикутноподібної стіни. У даний час ці бійниці, починаючи від головної в'їзної брами вросли в землю. Але вже в XVII ст. ця природна захисна смуга була прокопана ровом та контрескарпована. В'їзд до замку міг проходити лише через міст (рис. 2: D). Очевидно, він був дерев'яний, так як кам'яної кладки в цій ділянці не прослідковується.

Обстежуючи частину південного прясла замку, що являється фасадною частиною цієї пам'ятки, встановлюємо, що в цьому районі знаходився край схилу кряжу. З нього було знято ґрунт під котлован для фундаменту стін будівель. У процесі будівництва цього комплексу споруди склалися з нижнього ярусу, в якому розміщувалися підвальні приміщення, що з'єднувалися з двома боковими вежами та надбудовою житлових та господарських приміщень першого та другого ярусів.

У первісному вигляді збереглася лише південна п'ятикутна вежа, що виступає за межі захисного мурів під нахилом кута 110° (рис. 2: B). Такий тип вежі почав використовуватися на території Західної Європи із розвитком та вдосконаленням вогнепальної зброї, в першу чергу артилерії.

Перевага таких споруд бастионного типу полягала в тім, що в разі атаки противника, вівся по ньому не лише фланговий вогонь (на додачу це й же фланговий вогонь проводився з бійниць периметру оборонного мурів) та боковий. Підсилювався шквальний вогонь за допомогою артилерії. У результаті комбінованого масового вогню противник опинявся згідно з військовою термінологією у „вогняному мішку”.

Як показали наші дослідження, щоб надати вежі стійкості, пізніше її додатково укріпили конусоподібним кам'яним виступом висотою 1,7 м та двома контрфорсами. Перша знаходилася на південному розі (рис. 2: E). У даний час вона відсутня, але на фотографіях початку XX ст. її зафіксовано, друга – на протилежному розі будівлі (рис. 2: E1).

Західна вежа в первісному вигляді не збереглася. Її залишки простежені у вигляді конусоподібного стовпа-опори з розвернутим кутом під 110° (рис. 2: B4). Про те, що це частина стіни вежі свідчить примикання кам'яної кладки зі стіною кута мурів.

Важко відповісти, чому ця вежа була розібрана. Поясненням може бути два варіанти: 1) внаслідок осідання фундаменту в ґрунт (а він, як показали результати обстеження, є сипким) під тиском власного навантаження; 2) механічне ушкодження, спричинене під час військових сутичок.

Замість попередньої побудована інша, чотирикутна в плані вежа, що була зміщена з рогу замку (рис. 2: B5). На пізніше зведення цієї споруди вказує різниця способу як кам'яної кладки, так і відсутність перев'язки мурів вежі із головним обводним муром замку.

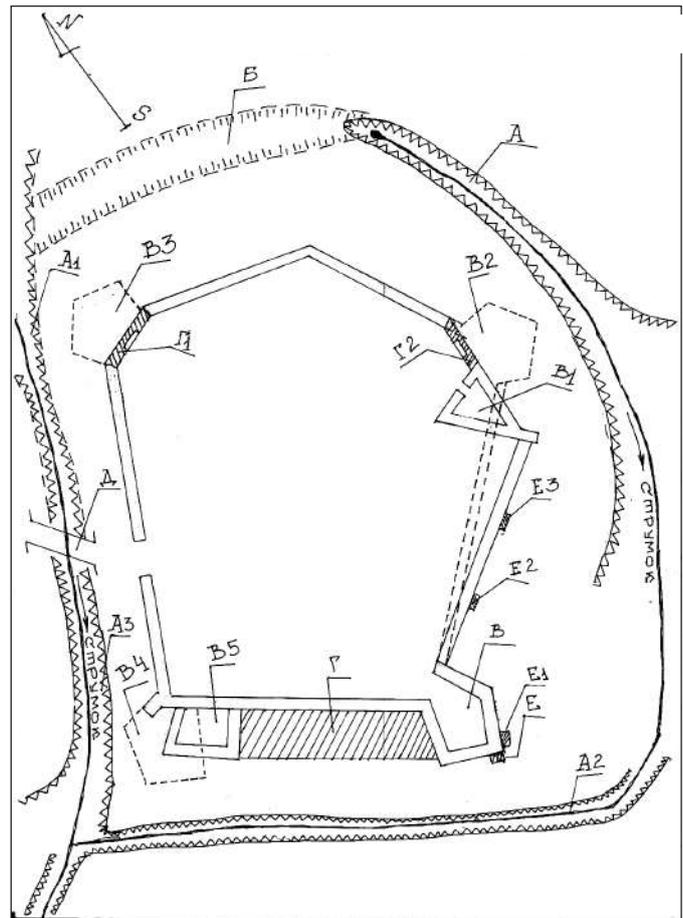

Рис. 1. Ситуаційний план Чортківського замку

З XVIII ст. походить мур із підпружними аркоподібними прорізами, що з'єднував південну та західну вежі (рис. 2: Г). У цей час, із розвитком військової техніки, замок вже втратив своє оборонне значення. Тому його будівля перелаштовувалася на житлові палацові споруди. Цей перебудований ансамбль являється символом помпезності і величності тогочасного стилю, в якій розкривається вишуканість нових форм. Дві бокові вежі уособлюють втілення величності старовини. Це оригінальне поєднання минулого, сучасного та майбутнього в архітектурній цілісності: естетиці, конструкції і функції.

Досліджуючи сліди північної вежі (рис. 2: В3), констатуємо, що її розібрали у XVIII ст. через втрату оборонного значення. На мурі чітко простежені сліди розбирання кладки, в яку вмурований іншотипний камінь. На цій ділянці довжиною 10 м простежуються сліди замуrowаного дверного прорізу (рис. 2: Г1).

Аналогічна ситуація на місці східної вежі (рис. 2: В2, Г2). У цих двох ділянках муру аналогічно менша товщина стін і відмінний спосіб кладки, що поєднувала камінь-вапняк та цеглу, чим виразно відрізняється від первісного вапнякового муру. У пізнішій добудові вмурований пісковик світло-бурого кольору. Дверні прорізи в стінах вказують на те, що не одночасно, але в окремі періоди виконували функцію додаткового в'їзду на територію замку.

У майбутньому етапи побудови східного прясла замку необхідно визначити за допомогою комплексних археологічно-архітектурних та реставраційних досліджень. Вона заново побудована пізніше разом із трикутною вежею (рис. 2: В4), яка з невідомих причин має прямокутний виступ від краю муру. Ця стіна для кращої фіксації та запобігання від руйнування має на додаток дві горизонтальні конусоподібні опори (рис. 2: Е2, Е3). Згодом до цього муру прибудовані будівлі з нижніми підвальними ярусами, які з'єднувалися з південною вежею та підвальними приміщеннями фасаду замку. За аналізом будівельно-технологічних прийомів можна поки що розрізнити три послідовні будівельні періоди, хронологію яких на етапі натурального обстеження встановити поки що важко.

На основі обстеження руїн замкового муру доходимо висновку, що будівлі фасадної частини первісно були одноярусними. На їх основі пізніше наростили другий ярус. Про це свідчить товщина та різний спосіб мурувань. Це саме стосується і всього обводного оборонного муру замку.

Отже, за результатами проведених нами натурних досліджень стверджуємо, що Чортківський замок розташований у вигідній геоморфологічній ситуації і тривалий час виконував оборонну функцію. Зі сходу, півдня та заходу замок оточували природні захисні яри, а з напільного (північного) боку – штучно викопаний ескарпований рів. Постійні військові конфлікти, що точилися впродовж XVII ст. повсякчас спричиняли його руйнування і вимагали щораз досконалішої перебудови, що змінювало його архітектурний вигляд.

Аналізуючи вцілілі рештки пам'ятки та усі, доступні нам, джерела про неї, переконуємось, що Чортківський замок спроектовано і реалізовано в кращих традиціях фортифікації із впровадженням досягнень інженерної думки, застосуванням передових методів будівництва та пристосуванням до щораз нових вимог військового мистецтва, які висувала кожна наступна доба розвитку цивілізації.

Лише у XVIII ст. замок втратив своє оборонне значення разом із розвитком військової науки і техніки. Внаслідок останньої реконструкції будівель та переоблаштувань він набув палацово-житлової, а не оборонної функції.

Детальніше встановити хронологічні етапи будівельної періодизації замку, характер та функціональне призначення його будівель – завдання майбутніх археологічних та архітектурних досліджень. Разом із цим необхідно розробляти і втілювати у життя програму консервації, музеєфікації і подальшого використання Чортківського замку як одного із найяскравіших об'єктів майбутньої інфраструктури замкового туризму в Україні.

Список використаної літератури:

1. Бойко В., Гаврилюк О. Замки Тернопілля – Тернопіль: Новий колір, 2003 р.
2. Вербо́вський Ю., Порівняльний аналіз оборонної концепції Чортківського замку за типологічною класифікацією замків Поділля // Наукові записки Національного заповідника Замки Тернопілля. – Збараж, 2011.
3. Історія міст і сіл Української РСР. Тернопільська обл. – Київ: Головна редакція УРЕ, 1973. – С. 557-567.
4. Логвин Г. Н. По Україні. Стародавні мистецькі пам'ятники. – Київ: Мистецтво, 1968. – С. 304-307.
5. Лесик О. В. Замки і монастирі України. – Львів: Світ, 1993. – С. 69-77.
6. Мацюк О. Я. Замки і фортеці Західної України. Мандрівки історичні. – Львів: Центр Європи, 1997.
7. Мороз В. Замки Тернопілля – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009.
8. Памятники градостроительства и архитектуры УССР. – Киев: Будивельник, 1986. – Т. 4. – С. 68.
9. Федорів Т. Чортківський замок: роботи по консервації та спроби пристосування у XX ст. // Археологія. Фортифікація Середнього Подністров'я. – К.-Подільський, 2011.
10. Федорів Т. Чортківський замок: роботи по консервації і спроби пристосування у XX ст. // Наукові записки Національного заповідника Замки Тернопілля. – Збараж, 2011. – С. 116-121.

11. Czołowski A. Dawne zamki i twierdze na Rusi Halickiej. – Lwów, 1892.
12. Czołowski A., Janusz B. Przeszłość i zabytki Wojewódstwa Tarnopolskiego. – Tarnopol, 1926.
13. Kunzek T. Przewodnik po wojewódstwie Tarnopolskim. – Tarnopol, 1928.
14. Opacki J. Rzewodnik po Czortkowie i okolice. – 1931.

Марьяна Верхотурова

викладач Інституту гуманітарних і соціальних наук
Національного університету
“Львівська політехніка”

З ІСТОРИЇ ПОШИРЕННЯ ВОГНЕПАЛЬНОЇ ЗБРОЇ В ГАЛИЧИНІ У XIV–XVI ст.

У статті розглянуто обставини появи та поширення вогнепальної зброї на галицьких землях у XIV–XVI ст. Проаналізовано повідомлення писемних джерел та колекції музеїв Львова, а також результати археологічних розкопок протягом XIX–XX ст. Констатовано недостатню увагу до збереження та вивчення пам'яток цього типу.

Ключові слова: вогнепальна зброя, Львів, Галичина, археологічні дослідження, музеї.

Питання появи та поширення нових видів озброєння є важливою проблемою військово-історичної науки. Революційним у пізньому середньовіччі було застосування вогнепальної зброї. Питання появи в Україні цього виду озброєння цікавила багатьох авторів. Галичина з її головним містом Львовом належала до тих територій у Східній Європі, на яких вперше поширилася вогнепальна зброя. Поява та поширення вогнепальної зброї в Галичині найповніше характеризується на прикладі Львова.

Багато уваги приділив вивченню проблеми використання вогнепальної зброї у Львові відомий польський архівіст К. Бадецький [9, 10]. Останнім часом вийшла низка праць київського дослідника О. Мальченка та чернівецького історика А. Федорука [5–8]. Проте досліджень на цю тему все ж не так багато.

Зброярська справа на галицько-волинських землях має глибокі традиції. Так, наприклад, у Львові ще з княжих часів працювали майстри зброярської справи. У «Галицько-Волинському літописі» повідомляється, що князь Данило, будуючи місто Холм, покликав до нього ремісників різних професій, зокрема: «ковалів, заліза, міді, срібла» [1, стб. 843].

У 1272 р. Львів став однією із столиць князівства, у ньому разом з князем перебувала військова дружина, яка постійно мала потребу не лише в поновленні арсеналу, але також і в ремонті вогнепальної зброї. Мешканці міста, в обов'язок яких входила його оборона від нападу ворогів, змушені були за власні кошти виготовляти для себе зброю. Отож, серед згаданих у літописі «ковалів заліза» мали б бути і спеціалісти зброярі, які займалися ремонтом і виготовленням зброї. На таку думку настановує і той факт, що навіть пізніше (в XV – на початку XVI ст.) львівські ливарники гармат входили до цеху ковалів, а у 1530 р. вони разом з золотарями та художниками утворили новий цех і лише в 1600 р. ливарники відділились і утворили своє окреме об'єднання [4, с. 106].

Потреба в артилерії визначала стрімкий розвиток ливарництва та інших промислів, зокрема з виготовлення компонентів пороху. Вже на початку XV ст. у Львові міське управління мало свого ливарника, який займався відливанням гармат для міста та виготовленням пороху. Львівські ливарники тих часів були також прославленими годинникарями. Так, Петро Шефеляр у 1412 р. був міським зброярем і годинникарем [8, с. 39]. Другим відомим ливарником і годинникарем був Лаврентій Геленбазен. Він був першим майстром ливарником у Львові, який розробив модель і відлив гармату (десь між 1414–1416 рр.) [8, с. 39].

За однастайним твердженням джерел першу вогнепальну зброю до Львова привезли із королівського арсеналу Владислава Ягайла. У Львівському історичному музеї зберігаються так звані гаківниці – настінні рушниці, котрі мали специфічний виступаючий під прямим кутом від ствола гак, за допомогою якого вони кріпилися до стіни. Проте, найдавніша гаківниця, відлита з бронзи, яку випадково виявили під час земляних робіт у Львові наприкінці XIX ст. [8, с. 19], до нашого часу не збереглася.

З огляду на зростання кількості вогнепальної зброї у Львові, гостро постала проблема її зберігання. Тому для збереження та ремонту зброї в 1430 р. на східній лінії оборони міста, в так званому міжмур'ї при стіні високого захисного муру, була споруджена невелика міська зброярня.

З огляду на важливе значення ливарництва для військової справи та оборони міста пізнього середньовіччя, міське управління почало приділяти цій справі дедалі більше уваги та коштів. Воно активно сприяло розвитку ливарної справи у Львові і добирало лише досвідчених майстрів, які працювали за угодами.

У 1468 р. у Львові була споруджена перша міська ливарня (людвісарня) біля Краківської брами, а на початку XVI ст. друга – біля Галицької брами. Ці ливарні проіснували на протязі декількох століть [4, с. 107].

В обов'язки львівських ливарників входило забезпечення міського арсеналу гарматами та бомбардами, також майстри виготовляли селітру та порох [3, с. 116]. Високий рівень майстерності зброярів Львова показує той факт, що вони самі не лише виготовляли вогнепальну зброю власноруч, але і розробляли власні проекти устаткування, шаблони, інструменти. Найвідповідальнішою роботою було виготовлення відповідної форми для лиття. Оскільки, ливарні вироби, як правило, прикрашались, то майстер, який робив таку форму, мав бути в якійсь мірі художником і майстерним ювеліром. Існували певні звичаї, які мали гарантувати якість ливарницької продукції. За традицією, при здачі своїх гармат замовнику майстер повинен був тричі вистрілити з них [2, с. 51].

Львівські ливарники були одними з кращих в усьому Польському королівстві [4, с. 107]. Кількість міських гармат щораз збільшувалася, в основному за рахунок виготовлення їх львівськими ливарниками, а також за рахунок військової здобичі та дарів. Крім гармат, зростала і кількість інших видів зброї. Міська зброярня вже не забезпечувала збереження і ремонту такої кількості зброї. Тому в 1554 р. її розбирають і тут же (1555–1556 рр.) на тому місці будують нову, просторішу. Будували її на кошти львівських міщан, тому і назву вона дістала «міська збройовня» або «міський арсенал» (на відміну від сусіднього королівського, збудованого на кошти короля).

У Львові вмів виготовляти й цінувати зброю доброї роботи. Тому своїй зброярні місто приділяло чимало уваги. Її прикрашали гербами, таблицями з іменами знатних городян, повчаннями латинською мовою: «Щасливе місто, яке в мирні часи передбачає свою небезпеку», «Лев завжди на сторожі».

В історичних документах згадуються імена львівських ливарників гармат XVI ст.: Гануш Сворча, Бартош Вейсе, Лукаш, Леонард Герле, Мельхюр Герле, Даниїл Крал, а в першій половині XVII ст. міщанська родина Франків [11, s. 151–155; 9, s. 106].

Однак, найвишого розвитку львівське ливарництво досягло в другій половині XVI ст. за Леонарда Герле. Як засвідчують документи, після смерті ливарника Лукаша (1542 р.) ливарня біля Галицької брами не працювала протягом двох років: не могли знайти відповідного майстра на терені Львова [10, s. 1].

В 1544 р. з баварського міста Нюрнберга до Львова прибув майстер-ливарник Леонард Герле. Це місто славилося своїми ливарниками, які в пошуках роботи мандрували по світу. Львівське міське управління прийняло його на роботу в ливарню при Галицькій брамі Л. Герле зразу приступив до сформування перших своїх гармат, і з цього часу на протязі 28 років він працював тут, відливаючи гармати, ядра, кулі різного калібру, а також виготовляв грубозернистий порох, ремонтував і очищав гаківниці та іншу зброю, яку йому приносили з міського арсеналу. Незабаром слава про нього як умілого ливарника поширилась далеко за межі Львова.

Крім роботи для потреб міста, Л. Герле виконував і приватні замовлення: відливав гармати для замків і навіть дзвони для церков та костелів подільського краю. Гармати, виготовлені Л. Герле на протязі багатьох десятиків років знаходились на львівських оборонних вежах і завжди були готові захищати місто.

Цікавою є історія цих гармат, частина з яких збереглася у фондах Львівського історичного музею.

Коли у вересні 1704 р. шведам підступно вдалося захопити Львів, ними було завдало великої школи арсеналові. Напасники вивезли з міста понад 200 возів награвованих цінностей, зброю, в тому числі і 120 гармат, серед яких були і гармати майстра Л. Герле. На околиці міста (у с. Збоїща) вони частину гармат підірвали, а решті забили залізними чопами затравочні отвори.

У середині XVIII ст. фінансове становище Львова було тяжким. Щоб поправити його, міське управління одержало дозвіл короля на продаж пошкоджених шведами гармат. У 1753 р. їх закупив князь Ієронім Радзівіл і вивіз у замок Несвіж. З тридцяти семи вивезених гармат тринадцять були з гербами міста Львова, серед яких були і цінні бронзові гармати Л. Герле [10, s. 12].

В період поділу Польщі гармати з замку Несвіж були вивезені російськими солдатами в глиб Росії і тільки з часом частину з них вдалось повернути в замок [10, s. 12].

На щастя, серед них були і львівські гармати Л. Герле.

У 1915 р. під час першої світової війни 24 гармати з замку було вивезено до Москви. Лише в 1922 р. (за Ризьким договором – 1921 р.) їх було повернуто до Варшави. З них дві бронзові гармати Л. Герле було відправлено на збереження у Вавельський замок, а в 1930 р. вони передані Львівському історичному музею [10, s. 13-14] і тепер експонуються у його філії – «Музеї-Арсенал».

На прикладі цих пам'яток давнього зброярства видно наскільки складною була доля цих атрибутів військової історії України.

Таким чином, вогнепальна зброя у XIV–XVI ст. була важливим засобом активізації збройної боротьби в Україні. Бідність повідомлень писемних джерел про її застосування в регіоні можна було б компенсувати археологічними дослідженнями середньовічних пам'яток на вказаній території. Важливим при цьому є вивчення знайдених кам'яних та залізних предметів – бойових снарядів та частин самої зброї. Проте і цих речових доказів, що є у нашому розпорядженні, поки що зовсім небагато, оскільки кам'яні ядра під час розкопок середньовічних замків та міст зустрічаються порівняно нечасто. Перспективним у подальших дослідженнях

є ретельний аналіз музейних колекцій, особливо, невизначених металевих предметів, багато з яких можуть виявитися деталями вогнепальної зброї. Аналіз сукупності всіх даних дозволить створити цілісну картину поширення вогнепальної зброї в Україні.

Список використаних джерел та літератури:

1. Полное собрание русских летописей изданное по высочайшему повелению Императорскою археографическою комиссією. – Т. 2. Ипатьевская летопись. – Изд. 2-е. – М., 1908. – 936 с.
2. Жолтовський П.М. Художнє лиття на Україні XIV–XVIII ст. – К., 1973. – 351 с.
3. Кісь Я.П. Промисловість Львова у період феодалізму (XIII–XIX ст.). – Львів. – Вид-во Львівського університету, 1968. – 136 с.
4. Лазечко П. З глибини віків (Хто виливав Львівські гармати) // Наукові записки / Львівський історичний музей. – Львів, 1993. – С. 106–109.
5. Мальченко О. Арсенали українських замків XV – середини XVII ст. – К.: [б. в.], 2004. – 398 с.
6. Мальченко О. Артилерія на українських землях у XIV–XV ст. – К.: [б. в.], 2005. – 184 с.
7. Мальченко О. Пушкарська служба в українських замках у XV – середині XVII ст. // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до XVIII ст.). – К.: Інститут історії НАН України, 2002. – Вип. 2. – С. 210–230.
8. Мальченко О. Укріплені поселення Брацлавського, Київського і Подільського воєводств (XV – середина XVII ст.). – К.: Інститут української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, 2001. – 378 с.
9. Badecki K. Sredniowieczne ludwisarstwo Lwowskie. – Lwów, 1921. – 108 s.
10. Badecki K. Leonard Herle Ludwisarz i jego Lwowskie dziata. – Lwów, 1932, – 68 s.
11. Charewiczona L. Lwowskie organizacje Zawodowe za czasow Polski przedrozbirowej – Lwów, 1929. – S.151–155.

Надія Кукса

старший науковий співробітник
Національного історико-культурного
заповідника «Чигирин»

АРХІТЕКТУРНО-КОНСТРУКЦІЙНІ ОСОБЛИВОСТІ ЦЕРКВИ СВЯТОГО ПРОРОКА ІЛЛІ В СУБОТОВІ ЗА РЕЗУЛЬТАТАМИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ 2005-2006 рр.

2005-2006 рр. в Свято-Іллінській церкві в Суботові були проведені археологічні студії з використанням сучасних методів дослідження, що ставили собі за мету пошуки поховання Богдана Хмельницького.

В результаті ультразвукового сканування були виявлені інтригуючі архітектурно-конструкційні особливості споруди.

Ключові слова: Свято-Іллінська церква в Суботові, археологічна експедиція, ультразвукове обстеження.

Споруджена в бурхливу добу Хмельниччини, Свято-Іллінська церква в Суботові була і залишається об'єктом дослідження науковців різних поколінь.

Без перебільшення можна вважати незвичність архітектурного вирішення храму насамперед для Середнього Подніпров'я відмінною рисою епохи, в яку було закладено храм.

Саме нетиповість архітектурних форм будівлі, овіяної таємницею поховання гетьмана Богдана Хмельницького, здавна приваблювала дослідників старожитностей.

Першими, хто зробив спробу дати характеристику усипальниці гетьмана як архітектурній споруді, були Д. Бантиш-Каменський та Д. П. Де ля Фліз. Проте вони обмежилися лише зауваженнями щодо стилю побудови храму та зазначенням його основних параметрів.

Початок ХХ ст. ознаменовано виходом праці Г. Павлуцького “Деревянные и каменные храмы Украины”. Чільне місце з-поміж найбільш відомих архітектурних старожитностей посідає тут і церква Святого Пророка Іллі. Автором подано змістовну історико-архітектурну характеристику будівлі, проілюстровану малюнком П. Сплетссера та світлинами зовнішнього вигляду споруди та кам'яних хрестів [16; с. 11-116].

Дослідження Г. Павлуцького були використані в 1954 р. Г. Логвином. В міру фінансових та технічних можливостей його дослідження стосувалися лише зовнішнього аналізу архітектурних особливостей споруди.

Подальші археологічно-архітектурні студії навколо пам'ятки, що мали місце в 70-90-х рр. ХХ ст., як правило, супроводжувалися реставраційними роботами.

Останнім часом активізувалися реставраційно-археологічні студії навколо усипальниці гетьмана, що є суттєво новим етапом в дослідженні пам'ятки.

Розвідувальною експедицією Інституту археології НАН України під керівництвом Н. Шевченко 24.08.2005 р. було проведено ультразвукове обстеження південної і південно-західної стіни споруди. Завдяки використанню сучасного пошукового обладнання в місцях „потовщення” на рівні 10-13 м знайдено ознаки порожнин, які ведуть до південної стіни, глибина яких сягає 2,5-5 м. Отримані результати обстеження наводять на думку, що описані в численних місцевих легендах і переказах підземні ходи, що з'єднували церкву з садибою Хмельницьких, все ж таки існували [14; с. 46-49].

Помічено, що південна стіна майже на метр довша за північну, і це при тому, що точність архітектурних елементів, які повторюються, дорівнює 1 см, чого свого часу не відзначив Г. Логвин [15; с. 46-49].

Подальші дослідження мали місце в липні-вересні 2006 р. Експедиція проходила в два етапи.

Головна мета першого етапу експедиції – на основі історичних відомостей та результатів попередніх досліджень відшукати поховання Богдана Хмельницького

З огляду на дослідження 2005 р., найбільш вірогідним місцем, де могло бути поховання гетьмана чи його сліди, вважалася ділянка біля південної стіни храму.

Проте неабияку інтригу складав і південно-західний кут споруди, який вважався суцільним і завдяки своїм розмірам, що становили близько 20 м², на думку дослідників, цілком міг приховувати як вхід в одне з підземель, що могло бути під церквою, так і власне поховання.

Для перевірки результатів минулорічних досліджень було прийнято рішення провести пробне буріння свердловин під стіною храму. Однак, реставраційні роботи, що велися якраз на досліджуваній ділянці, завадили буру потрапити в виявлену раніше порожнину. Проте дослідники отримали унікальну інформацію щодо геологічного складу ґрунту навколо будівлі на глибині від 12 до 15 м, яка дозволяє стверджувати, що в лесовому ґрунті цілком можливо прокласти підземний хід.

Геодезійне вимірювання пагорба, на якому збудовано церкву, підтвердило припущення, що підземний хід міг проходити на глибині 12 м в напрямку від церкви до замчища на відмітці 10-11 м, що майже на 1 м вище можливої траси проходження підземелля. Окрім цього, в результаті буріння з глибини 9-10 м були підняті фрагменти цегли ХУІІ-ХУІІІ ст., що також може вказувати на наявність підземної споруди [4; с. 3].

Варто зазначити, що під час дослідження свердловин проводилося відпрацювання нової технології відеозйомки свердловин зсередини, яка є ще однією сходинкою в підвищенні технічного рівня пошукових досліджень [5].

Другий етап досліджень проходив безпосередньо в самому приміщенні храму. Цьому сприяло розгортання обсягу відновлювально-реставраційних робіт, розпочатих згідно Державної програми „Золота підкова Черкащини”. Завдяки даним дослідженням із застосуванням новітніх технологій та сучасного обладнання в поєднанні з виявленими та опрацьованими архівними матеріалами можна суттєво деталізувати, доповнити, конкретизувати, аргументувати результати попередніх археологічних експедицій.

Зокрема, Г. Логвин зазначав, що завершення карнизу та східний фронтон вимуровані не з жолобкової цегли ХVІІ ст, а з темно-червоної цегли ХІХ ст. [1; с. 118]. Цього разу, при ретельнішому розгляді цегли, було помічено клеймо, що належало Медведівському Миколаївському монастирю. З архівних джерел відомо, що монастир мав цегельний завод, який знаходився в сусідній Полуднівці [17]. Очевидно, цеглу на проведення реставраційних робіт храму за розпорядженням ігумена Мельхіседека постачали саме з цього заводу. Тепер стає відомо, за що ігумен був відзначений вищим духовенством, про що повідомлялося в „Епархиальних ведомостях” за 1870 р.: „30 ноября 1869 г. объявляется признательность его Преосвященства и благословение настоятелю Медведовского Николаевского монастыря игумену Мелхиседеку... за беспристрастное содействие к благоустройству Ильинской субботовской церкви” [9; с. 5]

Результати досліджень, як не парадоксально, поставили перед науковцями ще більше запитань, невідомих раніше і не дали жодної відповіді. Причому, відповіді на питання, що несподівано виникли, реально знайти лише спільними зусиллями археологів, архітекторів, реставраторів – знавців середньовічної архітектури.

Заслужують уваги цікаві, не відмічені раніше особливості побудови храму. Зокрема, фундамент колон церкви, на які опираються хори і арковий звід стелі, має глибину 1,3 м. Тоді як глибина фундаменту в цьому ж південно-західному кутку – 2,6 м. Однак, обидва фундаменти опираються не на материк, а, як зафіксували прилади, знаходяться на „порушеному, ґрунті, що, як відомо, неприпустимо для будь-якого будівництва.

Південна стіна споруди, окрім того, що на 1 м довша від північної, ще й впродовж 8,5 м не „втрапила” на свій фундамент. Вона зміщена з фундаменту всередину храму майже на 0,2 м. Напрошується думка, що загальна архітектура церкви не відповідала початковому задуму, або будівельники намагалися щось приховати.

Проте найбільш інтригуючим моментом досліджень можна вважати те, що магнітометричне обстеження археологічного шурфа однозначно вказує на наявність кольорових металів на рівнях, значно нижчих від рівня фундаменту і не на глибині 2,8 м, на якій довелося припинити дослідження. А якщо ще взяти до уваги, що сам куток, який до даних досліджень вважався монолітним, таким не був, і, по-перше, не несе ніяких будівельних навантажень, незважаючи на площу майже 20 м².

По-друге, тільки його зовнішні стіни викладені стіновою кладкою, а весь об'єм заповнений „забутовкою”. Це може означати, що даний об'єм міг якось використовуватися вже після побудови стіни.

По-третє, північна стіна цього кутка не перев'язана з опорною західною стіною, а лише прилягає до неї; місце прилягання просто закладене камінням, яке навіть не перев'язане одне з одним, в поєднанні утворює вхідний отвір, через який цей простір міг використовуватись.

І, насамкінець, стінна кладка самої західної стіни в цьому куті закінчується на місці прилягання до неї північної стіни кута – тобто закладки отвору! Це говорить про те, що цей забутований об'єм був доволі просторим і займав частину перерізу опорної західної стіни. Не виключено, цей простір, з часом забутований, і був причиною архітектурних невідповідностей споруди. Знову виникає питання: що це був за об'єм? Чи специфіка місцевого середньовічного будівництва? Чи все ж таки вхід в підземелля [6]?

На нашу думку, вказані архітектурні невідповідності вказують знову ж таки на специфічну місцеву будівельну традицію, підмічену Г. Логвином [13; с. 56-57].

Не виключено, що суцільна забутовка використовувалася для надання фортечної міцності даній ділянці храму. На його фортифікаційне призначення першим натякнув П. Алеппський, побувавши в Суботіві 1656 р. : „... Небіжчик – (Тиміш Хмельницький) – Н.К. – виставив навколо цілий замок з валами, а батько – щоб збити сю садибу ще міцнішою, ставить против двору на горбі кам'яну церкву св. Іллі пророка” [3; с. 1010].

Слід зауважити, що зовнішні невідповідності окремих архітектурних елементів споруди були помічені ще на початку 30-х рр. ХХ ст. відомим мистецтвознавцем Миколою Голубцем: „Збудована в середині ХУІІ в. Богданова церква в Суботіві може послужити зразком перехідного типу між ренесансом і бароко в їхній провінціальной інтерпретації. Заложена на базилічному плані з вівтарем у напівкруглій апсиді, покрита кошиковим склепінням, опертим на два сутулі стовпи, церква має характеристичний для ранньобарокових будівель Франції, Бельгії й Німеччини фасад із трикутним причітком. Масивність стін, примітивізм конструкції при незгармонізованні декоративних елементів зраджують руку будівничого, дуже поверхово ознайомленого з будівельною технікою і стильовими ідеалами тогочасної Європи” [2; с. 504-505]. Вочевидь, з даною характеристикою церкви погоджувався І. Крип'якевич, що редагував ці матеріали.

Проте як тонко вказує автор на наявні архітектурні промахи середньовічних зодчих! І без обурення не можемо погодитись з трактуванням споруди як „зразком середньовічної халтури” [7]. Пам'ятку, яка зберегла впродовж трьох з половиною століть свій первісний вигляд, вистояла всупереч часовим і історичним катаклізмам, щонайменше некоректно називати „халтурою”. Це є приниженням першовартості святині, яка справедливо вважається нашим національним надбанням.

Споруда знаменувала собою відродження будівництва сакральних споруд з каменю, що розпочалося із стихійного будівництва часів Хмельниччини і небувалого розквіту досягло за Мазепинської доби.

Внаслідок ретельного вивчення численних архівних документів кінця ХУІІІ – середини ХІХ ст. можна впевнено заявити, що без серйозної реставрації споруда змогла гідно вистояти впродовж двох століть. Та й, як свідчать акти перевірок, що передували розгортанню суттєвих реставраційних робіт 60-х рр. ХІХ ст., мала лише проблеми зі склепінням та тріщини на стінах, що знову ж таки не завадило успішно їх ліквідувати [18; с. 1-15]. Це дозволяє зробити висновок про високу професійну майстерність невідомих нам зодчих. Міцність споруди ніяк не йде ні в які порівняння з сучасними спорудами – будувати тоді вміли, будували на совість і на віки!

Не вважаємо сентиментами стверджувати, що споруджена церква продумано, виважено, з любов'ю, згідно вимог часу і з врахуванням місцевих умов та реальних можливостей.

Як бачимо, результати досліджень не дали змоги з'ясувати місце перебування поховання Богдана Хмельницького. З впевненістю дослідники в черговий раз заявили, що в даний час в приміщенні храму його немає. Проте не можемо погодитися з заявою науковців, що з вірогідністю на 90% в даній церкві гетьман не був похований [8]. Принаймні результати даних досліджень цього підтвердити не можуть і, якщо поховання не було виявлено, то це ще не означає, що його тут ніколи і не було. Щоб взяти на себе відповідальність стверджувати це, на нашу думку, наведених вище результатів досліджень замало. Як один з вагомих аргументів на користь протилежної точки зору, можна привести хоча б те, що в цілої плеяди істориків минулого не було навіть тіні сумніву, що Іллінська церква не була місцем поховання гетьмана. Хоча не були вони озброєні сучасним обладнанням, проте окремі з них мали можливість черпати інформацію з першоджерел. Саме вони опрацювали і ввели до наукового обігу середньовічні літописи, якими ми тепер маємо змогу користуватися, а дехто й інтерпретувати на власний розсуд.

Не може бути новиною для сучасного історика й той прикрий факт, що далеко не всі першоджерела, що були відомими дослідникам минулих століть, збереглися до сьогодні. Багато цінної інформації було втрачено, частина подається в спотвореному вигляді, Проте потужний пласт вкрай розпорочених історичних відомостей ще чекає на своїх дослідників у фондосховищах вітчизняних та зарубіжних архівних і музейних установ.

На нашу думку, одними з першочергових завдань є продовження пошуків відомостей, що дозволили б пролити світло на події навколо храму з часу його побудови до кінця XVIII ст. На сьогодні це найменш задокументований період існування храму.

В даному випадку особливий інтерес становлять абсолютно не досліджені поховання, виявлені в храмі під час розкопок 1971-1974 рр. Не виключено, що відомості про них реально відшукати.

Слід відмітити, що завдяки опрацюванню численних архівних документів та систематизації сучасної інформації, останнім часом було досить детально впорядковано історичні відомості щодо становлення усипальниці гетьмана з кінця XVIII ст. дотепер. Це дозволило не лише вибудувати стержневу лінію історії храму, а й виявити і відкорегувати численні неточності, що мали місце в попередніх напрацюваннях.

Проте навіть найбільш досліджений період храму постійно збагачується додатковою інформацією, яка часом потребує ретельної перевірки, перш, ніж доповнити відслідковані раніше матеріали. Тому слід особливо обережно ставитися до народних джерел. Для більшої переконливості вважаємо за потрібне навести конкретний приклад з досліджень авторитетних істориків XIX ст.: в 40-х рр. в процесі підготовки написання роману „Чорна рада” П. Куліш побував на Чигиринщині і, попри свого розчарування станом збереження старожитностей краю, був вражений тим, що мешканці Суботова говорили про Богдана Хмельницького, як про недавнього господаря хутора [12; с. 81]. Історик записав низку історичних переказів, які вразили його своєю автентичністю – одна з легенд навіть була виявлена ним в літописі Самійла Величка, який П. Куліш впорядкував і ввів до наукового обігу. Тут треба зазначити, що свою автентичність народні джерела зберегли, напевно тому, що населення краю було суцільно неписьменним. Адже відомо, що першу з часів входження Чигиринського повіту до складу Російської імперії (1793 р.) школу в Суботіві було відкрито лише 1843 р.

Та через три десятиліття ситуація докорінно змінилася.

1872 р. Чигиринщину відвідав М. Костомаров. Він зафіксував місцеві легенди і перекази, де досить важко, а то й взагалі неможливо визначити історичне підґрунтя – в свідомості носіїв інформації переплелися відомості, що мали місце в різні історичні епохи. Чого тільки варті комбінації, де воедино злилися події доби Хмельниччини та Потьомкінські часи [10; с. 624]!

Маємо і заідеологізовані так звані „народні перекази” радянської доби.

Марно шукати в таких „народних джерелах” історичне підґрунтя. Мимоволі спадає на думку неоднозначна ситуація, що мала місце під час досліджень Гнатом Стеллецьким поховання Богдана Хмельницького в 1921 р. Захопившись цікавою легендою, в міру своєї вдачі, археолог, можливо, і сам не помітив, як почав послідовно підтасовувати історичні події під цю легенду. Результат повинен бути повчальним для подальших поколінь науковців – непрофесійними діями знеславив своє добре ім'я в краї, що просто закреслило всі його добрі починання як археолога і музейника [11; с. 156-159].

Тим більше, останнім часом кількість легенд і переказів суперечливого змісту і сумнівного походження невпинно зростає.

На нашу думку, виявляти, збирати, зберігати, аналізувати перлини народної пам'яті є одним з першочергових завдань дослідника. Проте на власний розсуд інтерпретувати, а потім видавати за першоджерело, тим більше, вигадувати нові „легенди”, підмінюючи небилицями документально доведені події, не робить честі науковцю. Історичні події розвивалися зовсім не так, як багато кому хотілося б, далеко не всі вони настільки передбачувані і романтичні, щоб з напівгіпотетичних персонажів, не маючи документальних підтверджень, робити національних героїв, і навпаки, безпідставно применшувати заслуги загальноновизнаних ще за їх життя історичних постатей.

Сподіваємось, що подальші дослідження дозволять дати більш детальну характеристику унікальній пам'ятці архітектури пізнього середньовіччя, сприятимуть всебічному вивченню її історії та збереженню для прийдешніх поколінь.

Список використаних джерел та літератури:

1. Вечерський В. Григорій Логвин і його дослідження Суботова та Чигирини. /Студії мистецтвознавчі, 2003. – Ч. 3. – С. 118.
2. Голубець М. Мистецтво. // Історія української культури. За загальною редакцією І. Крип'якевича // – К., 1994. – С. 504-505.
4. Інтернет-ресурс. – <http://www.esz.org.ua/>. – С. 3.
5. Інтернет-ресурс. – <http://www.esz.org.ua/>. – С. 5.

6. Інтернет-ресурс. – <http://www.esz.org.ua/>.
7. Інтернет-ресурс. – <http://www.esz.org.ua/>.
8. Інтернет-ресурс. – <http://www.esz.org.ua/>.
9. Київські єпархиальні ведомости, 1870. – С. 5.
10. Костомаров М. Исторические произведения. Автобиография. – К., 1989. – С. 624.
11. Кукса Н. “Наукові” досліді Гната Яковича Стеллецького по “з’ясуванню історичної тайни Богдана” в Суботові (20-ті роки ХХ ст.) – Археологічний літопис Лівобережної України. – Полтава, 2002. Ч.1. – С. 156-159.
12. Кулиш П. Записки о Южной Руси. – К., 1856. – Т.1. – С. 81.
13. Логвин Г. Чигирин. Суботів: архітектурно-історичний нарис. – К.,1954. – С. 56-57.
14. Новик М. Остання таємниця Богдана Хмельницького: обставини поховання і місцезнаходження могили / Народна творчість та етнографія . – 2005, число 6. – С. 46-49.
15. Там само. – С. 46-49.
16. Павлуцкий Г. Деревянные и каменные храмы. /Древности Украины. – Выпуск 1. – К., 1905. – С. 111-116.
17. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 45. –Спр. 567.
18. Центральний державний історичний архів України в м. Києві. – Ф. 442. – Оп. 295. – Спр. 5. – Арк. 1-15.

Ілюстрації

*Робочі моменти досліджень в приміщенні
Свято-Іллінської церкви. Серпень 2006 р.*

Данило Рига

молодший науковий співробітник
Національного архітектурно-історичного
заповідника «Чернігів стародавній»

ПОСТАТЬ ІНЖЕНЕРА-ПІДПОЛКОВНИКА Д.ДЕБОСКЕТА У МОДЕРНІЗАЦІЇ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ (СЕРЕДИНА XVIII ст.)

У статті йдеться про постать інженера-підполковника Д. Дебоскета та його проект модернізації Чернігівської фортеці у середині XVIII століття.

Ключові слова: Д. Дебоскет, Чернігівська фортеця.

Інженер-підполковник Данило Дебоскет (де Боскет) народився у 1703 році у м. Кристьян-Єрланк (Пруссія) у сім'ї емігрантів з Франції. На службі у російській армії він перебував з 1726 року і навіть дослужився до чину генерал-інженера, щоправда відбулось це у 1761 році. Відомо, що служив він у інженерному корпусі.

Данило Дебоскет модернізував Печерську фортецю. Також він є автором планів Києва 1741 та 1745 років. Розробляв проект фундаментів Андріївської церкви, яка є шедевром архітектури бароко в Києві. Одна з кращих робіт знаменитого архітектора Франческо Бартоломео Растреллі. У 1744 році Київ відвідала імператриця Єлизавета Петрівна, якій прийшло в голову розмістити в Києві свою літню резиденцію. Не без підказки київського духовенства, вона власноручно заклала церкву Святого Андрія. Церква повинна була бути придворною – тобто розрахованої на членів імператорської сім'ї і царедворців. Вже в 1745 році архітектор Йоганн Шедель і військовий інженер Данило Дебоскета склали перший проект храму.

Проте імператриця відхилила його на користь проекту свого придворного архітектора Растреллі, закінченого ним в 1748 році. Для виконання робіт в Київ ще 1747 року був спрямований московський архітектор Іван Мічурін. Спорудження церкви почалося літом 1749 р., і вже на початку 1753 р. було завершено. Мічурін був вимушений зв'язувати проект Растреллі з реальною місцевістю, через що в нього вніс багато доповнень.

У середині XVIII століття Данило Дебоскет активно брав участь у будівництві укріплень на території України, у тому числі і у місті Чернігові [1, с. 38-39].

У 1746 році знаменитий російський фортифікатор, інженер-підполковник Данило Дебоскет (де Боскет) пропрацював над проектом реконструкції укріплень Глухова. Пожежа в 1748 року сприяла реалізації цього проекту. Впродовж 1748-1749 років конфігурація міських укріплень придбала регулярніші контури з п'ятикутними в плані бастіонами. З'явилися усі необхідні елементи «правильної» фортифікації – валганг, апарелі, банкети, берма, сухий рів і глазис.

Цікаво, що велика пожежа у Чернігові у 1750 році, також сприяла реалізації проекту реконструкції Чернігівської фортеці. Саме у середині XVIII століття інженер-підполковник Данило Дебоскет склав проект реконструкції Чернігівської фортеці, проте він був реалізований лише частково [2, с. 122].

Відомо, що Дитинець княжого Чернігова остаточно сформувався на початку XI століття. Роль політичного, військового, адміністративного і церковного центру Чернігова і Чернігово-Сіверської землі. Чернігівський Дитинець виконував до монголо-татарського навали 1239 року.

У XI – XII столітті тут було зведено муровані собори, княжі тереми, єпископський двір. Найважливішими спорудами були Спасо-Преображенський і Борисоглібський собори. У другій половині XI століття Дитинець було значно розширено. Тоді було зведено Михайлівську церкву та Благовіщенську. (не збереглись). Дитинець був потужною фортецею [3, с. 127-128].

Коли 1503 року Чернігів став прикордонним містом Московської держави, то для оборони від татар за наказом царя Василя Івановича 1531 р. на мису дитинця спорудили дерев'яний замок із п'ятьма вежами, який у XVII столітті дістав назву «Верхній замок». Головною домінуючою замку була дерев'яна тридільна Михайлівська церква (не збереглась). У другій половині XVIII століття цей замок було реконструйовано за проектом військового інженера Д. Дебоскета [4, с. 26].

Як вказують історичні джерела, до 1750 року Чернігів, прикрасився, розширився й став примітним містечком; ось що пишуть про нього: у замку було сім церков, багатько споруд мурованих і дерев'яних; хоча вулиці були тісні й будинки у декілька полверхів з галереями, що нависали над вулицями, затуляли їх від сонця й навіть заважали таюти льоду до середини літа, вигляд міста був красивий, пожежа 1750 року майже все знищила [5, с. 16].

Вогнем були знищені Миколаївські ворота (зараз це перехрестя вул. Горького і Преображенської), тому вони після відновлення отримали назву Погорілі [6, Арк. 36-38]. У старому місті нараховувалось четверо воріт: Замкові, Київські (Любицькі), Погорілі (Лоевські) і Водяні [7, с. 31].

На час реконструкції Чернігівської фортеці інженером-підполковником Данилом Дебоскетом у старому місті, тобто у фортеці, було три вулиці: «Замкова – від Погорілих воріт до замку (Цитаделі на пагорб, де тепер стоїть пам'ятник Т. Шевченка) Київська – від Київських воріт і Водяна, що починалась від водяних Воріт над Стрижнем [8, с. 4].

У новому місті, що знаходиться за стінами фортеці, вулиць чотири: «една Глуховская от Погорелих ворот понад валом, через плотину, названием Гноевую, и мост на речке Стрижне, идучая; другая, от тех же ворот прямо на полское местечко Лоев лежачая, называемая Лоевская, она же Гончая, третья, от Киевских ворот к местечку Любечу идучая, названием Любецкая; четвертая, с тех же ворот по Лоевскому тракту стоящая, называемая Киевская». Наприкінці XVIII століття кордони Російської імперії відступають від Чернігова на захід і далеко на південь а фортеця ліквідується – зносяться укріплення, засипаються рови [9, с. 5].

У 1798 році Чернігівська фортеця була спрощена. Місто в цей час складалась з 705 будинків, мало 4 цегельні заводи, 2 монастиря, 12 церков. Населення в цей час складалось з міщан, яких нараховувалось – 2381, козаків – 164, селян 1124, церковнослужителів 141, монашествующих 51 [10, с. 32-33].

Помер Данило Дебоскет скоріше за все після 1761 року. Нажаль, точна дата смерті не відома.

План Чернігівської фортеці, складений інженером Д. Дебоскетом, дозволяє припускати, що водночас з розбивкою кварталів і забудовою Московської слобідки (прямокутні квартали, де жили солдати горнізону) було здійснено перше регулярне планування колишнього Дитинця з урахуванням напряму давніх головних магістралей, Погорілих і Любецьких воріт.

Список використаних джерел та літератури:

1. Ситкарьова О. В. З історії будівництва оборонних споруд в Україні військовим інженером Д.Дебоскетом у середині XVIII ст. // Український історичний журнал. – 1998, № 1. – С. 38-39.
2. В. Вечерський. Фортеці й замки України. – К. 2011. – С. 122.
3. Половникова С. З історії Чернігівської фортеці Х – XVIII століття // Матеріали до Зводу пам'яток історії та культури народів СРСР по Українській РСР. – Вип. 1. – К., 1984. – С. 127-128.
4. В. Вечерський. Історико-культурні заповідники – К., 2011. – С. 26.
5. В. Сапон. Вулиці старого Чернігова. – Чернігів. 2007. – С. 16.
6. Державний архів Чернігівської області, Ф.58, оп.1, спр 356, Арк. 36-38.
7. В. Я. Руденок. Чернигов: Из века в век. – Чернигов, 2010. – С. 31.
8. В. Сапон. Вулиці старого Чернігова. – Чернігів. 2007. – С. 4.
9. Там само. – С. 5.
10. В. Я. Руденок. Чернигов: Из века в век. – Чернигов, 2010. – С. 32-33.

Тетяна Федорів

молодший науковий співробітник

Національний заповідник «Замки Тернопілля»

ВЛАСНИКИ ЧОРТКІВСЬКОГО ЗАМКУ: ДО ПИТАННЯ ПЕРЕХОДУ ВЛАСНОСТІ

У статті розглянуто історію замку у Чорткові крізь призму його власників. Як правило, коли мова іде про Чортківський замок, то згадуються імена лише кількох осіб. У даній роботі була зроблена спроба прослідкувати перехід власності, а також систематизувати увесь доступний матеріал з цього питання.

Ключові слова: замок, фортифікація, дідич, воевода, «підгасецький скарб».

Історія міста Чортків та замку, що тут знаходиться, буде неповною, якщо не згадати їхніх власників. Як і будь яке-інше містечко на Поділлі Чортків теж мав своїх господарів, котрі у різній мірі долучились до його розбудови, а також до заснування та розвитку культових споруд міста та околиць.

Метою даного дослідження є систематизація інформації про власників міста Чортків та розташованого тут замку, порядок переходу власності, роль того чи іншого власника у житті містечка.

Основу даного дослідження склали праці та публікації, що безпосередньо стосуються досліджуваної теми. Зокрема це, публікація Хехта Г. «Чортків», матеріали з книги «Чортків у 1522–1946 роках» М.Сцісляка, відомості із «Путівника краєзнавчо-історичного по Україні Західній» Ронковського Г., книга Чоловського О. «Давні замки та твердині на Русі Галицькій». Значна частина інформації була почерпнута з електронних ресурсів у мережі Інтернет.

Першим власником тоді ще села Чартковіче став Єжи Чартковський (Jerzy Czartkowski, h. Korab) (р.н.н. – 1540 р.). Згідно привілею короля Сигізмунда I селище у 1522 році отримало німецьке право, згідно з яким воно стало містом з відповідними правами і було перейменоване на Чортків [5; с. 185].

Після смерті Єжи Чартковського, залишилась його вдова (ім'я невідоме) з двома доньками (за прізвищами чоловіків – Свежховська і Яніцька). Вдова Єжи Чартковського володіла майном чоловіка до 1578 року [8].

Згідно книги М. Сцісляка «Чортків у роках 1522-1946», після смерті Єжи Чартковського містечко Чортків придбав Ян Сенявський (Jan Sieniawski, h. Leliwa) (XVI ст. – 1583 р.) – галицький земський суддя [4]. Проте стосовно цього власника виникають певні сумніви. Вищезгаданий автор пише, що Ян Сенявський купив чортківські маєтності у вдови Єжи Чартковського і володів ними до 1597 року. Однак на момент продажу маєтків Станіславу Гольському, Ян Сенявський вже був покійний. Можливо, Ян Сенявський володів Чортковом лише кілька років, нетривалий період, тобто з 1578 по 1583 рік. А можливо і те, що Ян Сенявський взагалі ніколи не був власником Чорткова. Інформація стосовно нього подається лише у одному джерелі, а тому підтвердити її чи спростувати на даний час неможливо.

Наступним власником містечка став Станіслав Гольський (Stanislaw Golski, h. Rola) (XVI ст. – 1612 р.) – воевода руський з 1603 року та подільський з 1599 року, з 1594 року каштелян галицький, староста барський і летичівський, посол і дипломат, власник Чорткова і Бучача [4].

Чортків перейшов у власність Станіслава Гольського у 1597 році [8]. Однак невідомо у кого він придбав містечко чи у вдови Єжи Чартковського, а чи у Яна Сенявського.

Саме на долю Станіслава Гольського випало будівництво нового мурованого замку у Чорткові, яке було здійснене у 1610 році.

Військову службу Станіслав Гольський розпочав як королівський ротмістр у польсько-московській війні 1577-1582 років за Лівонію і Полоцьку землю. Після цього служив у кварцяному війську на теренах Поділля, беручи участь у боях з татарами. Для недопущення нападу татар на землі Речі Посполитої канцлер Ян Замойський відіслав його у лютому 1583 року для перемовин до господаря Валахії Міхея, а в 1595 році він очолив посольство до Османської імперії. Брав участь у поході 1595 року гетьмана коронного Яна Замойського до Молдавії, коли володарем було посаджено Ієремію Могилу. У 1605 році викупив Підгайці та Козову у Миколи Вольського. Підгайці Станіслав Гольський зробив своєю родинною резиденцією. На час заколоту Зебжидовського 1606-1609 років проти Сигізмунда III виступив на боці короля. У вирішальній битві під Гузовим 5 липня 1607 році разом з генералом подільської землі Яном Потоцьким командував хоругвою коронного війська.

Після цього здійснив подорож до Франції, Англії, Іспанії, Італії (1607-1611 рр.). Після повернення до Речі Посполитої 1612 командував коронним військом замість хворого коронного гетьмана Станіслава Жолкевського. Виступав гарантом збереження скарбу воеводи брацлавського Стефана Потоцького у Підгаєцькому замку, перевезеного туди Марією Амалією Могилою.

Станіслав Гольський був двічі одружений. Першою його дружиною була Анна Бучацька Творовська, донька Івана Творовського з Бучача. Він став її другим чоловіком. Шлюб був бездітний.

Вдруге одружився з Анною з Потоцьких (1593-1623 рр.), донькою подільського підчашого, кам'янецького каштеляна Андрія Потоцького. Шлюб був бездітним. Подружжя стало фундаторами костелу оо. Домініканців у Чорткові.

Помер Станіслав Гольський у 1612 році і був похоронений у костелі Св. Станіслава міста Чортків [1].

Згідно заповіту, маєтності Станіслава Гольського, по його смерті перейшли до рук його рідного брата Яна Гольського (Jan Golski) (XVI ст. – 1616 р.) – кам'янецького каштеляна [4]. Це, зокрема: Бучач, Підгайці, Чортків. Однак ця власність недовго залишалась у родині [6].

Втрата маєтків родиною Гольських була зумовлена авантюрою зі скарбами підгаєцького замку, яку здійснила дружина Яна Гольського – Софія Замеховська.

Як вже згадувалось вище Підгайці були родовим маєтком Станіслава Гольського, який виступав гарантом збереження підгаєцьких скарбів. Після його смерті містечко перейшло у спадок його братові Яну Гольському. А вже по смерті останнього – власницею усього майна стає Софія Замеховська. На той час припадає і відновлення старої справи про підгаєцькі скарби дружини Стефана Потоцького – Марії Амалії Могили. В 1615 році з турецької неволі повернувся Стефан Потоцький і вирішив повернути коштовності з т.зв. підгаєцького скарбу [11].

В 1618 році Стефан Потоцький зібравши невеликий військовий загін напав на Голгочі і після довгої облоги зайняв двір, а пізніше рушив на Підгайці, зайняв довколишні села і почав регулярну облогу. Софія Замеховська, яка тимчасом повернулась з Любліна і була «притиснута до муру», була змушена піти на угоду з Потоцьким. Уявні підгаєцькі скарби вона оплатила величезною частиною земель, тому що відступила три містечка з замками: Чортків, Бучач, Вербів, а також 23 волості, що належали до бучацького ключа. До того ж була зобов'язана сплатити суму близько 20 тисяч злотих [11].

Таким чином маєтки з рук родини Гольських потрапила до магнатів Потоцьких. Останні володіли Чортковом до 1777 року.

Отож, першим власником Чорткова з родини Потоцьких став Стефан Потоцький (Stefan Potocki, h. Piława Złota) (1568 р. – 05.03.1631 р.) – з 1599 року ротмістр королівський, з 1612 року писар польний коронний, генерал землі подільської, з 1628 року воєвода брацлавський, староста летичівський, фелінський, люцинський [4].

Син Миколи, дворянина і королівського ротмістра та Анни Чермінської. Брат Андрія – кам'янецького каштеляна, Якуба – брацлавського воєводи і Яна – брацлавського воєводи.

Стефан Потоцький був одружений з Марією Амалією Могилою (шлюб від 1606 р.). У шлюбі народилось троє доньок – Катерина, Анна, Софія та четверо синів – Петро, Павло, Януш і Домінік [4].

У 1608 році Стефан Потоцький за королівською згодою zorganizував похід до Молдавії, внаслідок якого після смерті батька його дружини Марії, Єремії Могили (пом. 1606) також його брата Шимона, молдавських правителів, було посаджено на трон її брата Костянтина Могили. Коли ж його було повторно вигнано, то Стефан Потоцький у 1612 році знову рушив на Молдавію. Однак був схоплений турками у битві під Саським Рогом і знаходився у турецькій неволі, з якої повернувся у 1615 році [10].

Стефан Потоцький помер у березні 1631 року і був похований у Золотому Потоці. Потоцькі цієї лінії почали використовувати герб Пілява у золотому кольорі і звідти пішла назва лінії «Золотої Піляви», пізніше також названої «Примасівська» [4].

Наступним власником замку та міста став син Стефана Потоцького – Павло Потоцький (Paweł Potocki, h. Piława Złota) (XVII ст. – 1674/1675 р.). З 1649 року королівський дворянин, з 1674 року кам'янецький каштелян, історик. У Чортківському замку він влаштував свою постійну резиденцію, де мешкав з сім'єю [7; с. 174].

У 1655 році Павло Потоцький [7; с. 174], внаслідок чотирьох днів облоги [3; с. 15] яку здійснювали козацько-московські війська Хмельницького та Бутурліна, разом з родиною потрапив у неволю, з якої був визволений через тринадцять років. Замок у Чорткові був здобутий [7; с. 174].

Павло Потоцький був одружений двічі. Першою дружиною стала Ельжбета Ярмолінська; у шлюбі народився син Йозеф Станіслав Потоцький. Друга дружина Павла Потоцького – Елеонора Солтиков (шлюб перед 1661 р.). У подружжя народилось семеро синів – Олександр Ян, Теодор, Стефан, Якуб, Міхал, Петро, Домінік та дві доньки – Ельжбета і Анна [4].

Після смерті Павла Потоцького Чортків разом із замком успадкував його син Стефан (Stefan Potocki, h. Piława Złota) (1665 р. – 05.05.1730 р.). Галицький підкормчий, з 1703 року – коронний крайчий, з 1710 року референдаж коронний, з 1724 року воєвода поморський, а з 1726 року – мазовецький, староста львівський у 1726-29 роках, маршалок надвірний коронний з 1726 року, староста черкаський і теребовлянський.

У 1715 році був відзначений Орденом Білого Орла [9].

Стефан Потоцький був тричі одружений. Перший шлюб (XVII ст.) із Уршулою Бегановською завершився народженням доньки Уршули. Шлюб завершився розлученням (XVIII ст.). У наступному шлюбі (від 1696 р.) із Констанцією Донхофф народилося двоє синів – Йоахім та Ігнацій. Третій шлюб (від 1711 р.) з Терезою Контською був бездітний.

Помер Стефан Потоцький 5 травня 1730 року у Львові [4].

Наступним власником Чорткова і замку став син Стефана Потоцького – Йоахім Потоцький (Joachim Potocki, h. Piława Złota) (≈1700 р. – 1764 р.). Староста львівський у 1729-54 роках, з 1745 року полковник артилерії коронної, з 1750 року генерал майор військ коронних, генерал лейтенант військ коронних з 1754 року, генеральний комендант фортець.

Перед 1748 роком Йоахім Потоцький одружився з Євою Канєвською. У подружжя народилось четверо доньок – Христина, Маріанна, Францішка, Констанція та син – Вінцентій Гавел Потоцький [4].

Після смерті Йоахіма Потоцького чортківські маєтності перейшли до рук його сина Вінцентія Гавела Потоцького (Wincenty Gaweł Potocki, h. Piława Złota) (XVIII ст. – перед 1789 р.) – великого ротмістра цісарського.

Від 1787 року був одружений з Анною Міцельською.

Рідна сестра Вінцентія Гавела Францішка вийшла заміж, як подає Генеалогія династична [4], за невідомого Садовського (XVIII ст.). Виходячи з інформації, яку знаходимо у книзі М.Сцісляка та у документах «Про продаж маєтків» [2], можна припустити, що Францішка Потоцька вийшла заміж за Станіслава Садовського, який і придбав Чортків у Вінцентія Гавела Потоцького. Таким чином у 1777 році місто Чортків і замок змінили своїх власників.

Наступним власником замку став Ієронім Садовський (Hieronim Sadowski) (р.н.н. – 1854 р.), котрий був його останнім господарем, і останнім чоловічим нащадком лінії Садовських. Після його смерті згідно заповіту замок разом з іншими маєтками був переданий Згромадженню сестер шариток. Зі смертю останнього власника замку, ця твердиня завершила свою величну історію і поступово руйнувалась.

У даній статті вдалось узагальнити інформацію про власників міста Чортків та його замку. Була зроблена спроба простежити хід переходу чортківських маєтків від одного власника до іншого. Замком у Чорткові володіли представники чотирьох родин: Чартковські, Гольські, Потоцькі та Садовські. Кожен власник міста та замку вніс свою лепту у розвиток міста. Так, зокрема, Єжи Чартковський перетворив своє селище на місто з відповідними правами. Станіслав Гольський, зважаючи на постійну ворожу загрозу, спорудив у місті новий мурований замок і разом з дружиною стали фундаторами костелу та монастиря оо. Домініканців у Чорткові. Представники родини Потоцьких долучились до перебудови замку, його зміцнення та відновлення, після частих ворожих нищень. До того ж у часи панування Потоцьких, замок у Чорткові був перетворений на великопанську резиденцію. У цей час місто також добре розвивалось, хоча переживало неодноразово і пожежі, і нищення, і спустошення. Останній власник замку, Ієронім Садовський, не залишивши по собі нащадків, передав усі свої маєтки на благодійність. На жаль, після смерті останнього власника, замок почав занепадати.

Список використаних джерел та літератури:

1. Гольський Станіслав // – [Електронний ресурс]: http://uk.wikipedia.org/wiki/Гольський_Станіслав
2. Про продаж Чорткова Вінцентієм Потоцьким Станіславу Садовському. – Центральний державний історичний архів у Львові. – Ф. 146. – Оп. 86. – Од. зб. 1899. – Арк. 230-240.
3. Czołowski A. Dawne zamki i twierdzy na Rusi Halickiej. – Lwów, 1892. – 70 s.
4. Genealogia Dynastyczna // – [Електронний ресурс]: <http://www.jurzak.pl>
5. Hecht G. Czortków // Ziemia. Dwutygodnik krajoznawczy ilustrowany. Organ Polskiego Towarzystwa krajoznawczego. Z naszych krajobrazów. – Warszawa, 15 czerwca 1926. – s. 185-188.
6. Niesiecki K. Herbarz Polski. – W Lipsku, 1839. – T. IV. – 468 s.
7. Rąkowski G. Przewodnik krajoznawczo-historyczny po Ukrainie Zachodniej. Cz. 1. – Pruszków, 2005.
8. Ściślak M. Czortków w latach 1522-1946. – Wrocław, 1993 // – [Електронний ресурс]: <http://chortkiv.net/our-history/history-chortkiv/69-zamek-w-czortkowie>
9. Stefan Potocki // – [Електронний ресурс]: [http://pl.wikipedia.org/wiki/Stefan_Potocki_\(marszałek_narodowy_korony\)](http://pl.wikipedia.org/wiki/Stefan_Potocki_(marszałek_narodowy_korony))
10. Stefan Potocki // – [Електронний ресурс]: pl.rodovid.org/wk/Osoba:214106
11. Wojewodzina Golska // – [Електронний ресурс]: <http://www.epubbud.com/read.php?g=D2CAJGFT&p=51>

Руслан Підставка

старший науковий співробітник
науково-дослідного відділу
Національного заповідника
«Замки Тернопілля», м. Збараж

ДО ПИТАННЯ ВИТОКІВ МУРОВАНОГО ОБОРОННОГО БУДІВНИЦТВА СЕРЕДЬНОГО ПОДНІСТРОВ'Я: ЯЗЛОВЕЦЬ

У статті проаналізовано доступні на даний час документи та джерельну базу щодо датування замку та поселення Язловець Бучацького району в межах Середнього Придністер'я Тернопільської області. Обґрунтовано дату першої писемної згадки про та його замок. Проведено критичний аналіз основних постулатів історії вказаного містечка.

Важливим форпостом в обороні південно-західних кордонів Поділля за правління кн. Коріатовичів у XIV ст. стало містечко Язловець (тепер село Бучацького району), яке називали «ключем Поділля». В географічному плані воно відноситься до, так званого, Тернопільського Середнього Подністер'я і за кількістю історико-культурних пам'яток національного та місцевого значення не поступається знамим містам історичного Пониззя (карта 1).

Досі не встановлено, коли виникло вказане поселення, яке вперше згадується у відомих на даний час писемних джерелах в 70-их роках XIV ст. Датуванням цього, колись славного, містечка займалися побічно лише декілька дослідників (С. Боронч, В. Григорян, А. Чоловський, В. Михайловський). Науковці, що займалися архітектурою Язловця та замку (Б. Гверкен, М. Гайда, О. Рибчинський) в історичних довідках використовують матеріали попередніх вчених та літописців. До цього часу не визначено конкретної дати першої писемної згадки про Язловець. Датування первинного замку в цьому містечку теж вимагає уточнення та обґрунтування, хоча перша літописна згадка про нього відома і відноситься до першої половини XV ст. В дійсності замок закладений набагато раніше і його історія, етапи спорудження та архітектура є унікальними не тільки на Поділлі, а й на Україні взагалі (рис. 1).

Враховуючи вище наведене, постає необхідність синтезувати із розрізнених і суперечливих фактів, домыслів та версій цілісну картину виникнення поселення Язловець і його замку, прослідкувати його трансформацію у потужне торговельне містечко Поділля. Саме таку мету і було поставлено автором перед написанням цієї статті.

Отже, вперше питання обґрунтування датування Язловця підняв С. Баронч у «Пам'ятках язловецьких». Автор пише, що у 1820 році від міста до міста мандрував о. Мінас Пезешганц Мехітарист і збирав відомості про вірмен, які були ним викладені на вірменській мові у книзі «Подорож до Лехістану» (Венеція, 1830). В «Подорожі...» вірменським священиком подається опис Язловця: «...старовинне місто на Поділлі, особливо прославлене тим, що в ньому мешкали різні народи. У цьому місті вірмени піднялися так високо, що отримали від польського короля різноманітні вільності та права. Мали тоді свій власний суд, війта, суддів і навіть свого єпископа. У тих часах найзнаменитішими мешканцями міста були вірмени, які тут заклали фортецю і збудували багато будинків з вірменськими написами і криницями. Вірменська церква гарна і велична, збудована з каменю на узгір'ї на честь Богородиці, поруч із якою пливе мала річка. Тепер немає вірмен, деякі переїхали до Львова, інші до Кам'янця Подільського і Снятина. Старці розповідали нам, що за легендою, вірмени з Кафи або Теодозії, залишивши село Вірмени над Смотричем, переїхали до Язлівця.» Згодом у своїй розвідці С. Баронч зробить примітку: «...мені говорили також, що вірмени приблизно у 1060 році, вийшовши з міста Ані, прибули на Поділля. Відпочиваючи в улоговині, оточеній трьома узгір'ями, яка була подібна до східних країв і надавалася для випасу отар овець, збудували там замок і заклали місто під назвою **Ясло-Овець**» [4].

Польський ксьондз Францішек Сярчинський в своєму дослідженні «Галичина, її земля, плоди і люди» (з посмертних листів) в розділі, присвяченому вірменам подає таку інформацію з посиланням на якогось Вартересевича, що: «**Біля 1250 р.** на Русі було три вірменських костели, у Львові, в Кам'янці і в Язловці; і вони були з початкової осілості з Криму, бо в судах і костельних записах вживали татарську мову» [9]. Виявлення першоджерела, на яке посилається автор, дозволило б «зістарити» Язловець майже на століття. Вказана дата не є такою фантастичною і абстрактною, як видається на перший погляд, і в процесі ми намагатимемося це довести.

На даний час існує лише одне джерело, що визначає першу писемну згадку про Язловець, і є офіційно прийняте історичною наукою, тому приймаємо його за основу.

Традиційно вважається, що першою писемною згадкою про поселення Язловець Бучацького району, відомої на даний час, є документ, виданий Міхалом Абданком в м. Бучачі для римо-католицької громади про затвердження парафіяльного костелу, який датується 1379 роком [7].

Карта 1. Язловець на карті Ф. фон Міга XVIII ст. та кадастровій 1830

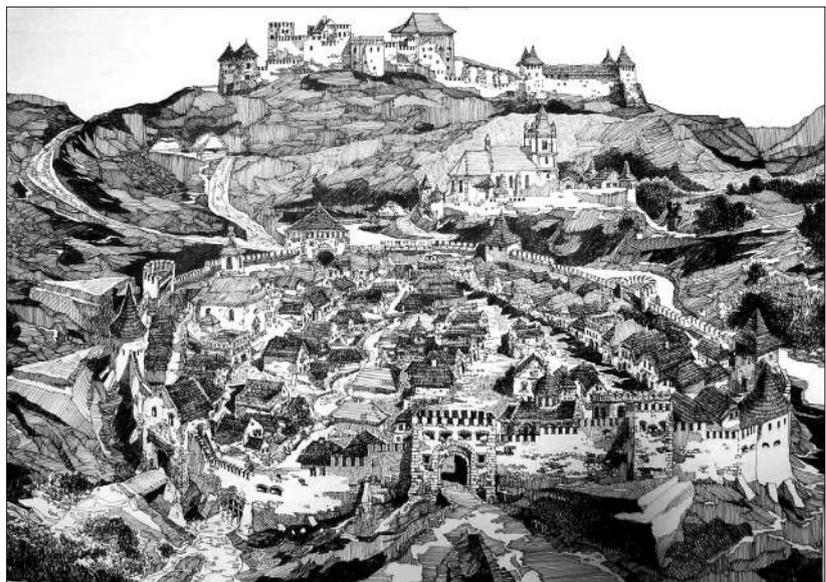

Рис. 1. Язловець і замок за О. Рибчинським

Серед історичних осіб, що засвідчили цей документ згадуються *Рогозка з Язловця* та *Стефан званий Каспром – воєвода язловецький*. Оригінал документу є великим аркушем пергаменту, з шовковим шнурком червоного і зеленого кольору, на якому знаходилась печатка (остання відсутня), письмом писаний і досить нечитабельний. На зовнішній стороні напис латиною: «*Privilegium Ecclesie Buczaczensis*» [7; S.18-20]. В «Актах гродських і земських з часів Речі Посполитої», що зберігаються в Бернардинському Архіві м. Львова, виданих А. Стадніцьким за сприяння Галицького Крайового відділом в 1875 р. (том 5) зазначений документ датується 28 липня 1379 р. Відомий польський архітектор і дослідник оборонної фортифікації Богдан Гверкен у монографії «Замок Язловецький», в розділі «Хроніка замку» (написаному за матеріалами д-ра А. Чоловського) погоджується з цією датою [10]. Такої ж точки зору притримуються С. Боронч [8; S.155-158], Я. Куртика [11; S.154] та ін.

В спеціальній літературі фігурує інша дата означеного документу – 1373 р. Історик В. Михайловський підкреслює, що «Рогозка з Язлівця виступив свідком (як Rohozka de Jazlowycz) ерекційного документа Міхала Авданця, виданого для бучацької римо-католицької парафії (1373 р.) [1]. Автор зазначає, що Рогозка в 1375 році виступає як смотрицький воєвода уже без Язловця і засвідчує документ кн. Олександра Коріатовича для смотрицьких домініканців [5; с. 20].

Детальний аналіз листа провів польський історик Є. Сперка, який на основі біограм свідків документу, обґрунтував дату – 1373. Найважливішими фактами, що підтверджують його позицію є:

➤ Владислав Опольський вже 13 січня 1379 року звільнив мешканців Русі від присяги їх вірності, тим самим закінчивши своє панування над ними і перестав бути господарем цих земель [14];

➤ Ян з Глогова помер по 22 лютого 1377 р., а з титулом протонотаріуса (з яким він фігурує в документі) виступав тільки з 17.01.1373 р. по 06.12.1373 р. З початку наступного року іменувався канцлером кн. Владислава [13; S. 255-257];

➤ Гумперт (Петро) був старостою руським («*Capitaneo generali Rusie*») в часовому проміжку 14 лютого 1372 р. – 06 грудня 1373 р., а в 1374 р. його посаду обійняв Віктор з Мерзиць [13; S. 255-257].

В результаті особистих консультацій автора статті з проф. Є. Сперкою було досягнуто наступного. Оскільки, видання документу проводилось з пошкодженого оригіналу і частково нечитабельного, а Міхал Абданець повторно затверджував (як він сам зазначив) парафіяльний костел, то напрошуються наступні висновки:

➤ Міхал Абданк отримує від князя Опольського бучацькі маєтки і первинна фундація костела відбулася в 1373 р., яку засвідчили свідки, подані вище (Ян з Глогова, Гумперт (Петро), Стефан званий Каспром та Рогозка з Язловця).

➤ В 1379 році поновлюється вказаний ерекційний акт для католиків Бучача, при чому вписується в нього частина свідків з попереднього документу і нові свідки (Прандота з Копичинець та Микшон з Дулібів).

Єжи Сперка наголошує, що інакше не можна трактувати таку велику кількість анахронізмів в даному документі, або залишається визнати його підробкою чи фальсифікатом, що є маловірогідним [13; S. 257].

Топонім «*Язловець*» в згаданому ерекційному листі фігурує як іменник, так і як прикметник – «*язловецький*», при чому якщо Стефан званий Каспром був воєводою язловецьким, то населений пункт мав би бути порівняно великим адміністративно-фіскальним чи торговельно-оборонним центром Поділля (поряд з Кам'янцем, Смотричем, Бакотою та ін.).

Найдавніша згадка про Язловецький замок, який з 2008 р. входить до складу Національного заповідника «Замки Тернопілля», міститься в документі про надання маєтків парафіяльному костелу Марії Магдалини у Язловці, де згадана територія „*Ogród nad brzegiem Olchowca, drugi zaś ogród zacząwszy od ścieżki kościelney; aż do kąpiel zamkowych obok brzegów Olchowca (...ad balneum castrene circa ripam fluvii dicti Olchowicz...)*» і датується 1436 р. Ксьондз Садок Боронч зазначає, «... даний фундуш писаний латиною, рукою апостольського нотаріуса Яна з Скарбіміжа і вчить нас, що ще тоді місто Язловець мало свій ринок, передмістя, міські брами, замкові купальні, а тому мусів бути і замок» [8; S. 28].

Як передумови спорудження замку у Язловці необхідно коротко розглянути початки мурованого оборонного будівництва на Поділлі і, особливо, в період правління кн. Коріатовичів, *Вражає розмах оборонного будівництва на Поділлі, започаткованого при Коріатовичах*, особливо – докорінна перебудова фортеці й міських укріплень неприступного Кам'янця та Скали Подільської. З усього цього видно, що Гедиміновичі не почувалися на Русі людьми тимчасовими [6]. У часи постійних татарських набігів виникла необхідність посилити оборону краю і були збудовані на найважливіших шляхах кам'яні укріплення, в т.ч. і оборонно-дозорні вежі кам'яно-дерев'яного типу, що іноді трансформувалися у протофортеці та потужні замкові комплекси мисового типу (як це сталося із Язловцем).

На думку О. Пластицької, концепцію мурованого мисового укріплення демонструють давні ядра замків *Язловця*, Скали-Подільської, Жванця, Панівців, Сидорова, Бучача, Зінькова, Чернокозинців, Сутківців, Сатанова та ін., *що сягають, ймовірно, монгольських часів* [3; с. 42].

По навалі Батия історична доля Пониззя (пізніше Поділля) тісніше сплітається з долею Галицько-Волинського князівства. Джерела подають свідчення про активну оборонну діяльність Данила Галицького, спрямовану на підготовку опору Золотій Орді, в ході якої Данило намагається інкорпорувати Пониззя з метою використання його вигідного геополітичного положення. Навесні 1242 року він відправляється на Пониззя, до Бакоти й Калюси, з метою «*установити землю*», що М.Молчановський тлумачить як «*устроить*», створити «оплот проти татарських нападів» шляхом «укріплення старих міст та створення нечисленних, але сильних опорних пунктів на випадок серйозного зіткнення». І хоча літописець не дає конкретної інформації про діяльність галицького князя на Пониззі, вважається, що М.Молчановський має рацію у визначенні основної програми Данила. Очевидно, саме наслідки її реалізації спонукали 1259 року Бурундая віддати наказ про зруйнування всіх укріплених міст, котрий Данило, ще не підготовлений до війни, змушений був прийняти [3; с. 45].

Про масштаби і розвій мурованого оборонного будівництва на Поділлі можна зробити лише за умови проведення ґрунтовних архітектурно-археологічних досліджень значної групи замків з метою виявлення їх первісних ядер. Перспективність цього напрямку пошуків доводять дослідження польського вченого Б.Геркена, присвячені одній типологічній групі подільських замків, які мають в основі давнє ядро у вигляді баштово-стінового укріплення, спорудженого на п'ятикутному плані, один з рогів якого сильно висунутий.

Зокрема давнє ядро Язловецького замку (25x40 м) має муровану сторожову вежу, що збудована на квадратному плані (5x5 м) з внутрішнього боку висунутого в бік закінчення мису рогу п'ятикутного укріплення (рис. 2, 3). На думку Б.Геркена, це ядро, що датоване ним кінцем XIV ст., репрезентує вже *другий буді-*

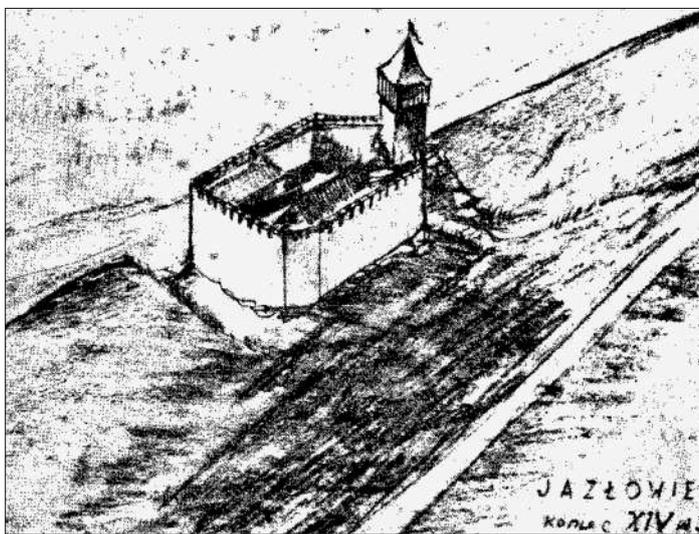

Рис. 2. Ескіз ядра Язловецького замку за Б. Геркеном

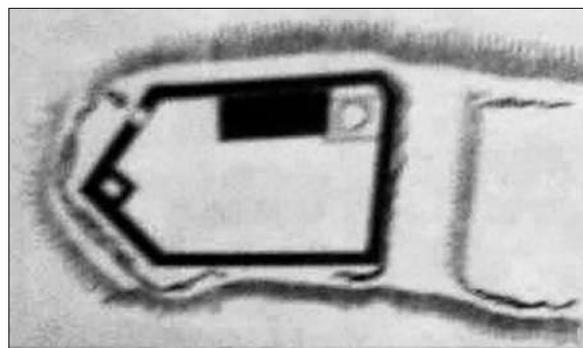

Рис. 3. Ядро Язловецького замку за К. Литою

вельний етап. Перший етап дослідник пов'язує з появою **квадратової вежі**, що стояла окремо – аналогічно вежам-«стовпам», поширеним з другої половини XIII ст. на Волині (Кам'янець-Литовський, Холм, Столп'є, Беладино, Грозвин,

Ратно, Чарторийськ) [3]. Можливо, поява згаданої квадратної вежі була приурочена до розвитку оборонного будівництва кн. Данила і як така, що виконувала оборонно-дозорні функції і не являла собою загрози для Бурундая, не була розібрана на вимогу орди. Оскільки, Язловець знаходився в оборонному поясі Придністерського Поділля поряд з Кам'янцем, Смотричем, Бакотою та ін., то в часи другого будівельного розквіту за Коріатовичів вежа стала ядром будівництва первинного замку та осадження під ним міста, що як поселення, за ксьондзом Ф. Сярчинським, згадується в середині XIII ст. (рис. 4).

Визнаний фахівець в історії Поділля XIV ст. історик Віталій Михайловський констатує, що «*Коріатовичі, встановлюючи власну адміністрацію на Поділлі, намагалися відитовхуватися від тогочасної системи замків. З цим пов'язані знані нам з джерел з а м к о в і (тут і далі – розрядка наша) воєводи у Кам'яниці, Смотричі, Червоногороді та Язлівці*» [2; с. 36]. Воєвода язловецький Стефан званий Каспром, як відомо, фігурує у вище наведеному нами історичному документі 1373 р., тому побічно можна вважати **першою літописною згадкою про замок у Язлівці на 1436, а 1373 рік.**

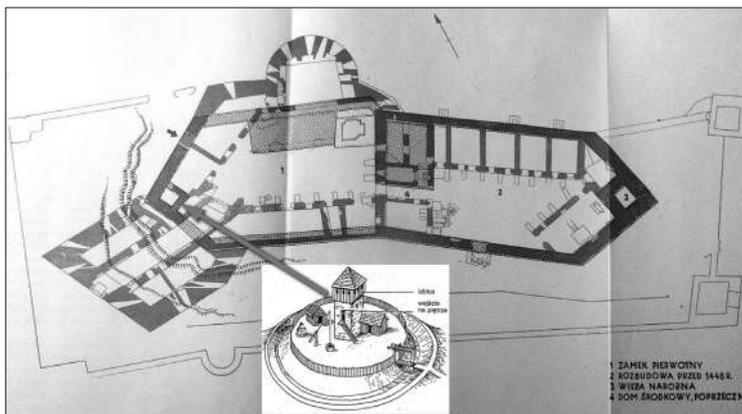

Рис. 4. Первинна вежа-донжон на плані Геркена

Ще одним доказом того, що у 70-х рр. XIV ст. Язловець уже був цілком сформованим і потужним оборонним та релігійним центром Поділля є інформація подана у «Хроніці Польській...» Каспра Несецького, де згадується під **1375 р.** за Людовика Угорського чотири деканати Кам'янецького єпископства у підпорядкуванні Львівської архідієцезії, а саме: Дунаївський, Сатанівський, Меджибіжський та Язловецький [12; S. 71].

Підводячи підсумок, необхідно відмітити, що:

- ✓ Первинний документ Міхала Абданка, в якому фігурує перша писемна згадка про Язловець, прийнята на даний час історичною наукою, датується 28 липня 1373 р.
- ✓ Початки оборонного мурованого будівництва у Язловці можна датувати другою половиною XIII ст. Первинний замок було споруджено під кін. XIV ст. і вперше згадано в писемних джерелах у 1436 р.
- ✓ Датування поселення Язловець 1250 р. є можливим лише після виявлення першоджерела, де згадується вказана дата та проведення комплексних археологічних досліджень.

Список використаних джерел та літератури:

1. Михайловський В.М. Правління Коріатовичів на Поділлі (1340-ві – 1394 рр.): соціальна структура князівського оточення./В.М. Михайловський// Український історичний журнал. – №5. – 2009. – С. 34-47.
2. Михайловський В. Еластична спільнота. Подільська шляхта в другій половині XIV – 70-х роках XVI ст. Темпора, 2012.- С. 36.
3. Пламеницька О. Початки оборонного мурованого будівництва на Поділлі. /О. Пламеницька//. – Архітектурна спадщина України. – Вип. 1. – К., 1994. – С. 39-57.
4. Рибчинський О. Язловець – місто ренесансу /Олег Рибчинський// – [Електронний ресурс] <http://www.ji.lviv.ua/n36texts/rybchynskyj2.htm>
5. Розов В. Українські грамоти. – № 10. – С. 20.
6. Яковенко Н. Нариси історії середньовічної та ранньомодерної України./Н. Яковенко//. – Київ: Критика, 2005. [Електронний ресурс] <http://www.haidamaka.org.ua/0126.html>
7. Akta grodzkie i ziemskie, t.1-9, Lwów 1875-1884 (далі AGZ), T. 5, nr 15, S. 18-20.
8. Barącz S. Pamiątki jazłowiecki. Lwów, 1862, s. 230.
9. Galicja, jej ziemia, płody i ludy. Z pism pośmiertnych księdza Franciszka Sierczyńskiego. Dodatek tygodniowy przy «Gazecie Lwowskiej», – № 41, dnia 10. – Lwów, 1857.
10. Guerguin B. Zamek Jazłowiecki. – «Studia i materiały do historii i teorii architektury i urbanistyki», Warszawa, 1960, s. 150, ANEKS 1.
11. Куртук А. J. Repertorium podolskie. Dokumenty do 1430 r. „Rocznik Przemyski” 2004, T. 40, Z. 4, nr 18, s. 154.
12. Niesiecki K. Korona polska przy złotej wolności starożytnymi wszystkich katedr, prowincji i rycerstwa klejnotami... ozdobiona, potomnym zaś wiekom na zaszczyt i nieśmiertelną sławę pamiętnych w tej ojczyźnie synów podana... roku wolności ludzkiej przez wcielonego Boga windyкованей 1728, t. 1-4, Lwów, S. 71.
13. Sperka J. Otoczenie Władysława Opolczyka w latach 1370-1401. Studium o elicie władzy w relacjach z monarchą, Katowice 2006, S. 255-257.
14. Sperka J. Urzędnicy Władysława Opolczyka na Rusi (1372-1378). W: Społeczeństwo Polski średniowiecznej. Red. S.K. Kuczyński. T. 10. Warszawa 2004, nr 1, 2.

Петро Болтанюк

старший науковий працівник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

Анна Кулішова

науковий співробітник
Національного історико-архітектурного
заповідника “Кам'янець”

Валерій Мегей

науковий співробітник
ДП “ОАСУ Подільська археологія”

ІСТОРІЯ РОЗВИТКУ ВІРМЕНСЬКОГО БАСТІОНУ

У статті подається огляд історії розвитку Вірменського бастіону та прилеглих до нього укріплень, що являють собою комплекс західних міських укріплень. Визначаються основні етапи розбудови оборонного вузла.

Ключові слова: бастіон, укріплення, редан, шанець, вал, кам'яний мур.

Фортифікація міста Кам'янця-Подільського являє собою одну з цікавих та малодосліджених тем з історії міста. Незважаючи на досить широке число публікацій поза увагою дослідників залишились такі питання як закономірність розвитку міських укріплень, етапність побудови, характерні особливості та багато інших питань. Серед дослідників хто вивчав питання історії міських укріплень в першу чергу потрібно згадати прізвища таких вчених і краєзнавців як Ю.Й. Сіцінський, Є.М. Пламеницька, М.Б. Петров, А.Б. Задорожнюк, Т. Новак, Р. Кроль-Мазур, І.В. Данілов, Г.О. Осетрова, О.А. Пламеницька та інші.

У своїй статті ми намагаємося розглянути еволюцію розвитку одного з складових елементів міських укріплень – Вірменського бастиону та прилеглих до нього укріплень, що являють собою комплекс західних міських укріплень. Територія Вірменського бастиону займає досить вигідне розташування на місцевості. Він розміщується на третій від замкового мосту терасі, яка домінує над західною та південною частиною Старого міста [2; с. 134]. З південного та західного боку він являє собою скельну кручу, що стратегічно панує над прилеглою територією й тільки з північного боку можна потрапити на територію бастиону (рис. 1).

Дослідженнями Кам'янець-Подільської постійно діючої археологічної експедиції під керівництвом В.П. Мегея виявлено на прилеглий з півночі до бастиону території потужний давньоруський шар товщина якого сягала 0,5 м. Археологічний матеріал виявлений під час дослідження шару дав можливість встановити хронологічні межі пам'ятки – кінець XII-XIII ст.ст. Поряд з цим було виявлено можна сказати сенсаційну для міста знахідку – давньоруський оборонний вал та рів попереду нього (рис. 2). Вони розміщувались на північ від давньоруського культурного шару. Рів був неглибоким, вибитим у скельній породі. Його висота коливається в межах 1,0-1,3 м, а ширина сягає близько шести метрів. Він пересікає терасу із заходу на схід. Щодо валу то він являє собою земляний насип шириною близько 6,5 м та висотою 0,8 м основу якого залягає трипільський культурний шар. Вал відділявся від рову бермою, горизонтальною площадкою перед валом яка існувала для того аби вал не осипався. Для укріплення вал ззовні був скріплений дерев'яними прокольними та поперечними балками, які скріплювались в обло. Свідченням цього є залишки горілого дерева в основі берми що створюють собою елементи конструкції. З тильного боку валу над культурним давньоруським шаром виділявся прошарок горілого дерева товщиною 2-5 см й довжиною 5,0 м. Це засвідчує існування в цьому місці дерев'яних споруд

Рис. 1. Вид на Вірменський бастион з пташиного лету

Рис. 2. Вид на розкопки

ізбищ, які служили сховищем та місцем зберігання продуктів, зброї й спорядження. Над ними могла ймовірно бути бойова площадка.

Поверху давньоруського валу виділявся ще один культурний шар товщиною 0,2-0,3 м, який утворює ще один насип валу й засвідчує повторне використання валу та рову. Археологічний матеріал виявлений у шарі дає можливість датувати його другою половиною XVII ст. Аналогічна система укріплень згадується у дослідженні Б.О. Тимошука як одне з укріплень Ленківецького городища (м. Чернівці) XII-XIII ст.ст. [12; с. 71]. Подаючи розріз профілю валу Борис Онисович в той же час подає реконструкцію укріплення, яка є аналогією нашому укріпленню (рис. 3).

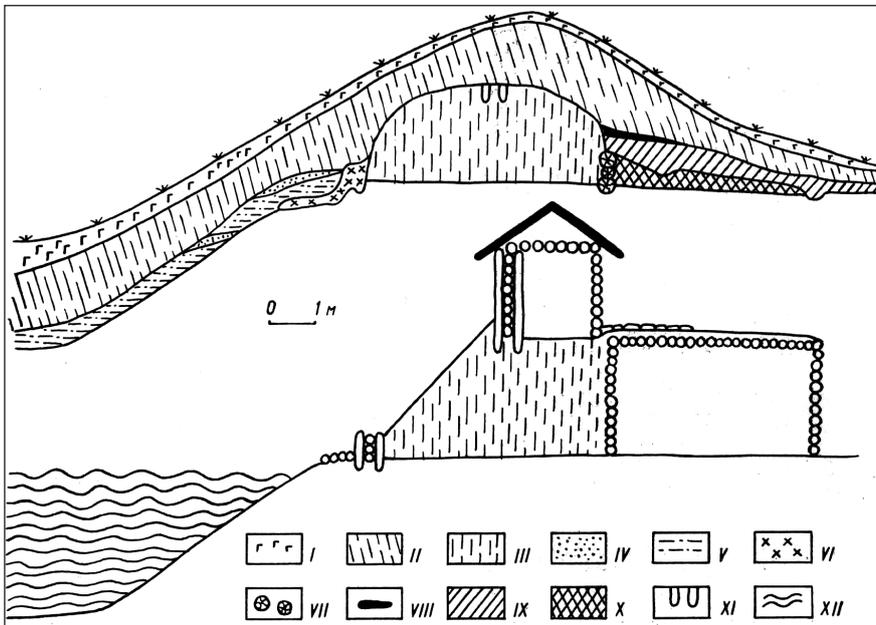

Рис. 3. Профіль і реконструкція головного оборонного валу Ленківецького городища XII-XIII ст. (Чернівці):

I – гумус; II – насип валу XVII ст.; III – насип валу XII ст.; IV – річковий пісок; V – намулений ґрунт; VI – спорохнявіле дерево; VII – обгоріле дерево; VIII – культурний шар XII-XIII ст. – залишки оборонних зрубів; IX – культурний шар XII-XIII ст. – залишки житлово-господарських зрубів; X – спалинина; XI – стовпові ями; XII – вода

плані міста за 1633 рік в районі території місцезнаходження бастиону відсутнє жодне зображення укріплення [14; с. 145]. Не має згадки про розташування укріплення у цьому місці й в описі кам'янецького замку 1613 року, де подається короткий опис міських фортифікацій [4; с. 101-102]. Це дає нам можливість визначити час побудови бастиону серединою XVII ст. На доказ цього може слугувати схема-план облоги міста 1672 року турецькими військами на якій показано розташування батарей, що бомбардували замок та місто. Серед усіх зображень для нас є цікавим укріплення розміщене на місці бастиону у формі трикутника [9; с. 77]. Поряд з цим в описі міста 1700 року зазначається що «...Навпроти плацу отців кармелітів мур йде, починаючи від дворика пана Хочимірського, аж до самої замкової брами. Навпроти цього муру шанець, Босяцьким названий, до міста ще здавна належить» [4; с. 575].

Рис. 4. Фрагмент мідьориту К. Тимошевича

Виходячи з археологічного матеріалу ми можемо припустити існування укріплення і за Литовської доби. Однак далі з невідомих поки що нам причин воно на довгий час припинило своє існування.

На сьогодні важко сказати, коли знову укріплення відновило свою дію. В цьому плані цікавим є згадка «Кам'янецької хроніки», яка згадує, що у 1567 році кам'янецькі судді почали будівництво навколо міста кам'яної стіни. Однак багатьом ця справа не прийшлась по душі, оскільки робота була «розпочата велика і важка» [8; с. 51]. Беручи до уваги цей факт ми можемо припустити можливість існування якийсь час в цьому місці кам'яного або ж кам'яно-земляного укріплення у другій половині XVI ст. Та навіть якщо воно було то недовгий час. На цю думку нас наводять писемні та картографічні джерела відомі на сьогодні. Так на

Першим, на сьогодні відомим джерелом, яке вказує на існування Вірменського бастиону є мідьорит Кипріяна Томашевича 1673-1679 рр., райці кам'янецького, на якому укріплення зображується у виді шестикутної кам'яної споруди, яка займає виступ кам'яної тераси (рис. 4). На мідьориті бастион позначений буквою «С» як «Fortaticium magis civile» – «Бастион великий міський».

Цікавим у плані визначення функцій бастиону й назви є план Якуба де Рубейса 1684 року, який у Ю. Сіцінського зазначається під назвою «Римський план 1684 р.» [10; с. 39-45].

На плані bastion позначений буквою «F» з підписом: «Agger pro machinis bellicis a natione armena ex sekto lapide extructus» – «Споруда (насип) для машин (гармат) військових нацією вірменською з тесаного каменю будований». На плані детально промальовано сам bastion та його внутрішня частина, показано гармати в кількості п'яти штук й їх розміщення. Однак план має одну неточність: якщо на плані Тимошевича bastion подається як шестикутна споруда, то на плані 1684 р. укріплення вимальовується як п'ятикутне (до речі як і на інших планах міста XVII – початку XVIII ст.ст., що є явною неточністю або ж спрощенням). На цьому плані ми вперше зустрічаємо також згадку про відношення вірмен до побудови самого bastionу.

Досить значні фортифікаційні перебудови в районі Вірменського bastionу були проведені під час турецького панування на території міста. Так сучасник тих подій зауважує: «...турки замок кошами обставили, від замку аж до біскупства над скелями паркани, а на дорогах коші у дві шерехи поробили. Белюард один за Босяками на давнім шанці, другий в Босяків, третій в старому біскупському дворі, четвертий на порожньому кляшторі дівочому, п'ятий позаду Св. Петра, шостий у дворі пані Богуш, сьомий на вірменській вулиці, коли кам'яниці повалилися, за Гловацьким... Так охайно уфортифікували, в чому заслуга є французів, злих людей, а не християн чесних, бо вони найбільше коло всього працюють. Німці, з огиди до поганства, всі по-втікали...» [13; с. 70].

Укріплення турками західної частини міста в районі Вірменського bastionу підтверджує опис міста 1700 р. За описом в даному районі згадується вісім одиниць фортифікації. Так опис згадує мур що тягнеться від дворика пана Хоцимирського до замкової брами (вздовж південної частини замкового мосту). Такий же мур тягнувся від Турецької башти, що була побудована на ґрунті пана Сильницького, Замкової брами вздовж північного берега замкового мосту. Постає батарея на ґрунті пана Конєцпольського біля будинку цейхауза, інша батарея розміщується на місці колишнього костелу отців кармелітів. Земляний шанець будований турками згадується на північ від Вірменського-Босяцького шанцю. Ще один шанець описується на ділянці пана Шемберка, яка розміщувалась в районі подвір'я Домініканського жіночого монастиря XVIII ст. [4; с. 575-576].

Отримавши місто від турків польська влада, враховуючи уроки облоги міста 1672 року турецькою армією, розпочинає посилювати оборону західної частини міських укріплень як стратегічно важливого пункту. У цьому районі поступово утворюється потужна лінія оборони міста, яка могла забезпечити його безпеку від нападів ворога. У 1704-1706 рр. роботами по реконструкції укріплень міста керував майор артилерії коронної П. Стубіч (Штубіч), а приймали в них участь капітани артилерії коронної Арчібальд Анджей Гловер де Глейден та Кароль Максиміліан Крузер. З 1706 року роботи очолив Анджей Гловер на той час уже майор. Перебудови кам'янецьких фортифікацій в період 1737-1761 рр. пов'язано з іменем військового інженера Христіана Дальке. У період 1767-1793 рр. будівельні та реставраційні роботи проводились Яном де Вітте, Станіславом Завадським.

Роботи по укріпленню та реконструкції Вірменського bastionу були проведені у 1710-1715 рр. У дослідженні Т. Новака згадується про поправлення муру збудованого турками шанцю так званого кармелітського [14; с. 139]. На нашу думку саме в цей час до Вірменського bastionу з півночі добудовується кам'яний мур товщиною 1,2-1,3 м, який робив залом під кутом 85 градусів відносно муру bastionу, далі йшов вздовж скелі й робив заворот до вежі Турецької у якій А. Гловер відкрив людвисарню. На користь цього свідчать знайдені фрагменти муру під час археологічних досліджень 2012 року. Ймовірно, що в цей час була побудована міська брама з прилеглими мурами. Систему укріплень в такому вигляді ми можемо бачити на плані міста 1715 р. (рис. 5) та на плані 1720 р. [8; рис. 6], відомості яких підтверджують археологічні дані.

Слідуючі перебудови в районі Вірменського bastionу відбуваються у 1745-1746 рр. Про це засвідчує легенда плану міста 1761 року на якій вказується під буквою «М» – «Велика батарея Св. Терези 1745 року або 1746 наново розбудована» [14; с. 171]. Виникає потрійна лінія оборони яка розподіляється на три ронделя:

Нижній, Середній та Верхній. Таку систему оборони засвідчує уже план міста 1753 року [5; с. 4]. На ньому ми бачимо, що нижня лінія оборони утворюється Міською брамою з прилеглими укріпленнями. Другу лінію оборони утворює Вірменський bastion та прилеглі до нього мури. При цьому північна лінія кам'яних мурів міняє свою направленість. Вона зміщується дещо східніше попередньої й утворює з муром bastionу тупий кут, товщина куртини починає складати 2,0 м. За 30 метрів на північ куртина утворює редану лінію з вершиною в районі людвисарні. Товщина стін реданої лінії становила 2,5 м. Ця оборонна лінія як одна

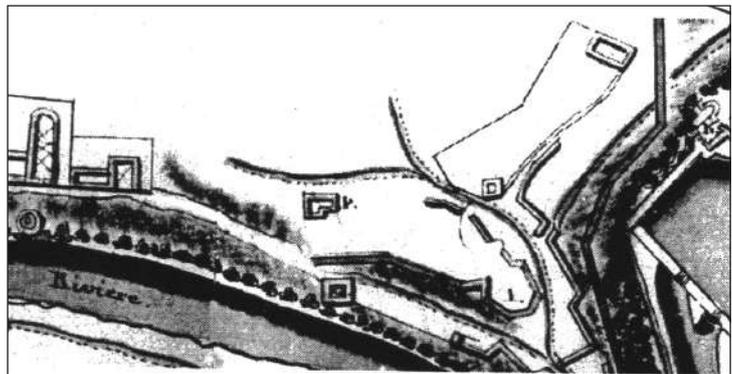

Рис. 5. Фрагмент плану Кам'яця 1715 р.
за О. Пламеницькою

з типів накреслених оборонних ліній збільшувала міць артилерійського вогню, давала можливість вести як фронтальний так і фланкуючий й перехресний вогонь [12; с. 85]. В даному випадку редана лінія посилювала оборону міста з боку замку та Польських фільварок.

Третій бастион був побудований на четвертій від замкового мосту терасі для посилення вогневої потужності й прикривав підходи до цейхаузу (військового складу).

Детальну картину західного оборонного вузла міста подає план 1773 року. Він дає нам можливість уявити собі всю потужність даної лінії оборони утвореної трьома бастионами (ронделями) (рис. 6). Поряд з цим

Рис. 6. Фрагмент плану 1773 р.

експлікація плану знайомить нас з військовими об'єктами що існували у цьому місці. Вірменський бастион на плані іменується батареєю Св. Терези (F), в районі міської брами позначаються батареї Св. Трійці (I) та Св. Юрія (M). На північ від них вздовж скелі розташовувалася батарея Св. Михайла (K) до якої примикала квадратна у плані будівля, яка на плані позначена як людвигарня (Z) спустошена. Верхнє укріплення позначається як батарея Св. Йосипа (P). Серед військових об'єктів показано старий (W) та фундаменти нового цейхаузу (gg). Тут же на батареї розміщувалося скарбове помешкання де мешкав генерал Дальке (pp).

Цікавість у аспекті назв укріплень викликає план міста 1797 року. Як свідчать написи експлікації Міська брама позначена як Нижній рондель, а укріплення напроти Тринітарського костелу носило назву Великий рондель [1; с. 92].

На кінець XVIII-початок XIX ст. назви споруд міняють свої назви які стають дещо спрощеними. Так на плані 1810 року споруди бастионів (ронделей) іменуються батареями з кам'яною стіною і амбразурами (F) та фортечними кам'яними стінами з амбразурами та бійницями (D) [План]. На місці будинку Дальке вказується споруда „під фортечним валом і баштами порохові погребі“ (a). Приміщення нового та старого цейхаузів використовуються як „сховище артилерійських боєприпасів“ (S) [7].

Отже, з вищесказаного ми можемо зробити наступні висновки. Перші укріплення на території Вірменського бастиону з'являються за давньоруського часу у кінці XII-XIII ст.ст. Вони являли собою земляний вал шириною до 6,5 м попереду якого розміщувався рів. З внутрішнього боку валу були дерев'яні будівлі – «ізбища».

Слідуючий етап побудови укріплення на цьому місці відноситься ймовірно до кінця XVI ст. Проте точніш буде віднести побудову Вірменського бастиону до середини XVII ст.

На протязі свого існування бастион мав кілька назв: Босяцький (Босяків), Кармелітський, Вірменський та Св. Терези.

З кінця XVII ст. розпочинає утворюватись західний вузол міської оборони основним елементом якої був Вірменський бастион. Перші укріплення являли собою земляний вал з дерев'яними конструкціями.

У XVIII ст. відбувається перебудова західного вузла оборони, яка пройшла в два етапи: 1-й – 1710-1715 рр. та 2-й – 1745-1746 рр. Система укріплень західного вузла утворилася у середині XVIII ст. й становила три лінії оборони. Першу (Нижній рондель) становили Міська брама та батареї Св. Михайла, Св. Юрія та Св. Трійці. Другу лінію оборони (Середній рондель) утворював Вірменський бастион та редана бойова лінія, яка примикала до нього з півночі. Третю лінію (Високий або Верхній) утворювала батарея Св. Йосипа.

Серед військових споруд використовувався також цейхауз та Турецька башта. Цейхауз розміщувався у кам'яниці, що в минулому належала пану Конєцпольському. Як вказує О. Прусевич будинок був побудований у 1579 році. Автор зазначає, що на будинку був напис латинською мовою: „Domine conserva nos in pace 15/79“ [15; с. 74]. З кінця XVIII ст. – початку XIX ст. цейхауз використовується як „сховище артилерійських боєприпасів“. Деякий час в будинку розміщувався архів, а пізніш до 1856 року тут була зала для виборів.

Щодо Турецької вежі яка згадується в описі 1700 року, то вона у XVIII ст. використовувалась як людвигарня. Однак уже у плані 1773 року вона згадується як зруйнована. На планах початку XIX ст. вежі уже не існує, тут залишився тільки проїзд.

Після того як місто у 1812 році втратило своє військово-значення на території укріплень у 1831 році був розбитий сквер й вони стають зоною відпочинку для жителів міста. Так на плані міста 1842 року чітко простежується відсутність багатьох мурів лінії оборони, які були, всього скоріш, розібрані а їх залишки виступили у ролі підпорних мурів або ж рівнем поверхні бульвару (рис. 7).

Поряд з вищезазначеними висновками хотілося б зауважити, що перші етапи постання укріплення залишаються малодослідженими. Особливо це стосується давньоруського етапу, виявлення якого поставило більше питань ніж дало відповідей. Серед не вивчених питань роль та місце укріплення в тогочасній обороні міста, його топографічне розташування та інші. Все це потребує продовження археологічних досліджень на даній території.

Рис. 7. Фрагмент плану міста 1842 р.

Список використаної літератури:

1. Задорожнюк А. Міські фортифікації Кам'янець-Подільського: Проблема атрибуції та інтерпретації // Археологія & Фортифікація Середнього Подністр'я. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника / [редкол.: В.С. Травінський (відп. ред.) та інші]. – Кам'янець-Подільський: ПП „Медобори-2006“, 2011. – С. 91-96.
2. Каменец-Подольский. Армянский бастион // Памятники градостроительства и архитектуры УССР. Тернопольская, Хмельницкая, Черновицкая области / Гл. ред. Н.Л. Жариков. – К.: Будівельник, 1986. – Т. 4. – С. 134-135.
3. Михайловський В.М. Описи Камянецького та Летичівського замків 1613 р. // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету ім. І. Огієнка: Історичні науки. – Кам'янець-Подільський: ОПОМ, 2008. – Т. 18. – С. 98-116.
4. Описание города Каменца, составленное комиссией, наряженною Каменецким старостою. 1700 г. // Архив Юго-Западной России. Акты о заселении Юго-Западной России. – К.: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1886. – Ч. VII. – Т. 1. – С. 556-583.
5. Осетрова Г.О. Забудова по вулиці Замковій (Вірменський бастион). Історична назва Верхній (Високий) рондель. Історична довідка // Фонди Національного історико-архітектурного заповіднику „Кам'янець“. – № 2415. – 30 арк.
6. Пламеницька О.А. Сакральна архітектура Кам'янца на Поділлі. – Кам'янець-Подільський: АБЕТКА, 2005. – 388 с.: іл.
7. План Каменец-Подольского 1810 г. // Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник. – Фонди. – Кдок д/п. – № 885. – Арк.1.
8. Петров М.Б. Місто Кам'янець-Подільський в 30-х роках XV-XVIII століть: проблеми соціально-економічного, демографічного, етнічного та історико-топографічного розвитку. Міське і замкове управління / М.Б. Петров. – Кам'янець-Подільський: Аксіома, 2012. – 480 с.: іл.
9. Петров М.Б. Малюнки і гравюри Кам'янца-Подільського XVII-XVIII ст. як джерело для вивчення історичної топографії міста // Історико-географічні дослідження в Україні. Збірка наукових праць. Число 11 / Відп. ред. Г.В. Боряк. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2009. – С. 64-78.
10. Сіцинський Ю. Нариси з історичної топографії міста Кам'янца-Подільського та його околиць. – Кам'янець-Подільський: Видання Подільського братства, 1994. – 60 с.
11. Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X-перша половина XIV ст.). – К.: Наукова думка, 1982. – 207 с.
12. Шперк В.Ф. История фортификации. – М.: Военно-Инженерная академия, 1957. – 354 с.
13. Kołodziejczyk D. Podole pod panowaniem tureckim. Ejalet Kamieniecki. 1672-1699. – Warszawa: Polczek, 1994. – 253 s.
14. Nowak Tadeusz. Fortyfacje i artyleria Kamiencia Podolskiego w XVIII w. // Studia i materiały do historii wojskowości. – Warszawa: Wojskowy instytut historyczny, 1973. – Т. XIX. – С. I. – S. 139-186
15. Prusiewicz A. Kamieniec Podolski. Szkic historyczny. – Kijow-Warszawa: Naklad księgarni Leona Idzikwskiego, 1915. – 130 s.

Андрій Корчак

краєзнавець,
вчитель історії та краєзнавства
Бродівської гімназії ім. І.Труша
Теодор Зварич
краєзнавець

ОБОРОННИЙ ДОМІНІКАНСЬКИЙ КЛЯШТОР У ПІДКАМЕНІ. ОКРЕМІ ДОПОВНЕННЯ ДО ІСТОРІЇ ФУНДАЦІЇ ТА БУДІВНИЦТВА МОНАСТІРЯ У XVII-XVIII ст.

Одним з найбільших монастирських оборонних комплексів в Україні правдиво вважається колишній домініканський конвент, заснований на поч. XVII ст. у містечку Підкамінь, що знаходиться на північних схилах Подільської височини. Попри наявність вагомих монографічних досліджень з минулого кляштору, в історії монастиря є ще багато відкритих питань, що потребують серйозного вивчення. В даній статті розглядаються питання фундації монастиря, визначення часу початків будівництва теперішніх споруд головного костюлу, найстарішого корпусу келій, оборонних стін з баштами та бастионів. Аргументується важливість проведення на території кляштору низки археологічних досліджень.

Ключові слова: Підкамінь, домініканський монастир, кляштор, конвент, костюл, базиліка, келії, вежа, оборонні стіни, башти, бастиони, шляхетська родина Цетнерів, історик, хронограф о. Садок Баронч, історик мистецтва Пьотр Красни.

Вступні зауваження

Сучасний Бродівський район розташований в двох різних географічних регіонах. Десь близько двох третин його північної території, в тому числі і м. Броди відносяться до Малого Полісся – області, яка розділяє собою Волинську (з півночі) та Подільську (з півдня) височини. Далі на південь шириною близько 10 км йде смуга перехідних ландшафтів за якою стрімко здіймається вверх Подільська височина. Основну частину цієї території тут складають т.зв. гори Вороняки, а з правого берегу річки Ікви, що бере свої початки в селах Черниця та Літовищі, на південний схід тягнеться гірське пасмо Подільські Товтри (Медобори). Безпосереднім початком цього гірського кряжу вважається вапняковий останець 13-тиметрової висоти – «Камінь», що самотньо бовваніє на північно-східній околиці містечка (за радянською та пострадянською термінологією селище міського типу) Підкаменя [9].

В часи середньовіччя (к. XI – пер. пол. XIII ст.) р. Стир, яка розділяє на території теперішньої Брідщини Мале Полісся фактично була кордоном між волинським (Луцьким) та галицьким (Звенигородським) князівствами [6, с. 31]. На схилах Вороняків ще у VII–VIII ст., в період панування на цих землях племен т.зв. Білих Хорватів, виникає потужне поселення Пліснесько [11; 17] поява якого, очевидно, пов'язана з контролем сухопутної переправи човнів з Стиру до Бугу (Західного Бугу) і навпаки. А від цього частково залежав рух річкового транспорту між Балтійським та Чорним морями [2; 16]. В староруські часи град Пліснесько також відіграв важливу роль в краї [8]. У X–XI ст. неподалік Пліснеська виникло інше городище в районі теперішнього с. Пеняки. Маємо також припущення, що в той самий час ще одне городище могло існувати там, де зараз знаходиться оборонний кляштор у Підкамені [6, с. 31].

Новий етап будівництва оборонних споруд в краї починається із зміною політичної ситуації. В XIV ст. неподалік занепалого Пліснеська виникає оборонний замок в Олесюк [22]. В XVI ст. споруджується мурований замок старого типу (зі стінами та баштами) в Поморянах [10, с. 32-34]. Натомість у пер. пол. XVII ст. в нашому краї будуються оборонні бастионні замки в Бродах [4; 5] та Золочеві [19], палацово-замковий комплекс в Підгірцях [20], оборонний домініканський кляштор у Підкамені [21; 24] та менш значні, подібного типу, споруди.

Особливим об'єктом зацікавлення серед прочан, туристів, істориків виступає оборонний кляштор у Підкамені. Незважаючи на те, що домініканські історики ще з XVII–XVIII ст. намагаються довести факт перебування домініканських братів-пілігримів у Підкамені ще з XIII ст., а офіційну дату заснування кляштору виводять з 1464 р., насправді монастир бере свої початки з 1610-х рр. [3; 6].

Завдяки чудотворному образу Матері Божої кляштор швидко здобуває велику славу. З 1630–1640-х рр. на території конвенту розпочинаються грандіозні роботи, які на поч. XVIII ст. перетворили його на потужний архітектурний комплекс оборонного характеру. XVIII ст. було для кляштору етапом найбільшого його розквіту та популярності, продовженням широкомасштабних будівельних робіт. XIX ст. – періодом поступового, а XX – стрімкого занепаду. Зараз монастирський комплекс ділять між собою монастир Походження Древа Хреста Господнього Студійського Уставу УГКЦ та психоневрологічний інтернат. Проводяться незначні відновлювальні роботи, які часто мають мало спільного зі справжньою реставрацією.

Історіографія кляштору бере свої початки ще з пер. пол. XVII ст. [27; 28]. Проте найбільш вагомими в даному відношенні дослідженнями правдиво можна вважати монографію монаха-домініканця, відомого галицького хронографа, історика, краєзнавця та літератора о. Садока Баронча (Sadok Barącz) (1814–1892) «Dzieje klasztoru ww. oo. Dominikanów w Podkamieniu» 1870 р. [21] та велику статтю відомого польського дослідника історії сакрального мистецтва Пьотра Красного (Piotr Krasny) (1966) «Kościół P. W. Wniebowzięcia Najśw. Panny Marii i Podwyższenia Krzyża Św. oraz klasztor oo. dominikanów wraz z założeniem pielgrzymkowym w Podkamieniu» 2005 р. [24]. Опираючись на багатющий пласт історичних джерел о. С.Баронч подає дуже детальну хронологію подій, пов'язаних з історією конвенту. Натомість П.Красни, додавши до написаного о. С.Барончем велику кількість архівних матеріалів, представив доволі вичерпну історію будівництва кляштору у Підкамені.

Тим не менше, як і в будь-якій іншій темі в історії підкамінського монастиря до сих пір залишаються білі плями, і до певної міри вони пов'язані із специфікою вищезгаданих досліджень. Отець С.Баронч, зібравши матеріали з давніх історичних джерел, фактично тільки їх переповідає, абсолютно не вдаючись до аналізу цитованої ним інформації. Незважаючи на достатню глибину праці П.Красного, деякі місця у ній, на нашу думку, також мало висвітлені. Наприклад це такі питання, як: хто ж насправді був фундатором монастиря? Коли ж все-таки розпочалось будівництво сучасних споруд костьолу та кляштору, адже виглядає цілком ймовірним, що первісні монастирські будівлі були побудовані з дерева? Білі плями маємо стосовно історії будівництва оборонних споруд кляштору у XVII ст. та існування у монастирі першої вежі, тобто тієї вежі, яка згадується у XVII ст. [21, s.97-98, 107]. (Теперішня вежа, як відомо, була збудована близько 1708–1709 рр.) [21, s.125-126]. Власне цим проблемам ми і хочемо приділити увагу у даній статті.

Кого слід вважати фундаторами кляштору

Традиційно засновником домініканського конвенту у Підкамені вважається шляхтич Пьотр Цебровський (Piotr Sebrowski), який нібито у 1464 р. видав відповідну фундаційну грамоту [21, s.9-11, 330-334]. Проте проти такого твердження виступили історик Ігор Мицько (Святослав Галасливий) у статті «Монастирі Підкаменя» [1] та один із співавторів цього дослідження у статті «Підкамінь та його округа...» [6, с. 28-29], наводячи низку аргументів на підтвердження того, що грамота 1464 р., скоріш за все, є фальсифікатом пер. пол. XVII ст.

Насправді фундаторами домініканського конвенту у Підкамені слід вважати кількох представників шляхетської родини Цетнерів (Cetnerowie), яка виводить свої початки з XII ст. від польського рицаря Мірослава Цетнера з Чертвіце (Mirosław Cetner z Czertwice) з-під Вроцлава [27, s.B4-B4 zw.]. Один з найвідоміших представників цього роду, який розпочав свою військову службу ще при королі Зигмунті II Августі (Zygmunt II August) (1520–1572) (правив 1548–1572) Бальтазар (Бальцер) Цетнер (Baltazar (Balcer) Cetner) (на жаль роки життя його невідомі) [27, s. C] десь на межі XVI–XVII ст. набув Підкамінський ключ від свого родича Яна Даниловича (Jan Daniłowicz) (1570–1628), діда майбутнього польського короля Яна III Собеського (Jana III Sobieski) (1629–1696) (правив 1674–1696) [23, s. 6].

Спочатку Бальтазар Цетнер збудував невеличкий костел в долині на території містечка [28, s.F1], але, очевидно, враховуючи, що підкамінська гора на той час мала славу святого місця (в староруські часи на «Камені»), що є північним відрогом гори існував наскельний православний монастир [13; 14; 15, с. 192-193], на західному схилі гори були сліди, що вважалися відбитками стіп Матері Божої [21, s. 20-21], а на горі, де в сер. XV – поч. XVI ст. був оборонний двір Цебровських, де дворовими священиками, скоріш за все, були домініканські брати-пілігрими [6, с. 28-29] стояла стара дерев'яна занедбана капличка, з якою місцеві жителі пов'язували цілу низку чудотворних видінь [21, s. 13-13]) цей шляхтич вирішив повторно запровадити в Підкаміні домініканських монахів [28, s. F1].

Десь близько 1605–1606 рр. Бальтазар Цетнер зустрівся у Львові з вікарієм конгрегації руської провінції домініканського ордену Томашем Бурлямахієм (Tomasz Burlamachus) щодо питання запровадження до Підкаменя монахів [28, s. F1]. Очевидно, що десь в той самий час Бальтазар Цетнер помер і вже його син Анжей Цетнер (Andrzej Cetner) (пом. 1624) просив, щоби до Підкаменя прислали одного капелана. Отож, в період 1605–1607 рр. першим туди прибув о. Ігнаці (Ignacy), а у 1607 р. о. Раймунд (Rajmund) та о. Адам Кораб (Adam Korab) [28, s. F1-F2].

За словами о. С.Баронча, на жаль не підтверджених жодним джерелом: «Лише у 1612 р., коли апостольською владою наша руська провінція була підтверджена на засіданні генеральної капітули у Римі запроваджено (до Підкаменя) більше законників, і було розпочато будівництво костьолу та кляштору» [21, s.19]. 27 січня 1617 р. на засіданні домініканської капітули було офіційно підтверджено заснування нового монастиря [21, s.20]. З цього ж року вперше згадується пріор кляштору Вінценти з Ярослава (Wincenty z Jrosławia) [21, s.20]. В наступні десятиліття, а саме у 1620–640-х рр. конвент підтримували два інші сини Бальтазара – Міколай (Mikołaj) (пом. 1644) та, в більшій мірі, Александер (Aleksander) Цетнери [27, s. 3].

Проте, здобувши стрімку славу з 1640-х рр., монастир починає робити усе, щоб позбутися залежності від місцевих дідачів [21, s. 24, 29-30].

Завершуючи дану підтему, хочемо звернути увагу читача на один цікавий момент. Про роль Цебровських в питанні фундації кляштору в найбільшій мірі дізнаємося з праць знаного домініканського вченого Шимона Окольського (Szymon Okolski) (1580–1653) [27; 28]. У двох своїх працях Окольський говорить про повернення домініканцям одним із Цетнерів двох документів, а саме фундаційної грамоти Пьотра Цебровського 1464 р., яка, як було зазначено вище, розглядається зараз як фальсифікат, та іншої, очевидно оригінальної, грамоти отриманої Пьотром Цебровським від католицьких кардиналів під час свого пілігримства до Риму у 1475 р., в якій у Підкамені згадується лише парафіяльний костьол [27, s.C3; 28, s.F1-F2]. Читаючи цю інформацію, неможливо зрозуміти хто все-таки із Цетнерів повернув грамоти, а це, відповідно, приводить до думки, що, будучи сучасником описуваних ним подій, Окольський міг знати чи здогадуватися про підробку домініканцями фундаційного документу 1464 р.

Як розпочалось будівництво сучасних споруд костьолу та кляштору

У науково-популярній літературі загалом датують будівництво сучасного костьолу Внебовзяття Пресвятої Діви Марії, Святого Хреста, апостолів Петра і Павла та всіх святих 1612 р. [7; 12, с. 15; 18, с. 26], хоча при глибшому дослідженні стає зрозумілим, що початки будівництва теперішнього монастирського храму потрібно виводити з 1630-х рр. Щодо самих перших будівель монастиря періоду 1610–1630-х рр., фактично нічого конкретного сказати неможливо. Ми можемо здогадуватися, що кляшторні споруди напевно були тоді дерев'яними. Стосовно первісного монастирського костьолу, також досить важко відповісти, де він знаходився і чи був мурований чи дерев'яний. Можливо на ці питання дали б відповідь детальні археологічні дослідження, які на території монастиря практично ніколи не проводилися.

Подібну думку висловлює в своїй статті П.Красни: *«Сучасний вигляд костьолу в Підкамені не дає підстав відповісти на питання як виглядала ця споруда у першій фазі її будівництва. Не можна навіть виключити, що стверджуючи погане закладення фундаментів цієї будівлі було зовсім закинута її підняття, а рішення щодо зведення церкви «...meliori et nobiliori modo ...» («в кращій і більш достойній спосіб») поєднувалося з прийняттям цілком нових планів. У формах святині (напевно дослідник має тут на увазі єдність споруд костьолу та кляштору) збудованої після р. 1635 помічаємо в кожному разі однорідне вирішення просторової системи ...»* [24, s.170].

А тепер в хронологічному порядку розглянемо, як почали визрівати та втілюватися задуми розбудови конвенту. 27 серпня 1633 р. монахи взяли до уваги пораду провінціала (керівника Руської провінції домініканського ордену) о. Фабіана Малісовського (Fabian Malisowiusz) «szczytły klasztorok» розширити. Крім цього 7 жовтня цього ж року було вирішено: *«Оскільки конвент є менший, ніж потрібно для вигоди 12 братів... чи не варто збудувати нову трапезну і надбудувати над нею кімнату... щоб у хорі нашої церкви збудувати склепи для поховання братів, а також світських благодійників...»* [21, s.23]. (Переклад з латинської Ростислав Паранько).

Новим пріором Францішком з Пьотркова (Franciszek z Piotrkowa) «3 травня р. Б. 1635 було проведено нараду з усіма причетними до конвенту, чи будувати костьол від самого фундаменту, колись погано закладеного, і звести її в кращій і більш достойній спосіб. Рішення було ствердним». «3 серпня р. Б. 1635 було проведено нараду... чи будувати цегельню» [21, s.25]. (Пер. з лат. Р.Паранько). Цього ж місяця цегельня була збудована, а 15 вересня 1635 р. о. Фабіан Малісовський призначив «bursariuszem» (будівничим) о. Кресцентія з Будзішина (Krescenty z Budziszyna) [21, s.26]. Отець С.Баронч, описуючи у 1639 р. візит до Підкаменя апостольського візитатора о. Августина де Імоли (Augustyn de Imola), знову без посилання на жодне джерело, вказує, що священик *«був у великому захопленні від цієї мальовничої околиці, і рівно від ростучих мурів кляшторної будівлі»* [21, s.27-28]. 9 липня 1641 р. пріор Ян Дамасцен Сапальський (Jan Damascen Sapalski) призначив новим бурсаріушем підпріора о. Регінальда Ячинського (Reginald Jaczyński) і наказав йому ламати камінь на будівництво костьолу [21, s.28].

«У 1643 р. прибув сюди на пріора Гіполіт Закліка (Hippolit Zaklika)... З великим запалом взявся він до будівництва кляштору, яке черепашиачим кроком просувалося. Дня 26 березня вислав пріор брата Кандида (Kandyd) до Львова, щоби він припровадив здібних мулярів та будівничих, як для спорудження мурів кляштору, так і для упорядкування помешкань для законників, які в дерев'яних будиночках, з великими незручностями тіснилися. Згідно плану розпочато будівництво кляштору у формі квадрату із західної сторони, і тут же при кляшторі ставити костьол повернутий до сходу великим вітарем. Але пану Цетнеру цей план не сподобався. Він порадив розібрати мури, і згідно його бачення звести костьол наново. Однак усі отці розуміли непрактичність цієї поради, а особливо те, що пан Цетнер мало підтримував це будівництво. Тому 14 квітня на прийомі отці жалілися про цю справу провінціалу о. Щепану Хмеллеру (Szczepan Chmeller), котрий зауваживши слушність аргументів, наказав, щоби від прийнятого плану не відступати» [21, s. 29].

Підсумовуючи вищесказане, можемо з цілковитою впевненістю заявити, що початки будівництва теперішньої монастирської базилики та прилягаючої до неї західної квадратної, із внутрішнім двором (де знаходиться студня), споруди кляштору відносяться до 1635–1643 рр. Завершення будівництва косяголу Внебовзяття Пресвятої Діви Марії, Святого Хреста, апостолів Петра і Павла та всіх святих припадає на 1695 р. [21, s. 112], а першого квадрату («сзwoгобоку») кляштору на 1708 р. [21, s. 124].

Що ми знаємо про першу монастирську вежу

Однозначно, найбільш вражаючою та привабливою спорудою домініканського кляштору у Підкамені є висока 50-тиметрова вежа, споруджена у 1708–1709 рр. [21, s. 125-126; 24, s. 132]. Зараз вежа переживає не легкі часи. У зв'язку з аварійністю у грудні 2010 – січні 2011 рр. було розібране її верхнє дерев'яне завершення. Під час сильного буревію у лютому 2011 р. завалилося дерев'яне риштування, яке понищило чотири статуї святих домініканського ордену. Коли і у якому вигляді буде завершена реставрація невідомо.

Але мова зараз не про те. В праці о С.Баронча знаходимо дві цікаві цитати, на які, на жаль, не звернув уваги П.Красний. Розповідаючи про події 1676 р., що склалися в Галичині після підписання чотири роки до того Бучацького мирного договору між Річчю Посполитою та Османською імперією, автор вказує наступне. «Тутешній кляштор мусів крім цього постійно тримати сторожів, особливо на вежі, які слухали чи десь хтось не стріляє з приводу тривоги...» [21, s.97].

У зв'язку з турецько-польською війною 1672–1676 рр. частина монахів підкамінського конвенту з чудотворним образом Підкамінської Матері Божої від початку травня до початку листопада 1676 р. переховувалися у міцно укріплених Бродях. «7 листопада усі законники разом з образом ... повернулися до Підкаменя. За чотири дні після їх повернення на дзвіниці в снігу з'явилися втопані стопи дівчини, яка провадила біля себе маленьке дитя. Отці дивувалися цим дивовижним знакам, особливо, що через замкнуті двері туди ніхто не міг дістатися» [21, s.98]. 4 березня 1688 р. 40-тисячна татарська орда, розбивши табір біля кляштору, пустошила цілу Волинь. Конвент, не зважаючи на гарматний обстріл, не був здобутий, «...а навіть у першу ніч після відступу татарів, надзвичайне світло від дзвіниці з'явилось...» [21, s.107]. (Зауважимо, що теперішня дзвіниця, яка знаходиться праворуч (південніше) від головної монастирської брами, була збудована на поч. 1730-х рр.) [21, s.208].

Що це була за вежа у першому випадку і дзвіниця у другому, і чи мова іде про один і той самий об'єкт відповідати зараз не зможемо. Однозначно, що для в'яснення даного питання на території монастиря також потрібно провести археологічні дослідження.

Етапи зведення оборонних фортифікацій монастиря у XVII-XVIII ст.

Домініканський кляштор у Підкамені має два види оборонних фортифікацій. В першу чергу це 3–5-ти метрові стіни з дещо вищими баштами, до яких ззовні прилягають муровані з ламаного каменю чотири бастіони, висота яких коливається приблизно від 2-х до 10-ти метрів.

В географічному відношенні на сьогоднішній день розташування оборонних укріплень виглядають наступним чином. Вершину гори Рожаниці, де знаходиться монастирське подвір'я, оточує мур, який раніше міг утворювати квадрат. Стіни збереглися лише із заходу, півдня та частково сходу. Північну лінію зараз займає колишне приміщення аптеки та південна стіна кляшторної будівлі.

До стін прилягають чотири башти: на з'єднанні будівлі аптеки та західної стіни, на з'єднанні західної та південної стін, по центру південної стіни та на з'єднанні південної та східної стін. В західній стіні знаходиться головна брама з вирізьбленою над зовнішнім та внутрішнім порталами датою «1704», праворуч брами мурована дзвіниця.

Дзвіниця має форму чотирьох мурованих стовпів, які, з'єднуючись між собою, утворюють три арки для закріплення там дзвонів. На оборонні особливості дзвіниці звернув нашу увагу у 2004 р. один із дослідників історії кляштору брат Юліан (Ігор Монастирський). В північному стовпі наявний циліндричний отвір для гвинтових сходів, якими можна було піднятися в приміщення розташоване над арковими склепіннями, де були влаштовані невеличкі, практично непомітні бійниці для рушниць.

Оборонні стіни окрім головного квадрату є ще в двох місцях. Одна з них, повторюючи північно-західний обрис краю гори Рожаниці, фактично з'єднує між собою північно-західний та північно-східний бастіони. При приєднанні стіни, а пізніше будівлі алюмнату (релігійний навчальний заклад середнього типу для дітей бідної шляхти діяв у монастирі з 1731 до 1784 р.) [21, s.197, 317], перетвореної згодом на господарське приміщення, до північно-східного бастіону прилягала ще одна вежа, розібрана в радянські часи. Друга стіна, повторюючи східний обрис краю гори Рожаниці, виступає як огорожа монастирського саду і фактично з'єднує між собою північно-східний бастіон та південно-східну башту.

На схилах гори Рожаниці споруджено ще чотири бастіони. Три з них – два із заходу та один із півдня оточують ззовні стіни з баштами. Між північно-західним та південно-західним бастіонами влаштований основний прохід до головної брами кляштору. Ще один бастіон виступає на північно-східному схилі гори. З його східної сторони влаштовано ще два входи у монастир.

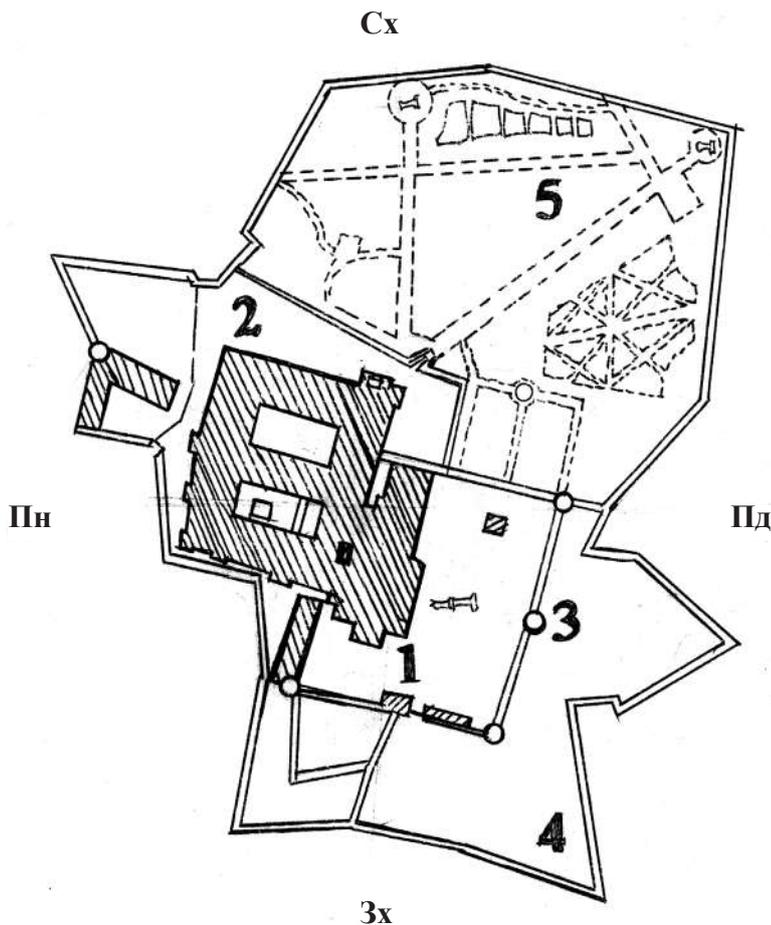

Схема 1. (Виконана на основі матеріалів взятих з кадастрової карти 1840-х рр.). 1. Базиліка 1643-1695 рр. 2. Корпуси келій: західний 1643-1708 рр., східний 1746-1759 рр. 3. Оборонні муровані стіни з баштами 1630-1640 рр. 4. Бастіони 1740-1760 рр. 5. Монастирський сад

наміри, прагнув він весь кляштор муром фортечним у вигляді зірки оточити...» [21, s.118]. «Дня 23 серпня 1707 р. прибув сюди провінціал о. Юзеф Моцарський (Józef Mocarski) з львівським пріором о. Бенедиктом Островським (Benedykt Ostrowski) львівським пріором в Марії Магдалині Томашем Богдановичем (Tomasz Bohdanowicz) та магістром теології Юстом Ролею (Just Rola), щоби оголосити наказ генерала о. Антоніна Кльохе (Antonin Kloche), який жадав щорічного вибору будівничого кляшторних мурів. Згідно цього наказу дня 10 вересня після ранішньої служби доручено нагляд за будівництвом о. Томашові Кнапіку (Tomasz Knapik)» [21, s.124]. «... дня 19 липня (1727 р.) провів о. пріор (Томаш Новомейський (Tomasz Nowomiejski)) загальну нараду з отцями з питання фундації капітана артилерії пана Казімежа Лазньовецького (Kazimierz Łazniowiecki), який 30000 польських злотих записав ... на зведення фортечних мурів біля кляштору» [21, s.165]. «Дня 19 квітня (1734) вирішено... провадити подальшу фортифікацію» [21, s.219]. «13 лютого (1738) прибув сюди провінціал о. Пьотр Прасолович (Piotr Prasolowicz), щоби звернути увагу отців на проведення подальшої фортифікації» [21, s.241].

Лише у травні-червні 1746 р. «взялися також наші щиро до уфортифікування цього святого місця, щоби в часі ворожого нападу люди могли знайти притулок. Було збудовано чисельні підземні ходи («schodniki») та криївки, споруджено муровані фортеці згідно плану полковника артилерії Криштофа Дальке (Krzysztof Dahlke), якому за це заплачено 110 дукатів» [21, s.270]. «Дня 27 травня (1752) генерал ордену нагадав отцям, щоби вони, з огляду на небезпеку зі сторони гайдамацьких козаків, не занедбували уфортифікування кляштору» [21, s.283]. Під 1762 р. згадується архітектор бастіонів у Підкамені німець Вільгельм (Wilhelm) [21, s.298]. У зв'язку з першим поділом Речі Посполитої бастіонні укріплення домініканського кляштору у Підкамені так і не були завершені [24, s.183].

Крім опрацювання джерельної інформації 27 березня 2012 р. ми здійснили детальний огляд самих фортифікацій кляштору у Підкамені. Це дало нам змогу зробити додаткові висновки. Мур з чотирма баштами має однорідну кладку, особливість якої полягає в обмуруванні каменів цеглою для надання стінам більшої

На превеликий жаль до сих пір ніхто в деталях не вивчав кожну з окреслених вище тут частин фортифікацій. В історіографічних працях робиться простий поділ на стіни з баштами, будівництво яких відносять до XVII ст. та бастіони сер. XVIII ст. [24, s.183]. Отож спробуємо розкрити питання історії будівництва оборонних укріплень домініканського конвенту у Підкамені більш детально.

Спочатку звернемо увагу на писемну інформацію наведену в праці о. С.Баронча. Перша згадка про кляшторні фортифікації припадає на 26 квітня 1634 р. «засівши до ради (отці) зобов'язали свого пріора (Єнджея де Райко (Jędrzej de Rajko)), щоби той нарешті обміркував якісь засоби з метою укріплення кляштору супроти ворожих нападів варварських народів» [21, s.24]. Наступна інформація про укріплення припадає на 1676 р., період вищезгаданого турецько-польського протистояння. «Однак же і в ці важкі часи мешкали християни у Підкамені біля каплиці та Спаської церкви, але так обережно, що при кожному знаку тривоги, втікали до конвенту не тільки обмуруваного, але маючого на той час за муром рондельки з кошами («rondelki z koszami») та гарматами» [21, s.97].

З поч. XVIII ст. знаходимо згадки про задуми будівництва бастіонів. У 1701 р. «... о. пріор (о. Томаш Крушевський (Tomasz Kruszewski)) мав далеко більші

міцності. Лише верхня частина стін, приблизно останніх 50 см, пізніше домурована в переважній мірі каменем, який мав би бути використаний для облицювання бастионів. Верхній, більш вузький, ярус башт походить згідно іконографічних даних з міжвоєнного періоду 1921–1939 рр.

Бастиони викладені з дикого каменю і мають збережені фрагменти облицювання. Північно-західна стіна має подібну форму кладки як і стіни з баштами, однак тут переважає дикий камінь. З внутрішньої сторони стін простежуються сліди замурованих бійниць з півциркульним завершенням для великих гармат. До речі ці бійниці видно на декількох літографіях із виглядом кляштору з північної сторони (від Великого Каменю) [25, s.133; 26, s.196]. Ззовні ця стіна має облицювання, однак облицювальний камінь в порівнянні з аналогічним каменем на бастионах є більш темнішого кольору. Подібну будову має мур, що оточує монастирський сад. В його кладці теж переважає дикий камінь, з середини видно сліди замурованих бійниць для великих гармат та й колір каменю більш темніший в порівнянні з каменем на бастионах.

Виходячи з вищевказаного спробуємо подати свою версію історії зведення оборонних споруд домініканського кляштору у Підкамені. Оборонні стіни з баштами обережно можна назвати найстарішою спорудою на території монастиря. Їх, однозначно, квадратна форма та, однозначно, дрібні (диспропорційні) розміри по відношенню до північніше розташованих грандіозних споруд базиліки костьолу та західного квадрату кляштору, вказують на те, що ці стіни та башти могли почати споруджувати одразу ж у 1634 р., а з початком будівництва костьолу фактично затягнули до 1643 р.

Коли, всупереч бажанням Александра Цетнера, інтенсивно розпочалося будівництво колосальних на той час розмірів костьолу та кляшторного приміщення, очевидно у форму оборонних укріплень довелося внести певні корективи. Мур продовжили по північно-західному обрисі краю гори до її крайньої північної точки. Там збудували, згідно старих гравюр 1727 та 1731 рр. [24, іл.193-194] в порівнянні з чотирма іншими, більш потужну башту і, розрізаючи гору навпіл, протягнули мур до південно-східної башти. В такому вигляді оборонні стіни кляштору простояли ціле століття – приблизно з 1643 до 1746 рр. **Схема 3.** Правда скоріш за все у зв'язку з турецько-польською війною 1672–1676 рр., ззовні мурів були насипані вищезгадані земляні «рондельки з кошами» [21, s.97].

Після вищезгаданих подій 1643 р. «щоби не залишатися осторонь, Алекландер Цетнер також поспішив з демонстрацією своїх благих намірів зараз після Трьох Королів 1645 р. відав він в посілість кляштору руїни старого замчиська з прилеглою територією. Є це та частина розташована зі східної сторони, де знаходиться зараз монастирський сад» [21, s.38].

Територію замчиська в повній мірі монахи почали освоювати у 1740-х рр. 11 червня 1746 р. розпочалося будівництво нового східного корпусу келій, що мав також форму квадрату. Межі будівлі виходили за східну стіну, яку очевидно тоді ж і розібрали. До сьогодні залишився лише невеликий фрагмент цієї стіни, що з півночі прилягає до південно-східної башти. Тоді ж і розпочалося зведення бастионів, яких до 1772 р. збудували чотири.

Досить складно визначити час будівництва стіни, що оточує монастирський сад, та північно-західного мурі. Оглядаючи ці укріплення ми прийшли до висновку, що зведені вони одночасно і, напевно, вже в австрійський період к. XVIII – поч. XIX ст., з матеріалу, який мав би бути використаний для спорудження ще декількох бастионів.

Цікаву інформацію знаходимо у книзі о. С.Баронча. Після смерті імператора Священної Римської імперії німецької нації короля Галичини та Володимирщини Йозефа II (1741–1790), який наказав скасувати конвент, стараннями тодішнього пріора о. Миколая Биліни (Mikołaj Bylina) монастир почав поволі відроджуватися. Зокрема, десь між 1791–1793 рр. пріор «сад кляшторний итхетами загородив» [21, s. 320]. Ця інформація може бути непрямим доказом того, що дату спорудження вищевказаних укріплень можна перенести на саму межу XVIII–XIX ст.

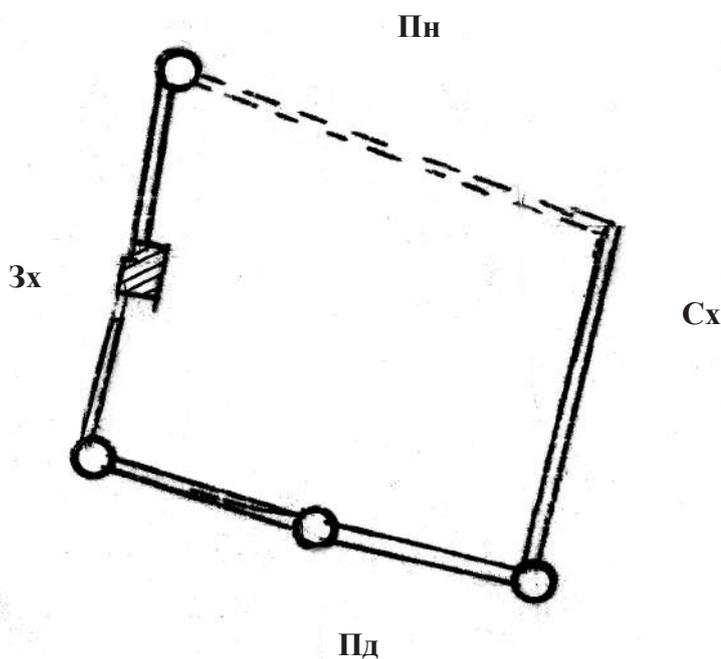

Схема 2. Оборонні мурів з баштами 1630 рр.

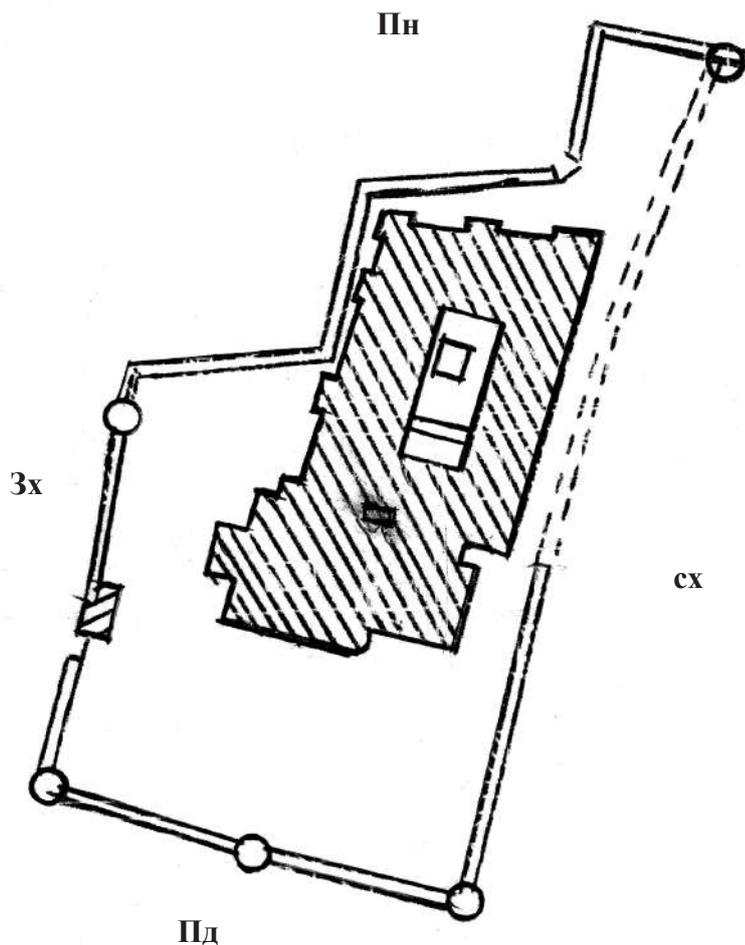

Схема 3. Оборонні мури з баштами 1640 рр.
Базиліка 1643-1695 рр. та західний корпус келій 1643-1708 рр.

пол. XVII ст., вважаємо що маємо достатньо фактів для обґрунтування важливості та необхідності проведення серйозних археологічних досліджень на території колишнього домініканського конвенту у Підкамені.

Примітка. Переклади цитат з польської мови зроблені авторами статті, цитат з латинської мови Ростиславом Параньком.

Список використаних джерел та літератури:

1. Галасливий С. Монастирі Підкаменя // Лавра. – № 1. – Львів. Січень 1999. – С. 38-41.
2. Гудима Ю. До питання про Олеську волость у XIV-XVI ст. // Другі Ольжичі читання. – (Матеріали наукової конференції. Пліснеськ – Львів 14-15 червня 2007 р.) – Львів: Львівська галерея мистецтв, 2007. – С. 79-83.
3. Корчак А. До питання перебування домініканських братів пілігримів у Підкамені у 1230-1240-х рр. (2011). (Статтю передано для публікації в Державний історико-архітектурний заповідник у м. Бережани).
4. Корчак А. До проблеми історії будівництва бродівських фортифікацій // Наукові записки Рівненського обласного краєзнавчого музею. – Випуск 3. – Рівне: «Волинські обереги». 2005. – С. 50-54.
5. Корчак А. Оборонні фортифікації міста Броди // Наукові записки. – Випуск VI. – Рівне: видавець Олег Зень. 2008. – С. 48-54.
6. Корчак А. Підкамінь та його округа в адміністративно-територіальних поділах Великого Князівства Литовського, Польської корони, Речі Посполитої XIV- XVIII ст. А також гіпотези про Підкаміньську волость та границю між Галицькими і Волинськими князівствами к. XI-XII ст. на теренах сучасної Бродщини // Бродщина край на межі Галичини і Волині. Випуск 4. (Матеріали п'ятої краєзнавчої конференції присвяченої Дню пам'яток історії та культури). – Броди: Бродівський історико-краєзнавчий музей. 2011. – С. 27-34.
7. Крестопрісхожденський монастир студійського уставу в Підкамені. Фотобуклет / укладач тексту І. Монастирський, фото І.Бабійчук. – Львів: Свічадо. Без р/в. – 10 с.
8. Кучера М. Древній Пліснеськ // Археологічні пам'ятки УРСР. – Том XII. – Київ, 1962. – С. 3-63.
9. Лоза Б. Природа Бродщини. – Броди: Просвіта, 2010. – 68 с., іл.
10. Мацюк О. Замки і фортеці Західної України. Мандрівки історичні. – Львів: Центр Європи, 1997. – 160 с.: іл.

Що ж до північно-західного муру, то стару первісну стіну можемо побачити на гравюрах 1727 та 1731 рр. [24, іл.193-194]. Зміни тут відбулися після 1731 р., коли зі сходу до північно-західної башти прибудували приміщення аптеки [24, s.214], а, очевидно, розібрали кусок стіни. Напевно це спонукало до закладення вже в пізнішому часі нового укріплення.

Прикінцеві зауваження

Завершуючи дану статтю, гадаємо, що до певної міри нам вдалося поповнити ті прогалини в історії будівництва домініканського конвенту у Підкамені, які зустрічаємо у фундаментальних працях о. С.Баронча та П.Красного.

На деякі питання, наприклад щодо фундаторів кляштору та часу спорудження сучасної монастирської базиліки ми намагалися дати чіткі та конкретні відповіді.

Стосовно історії зведення оборонних споруд кляштору вважаємо наші аргументи гіпотетичними, тому запрошуємо до дискусії з цього питання істориків мистецтва, архітектури та археологів.

Щодо побіжно піднятого питання наявності на горі Рожаниці старого замчиська Цебровських сер. XV – поч. XVI ст., первісних споруд монастиря, а саме першого костюлу та житлових будівель для монахів, і на кінець первісної вежі др.

11. Мицько І. Пліснеськ – Батьківщина княгині Ольги // Ольжичі читання. – (Матеріали наукової конференції. Пліснеськ 10 жовтня 2005 р.) – Львів: Львівська галерея мистецтв, 2005. – С. 61-81.
12. Онишук Я. Підкамінський монастир // Брідщина. – № 2. – Броди. 1993. – С. 14-21.
13. Рожко М. Про деякі оборонні Преображенські монастирі XIII ст. в Галичині // Лавра. – № 1. – Львів. Січень 1999 р. – С. 42-49.
14. Рожко М. Скельні групи Медоборів та використання їх у минулому // Медобори і духовна культура слов'ян (до 150-річчя виявлення Збруцького «Святовита»). (Матеріали наукової конференції 8-9 жовтня 1998 р., Гримайлів). – Львів. 1998. – С. 113-124.
15. Рожко М. Тустань давньоруська наскельна фортеця. – Київ: Наукова думка, 1996. – 240 с.
16. Савчин Л. Бродівський відрізок торгівельного шляху з України у європейські країни (XVII – XIX ст.) // Брідщина. Літературно-краснознавчий журнал. – №19. – Броди. 2008. – С. 22-31.
17. Филипчук М. Державотворчі процеси в українському Прикарпатті у VIII – X ст. // Вісник інституту археології. – Вип. 1. – Львів: ЛНУ ім. І.Франка. 2006. – С. 58-70.
18. Чобіт Д. Знамениті пам'ятки Підкаменя. – Броди: Просвіта, 2008. – 56 с., іл.
19. Чобіт Д. Золочівський замок. – Броди: Просвіта, 2011. – 48 с., іл.
20. Чобіт Д. Підгірці: історико-архітектурна перлина України. – Броди: Просвіта, 2009. – 64 с., іл.
21. Barącz S. Dzieje klasztoru WW. OO. Dominikanów w Podkamieniu. – Tarnopol, 1870. – 348 s.
22. Barącz S. Kronika Oleska. Репринтне видання 1864 р. / Передмова Д.Чобота. – Броди: Просвіта, 2005. – 112 с.
23. Barącz S. Wiadomość o klasztorze ww. oo. Dominikanów w Podkamieniu. – Lwów, 1887. – 36 s.
24. Krasny P. Kościół P.W. Wniebowzięcia Najśw. Panny Marii i Podwyższenia Krzyża Św. oraz klasztor oo. dominikanów wraz z założeniem pielgrzymkowym w Podkamieniu // Materiały do dziejów sztuki sakralnej na ziemiach wschodnich dawnej Rzeczypospolitej / Pod red. Jana K.Ostrowskiego – Część I. Kościoły i klasztory rzymskokatolickie dawnego województwa Ruskiego. – T.I. – Kraków. 2005. – S.123 – 192.
25. L.K. Kościół i klasztor XX. Dominikanów w Podkamieniu // Przyjaciel Ludu. – Nr.17. – Rok16. – Leszno, dnia 21. Września 1849. – S.130-134.
26. Mik[ulski] K. Podkamień w Galicyi // Tygodnik ilustrowany. – № 370. – T.XIV. – Warszawa, 27 października 1866. – S.196-197.
27. Okolski Sz. Chorągiew Tryumfálna trojáka, szlachecka, chrzescianska, swieta na Pogrzeb Zacie Urodzonego Iego Mości Pána, Pána Mikolaia z Czertwic Cetnera w Kościele Podkamienieckim Nasvvietszey Panny Rozanca S. – Lwów, w Drukárni Collegium Societ: IESU u Sebastyana Nowogorskiego, 1644. – C3 s.
28. Okolski Sz. Gora Swieta Nasvvietszey Panny Rozanca S.VV Luckim biskupstwie ná Wołyniu nád Miástem Podkamieniem. Przedziwnemi Cudámi, y Stopkámi Pánieńskimi, Dekretem Pásterskim y wielu pielgrzymowánienm wslawiona. – Kraków. VV Drukárni Lukaszá Kupiszá, 1648. – 10 s.

Максим Ющенко

член громадської організації «КІУР»
м.Київ

Дмитро Кондратюк

науковий працівник
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника

МІЛІВЕЦЬКА «МІНА» – ВОГНЕВА ГРУПА В СИСТЕМІ ОБОРОНИ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОГО УКРІПЛЕНОГО РАЙОНУ №10

Стаття описує особливий комплекс укріплень, так звану «вогневу групу», розташовану в одному з опорних пунктів Кам'янець-Подільського укріпленого району.

Ключові слова: вузол оборони, опорний пункт, укріплена (вогнева) група, міна, оголовки, потерна, шахта, казематна установка, амбразура, гарнізон.

«Міна», або «споруда мінного типу» – під такою назвою в радянській фортифікаційній термінології 20-30 років XX століття позначалися вогневі споруди (окремі та групи), що мали підземні приміщення та комунікації у вигляді тунелів, які поєднували споруди в єдиний комплекс. Назва «міна» походить від французького та англійського «mine» – підкоп, шахта, і цей термін з XVIII століття закріпився в фортифікаційній термінології, позначаючи підземні роботи. З кінця 1930-х років військові інженери-фортифікатори починають застосовувати термін «вогнева група» для позначення комплексу з кількох поєднаних між собою споруд, та термін «споруда з підземною частиною» для окремих об'єктів.

Подібні комплекси з бойових та спостережних споруд, сполучених підземними ходами між собою та підземними-ж казармами, еволюційно походили від «укріплених груп», які розвинулися з фортів кінця XIX,

початку XX століття. Подібні комплекси укріплень почали будувати перед Першою світовою війною в різних країнах, але широко поширення вони не встигли набути [3]. В ході Першої світової війни, в умовах позиційної війни підземні комплекси з тунелів, казарм, спостережних та вогневих споруд будували майже всі сторони, але найбільшого поширення це набуло на Західному фронті на території Франції та в північній Італії, на гірських ділянках австро-італійського фронту. Тунелі довжиною сотні метрів (інколи і більше) з мережею розгалужень та приміщень не лише будувалися і активно використовувалися військами, але й пройшли бойове випробування в боях. Цей досвід було використано військовими інженерами різних країн в повоєнні роки [12].

В 20-30-х роках ідеї «укріплених груп» отримали розвиток в працях багатьох військових фахівців з різних країн світу [8, 9, 11]. І вже з кінця 1920-х років ці ідеї знайшли практичне застосування в укріплених районах, які розпочали будувати в багатьох країнах саме з кінця 20-х років. До початку Другої світової війни в 1939 році «укріплені групи» різних розмірів будували у Франції, Німеччині, Чехословаччині, Бельгії, СРСР, Югославії, Греції, відомі окремі приклади такого будівництва в Польщі та Угорщині. Також «укріплені групи» будували японці в окупованій Маньчжурії біля кордону з СРСР [2, 3, 5, 6, 7, 13, 14, 15, 16].

Масштаби «укріплених груп» були різні. Найбільші за розмірами та технічним оснащенням (аж до використання в сполучних тунелях електро-потягів) були укріплені групи у Франції та Німеччині. Типова ж укріплена група в перелічених вище країнах складалася з 3-8 бойових та спостережних споруд – оголовків, поєднаних між собою прокладеними на глибині 5-10 і більше метрів потернами. Житлові, санітарні, технічні та складські приміщення розташовувалися вздовж потерн. Вхід в укріплену групу (один, часто два і більше) влаштовувався як правило на зворотному схилі височини і був пристосований для оборони. Інколи вхід влаштовувався через один з бойових оголовків.

В СРСР перші укріплені групи з'являються в укріплених районах, будівництво яких розпочалося в кінці 20-х років XX століття. В архівних документах того періоду такі групи укріплень називаються «міна», «споруда мінного типу», «мінна споруда з підземною частиною». «Міни» будуються на початку 30-х років в Київському, Новоград-Волинському, Летичівському, Могилів-Ямпільському, Рибницькому, Тираспольському та Мозирському укріплених районах. Кількість «мін» коливалася від 1 до 7 на укріпленій район, за виключенням Могилів-Ямпільського УРу, де було побудовано 24 «міни» [6].

Радянські «міни» будувалися двох основних різновидів. Малі «міни» склалися з одного «оголовку» (вогневої або спостережної споруди), з якого під землю вела шахта до потерн з приміщеннями. Вхід в таку малу «міну» влаштовували або горизонтальний на протилежному схилі висоти, або прямо через зовнішню споруду – оголовок. Другий різновид складали «міни», які мали декілька бойових та спостережених оголовків, поєднаних в загальний комплекс з підземними приміщеннями потернами. Розміри таких «мін» різнилися – довжина потерн могла складати від кількох десятків метрів до кількох сотень метрів, кількість оголовків – від 2 до 5 (не рахуючи вхідні блоки). Стандартна компоновка радянської «міни» виглядала наступним чином: окрема висота, по схилу якої, звернутому в бік «лінії фронту» побудовано оголовки, бойові (кулеметні та гарматні) та спостережні. Під товщею землі висоти, на глибині від 5-7 до кількох десятків метрів, прокладено горизонтальні потерни, входи в які облаштовано на зворотньому від «лінії фронту» схилі. З оголовками потерни з'єднані вертикальними шахтами, в стінках яких влаштовано скоб-трапи для солдатів та інколи – механічні підйомники для боєприпасів. Перші «радянські» міни майже не мали підземних приміщень, тільки потерни, відгалуження яких мали використовуватися як складські та житлові приміщення [4]. Пізніше ситуацію було виправлено і в нових «мінах» будували чисельні приміщення вздовж основної комунікаційної потерни: житлові каземати для гарнізону, склади боєприпасів, машинний зал для двигуна та електричного генератора, склад палива для двигуна, головна фільтро-вентиляційна установка (плюс було кілька менших для оголовків), котельне приміщення, душова та умивальня, декілька туалетів, водяні цистерни, майстерня, каземати внутрішньої оборони, та ін. Гарнізон «міни» мав складатися з такої кількості людей, щоб утворити дві повні зміни для обслуговування озброєння в бойових казематах та всього необхідного обладнання «міни». Дві зміни дозволяли вести повноцінну цілодобову службу (тим більше бій), в іншому випадку нестача людей вела до їх виснаження через втому та не відновлювані бойові втрати [7, 10].

Наприкінці 1930-х років, коли в СРСР було розпочато новий етап розбудови укріплених районів (програма 1938 року), передбачалося також і будівництво «мін» в нових УРах. В цей період в документах подібні комплекси укріплень починають називати «вогнева група з підземною частиною». Було передбачено будівництво вогневих груп і в Кам'янець-Подільському укріпленому районі (КПУРі). Наразі, через відсутність архівних документів нема інформації про те, скільки саме вогневих груп мало бути побудовано в КПУРі. В результаті експедицій виявлено ознаки будівництва двох вогневих груп. Одна з них знаходиться біля села Мілівці над р. Збруч.

В районі села Мілівці з 1938 року будовався один з опорних пунктів III-го вузла оборони КПУРу. Основу опорного пункту мала скласти вогнева група, в єдину вогневу систему з оголовками якої мали входити і

окремі вогневі споруди опорного пункту. Станом на 2011-й рік виявлено вісім фортифікаційних споруд, які відносяться до Мілівецького опорного пункту: спостережний пункт, три кулеметні напівкапоніри, одна кулеметна споруда фронтальної дії, два гарматно-кулеметні напівкапоніри і один артилерійський напівкапонір. До вогневої групи можна віднести шість споруд, оскільки всі вони є спрощеними спорудами – типовими оголовками і в кожній споруді є шахта. Це спостережний пункт, обидва гарматно-кулеметні напівкапоніри, два кулеметні напівкапоніри та один артилерійський напівкапонір.

Причини, чому було вирішено будувати вогневу групу саме біля с. Мілівці, наразі невідомі. Зазвичай вогневі групи влаштовували на тих ділянках місцевості, що мали важливе значення (переправа, важлива дорога, тактична висота) і вимагали посиленого прикриття з постійною бойовою готовністю гарнізону. Але приклади радянських «мін» далеко не завжди пояснюються логічними причинами, так само відсутня очевидна необхідність будувати вогневу групу саме біля Мілівців. Місцевість біля села утворена складною долиною сильно меандруючого Збруча, тут відсутні дороги з переправою через річку і сама місцевість навпроти села Мілівці з «польського» боку була важкодоступна. Звичайний опорний пункт цілком успішно міг вирішити задачу оборони в даній місцевості. Більш логічним було б будівництво вогневої групи біля с. Чорнокозинці або с. Завалля, де місцевість дозволяла легко переправлятися через р. Збруч.

Оскільки будівництво КПУРу було значно уповільнено з осені 1939 року, особливо на Збручанському секторі КПУРу, Мілівецька вогнева група будувалася дуже повільно і до 1941 року були побудовані лише бойові споруди – оголовки, та розпочато будівництво шахт під оголовками. Відомо, що роботи по бетонуванню продовжувалися ще восени 1940 року (напис з датою «6. X. 1940» є на діамантовому рові одного з оголовків).

Шахти в спорудах знаходяться в різному ступені виконання робіт – від тільки розпочатої, до шахти глибиною кілька метрів, з проведенням бетонування стінок шахти і влаштуванням в них скоб-трапів. Детальніше дослідити шахти неможливо, оскільки в двох оголовках шахти заповнені водою, ще в двох – тільки розпочаті, а в одному оголовку шахта, пробурена на глибину до 8-10 метрів, не була обетонована і в ній відбулися значні обвали. В останньому з оголовків шахта пробурена на глибину до 6-8 метрів, бетоном її стінки не укріплені і слідів її продовження не видно. Скоріше за все, до будівництва горизонтальних штولень для облаштування потерн, галерей та приміщень роботи не дійшли.

Фото 1. Шахти під оголовками вогневої групи

Також з огляду на розташування оголовків і їх сектори обстрілу складається враження, що не вистачає щонайменше одного, можливо двох оголовків. Так, передові оголовки № 3 та №4 абсолютно не прикриті з боку с. Мілівці. Підходи до передових оголовків не обстрілювалися жодною спорудою, навіть з сусіднього опорного пункту, тому між ними мав би бути розташований оголовок, скоріш за все фронтальної дії. Таке розташування передбачалося типовими проектами. Не знайдено і ознак будівництва вхідного блоку на зворотному схилі висоти, зайнятої опорним пунктом. Відповідь на ці питання зможуть дати лише архівні матеріали.

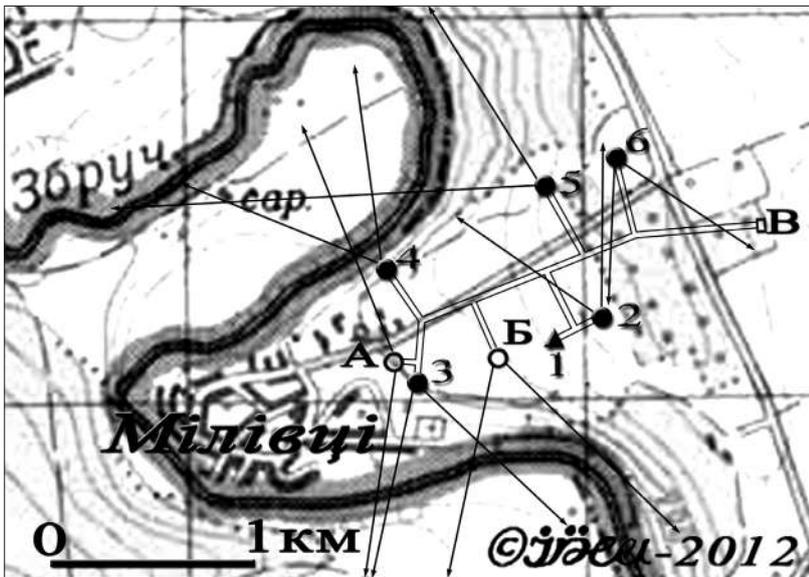

Рис. 1. Схема Мілівецької вогневої групи: 1-6 – номери побудованих оголовоків; А, Б – вірогідні місця непобудованих оголовоків. В – можливе місце непобудованого вхідного блоку. Потерни нанесені умовно. Стрілками позначено межі секторів обстрілу оголовоків

блоку, сумарна довжина потерн становила 500 метрів;

– середня вогнева група складалася з семи бойових оголовоків, одного спостережного пункту та двох вхідних блоків, сумарна довжина потерн досягала 1 км [1].

Звичайно, нічого неможливого не було. Чималі за розмірами вогневі групи будували і в СРСР і в інших країнах, в подібних і більш складних умовах. Так, найбільша вогнева група, збудована в СРСР в Іманському УРі на Далекому Сході, мала 11 оголовоків, два вхідні блоки та сумарну довжину потерн близько одного кілометра [2, 5]. Проект вогневої групи «Sveti trije kralji» на лінії Рупніка (Югославія) передбачав будівництво 15 бойових оголовоків, двох вхідних блоків та потерн сумарною довжиною понад 2 км. Перепад висот між оголовками, розташованих на схилах крутої гори, досягав 100 метрів [15].

Необхідно зазначити, що в цій місцевості поширені вапнякові породи з розвинутими в них карстовими процесами, ознаки яких простежуються і біля Мілівців. Лише в 5 км знаходиться знаменита печера «Атлантида», не виключене існування печер і біля Мілівців. Навряд чи на них розраховували радянські інженери при створенні проекту вогневої групи, але така імовірність можлива.

До початку війни Мілівецька вогнева група не була готова до ведення бойових дій. Крім повної неготовності підземної частини, жоден з шести оголовоків не був повністю добудований. Кулеметні оголовки № 2 і № 4 не мали броньових амбразурних коробів в обох кулеметних амбразурах, гарматно-кулеметні оголовки № 3 і № 6 мали броньові амбразурні короби лише для 45 мм гарматної установки ДОТ-4, кулеметні ж не були встановлені.

Фото 2. Кулеметний напівкапонір, оголовок № 2

Фото 3. Кулеметний напівкапонір, оголовок № 4

Водночас, залишаються питання щодо того, чи мала бути вогнева група в Мілівцях єдиним комплексом. Оголовки розкидані на площі майже 1 км² і розділяються досить значними відстанями від 200 до 900 метрів між оголовками. Це дуже значні відстані для вогневої групи, оскільки сумарна довжина потерн за мінімальним підрахунком (центральна магістральна потерна з відгалуженнями до кожного оголовку) мала досягати 3 кілометрів і ще 500-800 метрів, якщо планувався горизонтальний вхідний блок. Також між оголовками був чималий перепад висот – до 100 метрів різниці. Типові проекти вогневих груп для укріплених районів, розроблені радянськими військовими інженерами в 1939-40 роках, мали такі характеристики:

– мала вогнева група складалася з трьох бойових оголовоків та вхідного

Фото 4. Гарматно-кулеметний напівкапонір, оголовок №3

Фото 5. Гарматно-кулеметний напівкапонір, оголовок №6

Оголовок №1 (спостережний пункт) не мав броньового ковпака. Артилерійський оголовок №5 хоча і мав встановлені броньові амбразурні коробки для 76мм артилерійської установки Л-17, в ньому не були замуровані технологічні отвори в стінах. Чи було встановлено озброєння в ті амбразури, що мали броньові коробки, невідомо.

Фото 6. Спостережний пункт, місце для броньового ковпака, оголовок №1

Фото 7. Артилерійський напівкапонір, оголовок №5

Незважаючи на це, Мілівецька вогнева група має значну цінність як цікавий і рідкісний фортифікаційний об'єкт. Додаткову цінність спорудам надає той факт, що вони майже не пошкоджені, на відміну від більшості інших фортифікаційних споруд КПУРу. Споруди вогневої групи потребують внесення до Державного реєстру нерухомих пам'яток України і взяття під захист державою.

Список використаних джерел та літератури:

1. Альбом №5/40 типовых сооружений с основными габаритными и огневими схемами для посадки на местности. ПКБ ГВИУ Красной Армии, 1940.
2. Воробьёв С.А. Огневая группа на сопке Заозерная 113-го Хасанского укрепленного района. // Цитадель. – 2005. – №12. – С. 76-87.
3. Долговременная фортификация. Ч.1. История долговременной фортификации. Издание ВИА. Москва, 1952. – С. 373-382, 512-523.
4. Кайнаран А.В., Крещанов А.Л., Кузяк А.Г., Ющенко М.В. Киевский укрепленный район 1928-1941. – Житомир: Изд-во Вольный, 2011. – С. 74-81.
5. Калинин В.И., Воробьёв С.А. Сталь и бетон против Микадо. Береговая оборона и укрепленные районы сухопутной границы на Дальнем Востоке СССР. 1932-1945 гг. Крепость Россия. Выпуск 2. – Владивосток: Дальнаука, 2005. – С. 134-138.

6. Каминский В.В. Долговременный сухопутный фронт СССР (1927-1939) // Фортовед. – 2012. – №5. – С. 30-69.
7. Кузяк А.Г., Каминский В.В. Железобетонные сооружения укрепленных районов СССР на территории Украины. 1928 – 1936 гг. Крепость Россия. Выпуск 2. – Владивосток: Дальнаука, 2005. – С. 36-40.
8. Невский Г.Г. Долговременная фортификация. Москва, 1927. – С. 162-165.
9. Хмельков С.А., Унгерман Н.И. Основы и формы долговременной фортификации. Государственное военное издательство, Москва, 1931.
10. Шмуневский П.П., Кузяк А.Г. Гульская «мина». // Полигон. – 2002. – №3(11).
11. Яковлев В.В., Шмаков Н.И. Современные предложения по долговременной фортификации. Москва, 1937. – С. 70-87.
12. Яковлев В.В. Тоннельные работы на западноевропейских фронтах в империалистическую войну 1914-18 гг. Издание военно-инженерной академии РККА, Москва, 1933.
13. Habrnal M. “Rupnikova linie” a ostatni jugoslavska opevneni z let 1926-41. Edice PEVNOSTI. FORTprint, 2004.
14. Kupka Vladimir. Metaxasova linie. Edice PEVNOSTI. FORTprint, 2001.
15. Potocnik A. Linia Rupnika – zarys historii. // Forteca. – 2007. N 1-2(24-25). –s. 57-79.
16. Stehlik E. Pametni spis o cesko-slovenskem stalem opevneni. Edice PEVNOSTI. FORTprint, 2000. – st. 82-92.

Ігор Старенький

магістр історії,
аспірант кафедри історії народів Росії
та спеціальних дисциплін
КПНУ імені Івана Огієнка

ДО ПИТАННЯ ОХОРОНИ КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКОЇ ФОРТЕЦІ В 1812-1928 рр.

У статті розглядається проблема охорони Кам'янець-Подільської фортеці в 1812-1928 рр. – від перетворення її на губернську в'язницю до оголошення історико-культурним заповідником.

Ключова слова: фортеця, Кам'янець-Подільський, пам'яткоохоронна робота, «Просвіта», історико-культурний заповідник.

Стара фортеця в Кам'янці-Подільському є візиткою цього древнього та славного міста. Враховуючи це, вона завжди привертала увагу дослідників. Проте не всі етапи функціонування фортеці вивчені однаково. Одним із найменш досліджених є питання охорони фортеці в 1812-1928 рр. Мета цієї розвідки – до певної міри висвітлити зазначене питання.

Після переходу Поділля під владу Російської імперії в 1793 році замок продовжував залишатися військовим об'єктом. Проте далекобійність артилерії збільшилася настільки, що з пануючих лівобережних висот можна було з легкістю бомбардувати територію міста. За визначенням генерала Франца Деволана: «Ця фортеця була розташована добре до того часу, поки турки і татари задовольнялися відкритим нападом, не використовуючи артилерії» [8, с. 46]. Саме через це з'явився план Оппермана. Його автором був інженер – капітан Карл Опперман. За цим планом передбачалося зламати Нову фортецю і зрівняти це місце, частково (у східній частині) зламати Старий замок, а західні кам'яні мури реконструювати, захистивши земельним бруствером. Навколо міста планувалося збудувати кам'яну стіну ламаної лінії з казематовими фланкуючими приміщеннями – відкритими батареями. У найбільш високих місцях Старого міста вирішено було побудувати артилерійські батареї, розмістивши їх таким чином, щоб вони не прострілювались через каньйон [8, с. 47; 7, с. 122].

На щастя план Оппермана не був реалізований і фортеця була збережена.

1812 року Кам'янець-Подільську фортецю було перетворено на в'язницю. На 1865 рік тут розміщувалося 35 камер, в яких було ув'язнено понад 450 в'язнів [10, с. 4]. Саме в цей період фортеця зазнає найбільших руйнувань. Так, у листі «Просвіти» зазначалося про долю фортифікації в той період, що «коли замок «перестроювався» до в'язниць, то розуміється не прийнялося до уваги цінність старовинної архітектури, а лише здатність помешкання до ув'язнення. Через це багато мурів було знесено або перероблено, багато веж перероблено «відповідно до потреб» – приміром в одній т. зв. «Турецькій вежі» (збудованій французьким інженером) було улаштовано W.C. Інші вежі перероблені, замуrowані двері, вікна і натомість зроблено нові» [2, арк. 3].

Врешті-решт 1876 року було зроблено «варварське діло по розпорядженню подільського губернатора з участю і міського самоврядування – незабутня і вже непоправна руйнація замку – деякі брами, арки і стіни були цілком знищені, знесені, деякі попсовані і це все для того, аби зробити крашу і зручнішу шосе і в'їзд до міста» [2, арк. 3].

Велику тривогу в пам'яткоохоронців викликав обвал частини фортечної стіни в 1913 році [12, с. 3]. На цю подію звернуло свою увагу Київське товариство охорони пам'яток старовини та мистецтва. На прохання Товариства губернським архітектором І. П. Калашниковим було проведено обстеження, складено акт, встановлено, що кут однієї сторони сповз на довжину 6 сажнів 1 аршин (13,5 м.) вздовж Ісаковецького шосе та на довжину 3 сажні 0,5 аршина (6,75 м.) з іншої сторони, висота обвалу склала 3 сажні 2 аршина 10 вершків (8,25 м.). До акту були додані: 1) фото обвалу та вкопіровка, на якій обвал стіни був заштрихований; 2) кошторис на проведення відновлювальних робіт (2000 руб.) [5, арк. 16-17].

На початку Української революції фортеця знаходилася в жахливому стані через розквартирування в ній військових. У тогочасних документах зазначалося: «Будинки в середині замку після постою військових забруднені страшно. По середині двору замку гній і W.C., в деяких вежах рідкої архітектури і надзвичайної краси були улаштовані стайні. В земляних укріпленнях (т. зв. «нової фортеці») також були стайні» [2, арк. 3-4].

Зважаючи на такий стан архітектурної пам'ятки, Подільська «Просвіта» в своєму листі (додаток №1) до Міністерства освіти та мистецтв Української Держави від 22 червня 1918 року зазначала: «Кам'янецький замок повинен стати національною цінністю. Нехай той замок, перед яким українська нація пролила стільки крові, перед яким був сам гетьман Богдан Хмельницький став музеєм... Обов'язок наш – національний обов'язок – зберегти замок від дальшої руйни. Якщо не буде змоги зараз же зробити музей, то нехай там будуть архіви, але тільки не в'язниця» [2, арк. 3-4]. клопотання «Просвіти» підтримали Подільське церковне історико-археологічне товариство, Подільське товариство охорони пам'яток старовини та мистецтва.

Проте турбота про збереження фортеці державними органами влади була перекладена на плечі «Просвіти» [2, арк. 9].

Ідеологом цього звернення був Юхим Йосипович Сіцинський. Про необхідність збереження фортеці він звертався до Міністерства освіти та мистецтв і в жовтні 1918 року [9, с. 26].

У серпні 1918 року Кам'янець-Подільською міською думою було порушено питання про очистку фортифікаційної пам'ятки, однак детальний розгляд питання перенесли на невизначений час. Так само не вдалося вирішити питання про передачу фортеці місту для організації музею [11, с. 304].

8 липня 1919 року наказом №27/1297 Міністерства народної освіти було створено «Комісію по обмірам та виявленню бойової межі Турецької фортеці в м. Кам'янці, а також для вироблення планів фортеці та її охорони» [3, арк. 48]. Товариш міністра Петро Холодний надіслав прохання до начальника залоги м. Кам'янця-Подільського Федора Колодія очолити Комісію, до якої увійшли представники Кам'янець-Подільського державного українського університету, Губернської народної управи та Військової інженерної управи [3, арк. 49-50]. Проте з інших джерел відомо, що Комісію очолив не Федір Колодій, а начальник культурно-просвітницької управи Генерального Штабу М. Лорченко [4, арк. 56].

Дописувач газети «Трудова громада» 16 серпня 1919 року зазначав, що «фортеця повинна стати культурною святинєю українського народу... Як не звернути увагу на теперішнє становище, то для нас, яко українців, ця справа може бути навіть ганьбою, бо кожний культурний нарід повинен охороняти пам'ятки свого минулого, і як він цього не робить, – значить в нього нема поважання до свого минулого» [6, с. 5-6]. Пропонувалося перетворити фортецю на музей чи архів, для чого потрібно було 25000 крб. Дописувач пропонував для асигнування коштів звернутися до міського та повітового самоврядування, яке, в свою чергу, через брак коштів мало звернутися до Головного управління мистецтв та національної культури [6, с. 5-6].

Навіть у складний період польської окупації 10 травня 1920 року Іван Іванович Огієнко звертався до польського уряду у Варшаві з проханням охорони фортеці [1, арк. 2].

З остаточним встановленням радянської влади на Поділлі, роботу по збереженню Кам'янець-Подільської фортеці продовжив Камподкост. Логічним наслідком проведеної роботи стало те, що 1928 року постановою Ради народних комісарів УСРР фортецю було оголошено державним заповідником та створено комісію з трьох осіб для передачі пам'ятки архітектури у відомство Народного комісаріату освіти [13, с. 5]. 1937 року фортецю було перетворено на історичний музей-заповідник, а 1948-го – внесено до реєстру історико-архітектурних пам'яток всесоюзного значення [10, с. 4].

Отже, підсумовуючи вище сказане, можемо дійти висновку, що після перетворення в 1812 році фортеці на в'язницю розпочався активний процес її руйнації, оскільки споруди пристосовували під камери для ув'язнених, нехтуючи історико-культурною цінністю. Сильних пошкоджень пам'ятка архітектури зазнала 1876 року під час розширення в'їзду в місто. Ситуація покращилася лише на початку ХХ ст., коли фортецю почали сприймати як пам'ятку архітектури національного значення. Велика заслуга в цій справі належала Юхиму Йосиповичу Сіцинському. Врешті-решт 1928 року Кам'янець-Подільську фортецю було оголошено державним заповідником.

Список використаних джерел та літератури:

1. Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Далі – ЦДАВО), ф. 1131, оп.1, спр. 46, 21 арк.
2. ЦДАВО, ф. 2457, оп.1, спр. 42, 12 арк.
3. ЦДАВО, ф. 3689, оп.1, спр. 10, 54 арк.
4. ЦДАВО, ф. 3689, оп.1, спр. 14, 189 арк.
5. Центральний державний історичний архів України в м. Києві, ф. 725, оп.1, спр. 105, 306 арк.
6. Александр. Кам'янецький замок та заходи щодо його охорони / Александр // Трудова громада. – 1919. – 16 серп. (№39). – С. 5-6.
7. Болтанюк П. А. Основні етапи побудови замку м. Кам'янець-Подільський (теоретичний виклад) / Петро Болтанюк // Археологія і фортифікація Середнього Подністров'я: зб. матер. всеукр. наук.-практ. конф., присвяч. 10-річчю створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. – С. 119-123.
8. Данілов І. В. Фортифікація Кам'янець-Подільського за планом К. Оппермана 1794 р. / І. В. Данілов // Фортифікація України: міжн. конф. з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільська міська друкарня, 1993. – С. 46-47.
9. Завальнюк О. М. Ю. Й. Січінський у 1917-1920 рр.: громадсько-політичний, культурно-просвітній і науковий аспекти / О. М. Завальнюк // Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Січінського та Володимира Січінського: зб. матер. міжн. наук.-краєзн. конф., присвяч. 150-річчю від дня народження Ю. Січінського і 115-річчю від дня народження В. Січінського. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2010. – С. 23-29.
10. Козлова Н. Кам'янець-Подільська фортеця в XIX ст. / Н. Козлова // Прапор Жовтня. – 1967. – 2 груд. (№190 (3896)). – С. 4.
11. Нестеренко В. А. Діяльність Кам'янець-Подільської міської думи наприкінці 1917-1918 рр. / В. А. Нестеренко // Поділля в житті, діяльності і творчості Юхима Січінського та Володимира Січінського: зб. матер. міжн. наук.-краєзн. конф., присвяч. 150-річчю від дня народження Ю. Січінського і 115-річчю від дня народження В. Січінського. – Кам'янець-Подільський: К-ПНУ ім. І. Огієнка, 2010. – С. 299-306.
12. Обвал стени. (Подольская хроника) // Подолянин. – 1913. – 8 мая (№760). – С. 3.
13. Турецька фортеця – державний заповідник // Червоний кордон. – 1928. – 21 черв. (№70 (446)). – С. 5.

Додаток №1

**Лист Кам'янець-Подільського товариства «Просвіта»
до Міністерства освіти та мистецтв з проханням
надати допомогу в охороні фортеці XIV ст.**

22 червня 1918 р.

Рада Подільського Українського Т-ва «Просвіта», заслухавши доклад мистецької секції про стан, в якому перебуває відома старовинна фортеця (замок) в Кам'янці-Подільському, звертається до Відділу охорони пам'яток старовини й мистецтва з проханням звернути увагу на цінний пам'ятник старовини і мистецтва.

Про Кам'янець-Подільську фортецю, яку тепер називають «Турецькою», згадується в історії ще в 1374 році, коли був вже «Кам'янецький замок», збудований мабуть подільськими українськими князями Коріятовичами. В кінці першої половини XVI століття старий замок був перебудований архітектором Іовом (1544) в якому виді з деякими змінами стара фортеця збереглася до наших часів. В XVII столітті була збудована т. зв. «нова фортеця» при польським королі Сигізмунді III фаховцем інженерної і гарматної науки Феофілом Шомбергом.

При володарстві турків (1672-1699 рр.) фортецю знову укріпляли французькі і німецькі воєнні інженери. При королі Августі працював інженер Дальке і в 1760 останній вже раз фортеця була справлена і оновлена архітектором Яковом Зехером.

Після приєднання Поділля до Російської держави фортеця була «упразднена» в 1812 році і в замку містилися перше «тюрма» і пізніше «Каменец-Подольское исправительное арестантское отделение».

В останні часи в замку були улаштовані військові казарми – головним чином стайні.

Цей великої цінності замок, який сам по собі вже уявляє цілий музей, – де кожна вежа, кожний мур, кожна брама, кожна найдрібніша деталь уявляє собою музейну цінність для архітектора, археолога, художника, в останнє століття під час володіння Російської держави систематично руйнувалися.

Досить вказати на те, що коли замок «приспосовувався» до в'язниць, то розуміється не приймалося на увагу цінність старовинної архітектури, а лише здатність помешкання до в'язничих. Через це багато мурів було знесено, чи перероблено, багато веж перероблено «відповідно до потреб» – приміром в одній т. зв. «Ту-

рецькій вежі» (збудованій французьким інженером) було улаштовано W.C. Інші вежі перероблені, замуrowані двері, вікна і натомість зроблені нові.

Нарешті в 1876 році було зроблено варварське діло по розпорядженню подільського губернатора з участю і міського самоврядування – незабутня і вже непоправна руйнація замку – деякі брами, арки і стіни були цілком знищені, знесені, деякі попсовані і це все для того, аби зробити кращу і зручнішу шосе і в'їзд до міста.

Тепер картина руїни в самому жахливому вигляді. Будинки в середині замку після постою військових забруднені страшно. По середині двору замку гній і W.C., в деяких вежах рідкої архітектури і надзвичайної краси були улаштовані стайні. В земляних укріпленнях (т. зв. «нової фортеці») також були стайні. Найкраще уявлення про той малюнок, який відкривається перед очима глядача, дає план фортеці з відповідними поясненнями, який додається тут.

Зараз у фортеці немає нікого. Але є відомости, що в ній знову мають улаштувати не то в'язниці, не то якісь казарми. Рада Т-во «Просвіта» звертається до Міністерства з гарячим проханням, аби держава Українська звернула увагу на се діло і найперше не дозволила аби в замку знову була зроблена в'язниця або щось подібне.

Кам'янецький замок повинен стати національною цінністю. Нехай той замок, перед яким українська нація пролила стільки крові, перед яким був сам гетьман Богдан Хмельницький, стане музеєм. Правда, для того, щоби піддержати фортецю і в старому вигляді, і зробити всередині музей, треба дуже великих коштів, але обов'язок наш – національний обов'язок – зберегти замок від дальшої руїни. Якщо не буде змоги зараз же зробити там музей, то нехай там будуть архіви, але тільки не в'язниця.

Рада Т-ва «Просвіта» звертається з закликом до Подільської губерніяльної народної управи, повітової народної управи, міської думи аби і вони долучили свій голос до цього діла.

Також звернуло увагу на Кам'янецький замок Подільське церковне історико-археологічне Т-во і Подільське Т-во охорони пам'яток старовини й мистецтва. Рада Т-ва «Просвіта» поки що не придбає кому саме повинна бути доручена справа керування всього величезного діла збереження замку, але гадає, що міністерство мистецтва повинно доручити це діло місцевим організаціям компетентним в питаннях археології і мистецтва і яким дорога і близька буде ця справа.

Кам'янецький український державний університет, мабуть, також підніміть свій авторитетний голос в оборону ідеї перетворення замку-в'язниці в замок-музей.

Поки що Рада Т-ва, не входячи в деталі цієї справи, прохає Відділ охорони пам'яток старовини і мистецтва вжити заходів аби не було ганебного діла – уміщення в замку в'язниці.

При сьому додається: 1. План фортеці, зроблений В. Січинським і 2. картки з сучасними фотографіями замка-фортеці (11 примірн.)

За голову Т-ва П. Бутовський

ЦДАВО, ф. 2457, оп.1, спр. 42, арк. 1-4.

Андрій Климчук
журналіст ТО «Мистецькі грані»

НИЖНІВСЬКА ТВЕРДИНЯ НАД ДНІСТРОМ

Стаття присвячена історії фортифікаційних укріплень в містечку Нижнєві на Прикарпатті.

Ключові слова: Нижнів, фортифікація, оборонні укріплення.

Захист міських населених пунктах за мурами фортифікаційних укріплень впродовж багатьох віків був справою необхідною. Актуальним питанням захисту від ворогів було і на Прикарпатті, зокрема на березі Дністра. В межах сучасної Івано-Франківської області оборонні укріплення різного типу в різні час існували на Подністров'ї в таких населених пунктах: Крилос, Шевченкове, Залуква та Галич (в XII – XIII ст. Галич був великим містом, і як більшість тогочасних міст, складався з ядра (великого городища в Крилосі) та численних присілків, околиць, приміських замків, садиб та монастирів. Весь цей комплекс разом звався «Галич», так само як Печерський чи Кирилівський монастирі вважалися «Києвом городом», хоч і віддалені від ядра міста на кілька кілометрів. Якби старий Галич розрісся на велике місто, він покрив би всі старі присілки; а як цього не сталося, то окремі частини старого міста зараз вважаються окремими населеними пунктами), Густань (давнє городище), Єзупіль (давнє городище та замок 1648 р.), Маріямпіль (городище та замок в 1891 р.), Буківна (городище), Коропець (городище, наразі – Тернопільська обл.), Нижнів (городище, замок, укріплені

монастирі), Ісаків (городище). Підвербці (городище), Раковець (замок), Корнів (городище), Копачинці (городище), Чернелиця (бастіонний замок), Колінки (городище), Михальче (городище), Червоногороди (в XIV ст. було повітовим центром Галицької землі і, очевидно, мало якісь оборонні споруди, наразі село в Тернопільській області), Поточище (городище) та Городниця (городище) [3].

Велике значення в історії цих теренів мало і містечко Нижнів над Дністром, адже річкою проходив шлях з Поділля на Прикарпаття. Статус містечка воно мало в роках 1508-1531 [2; С. 579]. Однак, на відміну від інших міських населених пунктів, його середмістя не мало фортифікаційних укріплень [4; С. 3].

Але, якщо саме містечко не мало фортифікаційних мурів, то укріпленим був шляхетський замок. По наш час на східному схилі нижнівської гори Холм збереглися залишки його земляних укріплень. За оповідями місцевих людей, які передавалися впродовж багатьох століть спорудження укріплень тривало кілька років. Довгий час місцеві газди рубали вікові дерева, корували їх та возили битим шляхом на малодоступну гору. Ще довше вони укладали та укріплювали дерево, робили оборонний рів та перекидний міст [1; С. 4]. Польський історик О. Чоловський в одній зі своїх праць припускав, що звели замок у 1491 році [5; S.9]. За його побудову Нижнів отримав статус містечка [1; с. 4].

У 1531 р. молдавани вдерлися у місто, спалили його і дуже зруйнували замок. За словами О. Чоловського, після того руйнівного нападу замок виглядав дуже занедбаним [5; S. 9]. З цим Нижнів втратив статус містечка [4; с. 3].

У 1594 р. на Нижнів напали кримські татари. Після грабежів у селі вони почали штурмувати замок. Один з очевидців у своїх спогадах, що зберігалися в Нижнівському монастирі паулінів, про цю подію писав: «Недільного ранку 3 липня 1594 р. церковні дзвони не звали до богослужіння, а нижнівські господарі ще з досвітку не готувалися вести збіжжя на базар – усі, хто був, – і великі, і малі, прихопивши з собою харчі, поспішали до замку, подалі від гори Стражниця, яка зловіщо палала у сторожових вогнях, сповіщаючи людей у Нижневі та інших селах, що по Дністру йдуть у край татарсько-турецькі орди. Рипіли важкі засуви, лаштувались при бійницях оборонці та й нижнівці – хто що міг прихопити в руки, аби боронитись від ненависного ворога. Усі чекали битви. Але турки на замок не йшли. Вони спершу спалили містечко, а вже потім, дочекавшись полудня, направились до замку. Кілька годин не вмовкали крики, зойки, стогін. Кров потоком лилася по скалистих горбах. Загибло багато оборонців замку, упавши від турецьких стріл та шабель. Ще більше залишилось під згарищами стін і веж» [1; с. 4].

Щоправда, нападники дуже швидко заплатили за невинно пролиту кров. Як стверджує польський хроніст, повертаючись з побою, турецько-татарський загін потрапив у засідку, влаштовану ротмістром Я. Щуцьким, у лісі, поблизу села Антонівки, і був повністю розбитий [4; с. 3].

Після повернення зі схованок уцілілі нижнівці відбудували село. Був відбудований і замок, хоча щодо факту подальшого існування у Нижневі замку є суперечності [4; с. 3]. Якщо слідувати версії про його подальше існування, то ще один напад турецько-татарської навали знищив його 1620 року. Лише в 1693 році замок відбудували наново. Чи був і цей замок зруйнований чийсь нападом – невідомо, тим не менше до нашого часу він таки не дійшов [1; с. 4].

Нижнівський замок мав прямокутну форму. Укріплювався з трьох боків ровами, валами і дерев'яною загорожею або муром. З четвертого боку на краю стрімкого схилу гори вірогідно стояли будівлі з бійницями. Замчище всіяне каменем від будинків чи муру, що тут стояв [4; с. 3].

Насамкінець варто згадати, що теренах села в різний час існувало шість оборонних об'єктів: сторожова твердиня, укріплений монастир, шляхетський верхній замок (про нього ця розповідь), шляхетський нижній замок, сторожова вежа на горі Стражниця і форт австрійської армії [4; с. 3].

Список використаних джерел та літератури:

1. Гранат С., Буджак М. Замок над Дністром // Дністровська зірка. – 1990. – № 129-130 (6289). – С. 4.
2. Нижнів // Історія міст і сіл Української РСР. Івано-Франківська обл. – К., 1971. – С. 579–580.
3. Стародавні замки і укріплення Івано-Франківської області на берегах Дністра // <http://www.history.iv-fr.net/article.php?id=826&action=print>
4. Зеновій Федунків. Оборонні укріплення села Нижнева // Краєзнавець Прикарпаття. – 2010. – № 16. – С. 3-6.
5. Czolowski A. Bitwa pod Obertynom 1531. – Lwow, 1890. – 47 s.

ФОРТЕЦІ – ОПОРНІ ПУНКТИ ПОЛІТИЧНОЇ ТА ВІЙСЬКОВОЇ ВЛАДИ ВЕЛИКОГО КНЯЗІВСТВА ЛИТОВСЬКОГО У XIV – НА ПОЧ. XV ст.

У публікації розглядається роль замків-фортець у Великому князівстві Литовському у XIV – на поч. XV ст.

Ключові слова: становлення Литовської держави, фортеці-замки та їх роль у завоюванні нових територій.

Початок XIV ст. ознаменувався різким похолоданням на всій планеті, що тривало до 1860-х років і увійшло в історію як малий льодовиковий період.

Зумовлені природними чинниками голод та епідемії, стали причиною соціальних вибухів. Загострення боротьби за ресурси сприяли згортанню феодальної роздрібненості, поширенню процесів політичної централізації країн [7, с. 30].

У XIV ст. на політичній арені Європи з'явилося Велике князівство Литовське, державоутворення, в якому довше ніж в інших індоєвропейських народів зберігалися самотутні риси дохристиянської культури арійців [1, с. 1].

Були литовці язичниками, не мали міст та великих сіл. Оселялися серед лісів і боліт, в невеликих повітах, не пов'язаних між собою загальною державною владою. Їх відношення з країнами-сусідами не носили характеру ворожнечі: литовці платили їм данину віниками та ликом.

Обставини змінилися, коли на литовських кордонах з'явилися німецькі лицарські ордени, які напали на литовські села і житниці, насильницьким шляхом охрещували литовців [1, с. 17].

Після довгого періоду боротьби за свободу, литовці зрозуміли, що без централізованої влади і боєздатного війська, вони загинуть в нерівній битві.

На зламі XIII- XIV ст. в Литві з'явилась нова династія князів в особах Вітєня та його наступника Гедиміна, які не тільки зупинили лицарів, але й зуміли розширити кордони своїх володінь.

Великий князь Литовський мав абсолютну владу у державі. Йому підпорядковувалося військо, в яке входила кінна дружина та піше ополчення; на васалів лягали обов'язки участі у всіх військових операціях князя.

Хрестоносці принесли в Прибалтику тактику війни за допомогою фортець, які зводили на кожній ділянці завойованої землі.

Литовський уряд застосував досвід у боротьбі проти німецьких лицарів, встановивши контроль над старими общинними городищами та нагляд над усією прикордонною сторожею.

В прикордонних укріпленнях перебувала певна кількість воїнів, які прослуживши місяць або більше, змінювалися іншими [8, с. 358].

Великий князь Литовський Гедимін мав численну родину: літописи зберегли імена семи його синів та трьох дочок.

Одружуючи їх, князь розраховував на укріплення політичних союзів та на отримання права спадщини на землі порубіжних держав.

Син Гедиміна Ольгерт 1318 року одружився з княжною Марією Вітебською, легітимно отримав Вітебське князівство.

1325 року після смерті Луцького князя Лева Східна Волинь дісталася Андрію Любарту Гедиміновичу.

За часів правління Гедиміна (1316-1344) до Литви були приєднані північні землі Київщини разом з Києвом, що надало право Гедиміну підписувати грамоти «Король Литовський, Жемоїтський та Руський» [2, с. 96].

Разом з білоруськими та українськими землями Литві дісталися оборонні споруди такі як кам'яна башта у Гродно, залишки укріплень в Київщини та на Волині.

Волинське оборонне будівництво відіграло важливу роль у захисті Великого князівства Литовського, маючи вплив на розвиток усієї литовської архітектури [6, с. 358].

Завдяки археологічним дослідженням та літописним свідченням, історики мають уявлення про фортифікаційне мистецтво давньоруських міст, найдосконаліше в тогочасній Європі.

Оборонні споруди являли собою досить складні в інженерному плані земляні або дерев'яно-земляні вали.

Земляні укріплення складались з валів, що оточували поселення, та ровів, автоматично утворених перед ними [5, с. 24].

Будівництво дерев'яно-земельних валів починалося зі спорудження городень – дерев'яних зрубів, поділених колодами на кліті та заповнених ґрунтом. На кліті спирались дерев'яні бойові галереї – заборола, що проходили по верху валу [5, с. 25].

Конструкція валів з заборолами залишалася незмінною до появи у XIII ст. татаро-монгольських орд, які вмiли вести планомірну облогу з застосуванням металевих машин.

Прийосовуючи будівельні технології до нових умов, галицько-волинські князі почали будувати кам'яні стіни і «стовпи» – донжони, оточуючи їх звичними валами [5, с. 39].

Саме тоді в кам'янецькій фортеці з'явилися кам'яні мури та донжон овальної форми, що виконував функцію сховища та допоміжної оборонної ланки [3, с. 120].

Незважаючи на комплекс захисних споруд, 1259 року Галицько-Волинське князівство було розорено татарськими ордами хана Бурундая. Щоб залишити міста безборонними, татаро-монголи вимагали мешканців нищити гради – захисні споруди. Тож всі укріплення руйнувалися, чи, як пишуть літописи, «розкопувалися» та «розметувалися» [5, с. 40].

І коли 1362 року Великий князь Литовський Ольгерд розгромив трьох татарських ханів на р. Сині Води на Поділлі не існувало жодного града «ані каменем будованого, ані деревом рубленого» [9, с. 8].

Землі т.зв. Малеого Поділля Ольгерд передав у васальне володіння своїм племінникам князям Коріатовичам, які, за свідченням літописів, «увійшли у приязнь з отаманами і стали боронити Подільську землю від татар» [14, с. 8].

Коріатовичі, розуміючи стратегічне значення регіону, почали активно займатися реконструкцією старих укріплень та будівництвом нових, перетворюючи край на міцний щит, покликаний захищати державу від татарських набігів.

Відновлені фортеці у Скалі, Бакоті і Кам'янці стали опорними пунктами державної та військової влади Великого князівства Литовського. В них знаходився гарнізон під захистом якого перебував князь або староста – намісник князя [4, 116].

Облаштовуючись в Україні, литовці намагалися не вносити змін в місцевий уклад, керуючись правилом – «Ми старого не рухаємо, а новини не виводимо». Тому Юрій та Олександр Коріатовичі, проводячи відбудову не вносили в них жодних нових елементів.

У 80-х роках XIV ст. подільським князем став Федір Коріатович, якого називали князем-будівничим.

В молоді роки угорський король Сигізмунд запросив Федора на Закарпаття, давши у володіння Мукачево – Маковицьку область [8, с. 34]. Князь Федір збудував в Мукачеві на пагорбі донжон, якому завдяки власній висоті та висоті пагорба не була страшна жодна артилерія. Чотирикутний замковий двір оточували стіни завтовшки до 5 метрів з потужними вежами. Завдяки цьому Мукачевський замок став практично не приступним [5, с. 51].

Перебуваючи на Поділлі, Федір Коріатович намагався зміцнити і кам'янецький замок. Можливо, саме тоді в ньому було зведено три кам'яні вежі: Стара Рожанка, Мала Західна та башта, що розташовувалася в районі башти Денної [3, с. 120]. Сам же замок було подовжено у напрямі перешийка [5, с. 55].

Подальший етап будівництва кам'янецького замку відбувався в кінці XIV ст. за сприянням Спитка із Мельштина, воєводи Краківського, якому за вірну службу було подаровано 5 подільських міст: Кам'янець, Смотрич, Червоногрод, Скалу і Бакоту.

Стараннями воєводи кам'янецька фортеця набула рис типової баштової фортеці: було споруджено дві башти в районі Чорної та Папської башти, які прикривали підступи до замку з боку міста. Між баштами, що забезпечували фланкуючий обстріл, з внутрішнього боку мурів були збудовані бойові галереї [5, с. 56].

На поч. XV ст. з поширенням вогнепальної зброї почалась модернізація українських замків. Так в луцькому замку були закладені проміжки між зубцями на стінах, а стіни підвищені та потовщені з середини [5, с. 49]. Аналогічні роботи, можливо, провадили і в кам'янецькій фортеці.

На поч. XV ст. за наказом Великого князя Литовського Вітовта на півдні українських земель були збудовані фортеці Дашев (Очаків), Сокоlecь (Вознесенськ), Каравул (Рашків), Хаджибей (Одеса), які захищали литовсько-руську державу, кордони якої досягали Чорного моря [8, с. 39].

Список використаних джерел та літератури:

1. Антонович В.Б. Монографии по истории Западной и Юго-Западной России. – том 1. – Киев, 1885. – 251 с.
2. Аркас М.І. Історія України – Русі. – Петербург: «Общественная польза», 1908. – 456 с.
3. Болтанюк П.А. Основні етапи побудови замку в м. Кам'янець-Подільському (Теоретичний виклад) // Археологія і фортифікація Середнього Подніпров'я. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. – 176 с.
4. Волкова В.М. Еволюція фортифікаційної системи в Кам'янець-Подільському град, замок, фортеця // Археологія і фортифікація Середнього Подніпров'я. – Кам'янець-Подільський: ПП «Медобори-2006», 2011. – 176 с.

5. Липа К. Під захистом мурів. – Київ: «Наш час», 2007. – 182 с.
6. Пашуто В. Образование Литовского государства. – Москва: Академия наук СССР, 1959.
7. Пагіря О. Клімат творить історію //Тиждень. – 2012. – № 29.
8. Подолия. Историческое описание. – СПб: Общественная польза, 1891. – 264+99с.
9. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. – Киев: тип. Кульженко, 1895. – 247 с.

Лілія Валяровська

в.о. завідувача історичним відділом
Кам'янець-Подільського
державного історичного музею-заповідника

РУСЬКА І ПОЛЬСЬКА БРАМИ – ФОРТИФІКАЦІЙНІ ТА ОБОРОННІ СПОРУДИ КАМ'ЯНЦЯ

У статті подається історія та значення фортифікаційних та оборонних споруд Кам'янця-Подільського, які були в Середньовіччі.

Ключові слова: брама, укріплення, Руські ворота, Польські ворота, архітектор.

Далеко за межами України відомий Кам'янець-Подільський. Багатовікова історія, неповторність пам'яток архітектури, мальовниче розташування створили йому славу найпопулярнішого історичного міста. Деякі з них займають значне місце в історії культури і архітектури. Особливий інтерес викликають оборонні споруди Кам'янця. Це насамперед, славнозвісна фортеця. Руська, Польська та Міська брами. Тож не випадково саме ці пам'ятки архітектури й донині вражають своєю монолітністю та неповторністю.

Одним з найбільш значних міських укріплень був комплекс споруд, що складався з двох архітектурних ансамблів – Руської і Польської брам. За своєю побудовою він не має собі рівних.

Польська брама, пам'ятка архітектури XV-XVI ст. Це комплекс споруд протяжністю 180 м, який складався з п'яти башт та мурів, що у вигляді ламаної лінії перетинали каньйон. Головна увага в цій системі приділялась Надбрамній башті. Розташована на правому березі, вона захищалася «захабом» – майже таким самим передукріпленням, як і на Руській брамі – у вигляді невеликого, добре укріпленого захищеного подвір'я. Якщо ворогу вдавалося вдертися до нього, він опинявся на маленькому майданчику, який обстрілювався з Надбрамної башти. Дві інші башти Польської брами стояли майже біля води на обох берегах Смотрича, між ними був кам'яний мур з бойовим майданчиком та отворами зі шлюзами [4, с. 89].

П'ята башта, найменша в цій системі, стояла на оборонному мурі з протилежного боку, захищаючи ділянку лівого берега. Комплекс оборонних споруд, який захищав древній Кам'янець, вражав всіх, хто в'їжджав у місто з північної сторони.

Перші укріплення Польської брами були побудовані у другій половині XVст., коли Кам'янець отримав статус королівського міста. В першій половині XVIст., під керівництвом краківського воєводи Матвія Влодека була здійснена генеральна реконструкція Польської брами. Матвій Влодек «при Зигмунті Августі влаштував у Кам'янці укріпленні ворота». Ймовірно, що роботи проводились за участю королівського архітектора Іова Бретфуса [3, с. 92]. Одне з перших зображень, яке подає найбільш повне уявлення про укріплення, це гравюра К. Томашевича (1672-1679 рр.), на якій місто зображено з височини пташиного польоту. На гравюрі зображена Польська брама, що складається з п'яти башт, передукріплення (барбікан), оборонних мурів і двох шлюзів, розміщених на двох рукавах річки. На лівому березі стояли дві башти, а на правому – три і барбікан. Поперек річки зображено оборонний мур з двома шлюзами, в другому ярусі над шлюзами проходила крита бойова галерея [1, с. 9]. У міських хроніках XVI ст., неодноразово згадується, що укріпленням завдавали шкоди зимово-весняні повені: 1587, 1595, 1598 року. В 1602 р. брама постраждала під час пожежі. Після турецького періоду 1672-1699 рр. Польська брама знаходилась в поганому стані, тому в 1710-1715 рр. там проводились відновлювальні роботи [6, с. 35]. В документах 1718 р. говориться про необхідність укріплення Польської брами як слабкого місця. В описі фортеці 1740 р. укріпленням Польської брами відведений цілий розділ, в якому йдеться про необхідність обнести браму дерев'яною огорожею, башти і мури покрити дахами, поновити перекриття та балки, по обидві сторони арки встановити палі. До кінця XVIII ст. Польська брама знаходилась під загрозою повної руйнації, в результаті повеней, які відбувалися протягом століття. Гроші на ремонтні роботи були виділені польським королем Станіславом Августом, з нагоди цього була вибита медаль [8, с. 44]. В листах коменданта кам'янецької фортеці Яна де Вітте подаються відомості, що ремонтні роботи в 1778 р. на Польській брамі були проведені. З переходом міста під владу Російської імперії плануються нові проекти ремонту і реконструкції брами, але вони не були здійснені. Паводки 1805, 1806, 1829 рр. остаточно вирішили долю брами [2, с. 72].

На початку від 1830-х років башти почали розбирати, каміння ж від розібраних башт пішло на продаж. Ще в 1834 р. деякі башти залишалися нерозібраними, але повинь 1865 р. довершила цю справу. У 1860-х рр. біля башт були поставлені кузні. З того часу башти Польської брами почали називатися Ковальськими. В історичній літературі кінця XIX ст. про Польську браму згадується вже як про зруйновану споруду. Є. Сіцінський повідомляє, що Польська брама вже не існує. Залишилися тільки біля так званого Старого мосту (дерев'яного) з двох берегів річки башти, які потроху руйнуються під впливом часу і повеней [7, с. 95]. В теперішній час Польську браму представляють Надбрамна, Наскельна башти та Барбакан на правому березі річки Смотрич.

У цей комплекс входила монолітна і неприступна Кушнірська башта, яка стала основою оборонного комплексу під назвою Верхня Польська брама, через яку безпосередньо потрапляли на Руський ринок, а імениті гості – в центр міста. Польська брама проіснувала на 30-40 років більше, ніж Руська.

Проведені архітектурно-археологічні дослідження Є.М. Пламеницькою Польської брами допомогло ще краще з'ясувати історію обох брам, а також встановити взаємозв'язок цих двох комплексів як єдиної гідротехнічної та оборонної системи Старого міста. Дивлячись на ці укріплення, маєш уяву, якими вони були в Середньовіччі.

Руська брама пам'ятка архітектури XV-XVIII ст., збудована в 1527 року на схилах каньйону. Потреба в укріпленні ще одного в'їзду в місто, а також бажання зробити Кам'янець неприступним в каньйоні викликали необхідність збудувати досить складну оборонну та гідротехнічну систему. Концепція фортифікаційних споруд Руської брами належить польським військовим фахівцям – краківському каштеляну Яну Тенчинському. сандомирському воєводі Дежиславу та львівському воєводі Андрію Ондровонджу. Вона складалась з восьми башт та оборонних стін. Оборонний ансамбль простягався більш як на 100м. Найголовнішим місцем в цій системі була Надбрамна башта. Вона досить вдало захищалась двома нескельними баштами та передукріпленням – ”захабом”. Від Надбрамної башти оборонні мури Руської брами простягалися на захід [5, с. 12]. Біля води стояла ще одна велика башта, від якої оборонні мури йшли в двох напрямках – через річку, де стояли невеличкі башти, а між ними в мурах були влаштовані отвори з шлюзами, і вздовж берега ще дві башти і барбакан – пастка, потрапивши до якої, ворог був би знищений. У такому вигляді Руська брама проіснувала майже 150 р. Саме таким цей оборонний комплекс побачив турецький султан. На його очах річка Смотрич вийшла з берегів і швидко затопила каньйон [7, с. 95].

До середини XVIII ст. всі оборонні мури з баштами, які проходили над річкою, зникають. В ремонтних роботах упродовж всього часу беруть участь І Претвич, А. Гловер, Х. Дальке, Ян де Вітте. У 1800 р була зроблена спроба відновити шлюзи Руської брами, але вона закінчилась невдало. Так завершується військово-будівельна біографія цієї пам'ятки архітектури, об стіни якої ламались списи ворожих турецько-татарських загонів.

Сьогоднішній вигляд оборонних споруд – це результат реставраційних робіт, що проводяться останнім часом. Тільки в 2007 року на Руську браму виділено 953 тис. 800 грн., що дало можливість реставрувати її дах та кам'яну кладку фасадів. При реалізації коштів другої черги в сумі 444 тис. грн., у 2008 році було завершено виконання робіт із реставрації фасадів. У 2009 р., балансова вартість об'єкту становила 2102 тис. грн. В 2010 р. пам'ятку архітектури бере в оренду приватний підприємець Кропивко В., але ніяких робіт по реставрації не проводяться. В 2011 р., пам'ятку архітектури бере в оренду Президент Кам'янець-Подільського історичного товариства шанувальників історії І.В. Данілов. Було виконано ремонтно-реставраційні роботи, здійснено кам'яне мощення біля входу Казематної башти, виготовлено підйомний механізм герси. В сучасний час на території Руської брами обладнано ремісниче містечко та проводяться майстер-класи з ковальства, виготовлення шкіряних виробів, проводяться військово-історичні дійства, тематичні анімаційні програми для молоді. Такі дії дадуть можливість впорядкувати неординарну та єдину в Україні середньовічну пам'ятку з гідротехнічною спорудою.

Список використаних джерел та літератури:

1. Будянська Т. Замок у Кам'янець-Подільському XIV-XVIII ст. – К.: Будівельник, 1961. – 31 с.
2. Грушевський М. Опис Подільських замків 1494 р. // Грушевський М. С. Твори: У 50 т. / Редкол.: П. Сохань, Я. Дашкевич, І. Гирич та ін. – Львів: Світ, 2003. – Т. 5: Серія „Історичні студії та розвідки (1888-1896)”. – С. 68-83.
3. Гульдман В.К. Памятники старины в Подолии. Материалы для составления археологической карты Подольской губернии. – Каменец-Подольский: Тип. Подольской губернского правления, 1901. – 461 с.
4. Нельговський Ю. Некоторые особенности замков Подольских земель Украины XVI – нач. XVIII вв. // АН. – № 27. – М.: Наука, 1979. – 65 с.
5. Пламеницька Є.М., Винокур І.С., Хотюн Г.М., Медведовський І.І. Кам'янець-Подільський (Історико-архітектурний нарис). – К.: Будівельник, 1968. – 120 с.

6. Пламеницька Є.М. Дослідження Кам'янець-Подільського замку.// Археологія. – К.: Наукова думка, 1975. – №.16. – С. 14-37.
7. Сіцінський Ю. Оборонні замки західного Поділля XIV-XVIII ст. (історико-археологічні нариси). / Упорядник С.Трубчанінов. – Кам'янець-Подільський: Центр Поділлєзнавства, 1994. – 100 с.
8. Юрченко П.Г. Кам'янець-Подільський замок // Архітектурні пам'ятники. Зб. наук. праць. – К, 1950. – С. 252.

Ганна Ківільша

завідувач відділу науково-дослідної роботи

НІАЗ «Кам'янець»

Лілія Свінціцька

архітектор відділу науково-дослідної роботи

НІАЗ «Кам'янець»

ОБОРОННІ СИНАГОГИ ПОДІЛЛЯ

У статті висвітлюється значення єврейських божниць у системі оборонних споруд міст і містечок Поділля. Наявність фортифікаційних елементів сприяла виникненню яскравої, самобутньої будівельної культури єврейської громади.

Ключові слова: синагога, фортифікації, аттик, бійниця.

У дослідженнях фортифікаційних споруд останніх років вчені в окрему групу фортифікацій виділяють муровані синагоги, які входили в систему міських укріплень і в архітектурі яких присутні елементи оборонного зодчества. Цей тип синагог більш досліджений на території Галичини і Волині [1; 2] [2; с. 123, 124]. Упродовж XVI-XVIII ст. муровані божниці будуються в містах і містечках Поділля та набувають все більше оборонних рис [3; с. 52]. При цьому навіть міська влада йшла на порушення чинного законодавства на теренах Польщі, за яким синагога не повинна була перевищувати міську забудову [4; с. 77]. На жаль, більшість цих унікальних будівель не збереглася до теперішнього часу. В Кам'янці-Подільському єврейська дільниця, де було зосереджено три синагоги, містилася біля східних оборонних мурів і батарей у безпосередній близькості до башти Гончарської [5, Арк. 414]. Ділянка була виділена єврейській громаді не пізніше першої половини 18 ст., а можливо і в більш ранній період, оскільки відомо, що грамотою 1589 р. євреї були прийняті до складу кам'янецьких міщан [6; с. 219]. Триповерхова будівля «Старої Синагоги» височіла над забудовою. Так само монументально виглядала синагога в Жванці, місце розташування якої на високому пагорбі над дорогою також дозволяє говорити про її оборонне значення [7; с. 25]. Хоча будівля і збереглася до теперішнього часу численні перебудови з пристосуванням під виробничі потреби знищили елементи автентичності.

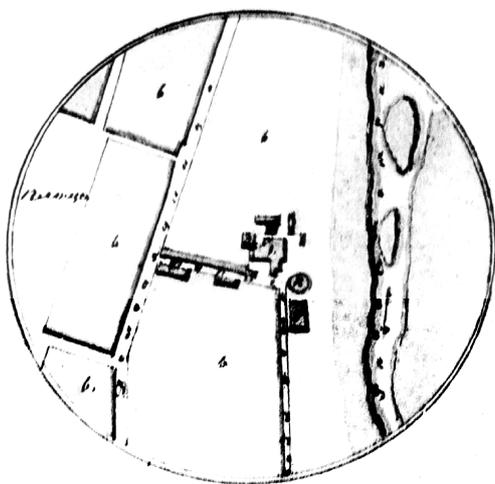

Рис. 1. Фрагмент генплану 1894 року з місцерозташуванням синагоги у м. Кам'янці-Подільському

Рис. 2. Поштова листівка поч. 20 ст. із зображенням синагоги в м. Кам'янці-Подільському

Унікальною не лише на території Поділля, але й в цілому для України є синагога в Сатанові [8; с. 200].

Рис. 3. Поштова листівка поч. 20 ст. із зображенням синагоги в м. Сатанові

У Переліку пам'яток України синагога в смт. Сатанів датована 1514 р. [9; с. 290]. В більшості з відомих історико-літературних джерел з історії Поділля датою побудови синагоги в Сатанові визначено 1532 р. Розташована у південно-західній частині селища, що розкинулось на лівому березі р. Збруч, синагога виконує роль доміанти давньої частини селища. Споруда знаходилась недалеко від середньовічного центру міста – Ринкової площі, до якої примикав єврейський квартал. Будівля формує південно-західний кут Базарної площі, що на сьогодні втратила

свої історичні межі. Під'їзд та головний вхід здійснюється із західного боку площі.

Будівництво кам'яної синагоги пов'язують з наказом польського короля Сігізмунда I, який своїм привілеєм в 1532 р. звільнив мешканців Сатанова від сплати податків на 8 років, що сприяло будівництву в місті кам'яних споруд. В міській топоніміці споруда відома під назвою Велика синагога, а також – Велика «холодна» [10; с. 211-215]. Ймовірно, на початку 18 ст. синагога перебудовувалась. На користь суттєвої реконструкції в першій пол. 18 ст. свідчить наявність в інтер'єрі на картуші, що прикрашає арон-кодеш, дати – «1754». В 1913 р. етнографом С. Анським записана легенда про те, що в давнину на місці синагоги був величезний пагорб, розкопавши який євреї знайшли свою синагогу. Протягом 18 ст. вона відіграла роль головної синагоги міста, разом з тим була місцем для дискусій і судових засідань.

Рис. 4. Сучасний стан синагоги в м. Сатанові

Функціонально пристосована до вимог оборони: вгорі по периметру цегляний аттик. Атик вирішений у ренесансних формах з аркатурним поясом по периметру основного об'єму з ключоподібними бійницями і аркоподібними отворами для відводу дощової води з даху. Завершується аттик карнизом з профільованих білокам'яних блоків, частково втрачених. Фасади вертикально почленовані стрілочастими вікнами та двома

круглими на східному та західному фасадах, розміщеними високо від рівня землі. Усі вікна мають білокам'яні рами віконних заповнень. На північному фасаді вікна втоплені у високі стрільчасті ніші. У місці кам'яних гвинтових сходів, влаштованих в стіні товщиною 2 м, знаходиться ключовидна бійниця та під нею віконце з білокам'яних блоків.

Після побудови в 19 ст. «Нової синагоги», Велика синагога втрачає статус головної божниці іудейської громади міста, але залишається найбільш відвідуваною, хоча і здебільшого незачисленими верствами єврейської громади Станова. На початку ХХ ст. синагога в Сатанові викликає інтерес істориків і мистецтвознавців як унікальна пам'ятка культурної спадщини. У 1960–1970-і рр. будівля використовувалась під зерновий склад. Через різкий перепад вологості всередині облетіла майже вся штукатурка. Пізніше місцеві жителі розібрали на камінь напівзруйновану бічну галерею, яка одночасно виконувала роль своєрідного контрфорса, що призводить до подальшої руйнації.

Синагоги Поділля є унікальними пам'ятками сакральної і оборонної архітектури. Прикрим є той факт, що ця група пам'яток певний час залишалася поза увагою дослідників, лише поодинокі об'єкти є на державному обліку. Втрати та руйнування, пов'язані з другою світовою війною, як і невігластво у всіх його проявах призвели до того, що на сьогодні вже втрачена значна кількість божниць. Тому невідкладним є завдання по вивченню та збереженню цих цінних пам'яток культури.

Рис. 5. Одна із бійниць аттика

Список використаної літератури:

1. Мацюк О. Замки і фортеці Західної України. Історичні мандрівки. Львів: «Центр Європи», 2009.
2. Памятники градостроительства и архитектуры Украины. Иллюстрированный справочник – каталог. – Т. 4. – К.: «Будівельник», 1986.
3. Ходорковський Ю. Архітектурна спадщина єврейських громад. // Архітектурна спадщина України. Вип. 2. Національні особливості архітектури народу України. – К., 1995.
4. Липа К. Під захистом мурів (З історії української фортифікації Х–ХVII ст.). – К., 2007.
5. Хмельницький обласний державний архів. – Ф. 227. – Оп. 1. – Т. 5. – С. 870.
6. Сецинский Е. Город Каменец-Подольский. Историческое описание. – Каменец-Подольский, 1895. – С. 219.
7. 100 еврейских местечек Украины. Подолия. // Исторический путеводитель. Вып. 2. – Санкт-Петербург, 2000.
8. Памятники градостроительства и архитектуры Украины. Иллюстрированный справочник – каталог. – К.: «Будівельник», 1986.
9. Законодавство про пам'ятки історії та культури (Збірник нормативних актів), К, 1970.
10. 100 еврейских местечек Украины. Подолия. // Исторический путеводитель. – Санкт-Петербург, 1998.

Ольга Оконченко

магістр архітектури, асистент

Національний університет «Львівська політехніка»

ЗНАЧЕННЯ ТЕРМІНУ «ЗАМОК» ПРИ ДОСЛІДЖЕННІ ОБОРОННОЇ АРХІТЕКТУРИ РЕЧІ ПОСПОЛИТОЇ

Проаналізовано значення, яке надають терміну «замок» сучасні дослідники оборонної архітектури. Подано характеристику замку ХVI–ХVIII ст. з архітектурної точки зору. Наведено основні риси замку і причини занепаду такого явища як замок.

Ключові слова: оборонна архітектура, замок, фортеця, резиденція, оборонна функція, занепад замку.

Таке явище як замок досліджують архітектори, історики, археологи. Науковці розглядають поняття «замок» під різними кутами зору у таких основних напрямках як кастеологічний, архітектонічний, археологічний, історико-соціологічний та історико-воєнний. У кожному з напрямів дослідники по різному розуміють термін «замок», надаючи перевагу його окремим характеристикам. Польський дослідник оборонної

архітектури Богдановський Я. зазначає, що всі ці напрямки мають свої основні як чітко наукові течії так і поверхневі, популяризаторські, не позбавлені від великої кількості спрощень, чи навіть помилок, або також від своєрідних манівців, які зазвичай виникають зі стислого оточення спеціальності [12; с. 18]. Багатозначність поняття «замок» впливає зі складності самого явища і з його різносторонності. Жодна з характеристик не заперечують одна одну, більш того вони взаємно уточнюються [16; с. 66].

Замок – одночасно житло феодала і фортеця – одне з найхарактерніших явищ феодальної епохи [4; с. 5-6]. Білоруський дослідник Макаров М. вказує, що слово «замок» з'явилося у результаті літературного перекладу *der Schloss* у польській мові, звідки пізніше воно було запозичене східнослов'янськими мовами [3; с. 54-55]. У Великому князівстві Литовському і у Речі Посполитій цим словом позначалися укріплення різного призначення: садиби феодалів, бувші дитинці городищ, поселення переважно воєнного характеру, які зводилися для оборони краю і стратегічних пунктів. У Західній Європі у середньовіччі поняття «замок» також не було строго детермінованим [1; с. 66]. Традиційну назву «замок» продовжували застосовувати до резиденцій, які втратили свої оборонні риси, або до споруд, стилізованих під замки, але без оборонної вартості в мілітарному значенні [12; с. 563-564].

Замок інколи розглядають у складі більш широкого поняття «фортеця» [4, 5]. Особливо це стосується замків XVII ст. [12; с. 563, 13]. Або навпаки, існують приклади, коли назва «замок» присвоювалась фортецям, які не мали житлової функції [9; с. 50].

Радянський дослідник Раппопорт П.А., який досліджував укріплення раннього середньовіччя вказує, що хоча феодальні замки могли бути представлені різними варіантами (слабо укріплені боярські двори чи сильні княжі замки), їх соціальна суть від цього мало змінювалася. Могли існувати і повністю воєнні, прикордонні замки, які не мали специфічних рис феодальної садиби [6; с. 64].

Дибас Б. стверджує, що в Речі Посполитій впродовж XVII ст. наступають важливі зміни в термінології, яку застосовували для окреслення уфортифікованих об'єктів. Дослідник зазначає, що з тридцятих років XVII ст. поряд з терміном «замок» починає застосовуватись термін «фортеця». Причому, термін «фортеця» застосовується до таких мілітарних об'єктів як замок і місто. Термін «замок» в середині XVII ст. перестає застосовуватись до об'єктів, які виконують й надалі усі свої функції крім мілітарної. Дибас Б. вважає, що застосування терміну «фортеця» є відображенням таких процесів як, наступаючий розвиток воєнної техніки і його вплив в сфері політичного устрою і в суспільно господарській сфері формування явища і поняття новітньої фортеці [13; с. 77-78].

Білоруські вчені у працях присвячених дослідженню замків Заяц Ю., Семянчук Г., Макаров М. пропонують шляхи виокремлення замку з широкого загалу укріплених поселень і фортець. Семянчук Г. вказує, що замок одночасно був уфортифікованою резиденцією сеньйора (не тільки королівською чи князівською, але загалом великого вельможі), тобто, одночасно об'єктом фортифікаційного мистецтва і феодальним центром (елементом цивільної та військової влади). Однак разом з тим це була приватна власність, а не громадська, центр володінь і садиба приватноземельної одиниці, її слуг і власників, місце з іншим значенням ніж укріплене місто [16]. Заяц Ю. наголошує на важливості соціального призначення, як головного критерію у виділенні замку з ряду укріплених поселень [1; с. 67]. Автор вказує, що з усіх укріплених поселень, які у джерелах називаються замками справжніми замками в соціальному сенсі цього слова є: 1) великокняжі (королівські) резиденції; 2) сеньйоральні резиденції ((приватні замки у приватновласницьких містах і містечках, центрах латифундій); 3) укріплене житло феодала у всякій місцевості. М. Макаров підсумовує, що замок як оборонний об'єкт характеризується приватною власністю на нього [3; с. 54-55].

Отже головним підтвердженням того що певний оборонний комплекс чи укріплене поселення є замком є його соціальне призначення. Підсумовуючи дослідження Я. Богдановського, Г. Семянчука, М. Макарова, В. Красовського, Ю. Зайца, Б. Гверкена можна охарактеризувати замок XVI–XVIII ст. з архітектурної точки зору - як окремий домінуючий комплекс оборонних, житлових, господарських та інших допоміжних споруд, пов'язаних спільним периметром укріплень. Цей комплекс, в період мілітарного функціонування, був пристосований до тривалої оборони в умовах облоги, у ньому в першу чергу були присутні укріплення, яким було підпорядковано навколишню територію, які були розраховані на результативне протистояння можливо-му супротивнику, укріплення які б уособлювали могутність і владу власника замку та служили б гарантом його безпеки. Невід'ємною рисою замку є присутність основної житлової споруди з репрезентативними чи резиденційними рисами, в якій проживала родина вельможі – власника замку, чи намісник власника замку з родиною, адже в замок стікався постійний потік візитерів і гостей, у замку виконувалися справи по управлінню прилеглими територіями і він був господарським осередком. Крім того, на території замку зазвичай знаходились другорядні житлові споруди для гарнізону, прислуги та інших жителів замку, культова споруда (каплиця або храм), господарські споруди та інші.

Дослідники оборонної спадщини вказують, що поява, існування і занепад такого явища як замок у різних державах відбувається в різні часові періоди і нерозривно пов'язаний з суспільно-політичним устроєм держави [10, 11]. Окрім того для різних регіонів і різних періодів для замків характерні окремі риси. Проте можна

виділити такі спільні риси замків, як поєднання у одному комплексі резиденційно-житлових і оборонних функцій.

В середині XVI - кінці XVIII ст. Західноукраїнські землі входили до складу польсько-литовської держави, яка дістала назву «Республіка» (польською мовою Річ Посполита) [7; с. 79-80]. Розглянемо погляди на генезу замку дослідників тих держав, території яких входили до складу Речі Посполитої.

Білоруський науковець Заяц Ю. подає генезу замків з поділом на наступні етапи: У XIV першій половині XV ст. будуються великокняжі замки (резиденції і фортеці). У другій половині XV ст. і особливо XVI ст. розповсюджуються замки – сеньйоральні резиденції і укріплені садиби феодалів. У цей період відбувається процес трансформації бувших дитинців приватновласницьких городів у замки – сеньйоральні резиденції. У кінці XVI – першій половині XVII ст. спостерігається бажання частини власників зробити свої замки могутнішими і у той же час збільшити комфортність і престижність їх житлової частки, що привело до розповсюдження бастионних замків. З другої половини XVII – першої половини XVIII ст. укріплення замків переважно приватновласницьких уже не модернізується, а тільки відновлюються після руйнувань. Поступово їх роль змінюється [1; с. 83-84].

Польський дослідник Гверкен Б. так бачить історію польських замків: довготривалий процес розвитку польської оборонної феодалної садиби, яка формувалася від середньовічного замку через бастейні оборонні закладення до бастионного замку, який одночасно був також бароковою резиденцією. [14; с. 71] Схожий поділ зустрічаємо у праці Богдановського Я., який виділяє два основних типи замків за приналежністю до певного історичного періоду і відповідних оборонних систем – 1) замок, який виник у період середньовіччя з укріпленнями у стіновій, стіновій – затоковій, вежовій і баштовій системах; 2) замок, який виник у новітній період історії з укріпленнями у бастионній системі [12; с. 563]. Між цими двома періодами автор виділяє перехідний період, для якого характерні укріплення у баштовій і бастейній системах [12; с. 92-106]. З часом резиденційна функція починає домінувати над оборонною, замок отримує форму палацової споруди, зберігаючи надалі традиційну назву замок [12; с. 563].

Занепад замку пов'язують з втратою ним однієї з його основних функцій оборонної або житлово-резиденційної.

В Західній Європі в епоху абсолютизму замок зовсім (крім кількох винятків) втрачає оборонні функції, перестає бути фортецею і повністю перетворюється в палац; поряд з цим фортеця отримує свою самостійність в якості воєнно-оборонної споруди, яка входила в склад системи наступу і оборони держави [10; с. 543]. В Речі Посполитій не дійшло до реалізації таких суспільних процесів, які в багатьох європейських державах вели до централізації державних структур і формування монархічного абсолютизму. Навпаки, в Речі Посполитій можна говорити про поступове ослаблення центральної влади і децентралізації структур держави [13; с. 196].

В XV–XVIII ст. соціальна еволюція суспільства Речі Посполитої протилежна тому, що ми спостерігаємо на заході Європи. Замість соціальної модернізації відбувається консервація середньовічних начал суспільного життя [2; с. 193]. В XVII ст. в Польщі в результаті розорення шляхетських господарств і освоєння впродовж XVI–XVII ст. українських територій на зміну фільварку приходять магнатська латифундія, яка стає переважаючою формою організації землеволодіння [2; с. 224]. В Речі Посполитій в період середини XVI – кінця XVII ст. житлово-резиденційна і оборонна функції розвиваються і набувають нових якостей в надалі функціонуючому замку. Але вже в кінці XVII ст. – середині XVIII ст. відбувається занепад замку, як укріпленої резиденції, що викликано відсутністю доцільності подальших розбудов укріплень, адже укріплення необхідні для протистояння вогнепальній артилерії, дальнобійність якої постійно зростає, повинні були б займати територію за площею більшу в десятки разів від площі замку, крім того один власник фінансово не міг утримувати настільки потужну фортецю. Те що магнатські родини й надалі у XVIII ст. підтримують у доброму стані існуючі укріплення центрів латифундій Ткачов М. пояснює не тільки прихильністю до традицій минулих століть і життєздатністю механізму міської оборони, а й необхідністю й надалі оборонятися від соціальних бунтів і повстань [8].

Список використаної літератури:

1. Археологія Беларусі. У 4 т. Т. 4. Помнікі XIV–XVIII стст. / В. М. Ляўко, М. Ф. Гурын, Ю. А. Заяц і інш.; Пад рэд. В. М. Ляўко і інш. – Мінск: Беларуская навука, 2001. – 597 с.
2. История южных и западных славян: В 2 т. Т. 1. Средние века и Новое время: Учебник / Под ред. Г.Ф. Матвеева и З.С. Ненашевой. – 2-е издание. – Москва: Изд-во МГУ, 2001. – 688 с.
3. Макараў Максім. Да пытання пра выкарыстанне тэрміну «данжон» (donjon) у беларускай гістарычнай літаратуры // Гістарычны альманах. Том 5/2001. – Ст. 54-55. Режим доступу: kamunikat.org
4. Раппопорт П.А. Древние русские крепости. – М., 1965. 84 ст.
5. Раппопорт П.А. Волынские башни Крепостные сооружения древней Руси. // Материалы и исследования по археологии СССР № 31, Т. 2. под. ред. И. Н. Воронина. – Москва, 1952.

6. Раппопорт П.А. Очерки по истории русского военного зодчества X – XIII вв. /Материалы и исследования по археологии СССР. № 52 – Том V. – Москва-Ленинград. Издательство Академии наук СССР, 1956 – 184с.
7. Субтельний Орест. Україна: історія / Пер. з англ. Ю.І. Шевчука; Вст. ст. С.В. Кульчицького. – К.: Либідь, 1991. – 512 с.
8. Ткачоў М. Замкі і людзі / М. Ткачоў. – Минск: Навука і тэхніка, 1991. – 184 с.
9. Чантурия В. А. История архитектуры Белоруссии. – Минск, 1977. – 295 с.
10. Шуази Огюст. История архитектуры. Auguste Choisy. Histoire de l'Architecture. Перевод с французского Е.Г. Денисовой - Москва: Издательство Всесоюзной Академии Архитектуры, 1937.- Т.2. – 694с.
11. Шперк В.Ф. История фортификации. – Москва: изд. ВИА, 1957. Режим доступа: http://www.fortification.ru/library/shperk_f/040.html
12. Bogdanowski J. Architektura obronna w krajozbrazie Polski: Od Biskupina do Westerplatte. – Warszawa - Krakow: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1996. – 612s.
13. Dybas Bogusław. Fortece Rzeczypospolitey. Studium z dziejów udowy fortyfikacji stałych w państwie polsko-litewskim w XVII wieku. Toruń: Wyd. Towarzystwa naukowego w Toruniu, 1998 - 382s.
14. Guerquin B. Zamki w Polsce. – Warszawa: Arkady, 1984. – 348s.
15. Krassowski W. Dzieje budownictwa i architektury na ziemiach Polski. Wydawnictwo Arkady. 1990. Т.2.
16. Siemianczuk Hienadz. Z problematyki Wschodnioeuropejskiego zamku w sredniowieczu // Zamek i dwor w sredniowieczu od XI do XV wieku. Pod red. Jacka Wiesiolowskiego. – Poznan, 2001. Интернет ресурс: камунікат – Білоруська Інтернет-бібліотека. Режим доступа: <http://kamunikat.fontel.net/www/knizki/historia/castrum/index.htm>

Ігор Оконченко

магістр архітектури

старший викладач

Київського національного університету

культури і мистецтва, Львівська філія

ПІВНІЧНО-СХІДНЕ ПРЯСЛО УКРІПЛЕНЬ ЖОВКІВСЬКОГО ЗАМКУ. ПРОБЛЕМИ ВІДТВОРЕННЯ

У даній публікації стисло викладено результати комплексних досліджень північно-східного прясла укріплень жовківського замку.

Ключові слова: фортифікація, укріплення, оборонна лінія, фронт, башта, бастіон, рavelін, фоса, гласис, оскарпування.

Відомо, що будь-який замок містить поєднання різних функцій, серед яких основними є резиденційно-житлова і оборонна. Жовківський замок дійшов до нашого часу зі значною кількістю пізніших нашарувань немілітарного характеру, внаслідок чого його оборонна функція виражена не чітко, тому з метою унаочнення естетичних та історичних цінностей жовківського замку як пам'ятки, фахівцями неодноразово наголошувалося на необхідності реставрації, ознакування та відтворення замкових фортифікацій [6; с. 158-172].

Історична ретроспектива.

Згідно офіційної версії, поданої С.Барончом – Жовківський замок був закладений С. Жолкевським у 1594 р. [14; S. 8]. Для замку було вибрано територію, підхід до якої з південного сходу, південного заходу і північного заходу був ускладнений гідрологічними чинниками. Спорудження замку завершено у 1606 році [2; с. 26]. З 1626 р. (за панування у Жовкві Даниловичів) – жовківський замок розпочали укріплювати земляними валами [14; s. 24]. В результаті цих фортифікаційних робіт – укріплення замку були посилені бастіоновим поясом.

У 1670 р. Жовква перейшла у спадок Я. Собеському, який, ставши польським королем у 1674 р., розпочав роботи по перебудові жовківського замку, перетворивши його з неприступної твердині на королівську резиденцію [18; s. 41]. За Я. Собеського під керівництвом будівничих П. Бебера та А. Лоцці у замку здійснено ряд змін та добудов [13; s. 567]. Шатрові дахи башт було замінено на банеподібні, окрім того, у замку було збільшено габарити більшості віконних проемів (це свідчить про те, що оборона була винесена далеко в передполе).

У 1740 р. Жовква перейшла у власність М. К. Радзивілла. За його безпосереднім розпорядженням у 1741-1742 рр. у замку здійснено ряд незначних перебудов [3; с. 108]. Хоча за М. К. Радзивілла активних робіт при укріпленнях не зафіксовано, згадка 1753 р. дає інформацію про закупку ним у Львові великої кількості артилерії для власних потреб [19; s. 136]. Можна припустити, що львівські гармати були використані для посилення та якісного покращення артилерійського парку жовківського замку.

У 1787 р. жовківський замок купив А. Юзефович (з того часу – розпочалась руйнація замку) [14; S.80].

У 1887 р. власником замку став А. Глодовський, за його наказом, з метою розпродажу будівельного матеріалу, було розібрано, окрім іншого, південно-західну наріжну башту. Загальну картину руйнації Жовківського замку доповнила пожежа 1915 р. [18; S.25]. На початку ХХ ст. замок було частково відреставровано. Можна констатувати, що до нашого часу замок не зберіг свого первісного неприступного вигляду через зміни і перебудови, які вносив кожен із власників.

Стан укріплень на досліджуваний період.

У замку, що дійшов до нашого часу, в загальному об'ємі збереглися замкові корпуси, зовнішні мури і башти (крім західної, яка розібрана до першого ярусу), окрім того – в терені збереглися значні фрагменти оскарпування передзамкової фосоі.

Земляні укріплення замку, на відміну від мурованих, збереглися лише частково і в стані сильної руйнації, що значно ускладнює їхню ідентифікацію та можливість відтворення цих укріплень на період їх мілітарного функціонування: із замкових бастионних укріплень у рельєфі прослідковуються залишки північного бастиону, південно-західна частина замкових бастионних укріплень була знівельована частково (фрагменти цих укріплень, можливо, збережені в тілі тераси, яка була насипана за часів Я. Собеського у 80-х рр. ХVІІ ст. для влаштування парку), залишки південно-східного і північно-східного прясел замкових бастионних укріплень теж знівельовані і їх можна ідентифікувати лише по історичних картах Жовкви та в процесі археологічних досліджень.

Аналіз матеріалів, дослідження терену.

Аналізуючи зображення укріплень (або їх залишків) на історичних картах і планах Жовкви [17], [10], [11], приходимо до висновку, що бастионні фортифікації замку були розташовані по контуру замкових мурів, зі сторони міста замок був захищений фосою і земляними укріпленнями (валами), які становили значну загрозу для міста, оскільки передзамкова площа і прилягаюча до неї забудова повністю прострілювались з замкових укріплень.

Згідно інформації, поданій в інвентарному описі 1750 р. – замок був відділений від середмістя фосою і валом. Очевидно, що в період зведення замкових бастионних укріплень, з боку середмістя також було насипано бастиони, схематичне зображення яких прослідковується на карті Міга датованій 1779-1782 рр. [17] Функціональну необхідність існування укріплень зі сторони середмістя обґрунтовує С. Маролюа (Marolois S. Fortification au architecture militaire. – Hague, 1615. – Maxime I.), який наполягає на підкресленій відокремленості замку від міста: «Укріплення замку й міста необхідне, щоб зберегти їх від ворога, а також, щоб тримати місто у шорах. Для цього корисно і можливо створити водну перепону, тримати охорону для замку, щоб ніхто не міг жителів замку турбувати» [4; с. 33]. Дана цитата висвітлює принципову різницю між середньовічним замком феодала і ренесансним замком-резиденцією магната: у часи небезпек магнатський замок-резиденція відмежовувався від населення з прилеглих територій і слугував захистом лише власникам замку, на відміну від нього – замок феодала (у розумних межах) давав прихисток всім мешканцям підлеглої території не залежно від їх соціального статусу та положення.

Як згадувалось вище, до нашого часу з боку середмістя не збереглося передзамкових укріплень (окрім віднайдених фрагментів контрескарпу фосоі), хоча ще в середині ХVІІІ ст. замкові укріплення зі сторони міста були в хорошому стані, оскільки інвентар з 1750 р. подає інформацію, що перед фронтальним крилом замку зі сторони ринку був вал і фосоа з водою, звідний міст і мурти біля брами [18; s. 46]. Фосоа була оскарпована [18; s. 125]. Детальну інформацію про елементи передзамкових укріплень містить Інвентарний опис жовківського замку за 1743 р. [1]. «...брама мурована навпроти ратуші, перед нею – міст старий з поручнями з обидвох сторін, ... також звідний міст на двох ланцюгах з кільцями залізними на валу з обидвох кінців окованими, з рихвами (металевими кільцями для скріплення) і чопами (цапфами), ворота подвійні, укріті залізню бляхою з полосами залізними на гвіздках, у воротах – фіртка з металевими ґратами. В тій брамі-настил.. (вибірка тексту і переклад автора)»... Зображення фосоі подано на плані замку, опублікованому Т. Бернатовичем [15; s. 207] (Призамкова фосоа, викреслена на цьому плані, має спрощену геометрію нарису нехарактерну укріпленням даного періоду і є непридатною для мілітарного функціонування (прим. автора)).

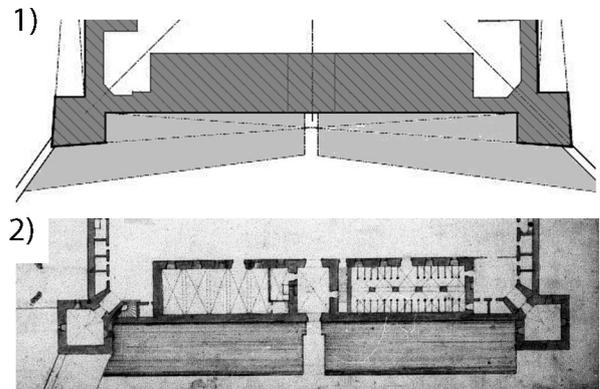

Рис. 1. 1) Схема розташування фосоі перед північно-східним пряслом жовківського замку згідно результатів археологічних досліджень; 2) Фрагмент плану жовківського замку, поданого Т. Бернатовичем як план авторства А. Кастелло (1740-1742 рр.)

необхідним атрибутом існування замків XVI-XVII ст., а згідно даної реконструкції планувальна структура історичної ринкової площі (її габарити) була іншою, а межі історичної ринкової площі були зміщені у напрямі на північний схід відносно її сучасних меж. Виїзд з рavelіна зорієнтований у напрямі глиньської брами.

У зонах проїзду другої лінії – через фosi були влаштовані мости, кожен з яких складався із стаціонарної та звідної частини.

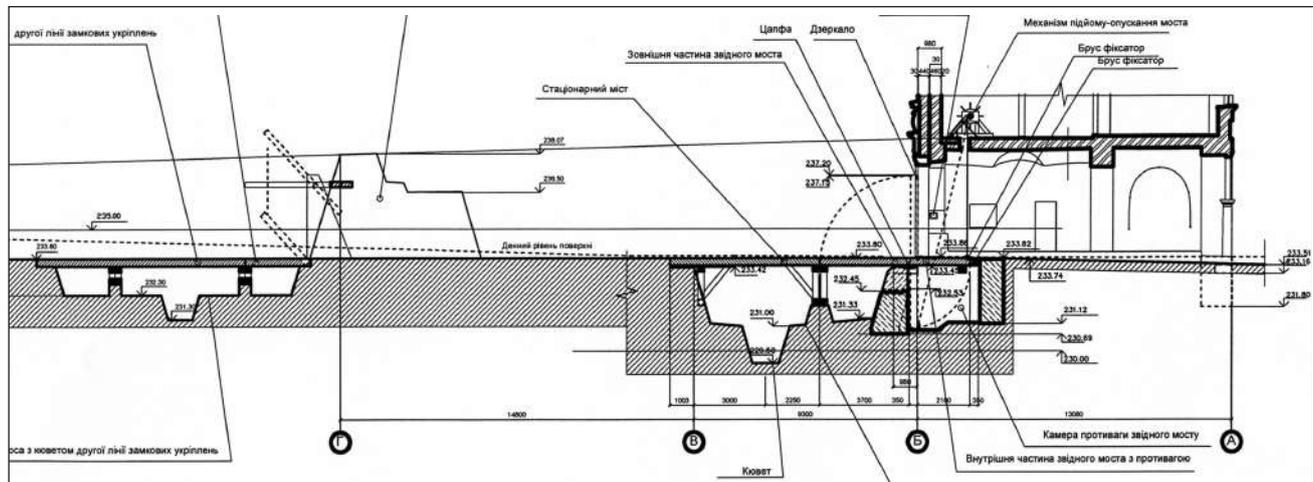

Рис. 4. Реконструкція північно-східного фронту фортифікації жовківського замку. Перетин 1-1. Фрагмент [8]

Звідний міст першої лінії північно-східного фронту укріплень Жовківського замку. Аналіз матеріалів, дослідження терену.

Звідний міст, окрім іншого, згаданий в інвентарі жовківського замку за 1743 р., а в пізніших інвентарних описах 1840-1846 рр. звідний міст не згадується.

При археологічних дослідженнях в'їзного вузла існуючого жовківського замку проведених в 2009 р. – було знайдено залишки камери, у плані наближеної до прямокутника, верхні відмітки мурування якої розміщені нижче від сучасного рівня проїзду на 8-10 см. Згідно результатам археологічних досліджень – передня стінка камери виходила за межі фасадної стіни замку, а мурування камери на досліджуваному відтинку є автономним, воно не зв'язане розчином і не перев'язане кладкою конструктивно з фундаментом існуючої в'їзної брами. У нижньому рівні камери (на її робочій поверхні станом на період її функціонування) – лежать збережені фрагменти дерев'яних конструкцій мосту. Аналізуючи дані археологічних досліджень та порівнюючи їх результати з існуючими аналогами-приходимо до висновку, що віднайдений археологами об'єкт – це камера противаги звідного моста.

У грудні 2009 р автором та археологом Т.Іванишином було зроблено ряд архітектурних зондажів у районі в'їзного вузла. Результати зондажів виявились досить несподіваними: окрім іншого, стіни досліджуваного відтинку замку – неодночасові, прослідковується мінімум три будівельних періоди; у зондажі в рівні другого ярусу сучасної в'їзної вежі замку було виявлено фрагмент прийомного отвору порта підйомного механізму звідного моста (залишки його верхньої частини арки), з лицевої сторони фасадної стіни – залишки отвору прийомного порта приховані декоративним фронтоном існуючого обрамлення порталу. З північного боку від в'їзду, нижче пілястри існуючого обрамлення порталу археологами виявлено декоративний валик та камінь бази колони порталу ранішого періоду, обрамлення якого було значно вужчим від обрамлення існуючого порталу. Аналізуючи історичні фотографії замкового в'їзного вузла – бачимо над проїздом нехарактерні вузькі і непропорційно видовжені віконні проєми з обрамленням не білокам'яним, а виконаним з штукатурки, дані проєми (їх центри) розміщені на осях гіпотетично прорахованих геометричних ліній підйому ланцюгів моста. Все вищесказане та характер кладки каменів декоративного обрамлення існуючого порталу вказують на той факт, що існуючий декоративний портал було виконано після демонтажу звідного моста та його механізмів у зв'язку з втратою замком мілітарних функцій. У фасадній стіні замку на північ і на схід від в'їзду – у стінах зафіксовано ряд вилонів і закладень з вкрапленнями великорозмірних каменів та цегли інших періодів, натомість такого необхідного функціонального атрибута замкових в'їзних брам 16-17 ст, як амбразури бійниць – не виявлено, хоча на їх існування (в минулому) побічно вказують пізніші закладення і тріщини у місцях локалізації бійничних амбразур згідно геометричних побудов передполя та обрахунків секторів обстрілу. Склепіння в'їзної брами над проїздом – пізніше по часу від мурування зовнішньої фасадної стіни і виконано із використанням різночасової цегли вторинного застосування.

Перед проєкнтантами було поставлено вимогу: відтворити робочий замковий звідний міст (з усіма механізмами) за умови пристосування його габаритів і рівнів до існуючого (пізнішого) обрамлення порталу. В інвентарному описі замку 1743 р. згадуються зовнішні ланцюги звідного моста і настил всередині в'їзної брами; у зондажі на внутрішній частині фасадної стіни у рівні другого ярусу локалізовано південно-західний прийомний порт ланцюга підйомного мосту; на дні камери лежить обрубаний фрагмент полотна мосту. Співставлення цих і вищеподаних фактів вказує на те, що у жовківському замку у різні періоди мілітарного функціонування використовувалось декілька принципових схем влаштування підйомного моста:

Принципова схема №1. Для влаштування звідного мосту згідно цієї схеми необхідно: міст, який складається з зовнішньої і внутрішньої частин, урівноважених на цапфах; ланцюги зафіксовані кунами наприкінці внутрішньої частини моста, до якої прикріплено противагу. Ланцюги, через отвори у склепінні, потрапляють у машинний зал (розміщений на другому ярусі в'їзної вежі), де і відбувається керівництво операціями підйому-опускання. Аналог-влаштування звідного мосту у П'ятничанській вежі [9; с. 276-278].

Принципова схема №2. Для влаштування звідного мосту згідно цієї схеми необхідно: міст, який складається з зовнішньої і внутрішньої частин, урівноважених на цапфах; ланцюги зовнішньої частини підчеплені до зовнішніх виступаючих важелів противаг, які, при підйомі моста лягають у вертикальні щілини (на місці яких у даний момент – віконні прорізи над проїздом). За допомогою ланцюгів важелі противаг з внутрішньої сторони підпорядковані підйомним механізмам (які розміщені на другому ярусі в'їзної вежі), де і відбувається керівництво операціями підйому-опускання. Аналогічна схема влаштування звідного мосту була застосована в замку Чернелиці (про що свідчать збережені вертикальні проєми прийомних портів важелів противаг).

Принципова схема №3. Для влаштування звідного мосту згідно цієї схеми необхідно: міст, який складається з зовнішньої і внутрішньої частин, урівноважених на цапфах; одні ланцюги підчеплені до кінця зовнішньої частини моста, а інші (при наявності противаги) підчеплені до внутрішньої частини моста. Ланцюги зовнішньої частини мосту – через прийомні порти (які розміщені у фасадній стіні у рівні сучасного фронтона існуючого оздоблення порталу) зв'язані з машинним залом, розміщеним у другому ярусі, а ланцюги внутрішньої частини мосту зв'язані з машинним залом через отвір у склепінні. Механічна схема роботи даного звідного моста вимагала синхронної роботи двох барабаних механізмів: перший – піднімає зовнішню частину мосту, а другий (одночасно з першим) опускає внутрішню частину моста з противагою (і навпаки). Аналогічна схема влаштування звідного мосту викладена в працях Віоле-ле-Дюка [20; с. 358].

Принципова схема №4. Для влаштування звідного мосту згідно цієї схеми необхідно: міст, який складається лише з зовнішньої частини зафіксований цапфами; ланцюги зафіксовані наприкінці зовнішньої частини моста; ланцюги через прийомні порти (які розміщені у фасадній стіні у рівні сучасного фронтона існуючого оздоблення порталу) потрапляють у машинний зал (розміщений на другому ярусі в'їзної вежі), де і відбувається керівництво операціями підйому-опускання. При застосуванні даної принципової схеми влаштування механізму звідного мосту – внутрішня частина мосту з противагою стає непотрібною (тому частину мосту з противагою – відрубали, а камеру – засипали). Влаштування механізму звідного мосту згідно четвертої принципової схеми – згадується в інвентарному описі жовківського замку станом на 1740 р. Аналогічна схема влаштування звідного мосту викладена в працях О. Шузі [12; с. 529, рис. 368, схема С].

Розглянувши чотири принципові схеми влаштування механізмів підйомного моста та можливість їх адаптації до існуючого порталу з його заданим проємом і габаритом дзеркала – авторами було вибрано до втілення схему №1 як таку, що відповідаючи всім вимогам і умовам, максимально гармонійно вписується в існуюче середовище, дозволяє залишити без втручань існуюче обрамлення в'їзду і. т. п.

Відтворення звідного мосту першої лінії північно-східного фронту укріплень Жовківського замку.

При відтворенні звідного моста використано методіку, розроблену Ю. Токарським [9; с. 276-278], згідно неї, проєктування звідного моста включає в себе взаємоп'єднання декількох основних елементів: 1) проєктування системи підйому-опускання моста; 2) проєктування системи стопоріння механізмів підйому-опускання моста. Важливим фактором є взаємоузгодження дії вищезазначених елементів у процесі функціонування. На основі віднайдених даних та користуючись вищезазначеною методикою - була проведена реконструкція звідного моста жовківського замку.

Згідно методіки Ю.Токарського – розміри дзеркала сучасного порталу дають можливість визначити ширину та довжину зовнішньої частини звідного мосту від осі обертання (цапфи) до зовнішнього краю. Слід звернути увагу на той факт, що ширина і висота моста менші ніж ширина і висота дзеркала. Довжина внутрішньої частини мосту (частини від осі обертання до його внутрішнього краю) залежить від габаритів камери. Внутрішня частина мосту – вужча від зовнішньої. Ширина передзамкового рову значно більша від габаритів дзеркала існуючого оздоблення порталу, що вказує на потребу влаштування стаціонарної частини моста.

Влаштування системи підйому-опускання моста: у зовнішній частині камери, на коронку муру камери, встановлюється дерев'яний брус з підготованими під цапфи гніздами. Точку розміщення осі обертання слід вибирати з таким розрахунком, щоб забезпечити максимально точно прилягання зведеного моста до вертикалі

фасадної стіни замку. Довжина внутрішньої частини моста регламентована габаритами камери, тому вона вужча і коротша від зовнішньої частини, яка регламентована лише габаритами дзеркала. У зв'язку з різницею габаритних розмірів зовнішньої і внутрішньої частин мосту та з метою уможливлення роботи механізму підйому-опускання – виникає потреба у противазі, а так як глибина камери не дуже велика – груз противаги слід монтувати знизу між повздовжніми брусами внутрішньої частини мосту. Два ланцюги нижніми кінцями, за допомогою кун, приєднані до внутрішньої частини моста з противагою, а верхніми кінцями (проходячи через прийомний проєм у стелі приміщення) фіксуються по краях барабану, який розміщений на другому ярусі в'їзної вежі у машинному залі, де і відбувається керівництво операціями підйому-опускання.

Піднімально-опускальні операції зі звідним мостом здійснюються після зняття фіксаторів (що утримують міст в вертикальному положенні) шляхом плавного пуску руху барабану. Важча, внутрішня частина моста опускається в камеру противаги, у той-же час зовнішня частина мосту займає вертикальне положення у якому і фіксується. Операція опускання мосту здійснюється у зворотному порядку шляхом обертання барабану в іншому напрямку, лише слід витратити додаткове зусилля на подолання тертя в опорах і подолання опору, пов'язаного з різницею ваги зовнішньої і внутрішньої частини звідного моста.

Система стопоріння механізмів підйому-опускання моста являє собою рухомо закріплений дерев'яний брус, що гострим кінцем (зубом) входить в опорні виїмки барабану.

Відновлення, реконструкція та ознакування укріплень північно-східного фронту Жовківського замку, окрім іншого, значно збагатить урбаністичний краєвид, сприяючи створенню неповторного валору історичного міста.

Список використаних джерел та літератури:

1. Інвентарний опис жовківського замку за 1743 р. Копія з приватної збірки П'єх Н.
2. Каліка Я.Ф., Яремич Г.Р. Нестеров. путівник. – Львів: «Каменярь», 1990. – 126 с.
3. Ковальчик Є. Святина слави роду Радзивиллів у замку в Жовкві. // Історична, мистецька, архітектурна спадщина Жовкви. Проблеми охорони, реставрації, використання / Збірник матеріалів українсько-польського науково-практичного семінару. – Жовква; Львів, 1998. – С. 106-113.
4. Липа К. Малі міста Поділля XVI-XVIIст. проблема стилю // Архітектурна спадщина України. – Київ: „Українознавство”, 1997. – 4 – С. 30-39.
5. Лукомський Ю., Іванишин Т. Археологічно-архітектурні дослідження оборонних споруд та вузла в'їзної брами замку у місті Жовква 2009 р. // Матер. наук. конф. «Жовква крізь століття» 22-24 квітня 2010 р. Державний історико-архітектурний заповідник у м.Жовкві. Науковий збірник випуск 1. – Жовква, 2010. – ст.40-50.
6. Оконченко О.М. Дослідження оборонних укріплень ядра жовківського замку станом на перший період уфортифікування // Матер. наук. конф. «Жовква крізь століття» 22-24 квітня 2010 р. Державний історико-архітектурний заповідник у м. Жовкві. Науковий збірник випуск 1. – Жовква, 2010. – ст.158-172.
7. Оконченко О.М. Дослідження земляних укріплень жовківського замку // Архітектура: Вісник Національного університету “Львівська політехніка”. – Львів: НУЛП, 2004. – №505. – С. 202-207.
8. Проектні і досліджувальні роботи на пам'ятці архітектури національного значення (охорон. №385) – замку у м. Жовква Львівської області, пл. Вічева №2. Реставрація передзамкових оборонних споруд та вузла в'їзної брами. Замовник - державний історико-архітектурний заповідник у м.Жовкві. Виконавець – приватне підприємство «Ярко і К^о». Графічна реконструкція північно-східного фронту жовківського замку. ГАП Цимбалюк С., дир. Чурилик Я., автори Оконченко О., Оконченко І.
9. Рожко М. Токарський Ю. Звідні мости- елемент структури оборонних укріплень давньоруського міста. (До питань інженерної реконструкції механізму підйому моста). //Записки НТШ. Праці Секції мистецтвознавства. Том ССХХVII. Львів, 1994. – С. 259-278.
10. ЦДІА України у Львові. Ф.№146, оп.№88, спр.№1139 (1841 рік) Брульйон – план м. Жовкви.
11. ЦДІА України у Львові. Ф.№186, оп.№5, спр.№234 (1854 рік) Кадастрова карта м. Жовкви. – 4 Арк., I ч., арк 2.
12. Шуази Огюст. История архитектуры. Auguste Choisy. Histoire de l'Architecture. Перевод с французского Е.Г. Денисовой - Москва: Издательство Всесоюзной Академии Архитектуры, 1937. – Т.2. – 694с.
13. Aftanazi R. Materialy do dziejow rezydencji. – Warszawa: Polska academia nauk, 1990. – Т.VIIa. – 696с.
14. Baroncz S. Pamiatki miasta Zolkwi. –Lwow: Drukiem Piotra Pillera, 1852. – 139s.
15. Bernatowicz T. Rezydencja Sobieskich i Radziwillow w Zolkwi w swietle nieznanego planu Antonia Castello // Ikono Theka. Prace Instytutu Historii Sztuki Uniwersytetu Warszawskiego. – Warszawa: w-wo Neriton, 1998. – №13.
16. Bogdanowski J. Architektura obronna w krajobrazie Polski: Od Biskupina do Westerplatte. – Warszawa – Krakow: Wydawnictwo Naukowe PWN, 1996. – 611 s.
17. Mieg F. von, Karte des Koenigreiches Galizien und Lodomerien, 1779-1782, Kriegsarchiv in Wien, Nr. B. IXa. –390 s.
18. Osinski M. Zamek w Zolkwi. – Lwow: Nakladem tow. Opieki nad zabytkami sztuki i kultury we Lwowie, 1933. – 143 s.

19. Tomkiewicz W. Dzieje obwarowan' miejskich Lwowa. // Kwartalnik architektury i urbanistyki. Tom XVI Panstwowe wydawnictwo naukowe. Warszawa - 1971.
20. Viollet-le-Duc M. Dictionnaire raisonne de l'Architecture Francaise du XIe au XVIe siecle. Paris: A. Morel, 1869. – Tom. 7 – 570с.

Олександр Волков

директор ТЗОВ «Customs-Service»

м. Львів

РОЗВИТОК СИСТЕМИ ЗЕМЛЯНИХ І ДОВГОТРИВАЛИХ УКРІПЛЕНЬ ЛЬВОВА ПЕРЕД ПЕРШОЮ СВІТОВОЮ ВІЙНОЮ

Узагальнено відомості різних авторів, стосовно історії виникнення австрійських укріплень другої половини XIX – початку XX століть у межах та навколо Львова. Подано результати, проведених автором на місцевості, досліджень з виявлення залишків зазначених об'єктів і вивчення стану їх збереження. Проаналізовано роль цих оборонних споруд у загальній концепції оборони міста на той період.

Ключові слова: Львів, Цитадель, Редут, Форт, Брюховичі, Кайзервальд, Zjawieńska Góra.

Ця робота присвячена австрійським укріпленням на території Львова і його околиць, що виникли, починаючи із середини XIX століття, і удосконалювались до початку Першої світової війни.

Після першого розділу Польщі у 1772 році Львів, разом з усією Галичиною, увійшов до складу Австрії. На цей момент середньовічні укріплення міста перебували у вкрай занедбаному стані та вже не могли захистити його мешканців у разі можливого воєнного конфлікту. На той час змінилася і сама концепція ведення війн. З'явилися мобільні армії, озброєні далекобійною артилерією, для якої укріплення такого роду мури вже не являли собою перешкоди. На зміну концепції укріплених міст-фортець тоді прийшла концепція укріплених територій. Основні сили наступаючого супротивника вже не були спрямовані на штурм міських укріплень. Вони просто їх обходили, залишаючи для блокади і здобуття міста лише невеликі загони з потужною артилерією [1, с. 449].

В зв'язку з цим, австрійський уряд наприкінці XVIII ст. провів роботи по розбиранню застарілих укріплень на всій колишній території Польщі, що опинилась під владою Габсбурзької монархії. Саме тоді,

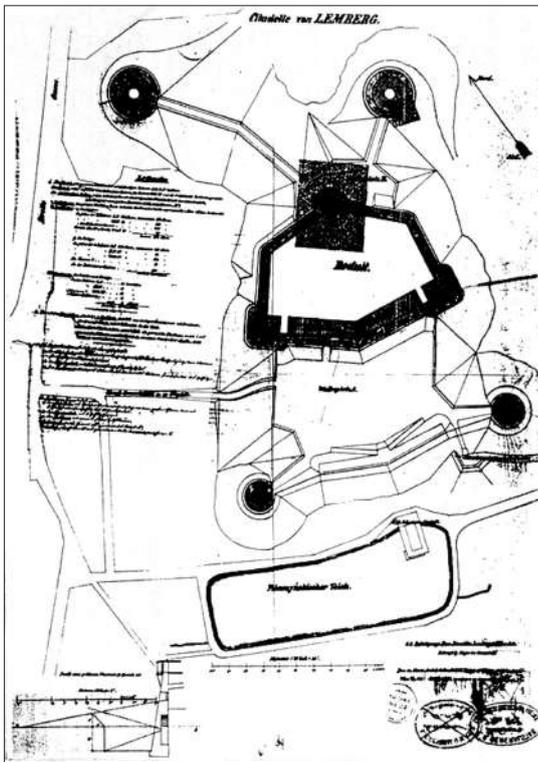

Фото 1. Львівська Цитадель. Проект середини XIX ст. Копія з Kriegsarchiven, Відень [2, с. 112]

починаючи з 1777 року, і у Львів було розібрано практично всі середньовічні міські мури і вежі, ліквідовано укріплення Низького замку, засипано оборонні рови і розрівняно вали. На їх місці з'явилися нові вулиці, що дало можливість значно розширити територію будівництва тогочасного міста.

Але вже у 1820-х роках колишній партнер Австрії по розділу Польщі, Російська імперія, починає інтенсивне оборонне будівництво на новозахоплених землях, що відійшли до неї у результаті цього розподілу. Нею зводяться і модернізувались три лінії фортець для протидії військам ймовірних супротивників, якими були для Росії Австро-Угорщина і Пруссія. Перша з цих ліній проходила через Варшаву, друга – через Брест-Литовськ, третя – через Бобруйськ і Двінськ (теперішній Даугавпілс). Відповідно, австрійський уряд повинен був здійснити якісь свої відповідні заходи на протидію цьому [2, с. 116].

З метою підтримання порядку на захоплених територіях та для попередження можливої військової агресії з боку Росії, австрійський уряд 24 жовтня 1848 року видав указ № L 6096, у якому говорилось: "...знайти і організувати відповідні споруди під артилерію та воєнні запаси, які малими силами могли б стримати народ..." [3, с. 25]. Слід звернути увагу, що в тексті цього указу ані слова не було сказано про те, що основним призначенням майбутньої Цитаделі є створення стратегічного плацдарму на випадок можливої маневрової війни з Росією, а зовсім не поліційні функції.

Хто був автором проекту комплексу укріплень львівської Цитаделі – зараз невідомо. Згідно досліджень Володимира Вуйчика [4], в архівних джерелах, датованих 1852 роком, у зв'язку з викупом територій під будівництво оборонного комплексу Цитаделі, згадуються прізвища двох архітекторів – службовців Будівельної Директорії Намісництва Реззінга та Вандрушки. Вони, займаючись оцінкою експропрійованих будинків, визначали місця під розташування споруд Цитаделі (**фото 1**). Можливо, вони й були авторами проекту укріплень львівської Цитаделі, хоча прямих згадок про це немає. Відповідь на це питання треба шукати у архівах Відня.

Згідно проекту, протягом 1852-1854 років, на цій території було споруджено такі об'єкти:

- Головний корпус казарм (триповерховий, V-подібний в плані), довжиною близько 150 м;
- Дві, квадратних в плані, башти, що були розташовані на незначній відстані від торців вищезгаданого корпусу та були з'єднані з ним критими переходами. Башти мають глибокі бійниці для артилерії невеликого калібру, а також, розташовані по боках від них бійниці для ручної вогнепальної зброї.
- З метою додаткового захисту казарм, по периметру двору спорудили цегляну стіну з бійницями для ручної вогнепальної зброї. До нашого часу вона не збереглася, але аналогічну стіну ми можемо побачити у комплексі укріплень Варшавської цитаделі. Сліди примикання цієї стіни досі можна помітити на фасадах квадратних веж.
- Чотири вежі Максиміліана (пізня інтерпретація артилерійських веж системи Монталамбера, виконані кожна за своїм власним проектом.
- Дві більших, діаметром ≈ 36 м, розміщені на північ від казарм, Завдяки тому, що вони висунуті на самий край плато (у бік вулиці Коперніка і вул. Каліча Гора), вони могли вести вогонь безпосередньо по території міста. А у разі захоплення частини території Цитаделі супротивником, вони могли переходити до самостійної кругової оборони. Великі башти мали всередині невеличке внутрішнє подвір'я.
- Дві менших, діаметром \approx по 18 м кожна на південь від казарм захищали менш ймовірні напрямки можливого нападу на укріплення (**фото 2**). Ці вежі, відповідно, внутрішнього подвір'я не мали. Слід зазначити, що до Першої світової війни, за спогадами очевидців, територія сучасної вул. Вітовського являла собою звичайне болото. Тому сильно укріплювати цей напрямок не було потреби.

*Фото 2. Мала південно-західна Максиміліанівська вежа Цитаделі в процесі реконструкції.
Фото автора, 2011 р.*

• Всі вежі мали багатогранну форму та були забезпечені бійницями під гармати невеликого калібру, а також бійницями для ручної вогнепальної зброї. Кожна вежа могла тримати самостійну кругову оборону. До кожної з них провадили, заглиблені у землю та підсилені кам'яними ескарпами, прикриті шляхи, що робило неможливим для ворога спостерігати переміщення військ по території Цитаделі. Частково цей прикритий шлях зберігся біля одної з великих башт, у якій зараз знаходиться фондосховище бібліотеки ім. Стефаніка.

Всі оборонні об'єкти Цитаделі були оточені ескарпованими ровами, через які вели звідні дерев'яні мости. За проектом, глибина їх повинна була сягати 5–6 метрів.

Після того, як у 1870 році, під час бойових дій, було застосовано нарізну артилерію, австрійське військо керівництво стало замислюватись над можливістю підсилення обороноздатності Львова, шляхом зведення по периметру міста додаткових земляних та довготривалих укріплень.

Перші 3 земляні редути, що мали на меті захистити підступи до Цитаделі, було зведено з південного боку від неї, практично, в той самий період, що і основні її укріплення [5, с. 250]. В плані вони мали форму правильних семикутників та були озброєні декількома гарматами кожний. Четвертий, нерегулярний в плані, знаходився на схід від основних укріплень Цитаделі.

І, хоча ці укріплення до нашого часу не збереглися, завдяки проведеним нами дослідженням на місцевості, вдалося встановити місця розташувань більшості цих об'єктів. За допомогою координатної прив'язки фрагментів архівних карт та використання на місцевості сучасних приладів супутникової навігації, нами було встановлено, що один з редутів знаходився на території сучасного студмістечка Львівської Політехніки в кінці вул. Боя-Желенського. Враховуючи ту обставину, що в другій половині 19 століття це узвишся було, практично, позбавлене зелених насаджень, редут мав можливість контролювати підступи до Цитаделі, з укріпленнями якої він мав візуальний зв'язок. Підходи до нього, в свою чергу, прикривав інший редут, що знаходився в районі перехрестя сучасних вулиць Стрийської і Сахарова - на місці головного корпусу заводу "Львівприлад". Третє аналогічне укріплення, що мало назву "Софіївка", знаходилось на місці колишнього фонтану у верхній частині Стрийського парку. Редути подібного типу і в той самий час зводились австрійцями також поблизу Миколаєва (Дністровського). Один з них, що розташований між об'їзною дорогою і телевізійним ретранслятором, зберігся до нашого часу.

На другому етапі розвитку системи австрійських укріплень Львова, що розпочався у 1888 році, було зведено 10 земляних укріплень, що знаходились на відстані, приблизно, чотирьох км від Цитаделі. Сім з них були піхотними редутами, причому в одному з них було передбачене місце для встановлення кількох гармат. Також 3 батареї, дві з яких мали позиції для піхотного прикриття. Ще було зведено два учбових редути, які можна було використовувати як бойові через їх зручне розташування (на північ від села Голоско). Ці оборонні об'єкти було сконцентровано на східній і західній околицях тогочасного міста, і знаходились вони на відстані від 500 до 1500 метрів один від одного. Це свідчило не про намір австрійської влади оточити місто суцільним поясом фортифікацій, як, скажімо, у тогочасних фортецях Пшемишль або Краків, а лише про намагання захистити найбільш важливі транспортні шляхи, що провадили до міста. Причому, не всі тогочасні редути (або, як їх ще називали, "фельдшанці" або "інфантеріє шанці" – скорочено: FS та IS), тримали під прицілом безпосередньо ці шляхи. Більшість з них обіймали висоти, важливі у тактичному відношенні, з яких можна було контролювати не лише дороги, але й всю оточуючу місцевість.

Враховуючи той факт, що до нашого часу збереглась дуже незначна кількість іконографічного матеріалу, а також описів цих оборонних споруд, сьогодні досить важко встановити, де саме вони були розташовані на місцевості. Львівськими фортифікаторами В. Одінцовим, О. Волковим та Д. Гончаровим, спільно з київськими дослідниками М. Ющенко та А. Швачко було проведено значний обсяг робіт по виявленню і дослідженню на місцевості оборонних споруд цього періоду.

Зокрема, нами було виявлено залишки редуту в районі Кайзервальду, на захід від музею Народної архітектури та побуту. Цей об'єкт було зведено у 1888 - 1889 роках, тобто в другий період побудови австрійських укріплень, хоча деякі львівські історики помилково вважають його дохристиянським капищем.

Ступінь його збереження, на жаль, не можна назвати відмінною. На місцевості добре читаються залишки валу і рову південної і східної частин укріплення. Натомість, північна і західна його ділянки, а також внутрішній траверс, практично не збереглися. Вся територія сильно заросла молодим лісом і чагарником, що сильно ускладнює пошук і візуальне сприйняття об'єкту на місцевості.

Укріплення розгорнуте своїм фронтом на схід, а вхід на його територію, що провадив вузьким насипом через оборонний рів, знаходиться з протилежного боку, зі сторони вулиці Чернеча гора. Редут являв собою одне з укріплень на височині, що простягалась хребтом від Чортової скелі на заході до Замкової гори на сході. Ця височина була панівною і дозволяла розгорнути на ній значну кількість військ у тому разі, якби супротивник мав намір атакувати місто з півночі. Основною функцією цього редуту була протидія можливому захопленню супротивником плоскої вершини хребта (панівної височини). Оскільки на його території відсутні залишки

майданчиків для гармат, зроблено висновок, що редут був суто піхотним, але він мав можливість прикривати своїм вогнем батарею польової артилерії, що була розгорнута західніше по хребту (на сучасній території музею Народної архітектури та побуту). У випадку військової небезпеки, була можливість розташування на хребті додаткову кількість польових батарей під захистом цього редуту. Його фронт спрямовано безпосередньо на схід, тобто основна сила вогню рушниць була спрямована по гребенях висот, тобто в бік найбільш вірогідного напрямку наступу супротивника. Артилерія, що знаходилась під його захистом, могла тримати під контролем своїм вогнем як залізничну колію, що проходить внизу, під схилами Кайзервальду, так і магістральну дорогу, що провадить до міста зі сходу, (вулицю Личаківську).

У 2009 році, під час досліджень на місцевості, автором було виявлено і досліджено ще два редуту у східній частині міста того ж самого періоду побудови, що і попередній.

Перший з них розташований у невеличкому лісовому масиві на південь від теперішньої вулиці Миколи Голубця (колишня *Ulanów Jazłowieckich*). Знаходиться він на височині мисового типу, круті схили якої спускаються в бік вул. Личаківської, приблизно, у районі дріжджзаводу. Як і попередній, цей редут також був піхотним, хоча і міг мати декілька польових гармат. Його основною функцією також було запобігання тому, щоб супротивник оволодів цією панівною височиною. Основний фронт укріплення розгорнуто на схід. Поблизу укріплення збереглися залишки ходів сполучення і польової фортифікації, за характером якої її чітко можна датувати періодом, не раніше Першої світової війни.

Серед усіх, аналогічних земляних редутів у межах Львова, цей зберігся найкраще. Ліс, що вкриває об'єкт і оточуючу його територію, досить високий і не перешкоджає візуальному сприйняттю укріплення в цілому.

Основний вал зберігся по всьому периметру споруди на висоту 3–4 метрів. Зовні його оточує сухий рів. Вхід на територію укріплення розташований у південно-західній його частині і являє собою вузький земляний насип, що провадить через рів.

Потрапивши на територію редуту, бачимо ще один земляний вал, що перетинає внутрішню територію редуту. Це – внутрішній захисний траверс, до якого колись примикав цілий ряд блокгаузів-сховищ, що слугували укриттям для залоги. Оскільки вони були виконані з дерева та зверху засипані шаром землі, до нашого часу жодних їх фрагментів не збереглося.

Треба зауважити, що на час вибуху Першої світової війни, цей і сусідній редуту (про нього йтиметься нижче) вже давно втратили своє оборонне значення. Їх не було позначено на тогочасних австрійських військових картах, відповідно, як основні оборонні об'єкти, вони вже припинили своє існування.

На південь від описаного редуту, на відстані 400–500 метрів, нами виявлено залишки ще однієї аналогічної споруди. Це укріплення знаходиться на межі міської забудови з боку вулиці Соколиної і лісу.

На превеликий жаль, близько половини його було знівельовано під час будівництва просіки під високовольтну ЛЕП. Але та частина редуту, що знаходиться у лісі, збереглась досить непогано. Загальна планувальна схема, зовнішній вал і рів читаються на місцевості досить чітко.

Ще один, подібний до описаних вище, земляний редут було виявлено у лісі, поблизу вулиць Вінниця і Ланової. Докладних досліджень на ньому нами не проводилось.

Не зважаючи на те, що на зведення зазначених укріплень другого етапу будівництва австрійською владою було витрачено досить незначні кошти, порівняно з більш серйозним підходом до оборонного будівництва в той самий період, скажімо, у Кракові, це стало досить суттєвим кроком по перетворенню Львова з тилового міста на укріплену територію [5, с. 251].

Але, безперечно, найбільший інтерес для дослідників оборонної архітектури австрійської доби представляє третій період будівництва укріплень: 1910 – 1914 роки. В той період було зведено 11 фортів: «Грибовичі» (I і II), «Дубляни» (III), «Лисиничі» (IV), «Винники» (V), «Сихів» (VI), «Зубра» (VII), «Сокільники» (VIII), «Скнилів» (IX), «Рясне» (X), «З'явленська Гура» (XI) (нумерація – австрійська). Пояс цих укріплень оточував Львів по периметру, на відстані від 4 до 6 км від границь тогочасної міської забудови. На думку керівника австро-угорського генерального штабу, генерала F. Conrada von No:tzendorfa, це надало місту характер важливої укріпленої території [6, с. 187].

Під час зведення деяких з них, вже застосовувались такі довговічні матеріали, як цегла і залізобетон.

Унікальним об'єктом цього періоду оборонного будівництва львівських укріплень є форт «З'явленська Гура» (fort «Zjawieńska Góra») у Брюховичах. Унікальність його полягає не тільки в тому, що це єдина, збережена до нашого часу, виконана „у камені”, оборонна споруда на околицях Львова того періоду, але і в тому, що подібного роду укріплень, практично, не зустрічається більше ніде у Європі.

Насправді, він не являє собою форт у класичному розумінні цього терміну. Фактично, це укріплена позиція для польової артилерії (двох гармат), підсилена цегляними оборонними галереями для піхоти, що обороняла підступи до цих позицій.

Він знаходиться праворуч від траси Львів - Брюховичі, за старим кладовищем, серед лісу, на захід від височини, що позначена на всіх картах відміткою „371 м”. Зі своїх позицій, розташованих поблизу верхівки

гори, артилерія мала можливість контролювати як дорогу на Львів, так і залізничну колію, що йшла в обхід міста з півночі. Для оборони схилів гори австрійцями було застосовано цегляні стрілецькі галереї. Це, на їх думку, повинно було збільшити час, що знадобиться ворогові для здобуття цих позицій, навіть у тому випадку, якщо для штурму буде використана польова артилерія. Таким чином, для супротивника значно ускладнювалась можливість обходу міста з півночі і вихід до вокзалу.

Отже, укріплення «З'явленська Гура» було споруджено взимку 1912–1913 років. Наступну реконструкцію тут було здійснено у 1914 році (за інформацією польського дослідника Томаша Ідзіковського, м. Пшемишль). Завдяки дослідженням автора на місцевості було встановлено, що для будівництва об'єкту використовувалась цегла фірми «*Stadtmüller*», виробником якої був Людвік Штадтмюллер з Сихова [10].

Навіть зараз, через 100 років з моменту побудови укріплення, вона жодним чином не втратила своєї міцності і несучих властивостей. Ніде немає навіть натяків на її викришування, що свідчить про дуже високі вимоги до тогочасних виробників цегли. Слід згадати, що основним поштовхом для розвитку цегельної промисловості Львова в середині 19 сторіччя було саме спорудження укріплень Цитаделі. Тоді на багатих глиною теренах сучасного парку ім. Б. Хмельницького, а, згодом, і на Снопкові, з'явилась дуже велика кількість цеголень, які забезпечували своєю продукцією це „військове замовлення”. Згодом, після завершення будівництва Цитаделі, наявність таких великих виробничих потужностей, сприяла справжньому буму, що настав у цивільному будівництві Львова у другій половині 19 століття. Також спорудження Цитаделі сприяло значному збільшенню виробництва вапна, яке було сконцентроване, в основному, у західних ділянках міста [7].

Таким чином, можна зробити висновок, що на момент зведення Брюховецьких укріплень, проблем з будівельним матеріалом у військових не було. Однак, з будівельною технікою справи складались значно гірше. На момент будівництва вся вона складалась із звичайних лопат, масове виробництво яких, до речі, теж було налагоджено у Львові під час будівництва Цитаделі. Земляні роботи здійснювались за допомогою звичайних тачок, будматеріали доставлялись на місце будівництва возами.

Оскільки форт розташований на вершині гори мисового типу, в першу чергу стояла задача побудови дороги для підвозу туди матеріалів. Слід зазначити, що австрійські військові інженери досить грамотно вирішили питання її будівництва. Шлях на форт проходить від задньої частини теперішнього малого Брюховецького кладовища, через ліс до схилів гори, і робить різкий поворот вліво, прямуючи далі, під незначним кутом ухилу, по схилу пагорба. Знизу її, практично, непомітно, оскільки з південної сторони (з боку нижнього схилу) її закриває земляний насип, який зберігся на сьогоднішній день на висоту 1–2 метрів. Окрім маскувальної функції, цей насип запобігав зсуву дороги вниз, внаслідок того, що ґрунти в цих місцях, здебільшого, нетривкі. Також, у разі військових дій, він міг використовуватись у якості бруствера для додаткового захисту дальніх підступів до об'єкту.

Центральною (головною) частиною укріплення є майданчик з позицією для 2 гармат, а також два укриття для них, що знаходяться на відстані, приблизно, 15 метрів одне від одного.

Обидва укриття цегляні, з товщиною бокових стінок, близько 650 мм, та з плоским перекриттям, виконаним із залізобетону, товщиною близько 150 мм. З боків і зверху укриття були захищені землею. Обидві споруди повністю ідентичні, прямокутні, із внутрішніми розмірами близько 3х3 м.

На даний час їх висота становить лише близько 1 метра, але це, поза сумнівом, є результатом багаторічного нашарування сміття і ґрунту в середині споруд. У разі військової небезпеки, гармати викочувались з цих сховищ на плоску площадку, що розташована безпосередньо над ними.

На відстані, приблизно, 100 м на захід від цих позицій знаходиться заглиблена, відносно оточуючої місцевості, ділянка, розміром, приблизно, 20х20 метрів. До неї з дороги на форт провадить вузький прохід у земляному валі. Ділянку створено шляхом вибирання ґрунту у верхній частині мису на глибину близько 5 метрів. Там знаходились дерев'яні казарми для гарнізону форту, захищені від ворожого обстрілу земляними насипами з усіх боків. Ґрунт, який було вибрано, було використано для збільшення висоти захисного насипу по всьому периметру цієї ділянки. Звісна річ, що жодних залишків дерев'яних конструкцій казарми до нашого часу не збереглося.

На озброєнні форту знаходились дві гармати, калібру 90 мм. Скоріше за все, це були важкі польові гармати «М.75» [8, с. 65–105]. Їх далекобійність дозволяла тримати під обстрілом територію під горою, на дистанції кількох кілометрів від форту. У разі наступу супротивника дорогою Брюховичи–Львів, їх вогонь шрапнеллю міг, якщо не зупинити ворога, то, як мінімум, завдати йому втрат і примусити до повільного пересування у бік міста не дорогою, а схилами пагорбу, що вкриті лісом.

Чисельність залоги форту становила половину роти (2 взводи), або близько 125 чоловік. На випадок штурму, на озброєнні форту було також 4 кулемети «Шварцлозе» (*Machinegewehr Schwarzlose M.7*) [9, с. 56].

Решта озброєння складалось з ручної вогнепальної зброї. В основному, це були п'ятизарядні гвинтівки системи Манліхера зразка 1895 року під 8-мм патрон.

Визнано, що це була одна з найкращих гвинтівок Першої світової війни. Вона набагато випереджала аналоги інших країн за надійністю, малою вагою, і, в першу чергу, швидкістю ведення вогню. Але, поряд з цими прогресивними зразками тогочасної зброї, частину залоги форту було озброєно такими архаїчними „експонатами”, як однозарядні гвинтівки системи Карла Верндля зразка 1866 року! Це була ще одна з перших гвинтівок, що заряджалась з казенної частини – аналог рушниці Бердана. Про це свідчать знахідки гільз, які ще донедавна траплялись на території форту.

Як відомо з історії, такими, морально застарілими, гвинтівками озброювались у австрійській армії підрозділи січових стрільців. Але, більш ймовірно, що це була зброя місцевого „ландштурму”, що здійснювали охорону об’єкту у мирний час.

Слід зазначити, що у складі укріплень форту не було ровів. Це було зумовлене тим, що мис, на якому розташовано об’єкт, мав досить круті схили і потреби у рові просто не було.

Найбільш цікавим, з фортифікаційної точки зору, є вигляд критих цегляних галерей форту, що тягнуться по південним, західним, та північно-західним схилам пагорбу, на якому розташований форт (фото 3).

Фото 3. “Г”-подібна в плані, північно-західна бойова галерея. Фото автора, 2010 р.

Їх основною функцією був захист підступів до основних (артилерійських) позицій форту в тому випадку, якщо супротивник вирішить їх штурмувати „в лоб”, тобто з боку ймовірного наступу по дорозі. Оборонні галереї являли собою цегляні споруди, з боковими стінками, товщиною близько 650 мм, з плоским залізобетонним перекриттям, та висотою внутрішнього приміщення близько 2 метрів. На зовнішніх стінах галерей, з певним інтервалом, розташовані бійниці для ручної вогнепальної зброї. Причому, форма їх така, що забезпечувала практичну відсутність „мертвої зони” обстрілу, у разі нападу супротивника з боку схилу. Цегляні оборонні галереї не являли собою суцільне півкільце, що оточувало верхів’я пагорбу, на якому знаходились артилерійські позиції, а йшли окремими відрізками у різних частинах схилу. Між собою вони були з’єднані шляхами сполучення, виритими в землі, на тих ділянках рельєфу, де схил був не сильно крутим, а, відповідно, небезпека зсуву ґрунту була менш вірогідною.

В деяких місцях, судячи з проекту, ці окопи (ходи сполучення) повинні були мати не тільки стінки, підсилені за допомогою дерева, але й дерев’яні перекриття зверху.

Фактично, це мали бути такі самі бойові галереї, як ті, що збереглися до нашого часу, але зведені не з використанням цегли і бетону, а дерева.

Північна (частково зруйнована) напівкругла ділянка цегляних галерей була з’єднана з північно-західною (“Г”-подібною) відкритим ходом сполучення, зовнішні стінки якого було підсилено цегляною кладкою.

В цій стіні, через певні проміжки, було розташовано, перекриті зверху бетоном цегляні сховища, залишки яких добре збереглися і до нашого часу. Це, так звані, протишрапнельні ніші, що могли слугувати сховищами

для особового складу та боєприпасів. Безперечною перевагою цих сховищ було і те, що запаси боекомплекту (патрони, ручні гранати) на заважали проході по окопу. Із зовні, з боку схилу, сховища мали скіс, покритий шаром бетону, що повинно було забезпечувати рикошетування куль і осколків під час обстрілу позиції. На архівному знімку добре видно значну глибину цього ходу сполучення – вона дорівнювала середньому людському зросту. Отже, він міг також використовуватись і для оперативного перекидання підкріплення з однієї бойової галереї в іншу у тому випадку, якщо ворог раптово змінить напрямок атаки на укріплення.

Як вже говорилося вище, інших прикладів подібних оборонних споруд на європейських землях, практично, не зустрічається. Лише на оборонній лінії Рупніка (Югославія), часів вже Другої світової війни, зустрічаються подібні оборонні споруди [11, с. 120-121].

Виникає закономірне питання, чим же було зумовлене зведення саме в цьому місці таких капітальних укріплень, що вимагали значних витрат коштів і праці. На думку автора, основною причиною цього були, насамперед, нетривкі ґрунти схилу гори, на якому розташовані бойові галереї. Пісочні схили не змогли би забезпечити надійну оборону захисникам форту у разі, якщо би там було споруджено звичайні земляні шанці. Доказом цьому може слугувати і зсування ґрунту, яке спричинило часткову руйнацію північної (напівкруглої) ділянки оборонної галереї.

Коли відбувся цей обвал – сказати важко. Це могло статись, як у міжвоєнний період, так і після Другої світової.

Внаслідок того, що частина напівкруглої галереї зруйнувалась, ми тепер маємо змогу дослідити, як у розрізі, технологію тодішнього будівництва цієї споруди.

Зсунувшись, пісочний ґрунт оголив фундамент цієї ділянки галереї. Він має такий самий вигляд, як у більшості львівських житлових будинків кінці 19 – початку 20 століть. Як і в них, фундамент галереї являв собою звичайну цегляну кладку (10 шарів цегли), аналогічну тій, з якої виконана основна споруда. На рівні поверхні землі йшла гідроізоляція споруди, виконана смолою, і далі – вже основна кладка стін бойової галереї.

Перекриття галереї – залізобетонне, виконане із застосуванням гладкої арматури. Порівнюючи досить незначну товщину цього перекриття (близько 150 мм) із товщиною шару бетону інших довготермінових оборонних австрійських споруд часів Першої світової, можна зробити висновок, що ці оборонні галереї були призначені для захисту залоги форту лише від стрілецької зброї супротивника і, можливо, від легкої (польової) артилерії. Це свідчить про той факт, що австрійське військове командування дуже непокоїли можливі дії мобільних російських кавалерійських загонів, які могли оперативно робити обхідні маневри і виходити в тил основної лінії оборони.

Але, після вибуху Першої світової війни, австрійцям так і не вдалося скористатись укріпленнями форту «З'явленська Гура», на будівництво якого було витрачено стільки коштів і зусиль. Львів було здано без бою, і 3 вересня 1914 року форт перейшов до росіян. На даний час ми не маємо документального підтвердження відомостей про те, чи проводили вони там якісь роботи по реконструкції або вдосконаленню системи укріплень. Відомо лише, що, під час відступу, 21 червня 1915 року, російський гарнізон, протягом одного дня, тримав оборону форту.

Про події того часу можуть свідчити сліди від куль на зовнішніх стінах бойових галерей. Хоча, зрештою, вони можуть бути і свідченням бойових дій періоду 1918 -1919 років. Наприкінці 1970-х років, під час будівництва дороги від траси Львів – Брюховичи до новоствореного кладовища на Збиранці, мені часто доводилось бачити кулі від австрійського «Манліхера», часів Першої світової, які витягували лісоруби з вікових буків.

Не оминули брюховицькі ліси і бойові дії 1939 року, коли там зосередилась велика кількість польських військ, що відступили у район Львова, під ударами німців, із центральної Польщі [12, с. 32–34]. Але згадок про участь форту а бойових діях того часу у мемуарній літературі не зустрічається.

Список використаної літератури:

1. Советская Военная Энциклопедия // Огарков Н.В., Алексеев Н.Н. и др. – Москва: Воениздат, 1977. 656 с. с илл.
2. Оконченко Ігор. Львівська Цитадель в контексті укріплень сер. XIX – поч. XX ст. // Вісник інституту «Укрзахідпроектреставрація. ВІСНИК». Число 19. Львів - 2009
3. Юрчакевич М. До історії львівської Цитаделі // Галицька брама № 3 (39), Березень 1998 – Фортифікації Львова. – С. 24-26.
4. Вуйцик В. Матеріали історико-бібліографічних досліджень та архівних пошуків Пам'ятка архітектури. Охоронний № 724 М. Комплекс Цитадель у Львові. Північна вежа. Том II. Книга 2. Український спеціальний науково-реставраційний проектний інститут “Укрпроектреставрація” Львівська комплексна архітектурно-реставраційна майстерня, Львів 1988. – 6 с.

-
5. Małachowicz Edmund. Obóz i obszar warowny Lwów // Teka Komisji Urbanistyki i Architektury. – Warszawa T. – XXII. – 1988 - S. 243 - 253.
 6. Encyklopedia Wojskowa, tom V // pod redakcją mjr. Ottona Laskowskiego. Wydawnictwo Towarzystwa Wiedzy Wojskowej I Wojskowego Instytutu Naukowo-Oświatowego, Warszawa – 1936.
 7. «CYTADELA WELWOWIE». Zarys historii i opis wyglądu oparty na własnych wspomnieniach. // Stanisław Kobielski. Fragment referatu wstępnego prof. Stanisława Herbsta pt. «Stan badań nad fortyfikacją nowożytną w Polsce», wygłoszonego na I konferencji naukowej, poświęconej zagadnieniu «Fortyfikacje nowożytne w Polsce», odbytej w Warszawie w 1965 r.
 8. «ARTYLERIA AUSTRO-WĘGIERSKA W LATACH 1860 - 1890» // Łukasz Chrzanowski Wydawnictwo «Fort» - Tomasz Idzikowski, Przemysł – 2008 r. – 160 c.
 9. «Karabiny maszynowe Schwarzlose M.7 wzór 7/12 (Warszawa 1920) oraz Machinegewehr Schwarzlose M.7» // Kwaciszewski Józef, ppułkownik i d-ca centralnej szkoły karabinów maszynowych. Wydawnictwo «Fort» - Tomasz Idzikowski, Przemysł – 2007 r. – 96 c.
 10. Spis Abonentów c.k. sieci telefonicznych w Galicyi. - Wydanie ogólne na rok 1912. Lwów 1912. Nakładem c.k. Dyrekcji poczt i telegrafów we Lwowie.
 11. Habrnál Miloš a kolektiv. Rupnikova linie a ostatní jugoslávská opevnění z let 1926 - 1941 / Miloš Habrnál [ta in.]. – Dvůr Králové nad Labem. : ing. Jan Škoda – FORTprint/ 2004. – 280 c. (edice Pevnosti).
 12. «OBRONA LWOWA W ROKU 1939». Kazimierz Ryś. Biblioteka Białego Orła. Wydawnictwo “Palestyna”, 1943 rok. Dowództwo Armii Polskiej na Wschodzie. Oddział Propagandy i Oświaty. Reprint “KAW” – Krajowa Agencja Wydawnicza, Rzeszów, 1991 rok. – 60 c. Wydanie 1. Nakład : 3000 egz. ISBN 83-03-03356-5.

СЕКЦІЯ 4. АРХЕОЛОГІЧНА ЕКСПОЗИЦІЯ: ДОЦІЛЬНІСТЬ, ПЕРЕВАГИ, ПРОБЛЕМИ ОРГАНІЗАЦІЇ

Ольга Брель

старший науковий співробітник відділу
«Музей Б.Хмельницького»
Національного історико-культурного
заповідника «Чигирин»

Яніна Діденко

учений секретар Національного
історико-культурного заповідника «Чигирин»

МУЗЕЙ «ІСТОРІЯ ЧИГИРИНСЬКОЇ ФОРТЕЦІ». ПРОБЛЕМИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ СТВОРЕННЯ ПОСТІЙНОЇ ЕКСПОЗИЦІЇ

Стаття присвячена історичному минулому Чигиринської фортеці, археологічним дослідженням її автентичних залишків, а також створенню музею «Історія Чигиринської фортеці» у складі Національного історико-культурного заповідника «Чигирин».

Ключові слова: Чигиринська фортеця, археологічні дослідження, реставраційне відтворення, експозиція музею.

Чигиринська фортеця відома в історії України як одне з наймогутніших укріплень XVI–XVII ст.ст. на півдні Правобережної України. Її розташування пов'язане із сприятливим географічним положенням на кордоні з Диким полем та необхідністю захисту територій українських земель від постійної загрози турецько-татарської агресії.

Функціонування Чигиринської фортеці пов'язане з іменами Остафія Дашкевича та Олександра Вишневецького. У 1576 р. польський король Стефан Баторій подарував місто Чигирин з фортецею козакам [3; с. 884]. З цього часу Чигирин знаходиться у центрі подій, пов'язаних з боротьбою українського народу за свою незалежність. В середині XVII ст. за часів гетьманування Б.Хмельницького в Чигиринській фортеці зосереджувався артилерійський арсенал Війська Запорізького. За свідченням П.Ласка, посланця Адама Кисіля до Богдана Хмельницького, у червні 1648 року при Хмельницькому в Чигирині «було 10000 війська та 74 гармати» [1; с. 44]. У цей період, за словами сучасника Павла Алепського, фортеця «...не мала собі рівних у всій країні козаків» [9; с. 245]. Через кілька років Евлія Челебі (турецький мандрівник XVII ст.) відзначав: «Нині це міцна фортеця, яка має три ряди стін... Її цитадель стоїть на крутій скелі. Довкола фортеці три ряди непрохідних ровів... У цитаделі стоять будинки солдатів-козаків... Там же арсенал, чудові гармати, монастир із дзвіницею, схожою на башту» [10].

У період Руїни місто Чигирин опинилося в центрі міжусобних війн за гетьманську булаву, витримало осаду військ Ю.Хмельницького, І.Брюховецького. А за часів гетьмана П.Дорошенка – російських військ на чолі з Г.Ромодановським та гетьманом І.Самоїловичем.

Під час Чигиринських походів 1677 і 1678 рр. завдяки мужності і героїзму оборонців фортеця в Чигирині відіграла вирішальну роль у захисті Правобережної України та Києва від нападу турецько-татарського війська.

Події, пов'язані з історією Чигиринської фортеці, відомі з багатьох історичних джерел: «Літопису Самійла Величка», «Літопису Г.Грабянки», «Історії Русів», «Літопису Самовидця», спогадів мандрівників, що побували в Чигирині у XVI – XVII ст.ст., графічних зображень плану П.Гордона, останнього коменданта Чигиринської фортеці у 1678 р., плану 1677 р. французького агента Шарля О.Нуантеля.

На території фортеці проведені археологічні дослідження, що дали змогу виявити її частину – бастіон Дорошенка, і завдяки Державній Комплексній Програмі розвитку історико-архітектурного комплексу «Резиденція Б.Хмельницького на 2004 – 2010 рр.» відтворити його.

Перші наукові дослідження Замкової гори, де розміщувалась Чигиринська фортеця, проводив В.В.Хвойка на початку XX ст. Ним були відкриті і частково досліджені залишки оборонних споруд у Чигирині на Замковій горі та біля її підніжжя. Наслідки цих досліджень опубліковані в «Археологической летописи Южной России». На схилах Замкової гори В.В.Хвойка відкрив залишки великої кам'яної споруди XV–XVI ст., очевидно, рештки фортеці [2; с. 119].

Він, зокрема, пише, що споруда йшла вглиб гори, складалась з двох паралельних стін. Відстань між ними становила 8 аршин. Товщина стіни – 2 аршини, а висота 3,5 аршина. Як далеко ці стіни йшли вглиб гори – невідомо. В.В.Хвойкою вони були розчищені вглиб лише на 4 аршини. Біля нижніх частин стін було видно залишки кам'яних стовпів, що підтримували склепіння споруди. Стіни складені з великих кам'яних брил. Споруда мала цегляне склепіння, яке провалилося всередину. В завалі цегли було знайдено кілька чавунних ядер до гармат. В кладках використовувалася жолобкова або литовська цегла, розміри якої 30×15×6 см [2; с. 119].

Біля підосви гори, на правому підвищеному березі Тясмина В.В.Хвойка відкрив залишки іншої кам'яної споруди, значно більшої розмірами за першу. Склепіння тут також було викладено із цегли. В нижній частині стін було помічено сліди цегляної кладки, якою були облицьовані стіни. Всі ці споруди В.В.Хвойка не розкривав, обмежившись невеликими шурфами [2; с. 119].

Цю споруду дослідник також датував XV-XVI ст. Матеріал про дані дослідження був опублікований в «Археологической летописи Южной России». На жаль, у згаданих публікаціях відсутні креслення і прив'язки, тому визначити місце знаходження цих споруд неможливо. Відсутні також і наукові звіти про проведені В.В.Хвойкою розкопки в Чигирині [2; с. 119].

У 1953 р. на території міста проводив архітектурно-археологічні дослідження доктор архітектури Г.Н. Логвин. Під час розкопок на Замковій горі було відкрито залишки потужної оборонної стіни XVI–XVII століть, викладеної з місцевого каменя-піщаника [6; с. 10].

У 1972–1973 рр. археологічна експедиція у складі к.і.н. Р.О. Юри та к.і.н. П.А. Горішнього здійснила в Чигирині розвідки і розкопки. На схилах гори у шурфах і траншеях часто траплялися кахлі, уламки жолобкової цегли, фрагменти керамічного посуду XVII ст., покритого зеленою і жовтою поливами [2; с. 120].

З 1989 року починається новий етап археологічних досліджень Чигирини. Протягом польових сезонів 1989-1992 років Чигиринська експедиція на чолі з П.А.Горішнім продовжувала дослідження залишків гетьманської фортеці, а саме бастіону Дорошенка. Було розкопано її підземну частину, відкрито три приміщення. Одне з них трикутної форми, з досить потужними стінами, викладеними з великих кам'яних брил, скріплених вапняним розчином; вікна відсутні. Приміщення сполучається із іншим, стеля якого вимурована у вигляді склепіння. Загальна площа даної кімнати понад 200 кв. м. У заповненні виявлено понад 100 ядер до гаківниць та гармат різного калібру, свинцеві кулі, деталі замка від крем'яної рушниці, бойова сокира, молот, підкови від козацьких чобіт, ножі, люльки та інші побутові речі [2; с. 120].

Велике приміщення з'єднувалось проходом з іншою частиною підземелля, звідки був вихід по східцях вгору, на подвір'я всередині фортеці. Тут добре збереглися залишки східців, які були вмуровані у стіни, знайдено значну кількість пічних кахлів з рельєфним рослинним та геометричним орнаментом, фрагменти кераміки XVII ст..

У верхній частині стіни центрального приміщення розкриті залишки гарматних амбразур [2; с. 120].

У серпні-листопаді 2004 року у Чигирині працювала експедиція Чернігівського державного педагогічного університету ім. Т.Г. Шевченка та Сіверського інституту регіональних досліджень на чолі з Полтавцем В.І., Мудрицьким Г.А. та Новик Т.Г. Одним з об'єктів дослідження була зовнішня територія бастіону Дорошенка, на схилі Замкової гори. З метою дослідження можливих додаткових земляних фортифікаційних споруд було розбито п'ять траншей перпендикулярно північно-східній стіні бастіону та три траншеї перпендикулярно південно-східній стіні. Потужність культурного шару на дослідженій території сягала 1,7-4,5 м. Загальна площа розкопок – 61,35 м² [2; с. 1]. Таким чином, було ретельно досліджено зовнішню територію бастіону Дорошенка. Серед археологічних знахідок – велика кількість фрагментів кераміки, фрагменти любок, кулі, ядра та їх фрагменти, картеч, цвяхи [7; с. 4-10].

Відтворення бастіону Дорошенка Чигиринської фортеці було проведено згідно Генерального плану розвитку Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». Відповідно до Постанови Кабінету Міністрів України №721 «Про затвердження Комплексної програми розвитку історико-архітектурного комплексу “Резиденція Богдана Хмельницького“ на 2004-2010 роки» [8] бастіон Дорошенка було відтворено. У підвальному приміщенні площею 100 м² було вирішено розмістити музей «Історії Чигиринської фортеці». В ньому планувалося відтворити історію замку, етапи його розбудови, сторінки життя фортеці у мирний час та під час військових подій.

В ході підготовки концепції, структурного та тематико-експозиційного планів виникали і певні труднощі. На момент виникнення ідеї створення музею історії Чигиринської фортеці вже були розпочаті роботи по оформленню експозиції музею Б.Хмельницького, яка хронологічно охоплює той же період, що і музей історії Чигиринської фортеці. Саме тому основний логічний наголос при підготовці концепції, структурного та тематико-експозиційного планів робився на можливості відтворення ситуативної картини життя захисників Чигиринського замку під час облоги фортеці. Разом з тим, суттєва увага мала бути приділена археологічним

предметам, знайденим під час розкопок решток фортеці. Головним же експонатом мали бути автентичні залишки бастиону Дорошенка.

Створенню вищезгаданих документів передувала копітка робота співробітників Заповідника у бібліотеках та архівах України. Ретельно опрацьовано джерела з даної тематики – щоденник учасника Чигиринських походів 1677 і 1678 рр. інженера-фортифікатора Патріка Гордона, літопис Самійла Величка та ін. У жовтні 2006 р. з метою підготовки матеріалів для оформлення експозиції музею молодші наукові співробітники Заповідника В.І. Капуста та О.В. Проценко були направлені у наукове відрядження до Москви. Ними були опрацьовані фонди Державного історичного музею (відділ письмових джерел) та Російського державного архіву давніх актів, виготовлені цифрові копії виявлених документів за згаданою тематикою.

У 2007 році після опрацювання документів та фондових предметів, пов'язаних з історією Чигиринської фортеці, були підготовлені концепція, структурний та тематико-експозиційний плани майбутнього музею. Їх авторами стали молодші наукові співробітники заповідника В.І.Капуста та О.В.Проценко. В майбутній експозиції передбачено декілька розділів: «Чигиринський замок як пам'ятка бастионної фортифікації», «Історія розвитку фортеці», «Фортеця під час Чигиринських походів 1677 і 1678 рр.», «Археологічні дослідження Чигиринської фортеці» та «Відтворення історичного середовища із життя гарнізону Чигиринської фортеці XVI–XVII ст.» [4]. Тематико-експозиційний план побудований за хронологічним принципом. В документі використані спогади сучасників про роль і значення Чигиринської фортеці у XVI–XVII ст.ст.. Вони мають стати, фактично, анотаційним матеріалом, що буде доповнювати експозицію, вдало вводячи відвідувача у епоху. Серед них перша згадка про Чигиринський замок – запис із щоденника Ю.Язловецького від 1571 р., універсал про надання права володіння Чигиринськими землями із дозволом збудувати замок О.Вишневецькому (1589 р.), універсал про надання Чигирину Магдебурзького права 1592 р., опис чигиринських укріплень за ревізією 1622 р., описи фортеці мандрівниками, які відвідали її у 1655–1656 рр. – П.Алепського та Е.Челебі. Значну роль у розкритті тем окремих розділів експозиції гратимуть копійні матеріали документів з російських архівів: записи про відправку до Чигирин людей та припасів, про ремонт Чигиринських укріплень в період Чигиринських походів 1677 і 1678 рр., подяка за участь у Чигиринських походах усьому Запорозькому війську від царя Федора Олексійовича (1679 р.), сторінки зі щоденника П.Гордона. Одними із найцікавіших документальних свідчень, які дозволяють відтворити вигляд Чигиринського замку є іконографічні матеріали – план фортеці П.Гордона, план міста і замку 1677 р., оригінал якого зберігається у Дипломатичному архіві Міністерства закордонних справ Франції у Парижі. Доречно впишуться в експозицію і портрети історичних осіб, життя та діяльність яких були тісно пов'язані із функціонуванням Чигиринського замку: П.Дорошенка, П.Гордона, І.Самойловича, Кара Мустафи [5].

Основними експозитами нового музею мають стати предмети віднайдені під час археологічних розкопок решток бастиону Дорошенка. Серед них особисті речі захисників замку – підківки для взуття, люльки, зброя, та козацьке спорядження – кулі, свинець, кремені для рушниць, стріли, ядра та їх фрагменти.

Значна частина експозиційної площі має бути відведена під відтворення ситуативної картини, що передбачає виготовлення воскових фігур учасників оборони Чигиринського замку під час Чигиринських походів 1677–1678 рр. – козаків та московських стрільців, відтворення інтер'єру, виготовлення копій, муляжів зброї та захисних пристосувань, зображення яких подані у щоденнику П.Гордона (фашини, габїони, тури).

На даний момент завершена перша черга реставраційного відтворення оборонних стін Чигиринського замку – бастиону Дорошенка, який передано на баланс Національного історико-культурного заповідника «Чигирин». І лише відсутність коштів не дає можливості втілити у життя плани колективу. Маємо надію, що із виділенням фінансування і створенням експозиції новий музей стане ще одним привабливим туристичним об'єктом, місцем проведення історичних реконструкцій та військових фестивалів.

Список використаних джерел та літератури:

1. Воссоединение Украины с Россией. Документы и материалы в трех томах. Т. 2. 1648 – 1651 годы. – М.: Издательство Академии наук, 1954. – 560 с.
2. Горішній П.А. Археологічні дослідження в Чигирині / П.А.Горішній // Археологічні дослідження на Черкащині. – Черкаси: облредвидав «Сіач», 1995. – С. 119–123.
3. Граб'янка Г. Літопис / Г.Граб'янка // Збірник козацьких літописів: Густинський, Самійла Величка, Граб'янки. – К.: Дніпро, 2006. – 976 с.
4. Капуста В.І., Проценко О.В. Структурний план музею «Історія Чигиринської фортеці» / В.І.Капуста, О.В.Проценко / НА НІКЗ «Чигирин». – Чигирин, 2007.
5. Капуста В.І., Проценко О.В. Тематико-експозиційний план музею «Історія Чигиринської фортеці» / В.І.Капуста, О.В.Проценко / НА НІКЗ «Чигирин». – Чигирин, 2007.
6. Логвин Г.Н. Чигирин – Суботів / Г.Н. Логвин. – К., 1954.

7. Полтавець В.І., Мудрицький Г.А., Новик Т.Г. Звіт про виконання наукових археологічних робіт на території резиденції Богдана Хмельницького в м. Чигирині в 2004 р. / В.І.Полтавець, Г.Н.Мудрицький, Т.Г.Новик / НА НІКЗ «Чигирин». – Чигирин, 2004.
8. Постанова від 2 червня 2004 р. №721 «Про затвердження Комплексної програми розвитку історико-архітектурного комплексу «Резиденція Богдана Хмельницького» на 2004 – 2010 роки». [Електронний ресурс] / Кабінет Міністрів України, д.721-2004-п. – Режим доступу до документа: <http://www.uapravo.net/data/base29/ukr29718.htm>
9. Халебський П. Україна – земля козаків: Подорожній щоденник / П.Халебський / Упоряд. М.О.Рябий; Післям. В.О. Яворівського. – П.Халебський. – К.: Ярослав вал, 2009. – 293с. – С. 244-245.
10. Челеби Э. Книга путешествий. Земли Молдавии и Украины. Том V. / Э.Челеби. [Электронный ресурс]. – Режим доступа к статье: <http://www.vostlit.info/Texts/rus8/Celebi3/text5.phtml?id=1731>

Юлія Безкоровайна

завідувач сектору науково-дослідного відділу
археологічних фондів
Національного музею історії України

Марина Стрельник

завідувач відділу
Національного музею історії України

Світлана Сорокіна

старший науковий співробітник відділу
археологічних фондів
Національного музею історії України

СТАЦІОНАРНІ АРХЕОЛОГІЧНІ ВИСТАВКИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: ПРОБЛЕМИ, СПЕЦИФІКА, ПЕРСПЕКТИВИ

Виставкова діяльність – один з найважливіших напрямків музейної роботи, адже створення тимчасових виставок допомагає суттєво доповнити експозиційний матеріал, надає можливість продемонструвати значну кількість експонатів, що зберігаються у фондових колекціях, а також висвітлити специфічні теми. Можливості виконання перелічених завдань розкриваються на прикладі виставок НМІУ.

Ключові слова: археологічна виставка, вітринне обладнання, кольорове вирішення, експонати, об'єкт показу.

У Національному музеї історії України зберігається близько мільйона унікальних старожитностей, що розповідають про минуле України від найдавніших часів до сьогодення. Одним з найцікавіших розділів музею є археологічний відділ, матеріали якого дозволяють не лише створювати багаті та насичені стаціонарні експозиції, а й будувати змістовні тематичні виставки, що відображують різні аспекти буття наших пращурів.

Виставкова діяльність є однією з найважливіших ланок роботи НМІУ. Кожна виставка – це перш за все нова наукова інформація та залучення фондового матеріалу, комплексний підхід до висвітлення експозиційної теми, збереження та популяризація експонатів. Сучасну виставкову експозицію слід розглядати як унікальне явище, як художньо-науковий твір, як основний засіб музейної комунікації, як базу для активної розробки нових підходів, принципів і прийомів, що сприяють розвитку сучасного музейництва [3; с. 12]. Проте виставка – це не тільки певний набір експонатів. Це ще й специфічна творча атмосфера, особлива організація предметно-просторового ансамблю. Визначне місце в ідеологічній і методичній спрямованості виставки належить супроводжувачому матеріалу – ілюстраціям та інформації, що коментує експонати [1; с. 246].

Вже у новому тисячолітті в НМІУ проходила значна кількість виставок. Тематично вони відрізнялися значною різноманітністю, одні з них присвячувалися певним категоріям предметів, інші – окремим історичним періодам, треті – видатним особистостям, зокрема, Ярославу Мудрому та Юрію Долгорукому. Надзвичайно перспективним напрямком роботи бачиться створення невеликих (до 6 вітрин) мобільних виставок, присвячених новітнім археологічним дослідженням ІА НАНУ, що проводяться в Києві та в інших регіонах України. Ці виставки здатні вдовольнити як інтерес пересічного відвідувача до нового та маловідомого, так і запити науковців-істориків.

Протягом останнього десятиліття у НМІУ проходили такі археологічні виставки:

Виставка «*Канва століть*» відкрилася 21 лютого 2000 р. Вона репрезентувала відреставровані у 1995-1999 рр. тканини XII-XIII ст. [4; с. 28-36]. Виставка займала центральну частину залу № 9 і розповідала не

лише про давній текстиль, а й про нові методики дослідження решток тканин, про їх реставрацію та консервацію. Значна колекція давнього текстилю вимагала ґрунтовного вивчення та реставрації, що спонукало співробітників НМІУ до співпраці зі спеціалістами Харківського науково-технічного комплексу «Інститут монокристалів» та Національного науково-дослідного реставраційного центру. На основі нових методик дослідження решток тканин вони провели реставрацію та консервацію частини колекції. Такі методи, як електронна та світлова мікроскопія, рентгенфлуоресцентний аналіз надали можливість вивчити навіть такі фрагменти, що не підлягають реставрації. На виставці були представлені роботи реставраторів Долуди А.О., Долуди Т.О. та Давидової С.В. Найбільш цікавими експонатами були тканини та тасьми з м. Києва (розкопки Каргера М.К. 1939 р. та Мовчанівського Т.М. 1936 р.) та з с. Шарки, Київської обл. (розкопки В.В. Хвойки початку ХХ ст.). Для більшої наочності експозицію доповнили фотографіями тих самих тканин до реставрації, а також значно збільшеними зображеннями окремих волокон і металевого обплетення шовкової нитки. Представлені на виставці залишки тканин, мініатюри з літописів, зображення на фресках і мозаїках, а також на виробках декоративно-ужиткового мистецтва надавали комплексне уявлення про давньоруський одяг у Давній Русі. Більш повне уявлення про ткацтво надавали матеріали, що ілюстрували процес виготовлення тканин. Одним з них була реконструкція горизонтального ткацького верстату. Залишки таких верстатів археологічно засвідчені знахідками на Райковецькому городищі та в літописному місті Воїнь. Інтерес становив пристрій для плетіння тасьми та схеми переплетення поліхромної тканини. Поряд із вказаними пристроями були представлені додаткові ткацькі знаряддя, такі як шиферні прясла та веретена.

В травні 2000 р. в залі № 5 було розгорнуто виставку «*Давні слов'яни у II ст. до н.е. – V ст. н.е.*», що дозволила ґрунтовно та об'єктивно висвітлити історичні події цього часу. Значно збільшилася кількість експонатів, з'явилася можливість розширити експозиційну площу. Крім експонатів із фондів НМІУ на виставці були представлені речі, люб'язно передані Інститутом археології НАН України та Археологічною лабораторією Національного педагогічного університету ім. Драгоманова.

У січні 2001 р. відкрилася виставка «*Пам'ять віків*», присвячена 2000-літтю Різдва Христового, на якій експонувалися й археологічні матеріали (5 вітрин), підібрані за темами «Ідеологічні уявлення давнього населення України у I тис. н.е.», «Утвердження християнства на Русі», «Десятинна церква – важливий центр давньоруської культури, осередок поширення християнства» та «Наслідки християнізації Київської держави».

З 7 лютого по 10 березня 2003 р. в музеї проходила виставка «*Вікінги на Східному шляху*», яка стала можливою завдяки співпраці наукових співробітників НМІУ, Музею історичних коштовностей України, Інституту археології НАН України, Археологічного музею НАН України та Національного музею історії Швеції. «Добою вікінгів» у Північній Європі називають період активних походів скандинавів до країн Західної і Східної Європи з метою грабунку або торгівлі. В Скандинавії їх називали «вікінгами», тобто «воїнами-мореплавцями», на заході – норманами, а на сході – русами та варягами. На територію сучасної України скандинави потрапляли великими річковими шляхами, самими відомими з яких були «Путь із Варяг у Греки» та «Волзький путь». Присутність скандинавів на Русі та їх високий соціальний статус підтверджується даними археології – в багатьох ключових пунктах, що мали важливе торговельно-адміністративне значення, були знайдені багаті поховання та свідчення постійного проживання скандинавів.

Найбільш яскравими експонатами виставки стали копії рунічних каменів, поставлених у Швеції на честь людей, які загинули або перебували на «східному шляху». Рунічні камені розташовували на перехрестях доріг, поблизу бродів, мостів, у межах садіб і місцях народних зібрань. Рунічні написи, як правило були художньо поєднані з вирізьбленими орнаментами та зображеннями фантастичних звірів – персонажів багатого міфологічного світу Скандинавії. Вони є яскравими взірцями мистецтва доби вікінгів. Виставка копій шведських рунічних каменів була доповнена оригінальними експонатами – археологічними матеріалами скандинавського походження з території України, що розповідали про життя та побут вихідців зі Скандинавії. Більшість представлених старожитностей походила з території Києва та з с. Шестовиці Чернігівської обл. На виставці також вперше експонувались матеріали з останніх на той момент розкопок у Києві: зброя, прикраси, повсякденні речі, скарби. Більшість речей скандинавського походження з території давнього Києва було знайдено у міському могильнику, що у Х ст. охоплював значну частину Верхнього міста. Могильник, вірогідно, складався з окремих курганных груп, які розташовувалися на місці та поблизу Десятинної церкви, Федорівського, Михайлівського монастирів, Софійського собору та Золотих воріт. Ще одна група курганів розташовувалася вздовж сучасної вулиці Кирилівської на Подолі, поблизу давньої Йорданської церкви. Більшість скандинавських речей, знайдених на території України, походять з теренів Середньої Швеції, однак починаючи з середини і протягом другої половини Х ст., можна говорити про присутність серед мешканців Русі вихідців з Данії, на що вказують окремі типи мечів і прикрас, притаманних цій країні. У вітринах виставки були представлені матеріали з поховань знатних варязьких воїнів з території України. Серед знахідок значне місце посідали елементи одягу, фрагменти кінської вузди, зброя. Особливий акцент був зроблений на мечах, адже меч є одним з найбільш яскравих і значних елементів військової матеріальної культури доби ві-

кінгів. Окрім суто військового застосування він служив наочним показником соціального та майновою стану власника.

Скандинавську тематику продовжила виставка «Данія-Русь: сторінки історії (IX-XIII ст.)», присвячена датсько-руським зв'язкам, що започатковуються за доби вікінгів (рис. 1). Воїни-скандинави, які перебували

Рис. 1. Вітрина виставки «Данія і Русь»

на службі у Київських князів, приносили на Русь свої звичаї, віру, традиційні одяг, зброю та прикраси. Сучасні вчені виділяють чотири рівня обміну між Руссю і Скандинавськими країнами: 1) матеріально-ціннісний; 2) семантично-знаковий; 3) соціально-політичний; 4) ідеологічний. Матеріали виставки проілюстрували усі вказані рівні взаємодії. Найбільш цікавим був звичайно археологічні предмети з розкопок. Поховання скандинавів, знайдені в Києві та на Чернігівщині, супроводжувалися речами скандинавського, візантійського, угорського та східного походження. На присутність серед мешканців Русі вихідців із Данії вказують окремі типи мечів та прикрас X ст., властивих цій країні. В центрі залу експонувалися предмети озброєння IX-XI ст. – мечі та списи, знайдені в різних регіонах Середнього Подніпров'я. Цікавими експонатами стали комплекси матеріалів із дружинних поховань київського некрополя (IX – початок XI ст.), виставлені в повному обсязі вперше: поховання № 16, № 113, № 115, № 118. До складу поховального інвентаря входили предмети озброєння, побутові речі, поясні набори. Поясні набори вдавнину були відображенням бойових заслуг воїна, своєрідною відзнакою дружинника, вказували на місце їх власника у військової ієрархії. Можливо, пояси мали і геральдичний зміст, оскільки всі відомі комплекти різняться між собою за формою, малюнком та деталями оздоблення. Значний інтерес становить багате поховання X ст. дружинника з конем (№116), розкопане у 1900 р. на розі вулиць Рейтарської та Малої Володимирської (поблизу Золотих воріт) під час земляних робіт. Робітники викопали меч, кинджал із різьбленим руків'ям, бойову сокиру, бляшки-монети, скляні шашки, гральний кубик, астрагали, рештки шкіри зі срібними накладками (20 шт.) та поділили їх між собою. Той, кому дістався меч, відломав його кінець. Безсумнівно, саме з дружинним середовищем слід пов'язувати багаті скарби срібних виробів X – поч. XI ст. В Скандинавських країнах знайдено понад тисячу скарбів, з них – половину на о. Готланд. До складу скарбів входило багато дирхемів, що складала основну частину всіх монет Східної Європи з кінця VIII до кінця X ст. Часто срібло переплавлялося у зливки або важкі шийні гривни та браслети. Типові скарби доби вікінгів у Північній та Східній Європі склалися з різних предметів, цілих та уламків, старих і нових. В експозиції були представлені скарби з с. Копіївка та с. Юрківці Вінницької обл. Мистецтво вікінгів орієнтувалося на масове тиражоване виробництво порівняно доступних виробів із бронзи та срібла. Ці прикраси виготовлялися в різних художньо-мистецьких стилях, найпопулярнішими з яких були: стиль Борре, стиль Еллінг та стиль Великого Звіра. Зразками давньоруського мистецтва стали чудові золоті колти з ряснами, оздоблені зображеннями емалевих пташок, що походять із с. Сахнівки Черкаської

обл., та речі з Кудрявського скарбу, зокрема, чудове золоте намисто XII ст., яке складається з 23 намистин, виготовлених у техніці тиснення та скані. Вишуканістю вражають і два срібні браслети-наручі XII ст. із Кудрявського скарбу.

Окрему увагу приділили династичними шлюбом зі скандинавськими королівськими домами, що ілюструвалися генеалогічною схемою, яка займала цілу окрему вітрину. Тему значного поширення скандинавських пам'яток у Європі розкривали додаткові ілюстративні матеріали: карта "торгові шляхи вікінгів", малюнок-реконструкція гавані м. Роскільде (1115 р.), фото торгового корабля вікінгів з музею кораблів м. Роскільде, фото корабля вікінгів (сучасна реконструкція).

В лютому – квітні 2004 р. працювала документально-речова виставка «Створення правових основ Київської держави за часів князювання Ярослава Мудрого (1015-1054 рр.)». Крім археологічних матеріалів XI ст., на виставці експонувалася газета «Урядовий кур'єр» з постановою про відзначення 950-річчя з дня смерті Ярослава Мудрого, бюст Ярослава Мудрого роботи Герасимова М.М., сучасні видання «Правди Руської».

Ще на одній виставці – «Княжіння Юрія Долгорукого в Києві» (жовтень-листопад 2007 р.) було представлено речові матеріали XII ст. з Києва, копії мініатюр з літопису. Відвідувачам цікаво було дізнатися, що князь, відомий в першу чергу як засновник Москви, вів тривалу боротьбу за Київ. Тричі йому вдалося заволодіти містом, останнє його правління тривало до 15 травня 1157 р., коли він раптово помер і був похований у Києві.

Виставка «Таємничий світ давніх ігор (V тис. до н.е. – XIV ст. н.е.)» працювала з квітня по серпень 2009 р. і була присвячена гральному приладдю для настільних ігор (рис. 2), і викликала значний резонанс

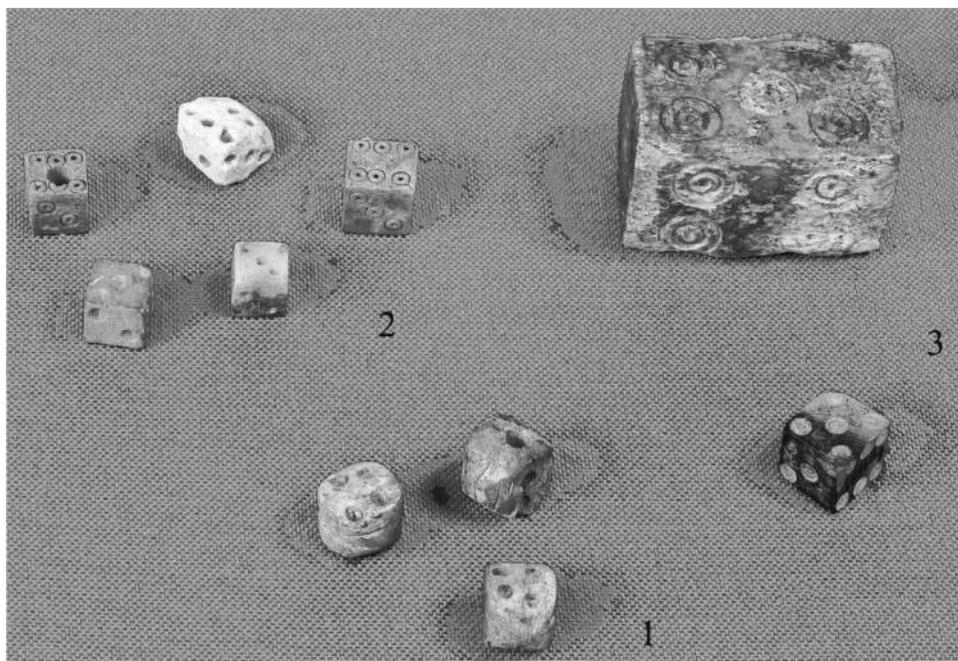

Рис. 2. Експонати виставки «Таємничий світ давніх ігор»

в пресі, оскільки її робота співпала з урядовими постановами про заборону та винесення за межі міст України азартних ігор. Представники близько тридцяти теле-, радіоканалів і газет м. Києва відвідали музей і надали в ефірі та на сторінках періодичних видань інформацію про виставку. Безпосередньому оформленню вітрин передувала тривала підготовча робота і, в першу чергу, наукова обробка експонатів. Виявилось, що в музеї зберігається близько 400 експонатів, пов'язаних з інтелектуально-розважальними та азартними настільними іграми.

Це різноманітні гральні кості та фігурки, знайдені на території України, що належали різним спільнотам, які мешкали на її теренах у різний час. Специфікою музейних археологічних колекцій стало те, що в них зібране гральне приладдя майже всіх історичних епох – від трипільської культури (5400-2700 рр. до н.е.) до давньоруського часу (X-XIII ст.), що дозволило прослідкувати еволюцію різних ігрових атрибутів протягом тисячоліть. Було також зроблено спробу співвіднести певний ігровий інвентар з окремими, відомими нам іграми. Цей матеріал, що раніше майже не публікувався та не був введений до наукового обігу, став основою кількох виступів на наукових конференціях і наукових статей [9, с. 34-49; 10, С. 46-54.; 11, С. 282-305]. Ще одним важливим моментом стала реставрація та консервація експонатів (було відреставровано 169 предметів із глини, кістки, скла та каменю). Подібна виставка стала першою спробою окремого показу гального приладдя, своєрідним підсумком вивчення цієї цікавої теми та становила інтерес як для фахівців, так і для пересічного відвідувача [6, с. 397-403].

Виставка складалася з трьох розділів і була побудована за хронологічним принципом. Перший розділ охоплював ігровий інвентар доби міді-бронзи (представлений матеріалами трипільської, катакомбної та білогрудівської культур). Другий розділ присвячувався гральному приладдю періоду раннього залізного віку (іграм населення Лісостепової зони та античних міст Північного Причорномор'я). Третій розділ виставки розповідав про поширення ігор серед давніх слов'ян та за Княжої доби.

Оскільки представлений на виставці археологічний матеріал (астрагали, гральні кості, фігурки для настільних ігор) не міг вважатися особливо виразним, наочність досягалася значною кількістю ілюстративного матеріалу, результатом якого стало вдале поєднання археологічних, зображальних та етнографічних джерел, що дозволяли відвідувачам уявити, яким чином та на яких дошках застосовувалися конкретні гральні фігурки.

Виставка «*Барвистий світ прикрас*» проходила з 29 липня 2010 р. до 28 березня 2011 р. Для виставки було вирішено використати фондові матеріали, залучити до участі в ній Музей історичних коштовностей України та Інститут археології НАНУ, адже виявилось, що в НМІУ зберігаються цікаві зібрання прикрас, які репрезентують майже всі періоди історії України – від палеоліту до сьогодення, що дозволило не лише представити окремі вироби, а й простежити еволюцію різних типів прикрас протягом століть. Поняття «прикраса» в концепції виставки мало досить широке розуміння як будь-якого прийому оздоблення. Прикраси людського тіла прийнято поділяти на дві великі групи: 1) такі, що застосовуються безпосередньо до тіла (фарбування, татуювання, деформація): до цієї групи належить і звичай намащувати тіло різноманітними пахощами (від ароматних олій до парфумів); 2) прикраси у вигляді сторонніх об'єктів у той чи інший спосіб прикріплених до тіла (через різні отвори на тілі – у вухах, носі тощо). На виставці експонувалося понад 1500 різноманітних оригінальних виробів, а також реконструкції вбрання, портрети людей із прикрасами, аксесуари. Більшість предметів експонувалась вперше.

Виставка складалася з дев'яти розділів і була побудована за хронологічним принципом. Перший розділ розповідав про виникнення прикрас, другий охоплював добу міді-бронзи. Найбільшу експозиційну площу зайняв третій розділ – «Період раннього залізного віку». Дві вітрини, в тому числі і центральну, було відведено для четвертого розділу – «Доба Великого переселення народів»; дві – для п'ятого – «Еволюція та поширення прикрас серед давніх слов'ян та за Княжої доби». Шостий розділ був присвячений темі «Прикраси ХУ-ХУІІ ст.», сьомий – «Прикрасам міщан та заможних верств населення ХУІІІ-ХІХ ст.», восьмий – «Прикрасам в народному одязі (ХІХ ст.)», а дев'ятий – «Сучасний світ прикрас ХХ-ХХІ ст.» [7; С. 145-167].

Найбільш ранні особисті прикраси (зі знайдених на території України) датуються добою палеоліту. Відкривав виставку чудовий кістяний браслет з Мізинської стоянки на Чернігівщині (15 тис. років тому), оздоблений дрібним меандровим візерунком – своєрідною імітацією структури мамонтової кістки. Окрім браслетів, у ті прадавні часи вживаними були амулети та намисто. Матеріалом для прикрас первісній людині слугували камінь, кістки мамонта та інших тварин, морські мушлі, зуби тварин і людей, ікла хижаків, а також дерево, шкіра, хутро тощо. Головний акцент експозиції (центральна вітрина) була віддана під гальванокопії масивних золотих прикрас із Глодоського скарбу VI-VIII ст. (с. Глодоси Кіровоградської обл.) – одного з найвизначніших, найбільших і найбагатших скарбів доби Великого переселення народів, відкритих на території України. Оригінали прикрас зберігаються в Музеї історичних коштовностей України. Завершували огляд ювелірні витвори сучасних майстрів.

Остання виставка в нашому переліку «*Десятинна церква. Новітні дослідження*» працювала в музеї з 28 жовтня 2011 р. до 20 лютого 2012 р. і стала прикладом творчого симбіозу співробітників НМІУ та Інституту Археології НАНУ. Для створення виставки було використано експозиційну площу першого поверху НМІУ, де розташовані експонати розділу «Східні слов'яни. Давньоруська держава Київська Русь». Було демонтовано вісім горизонтальних вітрин, розміщених у центрі залу № 8, експонати яких висвітлювали тему «Культура Київської Русі». В них і було побудовано виставку, що стала органічним доповненням і продовженням стаціонарної експозиції. Крім того, тематика виставки відповідала загальній експозиційній концепції музею, розширивши та поглибивши тему «Русь і християнство». Рештки фундаментів церкви Богородиці Десятинної є одним з найцікавіших об'єктів на території Національного музею історії України. Протягом 2005–2011 рр. відповідно до розпорядження Кабінету Міністрів України від 12.03.2005 р. № 60 «Про проведення археологічних досліджень земельної ділянки із залишками фундаментів Десятинної церкви» і відповідним розпорядженням КДМА від 06.04.2005 р. № 518 на її території проводилися археологічні розкопки і комплексне вивчення пам'ятки та прилеглої до неї території. Керував Архітектурно-археологічною експедицією ІА НАНУ заступник директора Інституту археології, доктор історичних наук Івакін Г. Ю. Було розкрито площу близько 2000 м², з яких понад 200 м² раніше не досліджувалися, виявлений цікавий речовий матеріал [2; с. 119-137]. Розкопки Десятинної церкви відразу зацікавили громадськість. Відтак, виникла ідея створити виставку «Десятинна церква. Новітні дослідження», присвячену саме останнім розкопкам Богородичної церкви, присвятивши їй 1015-річчю освячення храму. Експонувалося близько 200 оригінальних виробів з фондів Інституту археології НАНУ. Виставка дала можливість відвідувачам долучитися до української минувшини, ознайомитися з надзвичайно цікавими старожитностями різних епох – від III тис. до н.е. до ХХ ст. Побудові виставкової експозиції передувало досить тривалий підготовчий період, пов'язаний із розробкою наукової концепції та тематичної структури майбутньої виставки, підбором експонатів в Інституті Археології НАНУ. Одним із суттєвих моментів була реставрація та консервація експонатів, проведена співробітниками ІА НАНУ. Важливим

етапом підготовчої роботи стала і розробка тематико-експозиційного плану виставки [5], головним завданням якого було наукове обґрунтування, виявлення закономірностей, взаємовідносин об'єктів показу, визначення різних аспектів, що впливають на створення єдиного художнього образу [7; с. 51]. Майже всі експонати виставки мали невеликий розмір, тому розміщення матеріалів в окремо розташованих горизонтальних вітринах давало можливість відвідувачам оглянути предмети з різних боків. Вдалим доповненням стали яскраві й інформативні ілюстративні матеріали: фото різних моментів розкопок території Десятинної церкви, картографічні матеріали, схеми етапів розбудови храму. Виставка складалася з трьох розділів і була побудована

Рис. 3. Вітрини виставки «Десятинна церква. Новітні дослідження»

церкви X–XIII ст. (реконструкція доктора архітектури Ю. С. Асеева та проект пам'ятника князю Володимирі Святославичу роботи скульптора М. Піменова середини XIX ст.).

Ця виставка показала величезний інтерес пересічного відвідувача до археологічних розкопок українських вчених і визначила новий цікавий напрямок роботи. В найближчих виставкових планах науковців НМІУ не лише показ фондкових колекцій музею, а й пропаганда новітніх археологічних досліджень території Києва та різних регіонів України.

Список використаних джерел та літератури:

1. Кликс Р. Р. Художественное проектирование экспозиций. – М., 1978.
2. Козюба В. К. Головні підсумки дослідження Десятинної церкви у 2005 – 2009 рр. // Вікентій В'ячеславович Хвойка та його внесок у дослідження давньої історії України (до 160-річчя від дня народження): Тематичний збірник наукових праць. – К., 2010. – С. 119-137.
3. Майстровская М. Музейная экспозиция: тенденции развития // Музейная экспозиция. – М., 1997. – С. 7-22.
4. Стрельник М. О. Историчний досвід експозиційної роботи Національного музею історії України (на матеріалах розділу «Східні слов'яни. Давньоруська держава Київська Русь») // Український музей: Збірка наукових праць. – К., 2003. – С. 28-36.
5. Стрельник М. О. Тематико-експозиційний план виставки «Десятинна церква. Новітні дослідження». – К., 2011. – НА НМІУ. – Ф. Р. 1260, № 1123.
6. Стрельник М. О. Тематична археологічна виставка: специфіка та особливості побудови // Роль музеїв в культурному просторі України і світу. – Дніпропетровськ, 2009. – Випуск 11. – С. 397-403.

-
7. Стрельник М. О., Сорокіна С. А. Виставка «Десятинна церква. Новітні дослідження», як органічна складова стаціонарної експозиції Національного музею історії України // Вісімнадцяті Сумцовські читання: Збірник матеріалів наукової конференції «Музей як соціокультурний інститут в умовах інформаційного суспільства» 18 квітня 2012 р. –Х., 2012. – С. 51-57.
 8. Стрельник М. О., Сорокіна С. А., Безкоровайна Ю. Г. Виставка «Барвистий світ прикрас»: задум, створення, функціонування // 20 років незалежності: Тематичний збірник наукових праць. – К., 2011. – С. 145-167.
 9. Стрельник М. О., Хомчик М. А., Сорокіна С. А. Гральні кості (II тис. до н.е. – XIV ст. н.е.) з колекції Національного музею історії України // Археологія. – К., 2009. – № 2. – С. 34-49.
 10. Стрельник М. О., Хомчик М. А., Сорокіна С. А. Ігри давнього населення України // Наукові записки НаУКМА. – Т. 10. – К., 2010. – С. 46-54.
 11. Стрельник М. О., Хомчик М. А., Сорокіна С. А. Інвентар для настільних ігор (II тис. до н.е. – XIV ст. н.е.) у збірці НМІУ // Національний музей історії України: Тематичний збірник наукових праць. – К.: «Фенікс», 2011. – С. 282-305.

СЕКЦІЯ 5. ГАЛЕРЕЯ ДОСЛІДНИКІВ

Анатолій Трембіцький,
кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник,
доцент Хмельницького інституту МАУП,
заступник директора з наукової роботи
Державного історико-культурного
заповідника «Межибіж»

З ІСТОРІЇ МУЗЕЙНОЇ СПРАВИ НА ПОДІЛЛІ

У статті проаналізовано і висвітлено значний внесок відомих музеєзнавців України Є. Сіцінського, М. Трублаєвича і Ю. Александровича в становлення та розвиток музеїв Поділля на початку ХХ ст.

Ключові слова: музей, Євфим Сіцінський, Михайло Трублаєвич, Юрій Александрович, Поділля.

Розглядаючи історію українського народу, шляхи розвитку людської цивілізації, варто відмітити, що у всі часи Церква несла людям світло Віри, духовні і моральні цінності, створюючи тисячі храмів, монастирів і духовних інституцій, що зберігали в собі багатотисялітню пам'ять і мудрість. Саме зусиллями людей, для яких історія не мертва схоластика, не умоглядне поняття, а живий подих часу, шліфувалася змістовна глибока мудрість, що ближчала або ж ставала чіткішими і достовірнішими самі історичні відображення. Не було б їх, вірних опікунів і охоронців безсмертних терен Клію, й історична наука перетворилася б на одну з жанрових різновидностей усної народної творчості. Адже минулі події, постаті, явища не видозмінюються на міфи, легенди, бувальщину тільки тому, що надійно закріплені фактологічною суттю життя, яке відбувалося завдяки подвижницькій, компетентній і відповідальній праці Є. Сіцінського, М. Трублаєвича, Ю. Александровича та багатьох інших. Завдяки їх особливому сумлінню, внутрішньому моральному обов'язку перед часом і самою історією, Україна володіє неоціненною історико-документальною спадщиною, тим загальнонаціональним надбанням, що відображає тисячолітню історію життя українського народу. Архівні матеріали та музейні фонди складають величезні ресурси ретроспективної предметно-документальної інформації, надзвичайно потрібної для сучасних процесів державотворення і міжнародної репрезентації України.

Деякі аспекти внеску Є. Сіцінського, М. Трублаєвича та Ю. Александровича, в музеєзнавчу справу на Поділлі, фрагментарно розкрили у своїх працях сучасні українські дослідники В. Ляхоцький [6], С. Абросимова [4], Л. Баженов [2] та інші [14; 15]. Проте й досі є малодослідженими наукові зв'язки цих колоритних діячів, їхні взаємини та співпраця. Виявлені матеріали та листи, відображають широку палітру взаємних симпатій, наукових консультацій і життєвих ситуацій, які дозволяють краще пізнати їх біографічні аспекти і творчі стосунки при творенні музеїв краю. Починаючи з середини ХІХ ст. – до 1917 р., в цей найбільш сприятливий період становлення і розвитку історико-краєзнавчих досліджень, музейних установ на подільських землях, організуючим центром краєзнавчої роботи став створений 1865 р. Подільський єпархіальний історико-статистичний комітет, 1903 р. реорганізований в Подільське церковне історико-археологічне товариство, яке проіснувало до 1920 р. і підготувало плеяду таких видатних дослідників, як М. Орловський, М. Симашкевич, Є. Сіцінський, М. Трублаєвич, Ю. Александрович та інші, вплинуло на відкриття Давньосховища – одного з перших на Поділлі краєзнавчих музеїв.

Адже ще в 1819 р. Адамом Чарторійським у Меджибізькій фортеці було відкрито перший музей на теренах Поділля (*Szkoła powiatowa w Międzybożu otwarta 10 października 1819 r., wzniesiona kosztem ks. Adama Czartoryskiego, właściciela miasteczka, który na ten cel oddał zamek hetmanów Sieniawskich. W dziedzińcu jego fundator zbudowali konwikt dla 150 uczniów, którzy otrzymywali za bardzo małe wynagrodzenie wcale przyzwoite utrzymanie. Książę opatrzył szkołę stałym dochodem opartym na ziemi i składach handlowych, założył bibliotekę i dał poczętek skromnemu muzeum...*). Тобто майже на 70 років раніше Кам'янець-Подільського давньосховища. На жаль, всі аспекти становлення і діяльності музею в фортеці й досі не дослідженні [16, с. 5].

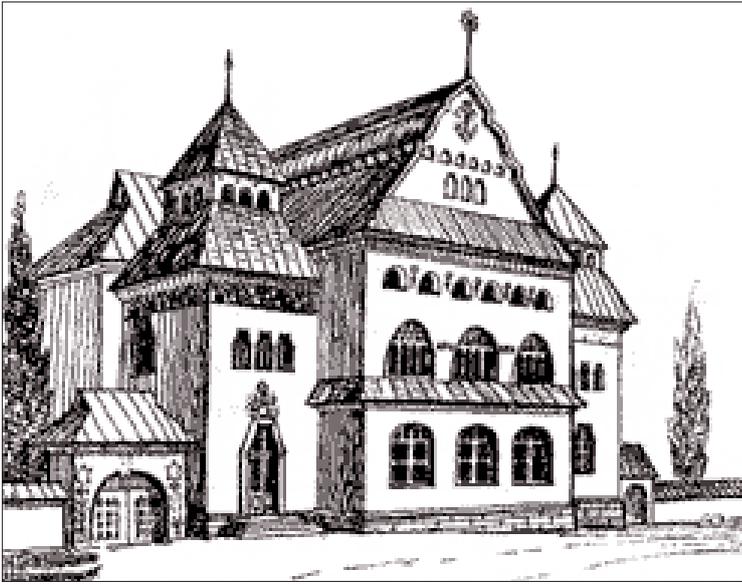
Відомий історик, етнограф, археолог, мистецтво– та музеєзнавець Євфимій Сіцінський народився 15 жовтня 1859 р. в священничій родині с. Мазники Летичівського повіту Подільської губернії (нині Деражнянський р-н, Хмельницька обл.), в парафії якого священствували шість поколінь його роду [18]. Навчався у Кам'янецькому духовному училищі, Подільській духовній семінарії, а закінчивши в 1885 р. Київську духовну академію із ступенем кандидата богослов'я, працював законовчителем у Бахмутському духовно-

му училищі. В 1889 р. повернувся у Кам'янець і був рукоположений священиком кафедрального собору, в 1902 р. став законовчителем Кам'янецького середнього технічного училища і Маріїнської жіночої гімназії [1, арк.1]. Він один із засновників і директор у 1891–1922 рр. історичного музею, член Наукового товариства ім. Т.Шевченка (Львів), історичного товариства Нестора-літописця, Всеукраїнської Археологічної Комісії та історичної Секції ВУАН, багатьох краєзнавчих і наукових товариств, активний учасник археологічних та епархіальних з'їздів, редактор багатьох подільських часописів, що висунуло його в ряд провідних науково-громадських діячів, організаторів краєзнавчого руху на Україні.

Благословенна ідея Є. Сіцінського мати в Кам'янці музей старожитностей, була доволі сміливою, таких установ не мали навіть губернські міста України, тільки Одеса та невеличкі музеї при Київській духовній академії та університеті Св. Володимира. Він у статті «Бакота – давня столиця Пониззя» подав наукове обґрунтування ідеї відкриття Давньосховища, адже було знайдено багато стародавніх речей і їх варто було зберегти [6]. Висвітлюючи створення 30 січня 1890 р. церковного Давньосховища, вчений, писав: «На Поділлі відчувається потреба в розробці місцевих архівних і археологічних матеріалів. В цьому питанні Поділля відстало від інших провінцій Росії. До 100-річчя возз'єднання Поділля з Росією необхідна розробка архівних матеріалів, потрібно описати забуті речі і будівлі, відтворити минуле життя наших предків». У невеликому музеї, на відкриття якого схвально, навіть ревно, відгукнулися Київ і Петербург, у фондах бібліотеки якого зберігалися книги з історії краю, твори російських, польських та інших авторів; в архіві документи минулого і візити церков; у відділі пам'яток мови і письма, стародруки XVI–XVIII ст., світлини, гравюри, малюнки архітектурних пам'яток, посуд та інші предмети, що тимчасово розміщувались у галереї Казанського православної кафедрального собору [9, с. 10], а потім понад двадцять років, не маючи власного приміщення і перебував у по-домініканських будинках, духовному училищі. В музей поступали предмети старовинного релігійного життя та народного побуту, хрести та ікони, залишки церковного одягу, лампадки, книги, монети, все, що допомагало відтворити побут древніх подолян. Створення церковного музею стало першим закликком до духовенства і всіх громадян зберегти минуле своєї батьківщини, краю, домівки, адже тільки корінням дерево могутнє, а ріст і благоустрій особистого та суспільного життя є не випадковим, а органічно розвивається з самобутніх джерел народного духу, народного життя [13, с. 131]. Понад 20 тисяч найкоштовніших, унікальних експонатів історичного музею-заповідника придбано вченим, який «мав особливий статус: йому сприяли губернатор і консисторія, земський діяч та повітовий справник, допомагали старий і малий». За інвентаризацією 1925 р., у музеї зберігалося старожитностей – 195, іконографій – 154, тканин церковно-богословського одягу – 92, творів малярства – 853, рукописних книг – 138, стародруків – 1034, монет, грошових знаків – 3648, етнографічних предметів – 1372, зброї – 76 [6].

Є. Сіцінський постійно турбувався своїм дітищем, так про клопоти, пов'язані із музейними цінностями і приміщенням музею, в листі до М. Петрова від 18 листопада 1910 р., писав: «Музей тепер поміщається в казенній будівлі – по-Домініканській, але нас терпіли тільки там. Недавно ж нам сказали забиратися з музеєм і термін назначили для цього – серпень наступного, 1911 р. Хочеш-не-хочеш, а необхідно будувати для музею хоча б що-небудь. А підтримки ні з боку духовної, ні з боку офіційної влади немає» [8, с. 299]. Щоби вийти із цієї скрути, в 1912–1913 рр. серед членів Петербурзької громади ентузіастів українського архітектурного стилю було оголошено конкурс на кращий проект нової будівлі Церковно-археологічного музею. Пропагуючи український архітектурний стиль на основі бароко, першу премію в 1913 р. високоавторитетне журі в складі ректора Петербурзького інституту цивільних інженерів професора В. О. Косякова, академіка Ф. К. Волкова (Вовка), доцентів архітектури Й. Б. Михаловського, І. Ю. Мощинського, Р. Р. Беккера, академіка живопису М. С. Самокиша, художника С. І. Васильківського і мистецтвознавця Є. Й. Сіцінського присудило архітектору Д. М. Дяченку (1887–1942), другу і колезі Володимира Січинського по інституту цивільних інженерів. Другу премію отримав Ф. І. Шумов, а третю І. А. Кальбус [17]. Проте новий музей так ніколи і не був побудований, почалася перша світова війна.

Відомий історик В. Приходько у червні 1931 р., оцінюючи здобутки Є. Сіцінського, писав, що «культурне Поділля, а з ним і Україна обходять небуденне свято», п'ятдесятиліття наукової діяльності «великого Подолянина, великого своєю працею протоієрея і університетського професора... що залишає глибокий слід в своїй батьківщині». Вчений не був «народним трибуном» – він творив «факти», серед яких заснування церковно-археологічного музею, де «з вишивок та килимів, зі стародруків та гравюр, з мовчазних портретів Залізняка і Гонти... голосно промовляла Україна». «Ми по справедливості не знаємо нікого серед Подолян – щоби стільки зробив для свого краю. Наше Поділля, зі своїми мрійними селами й містами, старовинними церквами й монастирями і задивленими в глиб віків фортецями та замками – складає сьогодні пошану своєму достойному Громадянинові», – стверджував сучасник Євфимія Йосиповича, знаний подолянин Віктор Приходько [12].

*Проект будинку Кам'янець-Подільського
Церковно-археологічного товариства. Загальний вигляд.
1912–1913 рр. Арх. Д. М. Дяченко [17]*

Доля музеїв України турбувала і членів Товариства Нестора Літописця, так у січні 1901 р. на своєму засіданні вони стверджували, що існуючі музеї і збірки старожитностей «продовжували діяти, співпадаючи з енергією осіб, що стоять на їх чолі, і з наявними матеріальними засобами», проте вони добре розуміли і необхідність устрою губернських і приватних музеїв, адже така думка «одержує широке поширення в нашому суспільстві», про що свідчили проекти створення таких музеїв у Кам'янці-Подільському, Катеринославі та Конотопі [19]. Через часті непорозуміння між губернатором Ейлером та архієреєм Серафимом, місцева влада вирішила створити власний «Музей старожитностей Поділля», про що повідомляли у часопису «Подольские Губернские Ведомости». Ініціатором цієї справи став Митрофан Антонович Трублаєвич, подолянин, родом із духовної сім'ї, закінчив юридичний факультет

Київського університету і був під впливом професора В. Антоновича та Старої Української Громади, один «із старших людей», «українофілів», активний учасник Подільської «Просвіти», у 1905–1907 рр. член її управи і юрисконсульт, складав статuti, угоди, різні пояснення до адміністрації. Він не був звичайною сірою людиною, хоча як українець, не виявляв себе активно, «неблагонадійність» постійно ставала на перешкоді його кар'єри, часто міняв служби, посади і становища, людина широко освічена й прогресивна, добрий правник і адвокат, був мировим посередником, головою з'їзду мирових посередників, довгий час як «гарний землець» був членом Подільської Губернської Управи у «справах Земського Господарства», потім переїхав «нотарем» у Верхньодніпровськ [11, с. 127]. Завдяки його ініціативі, вироблений засновниками «Музею старожитностей Поділля», проект статуту за домовленістю з головою Імператорського Московського археологічного товариства графинею Уваровою, був відправлений для попереднього розгляду в археологічне товариство, воно вправі було надати певні вказівки і рекомендувати засновникам ті чи інші зміни в проекті. Члени Товариства Нестора Літописця на своєму засіданні під головуванням професора М. Дашкевича, розглядаючи питання про устрій «Музею старожитностей Поділля», висловили думку, що до повернення археологічним товариством проекту статуту, підготовленого відповідно до статуту подібного роду музеїв, «не є зручним вносити питання про музей на розгляд місцевої міської думи». Однак незважаючи на це, підготовчі роботи, завдяки енергії ініціатора справи М. А. Трублаєвича, йшли досить добре, ним було «отримано на користь майбутнього музею 100 карбованців, пожертвованих високопреосвященним Модестом, архієпископом Волинським і Житомирським», від місцевого домовласника Х. Крайза, одного із власників друкарні, яка видавала книги та брошури російською і польською мовами, а в 1862–1865 рр. та в 1875–1876 рр. друкувала «Подольские Епархиальные Ведомости», дуже коштовний збірник малюнків по російській та іноземній нумізматиці, крім того М. Трублаєвичем була «роздобута для музею кам'яна плита з вірменським написом 1550 р.», що свідчить про те, що бажаючі почали робити свій посильний внесок речами чи грошима, для майбутнього музею. Після отримання проекту статуту музею від Московського археологічного товариства, М. А. Трублаєвич планував терміново сповістити про це усіх осіб, що співчували відкриттю «Музею старожитностей Поділля», цієї «найвищої міри корисної для нашого краю, установи» [8] і завдяки його старанням музей було засновано, проте його ім'я та музеєзнавча діяльність загубилися в перипетіях ХХ ст. і майже невідомі.

Досить значний внесок у становлення музеїв Поділля та народознавче вивчення краю, вніс український етнограф, мистецтво– та музеєзнавець, колекціонер, краєзнавець, етнограф і архівіст, член Подільського Церковного історико-археологічного товариства Александрович Юрій Семенович (1894, с. Степашки Гайсинського повіту Подільської губернії (Вінниччина) – 193?, Вінниця) [2, с. 180]. Він досліджуючи український орнамент, у своєму листі від 22.07.1911 р. до Д. Яворницького, писав, що бажає допомогти музею ім. Поля і пропонує придбати у нього велику колекцію народного орнаменту Поділля, в якій «найбільше міститься зразків вишитого орнаменту. Усі орнаменти наклеєні на картони, чим отримується альбом. Усе... точно датовано місцем свого походження, народною назвою орнаменту, з якої часті одяжі взято орнамент... ця колекція може бути хорошим матеріалом для дослідника українського народного орнаменту». В листі

вказував, що він «чоловік не заможний, що б подарувати, але плату велику не візьму... можу взяти книжки по історії, антропології, етнографії, археології» і бажає обмінюватися світлинами по архітектурі та її типах. Ю. Александрович, отримавши відповідь від вченого, вже 12.08.1911 р., писав, що повернувся з «шибання» по Поділлю. Ну, і краса же тут, особливо по берегах Дністра! Я Вам вельми вдячний за то, що серйозно віднеслися на мою пропозицію». В колекції зібраній вченим і яку він мав наміри продати за кордон, що лише за сприяння Д. Яворницького, залишилася на Україні, подано добрі, правдиві ілюстрації орнаменту усієї губернії. Крім того він зібрав значну збірку орнаменту Полтавщини, але на жаль, вона «не може рівнятися з Подільською, бо у неї нема датировки тих місцевостей, де збирався орнамент», тому з неї не «можна робити усіх студій, але для художника вона ціну має». Збірку полтавського орнаменту вчений мав наміри особисто передати Д. Яворницькому, а колекцію з подільського краю, переслати залізницею, але тільки після завершення написів про зв'язки «варіювань форм народного орнаменту в зв'язку з відмінами народного говору». Проте вже у своєму листі від 28.09.1911 р., він перебуваючи в Мурафі (Поділля), просив вченого «трохи заждати», адже він завершує робити «помітки на таблицях орнаменту і дозбирував зразки» [4, с. 12-14].

Юрій Семенович спілкуючись з українською письменницею Ольгою Косач (1849–1930), звернувся до неї з проханням, допомогти влаштуватися хранителем культурно-історичного відділу музею Подільської губернії. І вона в кінці 1913 р., в своєму листі до Д. Яворницького, дякуючи йому за рекомендацію для доньки, прохала його допомогти «безумовно порядній» людині, яка має для етнографії «прихилля надзвичайне і якесь, можна сказати, сердечне», Ви самі «могли бачити й по тій колекції вишиванок», що «придбали для музею». Матеріал ним «зібрано величезний, а при тім усі зразки-суті, без прикмет якогось упаду чи спотворення чи іншого (ганджу)», крім того він добре знається й на архітектурі, зібравши цінну колекцію світлин старих церков і будівель. «Се не «колекціонер», а вчений і тямущий прихильник нашої етнографії й археології, що вкладає в свою працю ще й душу, патріотично-українську любов». Він часто відвідував О. Косач в Києві, щоби показати їй свої цікаві знахідки або порадитись з нею про всякі «етнографічні та археологічні справи». Вона писала, що враховуючи його колекції, варто допомогти йому «вмоститися при подільському музеєві, то для того нового, а беспорядного музею се був би справжній «клад» ... для всіх друзів нашої етнографії та археології була б та втіха, що біля впорядкування земського музею в такому цікавому краю, як Поділля, заходилась таки така порядна, тямуща й ретельна людина», як Ю. Александрович. «Ваша істинно прихильна серцем і думкою – Олена Пчілка» [4, с. 241-242].

І відомий історик, враховуючи знання і здобутки Ю. Александровича, допоміг йому влаштуватися в музей Подільської губернії, про що він у листі від 25.02.1914 р., перебуваючи у Кам'янці-Подільському, писав: «Велике спасибі за Вашу поміч і піддержку ... мене затверджено... на посаді «хранителя культурно-історичного відділу Музею Подільської губернії», багато мені допомогли «кам'янецькі українці... Музей уявляє поки що майже одні голі стіни, але я його скоро поповню», адже «за межами Поділля і далі стелиться українська земля». Ніколи цього не забуду, писав він і наскільки «дозволить мій теперішній стан, стану помагати Вам» збирати колекцію «мисок з Поділля», на яких зображено «знамениті – на білім фоні рослини, звірі». Якщо б у Катеринославі була «керамічна школа, то їй такі матеріали здалися би», адже українські «керамічні вироби необслідовані ніким», тому їх варто збирати. Юрій дуже переживав, що проти його призначення виступили представники «польської партії», які бажали бачити на цій «посаді поляка», але він не збирався уступати «бо се наша українська земля». При такому стані справ він все ж пробував «обрости каменем» на посаді», проте для нього буде «цінно, і приємно» мати «надію на притулок», коли буде дуже важко у Катеринославі. Крім того він пропонував Д. Яворницькому свої послуги, щоб гідно представити Поділля в його музеї і просив надати правила по облаштуванню музею. Ю. Александрович нетривалий час перебував на цій посаді, вже під час Першої світової війни у кінці 1914 р. музей разом з земською управою був евакуйований у Вінницю, а він поселився в будинку по Князь-Ігоревському пр., 8. У своєму листі від 25.12.1915 р., він вітаючи Д. Яворницького з Новим роком, просив допомогти його брату Євгену, що навчався у Кам'янецькому комерційному училищу Мазінга і евакуйованому в Катеринославі, вступити в Катеринославіське комерційне училище. «Ради Бога поможіть і научіть, що мені робити», – писав Ю. Александрович [4, с. 14-16]. У кінці 1915 р. на початку 1916 р. дослідник разом з музеєм повернувся у Кам'янець-Подільський, проте стан експонатів та експозицій музею був дуже неважкий. Так у доповіді Подільської управи шостому черговому Губернському Земському зібранню (1916) «Про музей Подільської губернії», вказувалося, що на «протязі ряду років Музей Подільського Земства поповнювався надзвичайно коштовними колекціями», проте ці великі колекції у більшій своїй частині не приведені в систему, багато не мають навіть «точних наукових визначень» [10]. Разом з музеєм Подільської губернії, у 1915–1916 рр. також був змушений евакуйовуватися в Ростов-на-Дону і церковний історико-археологічний музей, Євфимій Сіцінський дуже хвилювався, що ящики з цінними експонатами музею не потрапили в Ростов, а «вислали випадково в Сімферополь і знаходяться разом з канцелярськими ящиками» [3, арк.231 зв.]. Другий раз, вже у 1916–1917 рр. музей евакуйовували до Вінниці і Євфимій Йосипович поселився на квартирі професора І. Шиповича по вулиці Катеринівській. Після заснування наприкінці 1918 р.

університету в Кам'янці, він залишив службу при земській управі й перейшов в університет, де став приват-доцентом по кафедрі археології й історії мистецтва, не полишаючи праці в музеї, у 1922 р. його звільнили з ІНО та посади директора музею, як колишнього «церковника» [1, арк.2].

В роки визвольних змагань в Україні 1917–1920 рр., в час виникнення й становлення краєзнавства Української Народної Республіки, подільські історики і краєзнавці, спільно з професорами університету, членами товариства охорони пам'яток старовини і мистецтва, виявляли залишені відомствами, установами, організаціями, військовими частинами архіви, концентрували, упорядковували і розміщували їх у спеціальних приміщеннях. Саме вони звернули увагу на необхідність «всі архіви та архівні матеріали, перебуваючи найбільше в загрозовому стані, перевезти до архіву колишнього Губерніального Правління, а військові архіви – до Кам'янецької фортеці». Завдяки зусиллям ректора університету І. Огієнка, завідувача архівно-музейним відділом Подільської губерньської народної управи Ю. Александровича, начальника Подільської культурно-освітньої управи М. Лорченка, директора історико-археологічного музею Є. Сіцинського та інших, було врятовано десятки тисяч цінних справ, документів, предметів старовини [6, с. 240-241].

У цей же період у Вінниці також активно формувався значний краєзнавчий центр, адже ще у 1916 р. громадськість міста ініціювала питання про заснування краєзнавчого музею і товариства збереження культурно-історичних пам'яток краю. Події української революції призвели до того, що до Вінниці з Кам'янця-Подільського були переміщені губерньські органи управління, промислові та освітні заклади, зростала чисельність його населення, тому місто поступово перетворювалося у великий адміністративно-економічний центр України, пожвавилось громадське життя і краєзнавчий рух, який охоплював південно-східні повіти Подільської губернії. У Вінниці й проживали та творили члени Подільського Церковного історико-археологічного товариства І. Шипович, Ю. Александрович та інші, але вони не спромоглися створити у місті єдиний науковий осередок, хоча міська управа неодноразово у 1917–1918 рр. виділяла для цього певні кошти, проте справа заснування музею просувалася надто повільно. Проте вже на початку 1919 р. зусиллями ініціативної групи по заснуванню музею народного побуту і мистецтва Г. Брілінга, В. Коренеєва, Ю. Александровича, Д. Грєпачевського було урочисто відкрито народний музей Поділля. У складних умовах громадянської війни, спроб інтервентів і тимчасової влади пограбувати музей, музеєзнавці продовжували збирати старожитності у всіх куточках Подільської губернії, рятуючи від загибелі й вивозу за кордон витвори мистецтва, стародруки, поміщицькі та магнатські архіви. У 1919–1920 рр. Вінницький народний музей перетворився у важливий історико-культурний центр національного відродження, став офіційним закладом, навколо якого гуртувалися місцеві краєзнавці та інтелігенція взагалі [2, с. 145-146]. Проте, один з фундаторів Вінницького краєзнавчого музею Ю. Александрович, вже у 1920 р. переїздить у Київ, де стає науковим співробітником музею-заповідника Києво-Печерської лаври, але у 1921 р. повертається до Вінниці на посаду завідуючого губерньським архівним управлінням. Саме за його ініціативою у 1921–1924 рр. зареєстровано і взято під охорону 1231 архів губернії та засновано Державний архів Вінницької області. В 1924–1929 рр. Ю. Александрович активно співробітничав з Кабінетом виучування Поділля при Вінницькій філії бібліотеки ВУАН, перебуваючи в 1924–1927 рр. завідуючим етнографічного відділу Київського сільськогосподарського музею. У своєму листі від 25.07.1927 р. він писав Д. Яворницькому: «Волею судьб» я нині перебуваю у Києві на посаді у сільськогосп[одарському] музею, де маю намір утворити етногр[афічний] відділ», адже у цьому музеї етнографічний відділ є тільки додатком до його «сільськогосподарської основи». Далі він згадує, що готується до скорочення і тому спродує усе, що «може, бо з сім'єю не перетягнеш зиму без запасу, та ще і без посади» і тому пропонує придбати для музею рідкісні книжки, адже «для істориків України вони є цінність» і він не хоче їх продати антикварам, а «тільки у музей», а якщо не можливо набути для музею, то «може спроможетеся набути для архівного управління, де теж може бути музей і де обов'язково повинна бути, на мою думку, й бібліотека» [4, с. 16].

Наприкінці 20-х – на початку 30-х рр. ХХ ст. владою була розгорнута шалена кампанія по впровадженню в музеях «марксистської методології», що нав'язувала сталінську концепцію суспільного розвитку, яка проходила особливо активно, супроводжуючись боротьбою проти «речового фетишизму» та «захисників старого мотлоху», проти дослідників і охоронців старовини. На Україні у 1929 р. почав розкручуватися кривавий маховик сталінських репресій, починався процес СБУ за сфабрикованими звинуваченнями «у контрреволюційній змові», точно розрахованим ударом водночас було репресовано тисячі найкращих науковців, музеєзнавців, так завершувалося життя великих патріотів і громадян, закоханих у минуле і сучасне рідної Подільської землі. Їхньою нелегкою долею позначено історичний шлях українського музеєзнавства, в якому тісно переплелися визначні здобутки і трагічні події. Є. Сіцинський, М. Трублаєвич та Ю. Александрович, були не лише великими знавцями і серйозними дослідниками історії Поділля, але й сподвижниками і організаторами музейної справи. Цією статтею нами відкривається ще одна сторінка життя цих неординарних українських вчених, ці матеріали будуть використанні нами при написанні дисертації. Адже захист і примноження національного історико-культурного багатства, одна з найважливіших місій незалежної демократичної України, як держави.

Список використаних джерел та літератури:

1. Автобіографія Євфимія Йосиповича Сіцинського. 1929–1930 рр. // Родинний архів Трембіцького. – Оригінал. – 2 арк.
2. Баженов Л. В. Историчне краєзнавство Правобережної України XIX – на початку XX ст.: Становлення. Історіографія. Біобібліографія. – Хмельницький: Доля, 1995. – 256 с.
3. Біографічні та бібліографічні карточки. Авторські записки. 1888–1928 рр. // Державний архів Хмельницької області. – Ф. Р.-3333. – Оп. 1. – Спр. 7. – Арк. 231зв.
4. Епістолярна спадщина академіка Д. І. Яворницького. Вип. 2: Листи діячів культури до Д. І. Яворницького / Упоряд.: С. В. Абросимова, Н. Є. Василенко, А. І. Перкова, О. В. Піцик, та ін.; Вступ. ст. С. В. Абросимової: Під заг. ред. Н. І. Капустіної. – Дніпропетровськ, 1999. – 460 с.
5. Климчук О. Хресна дорога. Життєві жалі протоієрея Сіцинського // Україна. – № 1. – 1993. – С. 16–17.
6. Ляхоцький В. П. Тільки книжка принесе волю українському народові...: Книга, бібліотека, архів у житті та діяльності Івана Огієнка (митрополита Іларіона). – К.: Вид. ім. Олени Теліги, 2000. – 664 с.: іл.
7. Мошак М. В. Співпраця М. Петрова та Ю. Сіцинського на ниві дослідження Подільської старовини // Мат. ІХ Подільської іст.-краєзн. конф. – Кам'янець-Подільський, 1995. – С. 299.
8. Музеи и собрания древностей // Археологическая летопись Южной России. – К., 1901. – Т. III. – С. 32–33.
9. Музей і Поділля: Тези доп. наук. конф. присвяченої 100-річчю від дня заснування Кам'янець-Подільського державного історичного музею-заповідника. – Кам'янець-Подільський, 1990. – 100 с.
10. О музее Подольской губернии. Доклад Подольской управы 6 очередному Губернскому Земскому собранию. – Каменец-Подольский, 1917. – № 83. – С. 423.
11. Приходько В. Під сонцем Поділля. Спогади. Ч. 1. Вид. 4-е. – Нью-Йорк–Мюнхен: Криниця, 1967. – С. 127.
12. Приходько В. Проф. Евфим Сіцинський-історик і археолог Поділля. (З приводу 50 ліття наукової і громадської діяльності) // Літературно-науковий вісник. – 1931. – Річ. 30. – Кн. VI. – Т. CVI. – С. 510–513.
13. Протоієрей Володимир Ровінський, протоієрей Олексій Миханчук. Православ'є на Подоліі (історичні нариси). – Кам'янець-Подільський: Вид. «Дзвін», 1995. – С. 14–242.
14. Трембіцький А. До біографії відомого музеєзнавця Євфимія Сіцинського // Музейний щорічник. 2003 (Мат. наук.-практ. конф. «Музей та музейна справа на початку III тисячоліття». м. Чернівці, 14 травня 2003 р.). Випуск 2. (24). – Чернівці: Золоті литаври, 2003. – С. 35–42.
15. Трембіцький А. Вони творили музеї Поділля (До біографії Є. Сіцинського, М. Трублаєвича та Ю. Александровича) // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 8. Серія: Історія: Збірник наукових праць. / За заг. ред. проф. П. С. Григорчука. – Вінниця, ДП «ДКФ», 2004. – С. 271–277.
16. Трембіцький А. М. ДІКЗ «Межибіж»: десять років поступу. Історія, матеріали і документи. / А. М. Трембіцький. – Хмельницький: ПП Мельник А. А., 2012. – 388 с.
17. Чепелик Віктор. Петербурзька громада ентузіастів українського архітектурного стилю. Український архітектурний модерн [Електронний ресурс] // Режим доступу: http://alyoshin.ru/Files/publika/4enelik/4enelik_09.html
18. [Е. Сицинский] Юбилей пятидесятилетия священства протоиерея Иосифа Сецинского // Подольские Епархиальные Ведомости. – 1901. – С. 904.
19. 1900 год в археологическом отношении. Январь 1901 г. // Археологическая летопись Южной России. – К., 1901. – Т. III. – С. 4.

Віталій Гуцал

здобувач, асистент кафедри історії народів Росії та спеціальних історичних дисциплін
КПНУ ім. Івана Огієнка

І.С. ВІНОКУР І Г.М. ХОТЮН – РОКИ НА СЛУЖБІ АРХЕОЛОГІЇ

У статті йде мова про співпрацю доцента, професора Кам'янець-Подільського педінституту І.С. Винокура з директором музею-заповідника Г.М. Хотюном в справі дослідження і популяризації старожитностей.

Ключові слова: Винокур, Хотюн, археологія, Кам'янець-Подільський.

Після переїзду з Чернівців до Кам'янця-Подільського у 1963 р. І.С. Винокур зразу ж розпочав налагоджувати ділові зв'язки з колом тих людей, які цікавилися старовиною. Серед них був і директор музею-заповідника Г.М. Хотюн. Займаючи цю керівну посаду ще з 1949 р., Григорій Миколайович був обізнаний із станом краєзнавчої роботи в регіоні, добре знав проблему, бачив, що в плані археологічних досліджень

робиться небагато. І розумів, що поява у місті дипломованого спеціаліста-археолога, яким був Іон Ізраїлевич може стати стимулюючим фактором, здатним суттєво поліпшити ситуацію. Власне так і сталося. Між Винокуром і Хотюном зав'язалася тісна співпраця і міцна товариська дружба на все життя. Розпочалася реалізація задумів по вивченню старожитностей краю. Одним з перших стало дослідження язичницького комплексу у с. Ставчани Новоушицького району у 1963 р. Інформація про це надійшла в музей від мешканця села, який проводив роботи на своїй присадибній земельній ділянці і на глибині 0,6 м наштовхнувся на кам'яну статую. Обидва науковці негайно виїхали на місце знахідки і виконали необхідний об'єм робіт. З'ясувалося, що на цьому місці знаходився жертвник черняхівської культури. Тут стояли два кам'яних ідоли. Один у вигляді стилізованого антропоморфа, другий – конусовидний із вибитими солярними знаками. Навколо них виявлено залишки вогнищ, кістки тварин, уламки посуду [2, с. 210-211]. Це відкриття доповнило відому серію кам'яних язичницьких божеств з території Поділля і дало чудові експонати для музею. Окрім того вдалося за зібраними матеріалами визначити їхній вік (перша половина I тисячоліття н.е.) і пов'язати з язичницькими культами стародавніх слов'ян [2, с. 214]. Стаття про результати дослідження «Язичницькі статуї із с. Ставчани в Подністров'ї» у терміновому порядку була видрукована у журналі «Советская археология».

У столиці давньоруського Пониззя Бакоті селянам було добре відоме урочище «Двір», але ніхто не здогадувався про походження цього, незвичного для даної місцевості, топоніму. Тим часом, він привернув увагу археологів і під час ретельного обстеження вдалося натрапити на сліди давньої будівлі. Спільні розкопки педінституту та музею 1963-1965 р. дали можливість розкрити залишки кам'яного палацу XIV-XV ст. Будинок мав розміри 30x10 м і своєю північною стінкою вривався у виступ гори. В окремих місцях збереглися на висоту 1-1,5 м стіни [1, с. 98], зафіксовано віконні і дверні пройоми, встановлено, що споруда мала два поверхи. Підлога першого поверху заможна кам'яними плитами, другого – керамічними. Наличники, карнизи з різьбленням. Біля будинку існувала у свій час крита галерея. Вчені вважали, що з кінця XIII-початку XIV ст. колишній адміністративний і господарський осередок Бакоти було перенесено з дитинця XII-XIII ст. в урочище Двір. Зроблено також припущення, що палац міг належати бакотському наміснику Неміру [10, с.229-232]. Про дослідження з'явилося кілька статей у ряді видань, написаних як спільно І. Винокуром та Г. Хотюном, так і кожним окремо [4; 6; 11; 13].

Ще у 1961 р. Г.М. Хотюном було обстежено залишки кургану скіфського часу біля с. Верхні Панівці, який місцеві господарники зруйнували бульдозером. Вдалось зібрати частину речей із поховального інвентаря, в тому числі уламки масивного бронзового дзеркала, наконечники стріл, частину скроневої золотої підвіски, унікальний предмет – щелепу леопарда, оковану срібною пластиною із, вставленою в отвори, дужкою для підвішування. Проте матеріали не були опубліковані. Тому І.С. Винокур і Г.М. Хотюн працюють у цьому напрямку і вже через деякий час з'являються дві статті: «Скіфський амулет» у збірнику «Археологія» за 1965 р. [5] та «Амулет із щелепи леопарда» у журналі «Природа» за 1967 р. [3]. Завдяки цим публікаціям наукова громадськість дізналася про нові і важливі результати вивчення поховального обряду племен Середнього Подністров'я УІ-Уст до н.е., інформація потрапила до узагальнюючих робіт з даної тематики.

Окремо слід сказати про спільну працю з підготовки до друку матеріалів про Кам'янець-Подільський, на що було затрачено чимало зусиль. Першим результатом такої роботи стало видрукування у видавництві «Будівельник» у 1968 р. історико-архітектурного нарису про міську старовину. До складу авторів залучено було також архітекторів Є.М.Пламєницьку та І.І. Медведовського [12].

Проте видання не задовольняло Винокура і Хотюна і вони шукають шляхи й можливості для випуску більш солідної книжки. Підготували новий варіант, зв'язалися з Львівським «Каменярем». Особливо тісні стосунки встановилися із завідуючою редакцією краєзнавчої літератури, відомою нині поетесою, мистецтвознавцем М.С.Білан. З розповіді І.Винокура відомо, що саме завдяки її енергії, напористості, здатності до неординарних кроків, коли немає іншого виходу (відчувши супротив керівництва прийняти до друку запропонований варіант, викинула рукопис через вікно, сказавши, якщо не підходить цей, то не буде ніякого) у 1981 р. світ побачив розкішний, як на той час, путівник на українській і російській мовах «Кам'янець-Подільський державний історико-культурний заповідник». Великий формат книжки, чудові кольорові фотографії на дві розгорнуті сторінки, якісна поліграфія швидко зробили її популярним раритетом [8].

На жаль повторити видання у такому вигляді авторам більше не вдалося. Другий його випуск 1986 року, яким опікувалися вже інші люди, хоч і має свій позитив, проте істотно поступається перед першим [9].

Окрім творчих зв'язків Іона Ізраїлевича і Григорія Миколайовича об'єднувала особиста приязнь. Вони часто зустрічалися дома один в одного, у них було безліч тем виробничого, громадського, особистого характеру, які вимагали спільного обговорення. Коли Г.М.Хотюн, вже перебуваючи на пенсії, тривалий час хворів І.С.Винокур завжди знаходив час провідати його і підтримати порадою чи просто добрим словом.

Завдяки діяльності цих двох особистостей в історії Кам'янця-Подільського залишився помітний слід, а деякі із їхніх задумів по збереженню і реставрації архітектурних пам'яток міста, археологічних досліджень на його території здійснюються лише сьогодні.

Список використаних джерел та літератури:

1. Винокур І.С. Історія лісостепового Подністрів'я та Південного Побужжя. Від кам'яного віку до середньовіччя – К.; Одеса, 1985. – 128 с.
2. Винокур І.С., Хотюн Г.М. Языческие изваяния из с. Ставчаны в Поднестровье. // Советская археология. – 1964.-№ 4.-С. 210-214.
3. Винокур І.С., Хотюн Г.М. Амулет из челюсти леопарда. // Природа. – 1967. – №-4. – С. 127-128.
4. Винокур І.С., Хотюн Г.М. Исследование средневекового дворца-замка в Бакоте на Днестре. // Тези доповідей Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Хмельницький, 1965. – С. 85-86.
5. Винокур І.С., Хотюн Г.М. Скіфський амулет. // Археологія. – К., 1965. – Т. 19. – С. 118-122.
6. Винокур І.С., Хотюн Г.М. Розкопки Бакоти. // Наука і суспільство. – 1967. – №6.
7. Винокур І.С., Пламеницька Є.М., Медведовський І.І., Хотюн Г.М. Кам'янець-Подільський : історико-архітектурний нарис. – К., 1968. – 120 с.
8. Винокур І.С., Хотюн Г.М. Кам'янець-Подільський державний історико-архітектурний заповідник – Львів, 1981. – 96 с.
9. Винокур І.С., Хотюн Г.М. Кам'янець-Подільський державний історико-архітектурний заповідник. – Вид. 2-ге, допов. – Львів, 1986. – 159 с.
10. Винокур І.С., Горішній П.А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. – Кам'янець-Подільський, 1994. – 364 с.
11. Винокур І.С., Хотюн Г.М., Бойко Ю. Розкопки в Бакоті // Радянське Поділля. – 1963. – 27 жовт.
12. Винокур І.С., Пламеницька Є.М., Медведовський І.І., Хотюн Г.М. Кам'янець-Подільський : історико-архітектурний нарис. – К., 1968. – 120 с.
13. Хотюн Г.М. Археологічні дослідження в с.Бакота Кам'янець-Подільського району Хмельницької області // Матеріали другої Подільської історико-краєзнавчої конференції. – Львів, 1968. – С. 145.

Винокур І.С. та Хотюн Г.М. під час дослідження середньовічного палацу в Бакоті 1963 р.

Тетяна Білушак

аспірант кафедри історії України
та етнокомунікації Національного
університету «Львівська політехніка»

ІСТОРІЯ ВИВЧЕННЯ УКРІПЛЕНЬ ВИСОКОГО ЗАМКУ У ЛЬВОВІ

Важливим джерелом історії Львова є збереженні до наших часів пам'ятки колишніх фортифікацій, тому актуальність теми полягає у вивченні документних джерел стосовно укріплень середньовічного Львова та у зібранні археологічних досліджень оборонних укріплень міста, які внесуть доповнення в історіографію.

Ключові слова: Високий замок, система міських фортифікацій, археологічні дослідження, інвентарі, О. Чоловський

Високий замок у Львові займав важливе місце у системі міських фортифікацій. Завдяки наявності достатньо великої джерельної бази стосовно життя м. Львова з кінця XIV–XVIII ст. вже в XVII–XIX ст. стало можливим створення перших опрацювань з історії цього міста Альнпека, М. Груневега, Б. Зіморовича. Історія міських укріплень Львова знайшла в цих дослідженнях своє місце. Особливо великі перспективи детального вивчення військової історії Львова з'явилися після упорядкування міського архіву давніх актів наприкінці XIX ст. Велика заслуга у систематизації цих писемних джерел належить львівському архіваріусу та історику О. Чоловському.

У його монографії, яка була опублікована у 1910 році, з вичерпною повнотою розкрито не лише історію укріплення, але й наведено короткий нарис історії досліджень Високого замку. В цьому же дослідженні використав майже всі джерельні матеріали з львівського архіву та доступних на той час збірок історичних документів [1; с. 28-51].

Важливе місце вивченню історії укріплень Високого замку відведено у низці праць істориків XIX – початку XX ст. Д. Зубрицького, М. Грушевського, Б. Януша. Багато уваги присвячено комплексному висвітленню окремих питань Високого замку у працях В. Томкевича та Й. Гронського,

Більшість українських авторів робили акцент на історії Високого замку у доказимирівській період. Вони пов'язували, що історія княжого Львова починається з найвищої його частини – Високого замку. Замкове узгір'я (411 метрів над рівнем моря) здавна мало вигідне на той час оборонне значення. Річка Полтва, оточена болотами, з півдня і заходу прикривала місто від ворогів.

Отже, на горі, що нині називається Високий замок, у 1256 році був найбільш укріплений пункт міста – Княжий замок, або як його тоді називали «город», «град». Тут перебував військовий гарнізон. Замок був дерев'яний, у ньому проживали «княжі люди» – бояри, слуги. За аналогією з іншими тогочасними будівлями можна припустити, що замок був збудований на зразок інших тогочасних фортець Галицько-Волинського князівства.

Природну недоступність гори зміцнювали вали, побудовані з дерев'яних зрубів, засипаних землею, глиною, щебенем. Над валами проходив палісад з дерев'яних колод, а можливо, кам'яний мур із прибудовою для стрільбищ. Всередині замкової площі стояла оборонна вежа і будівлі для військової дружини й населення, яке під час небезпеки знаходило тут захист. Поблизу від замку була збудована башта «будівельниця», назва якої збереглася за однією з вершин Високого замку.

Для свого часу львівський княжий замок був добре укріплений і лякав татар. Невипадково підступний татарський хан Бурундуй примусив князя Данила і його сина Льва в 1259 р. «розкинути», тобто зруйнувати замок, як і фортеці в Данилові, Стожку. З болем пережив Данило це руйнування своїх новозбудованих замків.

Російський історик М.Н Карамзін писав: «Данило, називаючи себе другом хана, будував, зміцнював міста і не переставав сподіватися, що сусіди держави рано чи пізно побачать необхідність діяти спільними силами проти варварів. Але Бурундай зрозумів це вступивши на землю Галицьку, дав знати її володареві, щоб останній з'явився у його табір як смиренний данник або чекав страти. Данило послав до нього... єпископа Іоанна з дарунками. «Чи хочете запевнити нас у справжній покірності? – говорив темник хана. – Тоді розберіть або спаліть стіни фортець ваших, зрівняйте їх вали із землею». Василько і Лев змушені були підкоритись: міста Данилів, Стожик, Кременець, Луцьк, незадовго до того заснований Львів, названий іменем старшого сина Данилового, перетворилися на села, позбулися своїх укріплень, таких ненависних татарам. Бурундай радів, споглядаючи на палаючі стіни і башти».

Проте після цієї трагічної події львівський замок незабаром був знову відбудований, і так добре, що в 1283 р. витримав татарську облогу. Літописець писав: «Телебуга пішов назад на Львову землю, на город Львів. Вони стояли на Львові землі 2 тижні, кормлячись, не воюючи, хто відважився виїхати з города, то од-

них побивали, других брали до неволі, інших обдирали і пускали голих, тоді померзли з морозу, бо була дуже люта та зима; так опустошили цілий край».

Із середини XIII ст. до середини XVI ст. замок був цитаделлю міста. В 1334 р. тут мав резиденцію князь Юрій II із своїм почтом. Львів був тоді столицею Галицько-Волинського князівства. Про те, що у львівському замку перебували князі, свідчать ось яка відомість: польський король Казимир III, що загарбав Львів у 1340 році та згодом змушений був тікати, пограбував князівську скарбницю і забрав 2 коштовні корони князя Данила, прикрашений самоцвітами золотий престол, дорогі плащі, золоті хрести, тощо [4; с. 99-100].

Про будівництво львівського замку довідуємося з уривку Варфоломія Зиморовича «Хроніки Львова» про будівництво князем Львом Даниловичем Високого замку, який зазначає: «Оскільки жадібні до багатой здобичі татари щороку спустошували нападами Руську землю, чимало знатних панів будували на стрімких кручах або серед непрохідних болот сховища і укріплення для безборонного люду, розуміючи, що ворожі наскоки стримуються не лише військовими загонами, але й мурами укріплень. За їх прикладом і наш Лев також вирішив побудувати фортецю. 1270 року споруджено львівський замок. Побачивши на самому кордоні своїх володінь вигідну у військовому відношенні гору, захищену знизу немовби кільцем вкритих лісом долин, і самою крутістю, яка... може стримати ворога, він негайно наказав побудувати на вершині нашвидкоруч фортецю зі зрубаних на тому ж місці дерев і оточити її загородами і міцним частоколом. Він наказав також розмістити у внутрішніх спорудах регалії княжої влади, замкову скарбницю, військову здобич і арсенал і вирішив перенести свою княжу резиденцію на цю гору, з вершини якої відкривався широкий краєвид...» [6; с. 10].

Важливе значення для відтворення матеріальної культури мають збереженні графічні, описові та картографічні матеріали [7; с. 12].

Перший більш-менш докладний опис Високого замку залишили королівські люстратори (ревізори) у звіті за 1570 р. Незначна доріжка до замку натрапляли на доволі широкий рів із зведеним мостом: за ним був мур і кругла башта з трьома вікнами для гармат. Минувши ці ворота, в'їжджали в малий «пригородок», далі вів ще один, менший мур. Тут – друга башта – ворота, більша від першої, з п'ятьма вікнами-бійницями, за ними – подвір'я, «пригородок великий», оточений з трьох боків муrom, у четвертому – житловий будинок замку на три поверхи; на рогах – вежі. Від сходу вежа на чотири поверхи, друга, менша, на три поверхи, була розміщена ближче до міста. В ній була в'язниця «шляхетська» й окрема для простолюття – «гультьайська». На меншому подвір'ї – дерев'яні будиночки: один для «бурграфу», другий, «драбський» – для солдатів, третій, «чорний» – кухня, пекарня; посередині подвір'я – глибока криниця.

Усе те не відразу збудовано. Вежа для оборони зведеного мосту побудована щойно 1537 р. Мала вона подвійні важкі двері з дубовими ґратами. У XVI ст. викопано ще один рів перед другим подвір'ям. Зброя замку в час люстрації убога: 9 гармат, велика «коза» та менші «тарасниці», близько 300 кам'яних та 200 залізних залізних ядер, 8 бочок пороху, крім того, жорна, кайдани для в'язнів тощо. Від великого мурованого будинку до довгих коридорів вели східці, на мурах зі сходу було велике «королівське вікно», а внизу, біля вежі, з боку міста – 3 кімнати для сторожі. Всі ці споруди з часом руйнувалися, криниця наприкінці XVI ст. була засипана, вежі, ворота та мури валилися і їх часто лагодили [5, с. 124].

Ще один люстраційний опис Високого замку міста Львова знаходимо 1495 р. Це перший збережений інвентарний опис Високого замку. В ньому немає відомостей про зовнішній вигляд будівлі, натомість досить докладно описані запаси зброї та харчів. На час першої публікації (1896 р.) документ зберігався в архіві Комісії Скарбу коронного у Варшаві [6; с. 24].

Найдавніше зображення Високого замку поміщене у рукописі Мартина Груневега де подано схематичний план та загальний вигляд, де вирізняються князівський палац, вежа – донжон та споруди західної картини створеному у 1601–1607 роках на підставі нотаток з кінця XVI ст.

Чимало лишилися зображення Високого замку на численних видах Львова XVII–XVIII ст., як один з найхарактерніших елементів міського силуету, хоч досить схематично [8; с. 103]. О. Чоловський вирізняє два найінформативніші зображення: на картині кін. XVII ст. з музею Любомирських та першої пол. XVIII ст. – з монастиря домініканів. Обидва вже фіксують занепад замку. Два зображення замку невідомого авторства походять з XIX ст. Одне – зі східного боку, друге – з західного. Очевидно, тут присутні домисли автора, проте, окремі особливості зображуваних споруд виглядають доволі переконливо і узгоджуються із відомостями про особливості середньовічних фортифікацій.

Картографічна спадщина про фіксацію Високого замку доволі скупа. План Яна Беренса 1692 року, який містить достовірну схему замкових укріплень з запланованими реконструкціями. На найдавнішому інструментальному плані 1766 року Жана дю Дефій є чорновий прорис олівцем обрису замку. Тут контуром показано втрачену на пізніших планах північно-західну вежу-донжон, на західній куртині нема веж, але зберігся брамний корпус. На плані міста авторства Жана Дотча близько 1770 р. замок зображено окремою виноскою. Він не фіксує вже західних і Шляхетської веж та куртин, вежа при першій брамі – напівзруйнована, у мурах проламані численні проходи. План Й.-Д. Губера з 1777 р. подає спотворену форму багатьох елементів замку,

що свідчить про те, що навіть сліди стін не утворювали виразної планувальної схеми. Остання спроба показати на плані руїни замку відноситься до початку XIX ст. До середини XIX ст. від замку залишилися настільки невиразні руїни, що їхні обриси уже навіть не намагались наносити на карти.

Першочерговими джерелами найдавніших даних про набір приміщень і особливості оборонної системи замку знаходимо в описах та інвентарях.

Найдавніші відомості про набір приміщень і особливості оборонної системи Львівського замку знаходимо в описах та інвентарях. Перший інвентар з 1495 р.» не описує будівель замку, лише перераховує запаси зброї, амуніції та провіанту. Принагідно згадуються і приміщення, у яких зберігалось назване майно. Інвентарі з 1558 та 1570 рр. дають доволі багато інформації про планування та особливості замкових будівель, у тому числі конструкцію брам, дверей, ґрат, вікон, перекриття веж, оборонних галерей поверх мурів. Доповнює інвентар з 1570 р. складений майже одночасно будівельний кошторис з намірами ремонту та реконструкції замкових будівель та елементів оборонної системи²¹. Відомості про замок доповнюють інвентарі з 1593 та 1645 р., які уточнюють і доповнюють інформації про планування та вигляд замкових будівель [9; С. 43].

Запропонована О. Чоловським схема плану мурованого замку, відтворена загалом достовірно. Абсолютні розміри базовані на інструментальному плані та сумлінному відтворенні особливостей з описів. План замку відтворений на період найбільшого його розвитку. Але необхідно враховувати внесені доповнення, що викликані натурними обстеженнями та археологічними дослідженнями у 1956, 1975, 1976 роках. Платформа гори значно ширша, аніж реконструйована ширина замку. З північного та східного боку залишається досить велика площа плато. Розкопками 1976 року виявлено залишки валів і частоколів у північно-західній частині. Розкопками 1975 року точно локалізовано розташування південно-західної вежі та її габарити [2; с. 264-265]. Розкопками 1956 року встановлено наявність фрагменту муру під основою Лоренцовичівського лева [10; с. 115-127]. Цей мур проходив у напрямі північ-південь. На південному схилі гори зберігся заплилий оборонний рів, що провадив до першої замкової брами. Особливості рову вказують на те, що по ньому проходила дорога. Ці доповнення дозволяють більш конкретно прив'язувати до терену план Високого замку та додати до нього деякі елементи. Північна частина плато, захищена частоколом, служила додатковим оборонним рубежем і використовувалась, мабуть, для господарських цілей. Передшанець, який оточував мур дитинця з півдня і сходу, очевидно, збудований замість попередніх валів і частоколу по їх трасі. Траса в'їзної дороги проходила догори дном рову, звертала на схід, описувала півколо і під стінами замку проходила на захід до брами. Брама знаходилась в місті, де проектується продовження рову над його західним ескарпом [8; с. 109].

За аналізом досліджень львівського історика, археолога С.В. Терського було зазначено, що у 1866 р. професором Львівського університету І. Шараневичем були проведені перші археологічні розкопки у Львові біля підніжжя Замкової гори, коли будувалася залізнична колія Відень-Львів-Чернівці (під час цих розкопок він сподівався знайти підтвердження своїй версії про первісне розташування Львова в районі Підзамча), проте належного продовження ці роботи не мали. Як зауважує дослідник під час земляних робіт по спорудженню кургану Люблінської унії, особливо помітною стала зневага до старожитностей з Високого замку (Czerkawski, 1869; Jaworski, 1907). Лише завдяки громадянській позиції аматора археології А. Шнайдера ці роботи принесли суттєві поповнення шойно виниклим львівським музеям. Проте, хоча створене 31.12.1875 р. «Towarzystwo archeologiczne we Lwowie» серед перших своїх заходів визначило археологічні розкопки Високого замку, віз і далі залишився стояти на місці. Не дивлячись на те, що артефакти з Високого замку пробували аналізувати О. Чоловський, М. Грушевський, Б. Януш, проте стан тогочасної археологічної науки не дозволяв зробив належні узагальнення.

Слід відзначити, що проведені у другій половині XIX ст. земляні роботи на Високому замку унеможливили його подальші ґрунтовні дослідження: по-перше, за свідчення О. Чоловського, зсуви ґрунту значно зменшили розміри майданчика, по друге, у багатьох місцях культурні напластування було перекопано та перемішано аж до материкової поверхні. Єдина ділянка, на якій, ймовірно, збереглися рештки первісної стратиграфії, знаходиться під курганом.

До сьогодні збереглася переважна більшість археологічних колекцій з розкопок Високого Замку (XIX ст., 1950, 1955-1956, а також 1975-1976 рр.), які знаходяться у фондах Львівського історичного музею і можуть бути доступними для порівняльного вивчення. А проведені у 2005 р. В. Шишаком розвідкові розкопки дали цінні для подальшого вивчення проблеми стратиграфічні перетини культурних напластувань верхнього майданчика. Лише детальна публікація цих матеріалів дозволить уникнути подальшої фальсифікації первісної історії Львова [11; с. 28].

Також із сьогочасних науковців М. Бевз, який досліджував Високий і зокрема Низький замків з архітектурної точки зору зазначає із свого дослідження: із аналізу випливає, що дотеперішні реконструкції планувальної структури як Високого, так і Низького Замків (О. Чоловського, Я. Вітвіцького, І Качора та інших

авторів) не враховували окремих важливих деталей планування; зокрема, більшість авторів неправильно локалізує розташування палацового корпусу, неправильно вказує розміри і конфігурацію башт [3; с. 288].

Враховуючи багатий науковий доробок дослідників Високого замку, можна відзначити значний інтерес до його історії у дослідників різних епох, починаючи з XVII–XVIII ст. Ними проаналізовано різні категорії джерел (писемних, графічних, описових та картографічних матеріалів), на підставі чого зроблено ряд важливих висновків з конкретних питань у вивченні історії Високого замку. Проте дуже слабо вивченою залишається археологічна база проблеми: до сьогодні проводились лише невеликі за обсягом розкопки, в результаті яких вивчено порівняно незначну кількість об'єктів, щоб можна було робити більш-менш виважені висновки стосовно даної проблеми.

Список використаних джерел та літератури:

1. Czołowski A. Wysoki Zamek. – Lwow, Nakładem Towarzystwa miłośników przeszłości Lwowa. 1910. – 126 s.
2. Багрий Р., Могытич И., Свешников И., Работы древнерусского отряда Львовской экспедиции: Археологические открытия 1976 г. – Москва: Наука, 1977. – С. 264-265
3. Бевз М. Архітектурно – планувальна структура Низького і Високого Замків у місті Львові за картографічними матеріалами кінця XVIII – поч. XIX ст. / М. Бевз // Замки України: дослідження, збереження, використання: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 3 листопада 2011 р. – Галич. – С. 275-289.
4. Грабовецький В. Як і коли виник Львів? // Жовтень. – 1980. – №10. – С. 99-100.
5. Гронський Й. Укріплення середньовічного Львова /Йосип Гронський // Жовтень. – Львів, 1979. – №6. – С. 124
6. Історія Львова в документах і матеріалах / За ред. М. В. Брик. – К.: Наукова думка, 1986. – 422 с.
7. Могитич Р. Високий замок у Львові // Галицька брама. – 2006. – №1-2. – С. 12.
8. Могитич Р. Високий замок у Львові // Укрзахідпроектреставрація. – 2005. – №15. – С. 103.
9. Могитич Р. Завершення мурованих стін Кременецького та Львівського замків. / Р. Могитич // Замки України: дослідження, збереження, використання: Матеріали міжнародної науково-практичної конференції, 3 листопада 2011 р. – Галич. – С. 40-56.
10. Ратич О. Давньоруські матеріали з розкопок 1955-1956 рр. на Замковій горі у Львові: матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. – Київ, 1961. – С. 115-127.
11. Терський С.В. Високий замок у Львові: археологічний коментар // Галицька брама. – 2006. – №1-2. – С. 28.

Богдан Омельчук

кандидат історичних наук,
науковий працівник музею «Золочівський замок»
Львівської галереї мистецтва

ЗАМКИ ЗАХІДНОГО ПОДІЛЛЯ ЯК ОБ'ЄКТИ ПАМ'ЯТКО-ОХОРОННОЇ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті розглянуто основні віхи історії пам'ятко-охоронної діяльності на Західному Поділлі. Проаналізовано спроби реставрації замкових комплексів, визначено основні проблеми збереження фортифікаційних пам'яток.

Ключові слова: замки, Західне Поділля, Збараж, Чортків, Тербовля, Язлівець, Микулинці, Новосілка, Нирків, Касперівка, Скалат.

Серед пам'яток Західної України визначне місце займають часто збережені лише в руїнах пам'ятки оборонного мистецтва – давні шляхетські садиби, королівські замки та військові фортеці XIV–XIX ст.

Їх ключова роль в історії українських земель є очевидною. Адже замкам Західної України відводилась важлива роль в системі оборони краю від безперестанних нападів ординців у другій половині XV–XVII ст.

Могутні оборонні споруди, якими були замки та фортеці Західної України, що неодноразово витримували облоги та приступи завойовників, нині нерідко підупадають на очах. Справа їх порятунку, що особливо стала актуальною у XX ст., залежить від інтересу у суспільстві до цих німих свідків минувшини.

Особливе місце серед історико-культурних регіонів України займає Західне Поділля, де на порівняно невеликій території зосереджена значна кількість середньовічних замків.

Питання охорони пам'яток старовини на землях Галичини гостро постало ще в XIX ст., коли в краї виникають перші пам'ятко-охоронні інституції. Історія цього питання неодноразово досліджувалась у сучасній історичній літературі. Цьому питанню присвячені, зокрема, роботи М.В. Бевза, Н. В. Булик, О. Петровського, Л. Строць, С.В. Терського, В. Чайки та інших вчених [2; 3; 5; 7; 8; 9–11]. Однак, у вказаних дослідженнях основну увагу приділено окремим пам'яткам архітектури, а, зокрема, замкам. Проте, недостатньо уваги приділено загальному історичному контексту вирішення проблеми охорони пам'яток оборонної архітектури.

У цій статті ставимо за мету відобразити на основі доступних нам джерел та літератури проблеми вивчення, збереження та використання замків та фортець Західного Поділля в історичному аспекті.

Питання історії та охорони цієї категорії пам'яток віддавна хвилювало багато поколінь дослідників. Ці проблеми порушувались у історико-краєзнавчих оглядах, здійснених у середині XIX ст. М. Балінським та Т. Ліпінським, а згодом чисельними авторами гасел „*Śłownika geograficznego Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*“.

Справа охорони історичних пам'яток стала компетенцією держави з 1853 р., коли у Відні створено перший консерваторський уряд, влада якого поширювалася і на Галичину. Згідно нової постанови австрійського уряду призначено двох консерваторів для охорони пам'яток науки та культури краю. В історіографії поширена інформація про Мечислава Потоцького (1810–1878), відомого знахідкою Збруцького ідола та публікаціями, присвяченими цій знахідці, як першого консерватора Східної Галичини. Проте, ще С. Кунасевич зазначав, що його попередниками були Францішек Сторонський, директор університетської бібліотеки у Львові та Адольф Вольфскрон, директор державної лотереї у Львові, однак їх діяльність не була настільки активною, як того потребував реальний стан речей [4, с. 190]. Зокрема, їх мало цікавили пам'ятко-охоронні проблеми Західного Поділля.

Тодішній стан замків бажав бути кращим, проте, наприклад, замок у Чорткові ще мав добре збережені дахи та житлові кімнати, існував навіть проект з його пристосування під урядові установи, а у 1863 році у чортківському замку була розміщена в'язниця для польських повстанців [10, с. 108].

Відповідно до діючих тоді законів, опікуватися пам'ятниками, в тому числі замками, належало їхнім власникам, які в багатьох випадках просто не мали можливості власним коштом утримувати об'єкти в належному стані. Так, у 1893 році Збараський замок у тодішньої його власниці Гелени Потоцької (вдови Вінцента Потоцького), яка вийшла заміж за бельгійського князя Де Ліня, купив Тадеуш Нементовський, який був нотаріусом у Кіцмані. Проте коли австрійська влада зобов'язала нового власника навести порядок в місті, він не маючи на це коштів, в 1904 році продав замок [11, с. 324].

Предметне вивчення західно-подільських замків розпочалося вже на рубежі XIX/XX ст. Так, цікаві дані про ці замки знаходимо у працях А. Чоловського та Б. Януша [12]. З-поміж числа наукових праць донині утримує свою наукову вартість дослідження польського історика XIX ст. Б. Заморського [15] з історії Помор'янського замку, в якому використано актові джерела, які не дійшли до нашого часу.

У міжвоєнній Польщі завдання охорони пам'яток історії та культури були закріплені у відповідній статті конституції 1926 р., а також у розпорядженні президента Речі Посполитої від 6 березня 1928 р. Ці завдання виконувалися спеціально створеною з цією метою службою при воєводських управліннях. Вивчення та збереження найважливіших пам'яток, зокрема, архітектурних належало й до компетенції інших установ. Так, у 1924–1926 рр. відбувалось фотографування пам'яток архітектури, зокрема, й замків з метою збору матеріалів до архіву Міністерства громадських робіт Польщі [9, с. 51]. 7 липня 1928 р. було видано розпорядження міністра віровизнань та освіти про здійснення реєстру пам'яток [14, с. 123].

17 лютого 1922 р. Міністерство культури і мистецтва було ліквідоване. Усі справи, що стосувалися його компетенції, передавалися Міністерству віровизнань і народної освіти. У 1924–1931 роках керівництво пам'ятко-охоронною роботою здійснював департамент мистецтва, а в 1931–1936 роках – департамент культури і мистецтва. У 1936–1939 роках цю функцію виконував департамент науки і вищих шкіл Міністерства віровизнань і народної освіти.

Територія міжвоєнної Польщі була поділена на вісім округів, на чолі яких стали іменовані міністром окружні хранителі. Так, Львівське воєводство належало до складу V консерваторського округу з центром у Львові, очолюваного Богданом Янушем (В. Карповичем). З 1923 року Львівський округ включав у себе Львівське, Тернопільське і Станіславівське воєводства [9, с. 50].

В рамках цієї діяльності відбувалась спорадична реставрація окремих замків. Так відбувалося, зокрема, в Бережанах. Тодішній власник замкового комплексу Якуб Потоцький передав його на правах оренди військовій частині, яка дислокувалася тоді в Бережанах – піхотному полку прикордонних стрільців. Після цього з ініціативи командира полку, полковника Станіслава Відацького, було проведено значні роботи з консервації замкових споруд, дослідження підземель, підземних ходів і здійснено досконалу фотофіксацію пам'ятки. Львівським фахівцем – архітектором, професором Й. Баденським зроблено досконалий проект відтворення пам'ятки [11, с. 324].

Активну діяльність з відновлення поруйнованих замків у 1920–1930-х рр. проводило Подільське Туристично-Краєзнавче Товариство (далі –ПТКТ). Зокрема, воно відновило одну вежу оборонного замку в селі Кривче сучасного Борщівського району, в якій було обладнано кілька приміщень для мандрівників [6, с. 31].

Частково відновлений стараннями місцевої влади на початку 1920-х рр. чортківський замок, який спочатку було надано в оренду місцевим купцям під склади, в 1930-х роках переходить під опіку чортківського від-

ділу ПТКТ. На той час його керівником був відомий сучасник, професор гімназії ім. Ю. Словацького – Юзеф Опацький. Розпочалась відбудова пам'ятки. Стараннями старости Єжи Мушинського в повітовому бюджеті було виділено окрему статтю на проведення робіт [17]. На ці кошти вдалося здійснити наукову консервацію пам'ятки [9], відбудувати одну з башт, а також провести ремонт замку з подальшим його пристосуванням під туристичну базу [16, с. 180].

У 1937 році Юзеф Опацький, уповноважений Центральним відділом ПТКТ підписав нотаріальний акт купівлі руїн чортківського замку, які перейшли з фундації ім. І. Садовського у власність товариства. У відбудованій замковій башті було розміщено бюро осередку ПТКТ, а також туристичну базу, фотоательє та клуб. В подальшому планувалось розмістити у замку Наукове Товариство та Регіональний Музей. Подільське туристично-краєзнавче товариство заробляло кошти, видаючи дозвіл на огляд об'єкту. Великий вклад у популяризацію пам'ятки вніс Ян Костка – замковий екскурсовод і доглядач відділу ПТКТ в Чорткові [10, с. 108].

Часткові пам'яткоохоронні і реставраційні роботи в 1930-х роках проводилися і на Скалаподільському замку 17 століття [1, с. 29]. В цей же період також склалася практика виділення державних коштів на проведення охоронних і реставраційних робіт на Теребовлянському, Кудриницькому, Язловецькому замках [5, с. 129].

Значні ремонтно-реставраційні роботи у 1920–30-х роках завдяки активному втручання держави вдалося провести на замку в Збаражі. Зокрема, державні чинники змусили тодішніх власників – братів Явеців подарувати твердиню державі. Замок знаходився у користуванні польської парамілітарної організації «Стржелец». Незважаючи на відсутність достатніх коштів, у 1928 році було розпочато відбудову замку в повному об'ємі [11, с. 325]. Суттєвих зрушень у цих роботах вдалося досягти лише після того, як в 1932 році реставраційні роботи взяла під свій контроль громадська організація – «Товариство офіцерів резерву за відбудову замку в Збаражі».

За державної підтримки Товариство розгорнуло грандіозну пропагандистську кампанію з метою привернути увагу громадськості до проблем відбудови замку у Збаражі. З цієї нагоди було видано так звану «Золоту книгу фундаторів відбудови замку князів Вишневецьких в Збаражі» (1937) з сотнями імен жертводавців, серед яких, окрім приватних осіб фігурували багато державних та приватних організацій – міністерств, банків, косяолів, які допомагали відроджувати замок. Протягом 5 років (з 1933 по 1938), було зібрано досить значні кошти, які дали змогу досить активно проводити роботу по відбудові замку.

Завдяки ретельно контрольованому використанню грошей вдалося вже в 1936 році завершити перший етап відбудови лівого крила замку. Згодом була проведена часткова реставрація в'їзної вежі, відбудовано праве крило замку, відновлено частину склепінь, віконних обрамлень, частково зроблено перекриття даху» [11, с. 326]. Роботи які проводилися протягом п'яти років, припинилися в кінці 1938 року.

В 1930-их роках здійснювались також окремі архітектурні дослідження, зокрема, замку XIV–XVII ст. в Язлівці Б. Гверкеном. В опубліковані 1967 р. у Варшаві монографії «Замок Язловецький» міститься докладний аналітичний матеріал, з визначеними етапами будівництва та порівняльним аналізом у контексті регіону та Європи [13].

У післявоєнний, радянський, період відношення до пам'ятко-охоронної роботи у влади різко змінилося. Акцент робився на збереженні пам'яток, які засвідчували соціальну боротьбу у XX ст. Натомість пам'ятки старовини передбачалося цілеспрямовано руйнувати. Збереглося чимало свідчень такої діяльності у 1940–1980-і рр. [9, с. 109; 11, с. 326]. Так, в результаті байдужості зникли з поверхні землі в цей період чимало оборонних пам'яток, серед яких рештки замку XVII ст. з вежею у с. Касперівці Заліщицького р-ну в урочищі «Башта».

Плановому ремонту та реставрації на Західному Поділлі підлягали винятково ті замкові споруди, які можна було пристосувати для господарських чи культурних потреб. Ряд таких робіт планувалося провести у відповідності з постановою уряду УРСР у 1958 р. [11, с. 327].

На той час, наприклад, технічний огляд Чортківського замку від 28 березня 1963 року зафіксував великі вивали кладки у стінах. Верхні ряди кладки стін веж піддавались значному вивітрюванню і руйнуванню; деякі ділянки стін загрожували обвалом. У зв'язку з цим у 1963 році були виконані роботи по консервації руїн та стін веж за проектом Республіканських реставраційних майстерень за участі архітекторів Р. Бикової та О. Годованюк. Після проведення ремонтних робіт замок у Чорткові (приміщення у західній стіні замку) надавався в оренду Чортківській кондитерській фабриці [10, с. 108].

Однак, нерідко, і ці невеликі ремонтні роботи здійснювались без належного наукового вивчення пам'яток. Про археологічні дослідження не могло бути й мови, а т. зв. "реставрація" часто полягала у включенні у давні конструкції дешевих залізобетонних елементів, які, нерідко, змінювали структуру замкових приміщень та інтер'єрів. Характерним прикладом подібної діяльності можна вважати роботи у збаразькому замку, проведені у 1970–1980-х рр. [11, с. 327]. Вони розпочиналися ще 1965 р. відповідно до проекту київського архітектора М. Говденко.

Проголошення незалежності України зумовило якісно новий поштовх пам'ятко-охоронної роботи. Було запроваджене, зокрема, комплексне архітектурно-археологічне вивчення пам'яток, які планувалося реставрувати. Для безпосередньої пам'ятко-охоронної роботи розпочалося створення мережі Державних історико-архітектурних заповідників. Першим у лютому 1994 року заповідник був створений у місті Збаражі. Згодом, в 2001 році такий же заповідник створюється в місті Бережани. Головними об'єктами, основою заповідників стали замки. В 1999 році на баланс Державного історико-архітектурного заповідника у місті Збаражі був віднесений Вишнівецький палацово-парковий комплекс 18 століття, збудований на місці замку, а в 2001 році – замок 17 століття в місті Скалаті Підволочиського району. 11 лютого 2010 року на баланс Національного заповідника «Замки Тернопілля», створеного 2005 р. на базі збараського заповідника, передано ще ряд пам'яток оборонної архітектури XIV–XVII ст. [10, с. 109].

З 1990-х років провідною організацією з виконання проектних робіт на оборонних пам'ятках Західного Поділля стає Львівський інститут Укрзахідпроектреставрація, на чолі з відомим кастеологом Іваном Могиличем

Найбільші за масштабами роботи було проведено на збараському замку. Вони кардинально змінили обличчя замку, оскільки передбачали відтворення контуру другої лінії оборони – валів та кам'яних ескарпів, відновлення оборонного рову навколо замкового дитинця та інших його елементів з метою, щоб уся територія замкового дитинця і другої лінії оборони отримала статус повністю відтвореної пам'ятки [11, с. 328].

Науковим підґрунтям для подальших реставраційних робіт повинні послужити планові археологічні дослідження, які охопили за останні 15 років більшість замків Західного Поділля, а саме Теребовлянський (1996–1997 рр. – Інститут «Укрзахідпроектреставрація», 2002 р. – Тернопільська обласна інспекція охорони пам'яток історії та культури, 2011 р. – ДП ОАСУ «Подільська археологія»), Тернопільський (2007 р. – ДП «ОАСУ Подільська археологія»), Язлівський (Львівський інститут «Укрзахідпроектреставрація»), Микулинський (1988 р. – Інститут суспільних наук АН УРСР, Збараський (2004 р. – Львівський національний університет 1997 р. – Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАНУ, Тернопільський обласний краєзнавчий музей, замок XVII ст. у с. Новосілка Заліщицького р-ну (2007 р. – Заліщицький краєзнавчий музей), замок XIV–XVII ст. у с. Нирків Заліщицького р-ну (2006, 2009 рр. – ДП ОАСУ «Подільська археологія»), замок XVII ст. в с. Касперівці Заліщицького р-ну (1991 р. – Заліщицький краєзнавчий музей), Скалатський замок XVII ст. (2007–2008 рр. – ДП ОАСУ «Подільська археологія») та ін. [8]. Всього на території Тернопільської області археологічними дослідженнями охоплено 9, розвідками 23 замки, що складає 30% від загальної кількості замків Тернопільщини.

Не дивлячись на позитивні зрушення, що відбулися у пам'ятко-охоронній діяльності стосовно замків Західного Поділля за останні двадцять років, потрібно відзначити, що прогресуюче руйнування цих пам'яток культурної спадщини цієї частини України значно випереджає реставраційні міроприємства.

Список використаних джерел та літератури:

1. Андрушко І. Сучасний стан збереженості замків на Поділлі та проблеми їх реставрації // Фортифікація України: Матеріали міжнародної конференції з проблем охорони фортифікаційних споруд в Україні. – Кам'янець Подільський, 1993. – С. 46.
2. Бевз М. Історичні міста Галичини: проблеми вивчення і збереження // Записки наукового товариства ім. Шевченка. – 2001. – Т. 241. – С. 84-112.
3. Булик Н. Охорона археологічних пам'яток у Східній Галичині у XIX ст. // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2006. – Вип. 9. – С. 58-66
4. Ляска В. Станіслав Кунасевич і пам'ятко-охоронна справа у Львові (60–70-ті роки XIX ст.) // Археологічні дослідження Львівського університету. – 2010. – Вип. 10. – С. 188-203.
5. Петровський О. Проблеми збереження та використання замків Тернопілля: ретроспектива та сучасне вирішення. Матеріали науково-практичної конференції «Замки Терн опілля – невід'ємна складова історико-культурної спадщини України». – Збараж: Видання Національного заповідника «Замки Тернопілля», 2006. – С. 124–130
7. Сохацький М. Оборонні замки на Борщівщині (сучасний стан збереження та перспективи досліджень) // Літопис Борщівщини. Науково-краєзнавчий збірник. – Борщів, 1994. – Вип. 1. – С. 4-15.
8. Строчень Людмила. Археологічні дослідження замків Тернопілля // Волино-Подільські археологічні студії. – Випуск III. Пам'яті Ю.М. Малєєва (1941–2006)– Луцьк, 2012. – С. 192-196.
9. Терський С. В. Історія археології та історичного краєзнавства Волині. – Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2010. – 380 с.
10. Федорів Т. Чортківський замок: роботи по консервації та спроби пристосування у XX столітті // Археологія & фортифікація Середнього Подністров'я. Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції на честь 10-річчя створення відділу старожитностей Кам'янець-Подільського державного історичного музею-

заповідника (Кам'янець-Подільський державний історичний музей-заповідник, 15–16 листопада 2011 р.). – Кам'янець-Подільський, 2011. – С. 106-111.

11. Чайка В. Збараський та інші пізньосередньовічні замки Тернопільщини як пам'ятко-охоронні об'єкти // Археологічні студії / Ін-тут археології НАНУ, Буков. центр археол. досл. при ЧДУ. – Вип. 4. – Чернівці, 2010. – С. 324-332.
12. Czolowski A., Janusz B. Przeszłość i zabytki Województwa Tarnopolskiego. – Tarnopol, 1926. – 199 s.
13. Guerguin B. Zamek Jazlowiecki. – Warszawa, 1967.
14. Wiadomosci archeologiczne. – Т. 9. – Warszawa, 1929.
15. Zamorski B. Kronika pomorzańska według źródeł miejscowych opowiedziana. – Lwow, –1867. – 184 s.

Марта Каша

здобувач кафедри історії України
Національного університету
«Львівська політехніка»

ШЛЯХЕТСЬКІ ЗАМКИ ЦЕНТРАЛЬНОЇ ВОЛИНИ У СВІТЛІ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

У статті розглянуто історію археологічного вивчення шляхетських замків Центральної Волині. Проаналізовано результати археологічних розкопок протягом XIX–XX ст. Констатовано недостатню увагу до збереження та вивчення пам'яток цього типу.

Ключові слова: замки, Центральна Волинь, археологічні дослідження, Дубно, Острог, Клевань, Олика.

Питання поширення, архітектури, військового та господарського значення шляхетських замків є важливою проблемою української медієвістики. Їх укріплення відігравали роль не лише центрів землеволодіння, але й становили основу оборонної інфраструктури землі. Ліквідація Речі Посполитої наприкінці XVIII ст. різко змінила ситуацію у землеволодінні, що призвело до поступового занепаду давніх шляхетських гнізд. Найбільш постраждали дерев'яні замки, від яких залишилися лише сліди земляних валів та ровів. У післявоєнні радянські часи шляхетські замки мало цікавили пам'ятко-охоронні органи. Тому рештки їх піддавались руйнації. Реставраційні ж міроприємства, якими опікувався на Волині Київський Науково-дослідний інститут історії містобудування та архітектури, стосувались, переважно, культових пам'яток.

В останні роки зростає зацікавлення цими оборонними об'єктами з боку представників різних підрозділів історичної науки. В актових джерелах вишукуються згадки про існування у тих чи інших населених пунктах замків, публікуються їх інвентарі, робиться спроба погрупувати їх за часом першої згадки тощо [3; 9; 12; 20; 21]. Однак вирішення багатьох питань, як от хронології існування укріплень та їх перебудов, площа дитинців, особливостей конструкції оборонних стін, система забудови та багато інших важливих характеристик залишаються поза межами інформаційних можливостей писемних документів. Тому для повноцінного висвітлення історії шляхетських замків необхідними є повномасштабні археологічні дослідження.

Протягом останніх ста з лишнім років історики, краєзнавці та археологи намагались каталогізувати замки та замчища Волині. Першими в цій справі були археологи XIX ст. Д.Я. Самоквасов та В.Б. Антонович [1]. В останні роки з'явилася низка праць істориків-архівістів, присвячена питанням з'ясування часу існування та належності замків, як центрів землеволодіння. З'явились і праці, присвячені стану озброєності та, взагалі, обороноздатності шляхетських замків [4; 5; 10; 11].

До недавнього часу найповнішим зведенням даних про укріплені шляхетські двори була відома праця Р. Афтаназі [26]. Однак ми не знайдемо у цій роботі даних про середньовічні шляхетські замки, які на певному етапі опустіли і не переросли у XVIII ст. у значні резиденції. Це особливо помітно, коли порівняти дані Р. Афтаназі з картою В.Б. Антоновича.

До сьогодні, однак, більшість дослідників концентрує свою увагу на східно-волинських шляхетських замках, які особливо активно будувались на татарських шляхах протягом XV–XVII ст. [3–5; 9; 100]. Шляхетські замки Центральної Волині – так званого Волинського Опілля – серцевини давнього Волинського князівства поки ще не дочекались ретельного аналізу істориками-архівістами. Однак, вони в різний час піддавались археологічному обстеженню, а іноді й розкопкам.

Чи не першими археологічними дослідженнями волинських замків були розкопки київського дослідника А. Крушинського у замках Олики та Клевані, проведені у 1845 р. за завданням Київської археографічної комісії. У клеванській церкві ним тоді було розкрито гробовища князів Чорторійських [13, с. 21]. Обстежував давні замчища волинський краєзнавець Т.-Ю. Стецький. Зокрема ним було зафіксовано кам'яні рештки з гербом Пуцятів на замчищі в Тучині [30, с. 163–164].

Згодом, у 1913 р. стараннями членів Братства ім. князів Острозьких на соборному погості – дитинці у Острозі були проведені археологічні розкопки з метою поповнення фондів новоствореного музею. Тоді ж були підняті з землі теракотові кахлі XVI ст. (атрибуцію проводила Археологічна комісія), енколпійон, цегла, багато люльок і монет 16–17 ст. У березні 1917 р. завідувач Острозького музею Й. Новицький за участю гімназистів розшукував підземні ходи на Замковій горі [25, с. 45, 54].

Проте найважливішим результатом археологічного вивчення замків Центральної Волині була їх каталогізація за донесеннями волосних правлінь, а також укладення планів Степанського замку та шляхетських замочків у Шумську [2; 30, вклейка до с. 253].

Новий етап у вивченні волинських шляхетських замків наступив у міжвоєнний період. У 1920-і рр. археологічні рештки цих пам'яток оборонного мистецтва нерідко брали на облік, як пам'ятки архітектури. Серед архітектурно-археологічних пам'яток реєстру, підготованого у Любліні окружним консерватором, інженером-архітектором Єжи Сенницьким слід відмітити «гірку Ягеллонську» – оборонні вали замку середньовічного Любомля, руїни пізньоготичної замкової башти у Дорогобужі, руїни замку у Шпанові з палацом Радзівілів, “шведські вали” у Мощаниці [25, с. 52]. Щоправда, до археологічних розкопок справа не доходила. Археологічні обстеження давніх замчищ в кращому випадку зводилися лише до збору археологічного матеріалу [28]. Із знахідок найчастіше збирали пічні кахлі. Так, внаслідок руйнування замчища у Новожукові, припиненого волинським консерватором Я. Фітцке і фонди Волинського музею потрапила кахля із зображенням родового герба князів Чарторийських, виконана в стилі бароко [27].

Однак, найчастіше цей вид пам'яток навіть не реєстрували, а в період після Другої світової війни, коли в колгоспах з'явилися потужні трактори, ці пам'ятки історії активно зносилися, як свідчення «віковичного гноблення».

Винятково місцеві краєзнавці у післявоєнний період цікавились шляхетськими замками. Так, М.І. Островський у 1946, 1949 та 1951 рр. провів невеликі розкопки замку у Крем'янці та 1946 р. на старому замчищі князів Острозьких у Дубно, поруч замку князів Любомирських, де вчений занотовує обстежені ним місця з «грубим шаром попелу від зруйнованих будинків» [25, с. 96].

Випадково попадали в поле зору професійних археологів шляхетські замчища під час польових досліджень у 1960-1980-і рр. Їх обстежували, розшукуючи городища княжої доби, археологи-медієвісти – В.В. Ауліх, М.П. Кучера, В.С. Шолом'янцев-Терський [6; 24, с. 47].

Особливо широкомасштабними виявились дослідження Волинської археологічної експедиції Львівського історичного музею під керівництвом С.В. Терського у 1985-2005 рр. [22-24]. Зокрема, низку замчищ (П'ятидні, Когильне, Сілець, Локачі, Свинюхи, Конюхи, Овлочин, Підбереззя, Мирків) обстежено в околицях Володимира.

Важливими є археологічні спостереження С.В. Терського, здійснені у 1990–1991-х рр. під час земляних робіт у Клеванському замку. Серед матеріалів пізнішого часу, виявлених під час відкопування цоколя його найдавнішої наріжної вежі там вдалося зафіксувати культурні напластування XIII–XIV ст. [22, с. 61]. У 1993 р. невеликі археологічні спостереження на замку у Корці здійснив львівський архітектор Р. Могитич.

Ініціатором та організатором археологічних досліджень 1995–1996 рр. у замку Любомирських у м. Дубно був новостворений історико-культурний заповідник. Розкопки, проведені відомим львівським археологом І.К. Свешніковим, дозволили продатувати етапи забудови території дитинця та уточнити періоди замощення замкового двору протягом XVI–XVIII ст. [31].

Згодом ряд замчищ XVI–XVII ст. обстежено експедицією Волинського краєзнавчого музею [14-18] біля сіл Іванівка, Колмів, Звиняче, Ощів, Довгів, Журавники, Цегів Горохівського р-ну (1991-1994 рр.), Низкиничі Іваничівського р-ну (1998 р.), Боровичі, Старий Чорторийськ Маневичького р-ну (2003, 2004 рр.), в снт Рожище (2005 р.).

Загалом дерев'яні шляхетські замки Волині слід поділити на три основні типи. До першого належать замки, зведені або перебудовані із укріплень княжої доби (Дорогобуж, Клевань, Мстишин, П'ятидні, Жуків). Найбільша кількість таких замків групується навколо княжих столиць Волині [24, с. 47-49].

Серед обстежених пам'яток важливе місце займають городища т.зв. „стіжкового” типу. За даними карти В.Б. Антоновича, такі замки, характерні для XIV-XVI ст. мали б існувати на земляних насипах висотою близько 10 м в ур. Башта в Овлочині Турійського р-ну (за договором 1366 р. – волосний центр Володимирської землі) та Підбереззі Горохівського р-ну (замок Миколи Павловича Сапеги, 1571 р.) [1, с. 66]. Обидва насипи у 1940-70-х роках було знесено, проте розвідкою в 1987 р. їх місцезнаходження вдалося зафіксувати [22, с. 44, 51]. Зокрема, замчище Овлочина знаходилося на південно-західній околиці села за 300 м на південний захід від оз. Великого. Тут, на колгоспному полі зібрані уламки кахлів та керамічного посуду XV-XVII ст. відомих по аналогіям типів. На жаль, рештки цих замчищ були суттєво поруйновані і майже не фіксуються на поверхні [24, с. 46].

До типу стіжкових, мабуть, слід віднести також замок у Фалемичах коло Володимира. Дерев'яний замок, згаданий в документах у 1543-1597 рр., знаходився на округлому останці діаметром 40 м та висотою до 8 м над заплавою. На вершині останця та на підзамчі зібрано велику кількість теракотових та поливаних кахлів XVI-XVII ст. у фрагментах, в т.ч. геральдичних (орел) [24, с. 47, рис. 2].

Про перспективи дослідження подібних оборонних об'єктів свідчать дослідження, проведені по сусідству, на протилежному березі р. Західний Буг [29].

Але більшість замків Волині, зведених в другій половині XVI-XVII ст. являли собою дерев'яно-земляні бастионні замки. Добре збережені пам'ятки цього типу відомі у селищах Володимирець, Степань Сарненського району та в селі Мощаниця Острозького району Рівненської обл., в Низкиничах на околиці Ново-волинська [7]. Це були прямокутні укріплення, оточені земляним валом і ровом, на кутах яких влаштовані бастиони. Їх розвиток пов'язаний з появою вогнепальної зброї, виступи-бастиони дозволяли вести обстріл вздовж лінії куртини (стіни).

Таким чином, одночасно із складанням боярсько-шляхетського володіння на Волині, яке активно відбувалося протягом XIII-XIV ст., будувались укріплені шляхетські двори. Найдавніші укріплені шляхетські садиби, очевидно, мало чим відрізнялися від замків галицько-волинських бояр. В період занепаду Галицько-Волинської держави, коли великокнязівські володіння активно роздавалися великим боярам, князівські двори отримували нових господарів [24, с. 49]. Подальший розвиток військової справи, зокрема, поширення вогнепальної зброї, змушувало зводити принципово нові види укріплень, або ж удосконалювати раніше збудовані.

Переважає більшість укріплень зазнавала перебудов і зберегла свою форму з XVII ст., періоду козацьких війн. Так, на шляху військ Б. Хмельницького під Берестечко напередодні битви 1651 р. було розташоване містечко Краснопіл (зараз с. Перенятин Радивилівського району Рівненської обл.), добре збережене замчище якого досліджено роботами експедиції Рівненського краєзнавчого музею в 1988-1990 рр. [19].

Лише найзаможніші магнати спромоглися протягом XV-XVI ст. звести родові кам'яно-цегляні замки: Острозькі – в Острозі, Чорторійські в Клевані, Сангушки – у Локачах, Радзівіли – в Олиці тощо. Непогано збереглися також рештки кам'яного п'ятикутного замчища у Княгинині біля Дубного та прямокутного у Тайкурах біля Рівного. Нез'ясованим залишається наявність цегляних укріплень на замчищі Чорторійських у Литовежі та Острозьких у Дубному. Існує інформація про існування цегляних веж на поруйнованому сьогодні замчищі в Кричильську на р. Горинь.

Таким чином, археологічними спостереженнями та розвідковими розкопками на сьогодні охоплено близько 40 замків та замчищ Центральної Волині – пам'яток оборонної архітектури XV-XVII ст.

Масштаби археологічних досліджень шляхетських замків Центральної Волині поки що недостатні для складання цілісної уяви навіть про їх кількість. Адже, як показують результати пошуків за писемними джерелами, цілий ряд замчищ ще не дочекався навіть археологічних обстежень, а частина відомих з літератури замчищ назавжди зникла під гусеницями землерийних машин. Знищення цього виду історико-культурної спадщини прогресує з кожним роком. Тому, лише цілеспрямовані археологічні дослідження в змозі зупинити цей процес. Адже після фахового обстеження, за законом пам'ятка повинна братися під державну охорону.

Таким чином, археологічні дослідження шляхетських замків Центральної Волині мають значне суспільне значення і повинні проводитись планово та цілеспрямовано.

Список використаних джерел та літератури:

1. Антонович В. Б. Археологическая карта Волинской губернии // Труды XI Археологического съезда в Киеве. – С. 36-133.
2. Антонович В. Б. О местоположении летописных городов Шумска и Пересопницы // Труды XI Археологического съезда в Киеве. – Т. I. – М., 1901. – С. 148-154.
3. Атаманенко В. Оборонний потенціал володінь кн. Острозьких у Південно-Східній Волині // Покликання. Збірник наукових праць на пошану професора о. Юрія Мицика. – К.: [б. в.], 2009. – С. 266-279.
4. Атаманенко В., Рибачок І. Обороздатність міст Південно-Східної Волині в кінці XVI – першій половині XVII ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю. – Луцьк: [б. в.], 2009. – С. 141-152.
5. Атаманенко В., Рибачок І. Замки у системі оборони Південно-Східної Волині кінця XVI – початку XVII ст. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Україна та Волинь у наполеонівських війнах. Науковий збірник. Випуск 41. Матеріали Міжнародної історико-краєзнавчої наукової конференції, присвяченої 200-річчю війни 1812 року, 11-12 травня 2012 року, м. Луцьк. – Луцьк: «Волинські старожитності», 2012. – С. 250-258.
6. Ауліх В.В. Древнерусские городища в Западной Волини // Археологические открытия 1966 года. – М., 1967. – С. 249-250.
7. Годованюк О. М. Исследование бастионных замчищ Волини // Исследование и охрана архитектурного наследия Украины. – 1980. – С. 82-88.

8. Гупало В. Археологічні дослідження у Дубні // Дубно і світ. Міжнародна ювілейна науково-практична конференція, присвячена 900-річчю міста Дубна, 25–26. 08. 2000 р. – Дубно, 2000. – С. 37–38.
9. Войтюк О. П. Фортеці над Горинню в XV – XVII ст. // Краєзнавство та музейна справа в Україні: Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 145-річчю заснування Житомирського обласного краєзнавчого музею (27 – 29 жовтня 2010 року, м. Житомир. – Житомир, 2010. – С. 243 – 250.
10. Ворончук І. Фортифікаційні споруди Острожчини (за інвентарем маєтків князів Острозьких 1620 року) // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині. – Кременець: Астон, 2006. – С. 126-136.
11. Заяць А. Обороздатність волинських міст XVI – першої половини XVII ст. // Середньовічні і ранньомодерні оборонні споруди Волині. – Кременець : Астон, 2006. – С. 57 – 64.
12. Денисенко Я. Збарзський замок у кінці XVI ст. (за інвентарем 1592 р.) // Старий Луцьк. Науково-інформаційний збірник. – Луцьк, 2010. – С. 236 – 242.
13. Курнний Петро. Історія археологічних знань про Україну. – Мюнхен: УВУ, 1970. – Серія «Скрипти». – Ч. 37. – 138 с.
14. Мазурик Ю.М. Обстеження пам'яток доби пізнього середньовіччя басейну р. Липа на Волині // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. Збірник наукових праць (далі – НДПКДУ). – К., 2001. – Вип. 10. – С. 53-58.
15. Мазурик Ю.М. Городище доби пізнього середньовіччя в с. Низкиничі на Волині // НДПКДУ. – Київ, 2003. – Вип. 12. – С. 67-72.
16. Мазурик Ю.М. Городище доби пізнього середньовіччя в с. Боровичі на Волині // НДПКДУ. – Київ, 2004. – Вип. 13. – С. 76-81.
17. Мазурик Ю.М. Залишки фортифікаційних споруд в с. Низкиничі на Волині // Zamojsko-Wołyńskie zeszyty muzealne. – Т. 2. – Zamość, 2004. – С. 273-280;
18. Мазурик Ю.М. Городище доби пізнього середньовіччя в с. Старий Чорторийськ на Волині // НДПКДУ. – Київ, 2005. – Вип. 14. – С. 7-13.
19. Прищепя Б.А. Пам'ятки фортифікації XVII ст. на Волині // Берестецька битва в історії України: Тези республіканської науково-теоретичної конференції. – Ровно, 1990. – С. 10–12.
20. Собчук В. Мережа оборонних споруд Південної Волині (середина XIV – перша половина XVII ст.) // Середньовічні та ранньомодерні оборонні споруди Волині. – Кременець: Астон, 2006. – С. 17-57.
21. Собчук В. Мережа оборонних споруд у володіннях князів Острозьких і Заславських // Кобудь, Костянтинів, Старокостянтинів: історія, археологія, культура, архітектура: матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції, присвяченої 800-літтю міста, 10-11 березня 2006 року. – Старокостянтинів: ПП Мельник А.А., 2006. – С. 267-277
22. Терський С.В. Обстеження городищ княжої доби на Волині в 1986–1991 роках // Наукові записки Львівського історичного музею. – Вип. 1. – Львів, 1993. – С. 41–67.
23. Терський С. В. Розвідки у Верхньому Побужжі // Археологічні дослідження на Львівщині в 1994 р. – Львів: Історичний музей, 1994. – С. 12–13.
24. Терський С. В. Дерев'яні шляхетські замки Волині // Od Zborowa do NATO (1649–2009). Sstudia z dziejow stosunkow polsko-ukrainskich od XVII do XXI wieku. Monografia naukowa. – Т. 1: Historia. – Toruń, 2009. – S. 44-51.
25. Терський С. В. Історія археології та історичного краєзнавства Волині. – Львів: Вид-во Національного університету “Львівська політехніка”, 2010. – 380 с.
26. Aftanazy Roman. Materiały do dziejów rezydencji. – Т. 5 A–B : Dawne województwo Wołyńskie. – Warszawa, 1988. – 380 s.
27. Fitzke J. Bohaty zbiór kafli w muzeum Wołyńskiego Towarzystwa Przyjaciół Nauk // Kurjer literacko-naukowy. – 1938. – № 288.
28. Leńczyk G. Rozmieszczenie grodzisk i zamczysk w województwie Wołyńskim // ZW. – R. I. – 1938. – № 3. – S. 35–38.
29. Prusicka-Kołcon Ewa. Wyniki badań tzw. gródka stożkowatego w Gozdowie, stan. 1, pow. Hrubieszów // Archeologia Polski Środkowowschodniej. – Т. IV. – Lublin-Chełm-Zamość, 1999. – S. 191–196.
30. Stecki T.-J. Z boru i stepu. Obrazy i pamiątki. – Kraków, 1888.
31. Swiesznikow I., Hupalo W. Wstępne wyniki badan archeologicznych na zamku w Dubnie // Materiały i sprawozdania Rzeszówskiego osrodka archeologicznego. – Т. 17. – Rzeszów-Krosno-Przemysl-Sandomierz-Tarnow, 1996. – S. 297–303.

Наталія Стрельбіцька

науковий співробітник

Хмельницького обласного краєзнавчого музею

учений секретар

Хмельницького міського відділу

Центру дослідження Поділля й Південно-східної

Волині Національної спілки краєзнавців

Володимир Захар'єв

керівник науково-дослідного центру

Мархоцькознавства Центру дослідження історії

Поділля та південно-східної Волині Інституту

історії України НАН України, м. Хмельницький

АРХЕОЛОГІЧНА ПЛЕЯДА МІСТА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

У статті висвітлено діяльність археологів м.Хмельницький, детально проаналізовано їхні експедиційні набутки, значення проведених археологічних розвідок та стаціонарних розкопок, перспективи подальшої роботи. Це – перше подібне узагальнення за майже 60-річну діяльність таких фахівців у обласному центрі подільського краю.

Ключові слова: Хмельниччина, Поділля, археологія, музей, дослідник, плеяда, розвідки, розкопки, поселення, могильник, знахідки, унікальне.

Відчутний внесок у дослідження пам'яток давнини на Поділлі та Південно-східній Волині в межах теперішньої Хмельницької області внесли археологи обласного центру. За більш як півстоліття активної діяльності завдяки хмельничанам, як уродженцям міста, так і тим, для кого воно з часом стало рідним, виявлено сотні невідомих науковцям та широкому загалу археологічних об'єктів, а фонди Хмельницького обласного краєзнавчого музею поповнилися тисячами цікавих і навіть унікальних артефактів минулого.

Підвищений інтерес до археологічного вивчення околиць Хмельницького керівництво музею стало виявляти на початку 1960-х років минулого століття. Після поради з обласним управлінням культури та отримання дозволу обласного обкому партії музей отримав можливість поповнити археологом відділ вивчення дореволюційного періоду.

На цю посаду прибув уродженець міста, випускник Чернівецького державного університету Олег Приходнюк (1941-2004). Це був справжній ентузіаст своєї справи, людина, яка згодом прославила рідний край та державу. Його талант науковця демонструють здобутки. Будучи наймолодшим студентом на курсі, він згодом став наймолодшим кандидатом історичних наук в Україні та наймолодшим доктором історичних наук в Інституті археології України, лауреатом Державної премії України в галузі науки і техніки [1].

До 1967 року, коли він вступив до аспірантури Інституту археології Академії наук України, Олег Приходнюк встиг провести поглиблене розвідкове обстеження верхів'я лівих приток Дністра, започаткувати стаціонарні розкопки на могильнику II-V ст. поблизу с. Ружичанка Хмельницького району і ранньослов'янського поселення поблизу м. Городок. Відтак, 1971 року він захистив дисертацію на здобуття вченого ступеню кандидата історичних наук на тему «Слов'яни VI-VII ст. на Поділлі».

На місце Олега Приходнюка прибув не менш активний і цілеспрямований молодий археолог – випускник історико-філологічного факультету Кам'янець-Подільського педагогічного університету Василь Якубовський. Уродженець містечка Мельниця-Подільська, що у сусідній Тернопільщині, він ще у дитинстві загорівся стремління вивчити феномен української історії – так звану Болохівську землю, про який розповідав йому дядько – січовий стрілець. Мрія стала втілюватися, коли його запросили до ХОКМу.

Найперше чим зайнявся молодий дослідник, було найповніше вивчення історіографії з наміченої археологічної теми. Вивчивши джерела, він окреслив декілька перспективних місць пошуків.

Оскільки місцезнаходження відомих на той час з літописів міст болохівців, в основному, не було визначено, а територія бунтівного формування була досить значною, Василь Якубовський розпочав з проведення розвідки у Прибужжі – на територіях Лeticівського, Хмельницького і Деражнянського районів.

Його зацікавив літописний Божськ. І після напружених археологічних обстежень фортуна всміхнулася наполегливому досліднику. 1968 року поблизу с. Городище Деражнянського району він нарешті виявив бажаний об'єкт. Вже сама назва урочища Город Богів, що височило мисом над р. Згар, говорила сама за себе.

Подальші розкопки протягом польових сезонів 1969-72 років підтвердили сподівання Василя Якубовського. Знищене раптовим і, вочевидь, підступним нападом укріплення, навіть у залишках презентувало свою значимість і велич, зокрема, і речовим скарбом ювелірних виробів з 206 предметів. Поруч з типовими

прикрасами тут були й 3 перстні-печатки з гербовими знаками у вигляді тризубів, що належали нащадкам князівської родини чернігівського походження [2].

У 1973-78 роках експедиція під керівництвом Василя Якубовського досліджувала городище поблизу с. Теліжинці Старосинявського району, де знайшла чимало підтверджень версій та гіпотез дослідника.

Окрім стаціонарних розкопок, Василь Іванович практикував щорічні розвідки, зокрема, у басейнах Случі, Горині, Хомори та інших річок Південної Волині. Поєднуючи їх з шурфуванням та розкопками незначними площами, дослідник зумів виявити перспективність дослідження городищ поблизу сіл Михнів та Дідківці Ізяславського, Корчик Шепетівського, Копистин Хмельницького районів. Відтак до рук дослідника потрапив ще один князівський перстень-печатка з тризубцем.

Однак, реальне життя корегує будь-які плани. Задуми болохівцезнавця так і залишилися нереалізованими. 1984 року – після захисту ним дисертації на вчене звання кандидата історичних наук, науковець перейшов на викладацьку посаду його ж альмаматері – Кам'янець-Подільського педінституту.

Місце Василя Івановича згодом посів випускник київського педінституту Сергій Демидко, уродженець Житомирщини, але, як виявилось пізніше, великий патріот Хмельниччини.

1988 року С. Демидко створив Хмельницьку охоронну археологічну експедицію (далі – ХОАЕ) Хмельницького обласного краєзнавчого музею, яка успішно працює і дотепер, і того ж таки сезону взяв активну участь у розвідкових та стаціонарних дослідженнях у складі експедиції “Траянові вали” ІА НАНУ на території Тернопільської та Хмельницької областей під керівництвом д.і.н. М. П. Кучери.

В житті бувають знакові моменти. Для Сергія Демидка один з них наступив 1991 року. Йому випало розвідково обстежувати смугу будівництва нового полотна шосе Васьковичі-Порубне у межах Хмельницького району, а відтак, виявилось, що саме на невеликій ділянці південно-східніше Лісових Гринівців на ньому чекають найголовніші у археологічній кар’єрі знахідки.

1993 року дослідник розпочав рятувальні розкопки на двох місцевих черняхівських поселеннях і натрапив на тогочасний горн. 2010 року став першим у складі експедиції ДП ОАСУ “Подільська археологія”, хто дослідив поховання на унікальному черняхівському могильнику [3].

1994 року хмельничанина запросили до складу об’єднаної археологічної експедиції у м. Ізяслав Хмельницької області під керівництвом д.і.н. І.С. Винокура, заодно він провів і розвідкові обстеження в цьому регіоні.

1996 року Сергій працював у складі Рятувально-розвідувальної експедиції НМІУ смуги будівництва нафтопроводу Одеса-Броди на території Хмельницької та Одеської областей під керівництвом к.і.н. М. Є. Левади. 1997 року він провів самостійні рятувальні розкопки на пізньотрипільському поселенні у смугі будівництва цього нафтопроводу поблизу с. Голосків Летичівського району. Був С. Демидко і серед тих, хто 1997 року започаткував дослідження давньоруського городища Губин у складі експедиції під керівництвом д.і.н. І. С. Винокура з ініціативи відомого археолога к.і.н. О.І. Журка.

Сергій Демидко підтримує ділові стосунки і з дослідником території Меджибзької фортеці киянином Юрієм Толкачовим. Наприклад, 2000 року він працював у складі його експедиції увесь сезон.

З початком стаціонарних розкопок замчища XVI ст. “Ракочі” (Летичівський район) аж до їх завершення Сергій став співкерівником експедиції. 2007 року детально дослідив територію Шепетівського району Хмельницької області. Крім того у 2008-2012 роках Сергій проводив археологічну експертизу земельних ділянок на території м. Хмельницький, Деражнянського, Красилівського, Полонського, Хмельницького, Шепетівського районів нашої області у складі ДП ОАСУ “Подільська археологія” і виявив понад два десятки нових поселень.

Детальний опис і аналіз майже 25-річної діяльності Сергія Демидка на Хмельниччині невдовзі буде представлено у окремій книзі, яку він готує до друку.

На рубежі 90-х років, з приходом на посаду завідуючої Мирослави Шмаєнік, учениці знаменитого Іона Винокура, активізувався сектор археології відділу охорони пам’яток, що працював на той час при ХОКМ. Дбали про достойні кадри і директор музею Ігор Малетін та його заступник Людмила Тимофієва. Саме завдяки їм влітку 1992 року молодшим науковим співробітником сектору став Володимир Захар’єв. Йому довелися займатися південною частиною області.

У тому ж таки 1992 році Володимир, не маючи фахової історичної освіти, але отримавши практичний досвід роботи в експедиціях та археологічних розвідках Лідії Кучугури, Тамарі Мовші, Іона Винокура, Анатолія Гуцала і Юрія Малєєва, отримав перший Відкритий лист на самостійні наукові дослідження на давньоруських могильниках поблизу с. Сокілець Дунаєвського району.

Знахідка курганного та підплитового могильників у цій частині Поділля – стала сенсацією у наукових колах, адже досі вважали, що вони не поширювалися так далеко на схід від Збруча.

Заодно, В. Захар’єв виступив з ініціативою і наприкінці року спільно з М. Шмаєнік видав друком перший в області довідник з археології окремого, а саме, Дунаєвського, району. В книзі, що вийшла тиражем 500 ек-

землярів і до сьогодні користується попитом у шанувальників минувшини регіону, зібрано витяги з першоджерел, зокрема, й дореволюційних довідників та зводів, наукові повідомлення, тези наукових конференцій, які опубліковані у радянський період, подано каталог нововиявлених пам'яток.

За 10 років, які Володимир Захар'єв, як керівник Сокілецької давньоруської археологічної експедиції (СДРАЕ), досліджував пам'ятки сокілецького мікрорегіону ним розкопано 100 поховань XII-XIII ст., 8 поховань кінця XI- початку XII ст. у 6-ти курганах, одне – у кургані поблизу с. Тимків, напівземлянку давньоруського часу на спаленому монголо-татарами городищі між с. Маліївці Дунаєвського і Проскурівка Ярмолинецького районів. Володимир знайшов кам'яного ідола та спалену дерев'яну церкву на сокілецькому підплитовому могильнику; виявив понад два десятки різночасових поселень, городищ, курганів та поховань; спільно з львівськими колегами Ларисою Крушельницькою і Миколою Бандрівським дослідив унікальний сакральний комплекс ранньозалізного віку в ур. Грабова, оригінальні поховальні об'єкти в ур. Під Білянами, Суха долина, поселення в урочищі Паньська криничка, Проців Хутір, Батарєя; разом з киянкою Ларисою Виногородською – провів переріз валу городища в ур. Городисько та ідентифікував його серединою XIII ст., а з чернівецьким спелеологом Богданом Рідушем обстежив, склав детальні плани підземних ходів у Сокільці та скельного монастиря поблизу с. Отроків Новоушицького району і ввів їх у широкий науковий обіг.

Слід згадати, що на початках своєї археологічної біографії Володимир виявив у миньковецькому лісництві на Дунаєвщині і розкопав, як керівник окремого загону експедиції киянина Юрія Малєєва, цікавий курган скіфського часу з трьома типами тогочасних поховань під насипом, а також дослідив залишки пізньосередньовічного гончарного комплексу в с. Велика Кужелева того ж району. Володимир Захар'єв безпосередньо причетний і до дослідження літописної Бакоти. Тут він розкопав гончарну піч давньоруського часу, виявив сліди господарської будівлі на терасі, де розташований Бакотський скельний монастир. Крім того він ідентифікував і ввів його у науковий обіг першу в історії дослідження трипільської культури на Україні фігурку ліпного змія-охоронця домашнього вогнища. Відомості про Володимира, як трипільознавця, вміщено у двотомник «Енциклопедія Трипільської культури» [4].

У 2011 році, вже в іпостасі завідувача хмельницьким відділом дочірнього підприємства «Подільська археологія» державного підприємства «Охоронна археологічна служба України» Інституту археології НАН України, Володимир Захар'єв зробив свій вагомий внесок і у археологію доби міді-бронзи, дослідивши унікальні мегалітичні поховання культури кулястих амфор. До речі, завдяки тісній співпраці з небайдужим до рідної історії підприємцем Олегом Лучицьким вдалося видрукувати чималим для сьогодення тиражем у 500 екземплярів брошуру про хід та результати розкопок на Старосинявщині «Мегалітичне поховання культури кулястих амфор з околиць с. Ілятка на Хмельниччині» [5]. На порядку денному – брошура про поховання ККА поблизу с. Зайчики Волочиського району.

Весною 2012 року Володимир Захар'єв узагальнив інформацію попередників про земляний замок середини XVI століття в селищі Ярмолинці, додав до неї матеріали власного обстеження місцини, де розташовані його залишки, і виступив з доповіддю про цей рідкісний об'єкт на тематичній конференції у Меджибожі, а на день селища свято Петра і Павла – передав до експозиції ярмолинецького районного музею виготовлений спільно з молодим художником-реставратором Віктором Юрчаком макет укріплення.

Представник наукової школи Іона Винокура Володимир Захар'єв вже виплекав двох своїх учнів – відомих в Україні археологів, кандидатів історичних наук Павла Нечитайла та Андрія Скибу, навчає премудростям свого фаху і передає набутий досвід молодому поповненню ДП «ОАСУ «Подільська археологія» – випускникам Кам'янець-Подільського Національного університету ім. І.Огієнка Дмитру Нурову, Вадиму Глембоцькому, Вадиму Шкандюку, випускнику МАУПу Віталію Моздіру.

Судячи зі спогадів працівників ХОКМ, в середині 1990-х років простежувався сплеск інтересу випускників історичних факультетів, які приходили на роботу в установу, до археології. Нею цікавилися Олександр Чернов, Сергій Стопенчук, Ярослав Михайловський, Геннадій Нагачевський і навіть Олексій Чернишов та Сергій Єсунін. Однак, на сьогодні нею опосередковано займається лише Геннадій Нагачевський, працюючи напівокладу експертом у ДП «ОАСУ «Подільська археологія». Хочеться сподіватися, що з часом йому вдасться довести до логічного завершення розпочату раніше наукову роботу про об'єкти бронзового віку на Хмельниччині, адже матеріалів він зібрав чимало і в останні роки колеги натрапляють все частіше на поселення та могильники тогочасних археологічних культур. Як і Ярославу Михайловському, котрий розраховувався з посади експерта «Подільської археології» минулого року, та Сергію Стопенчуку, що був співкерівником експедиції на унікальній митниці середини XVI ст. в ур. Ракочі, і, що цікаво, став викладачем у Хмельницькому центрі підвищення професійного рівня митників країни.

Залишився археологом по духу, незважаючи на те, що довелося працювати у різних структурах і на різних далеких від безпосередньої роботи на розкопах посадах, Олег Погорілець. Як патріот прибузької землі і рідного Меджибожа, він доклав чимало організаторських здібностей до відновлення археологічних робіт на підвір'ї меджибізьської фортеці у 1999 році, початку дослідження пізньосередньовічної фортеці-митниці в

ур. Ракочі. Йому випало 2008 року організувати і очолювати у найскладніший час становлення Хмельницьке відділення ДП «ОАСУ «Подільська археологія».

Після переходу на посаду директора ДКЗ «Межибіж» у січні 2009 року Олег Григорович став активно запрошувати до роботи в регіоні археологічних експедицій зі столиці. Відтак, вони знайшли в межиріччі Буга і Бужка залишки унікальної палеолітичної стоянки, що існувала тут понад 200 тисяч років тому, та перспективне поселення трипільської культури.

Багато робить Олег Погорілець для уточнення значення давнього Мукарова в історії Поділля XIV-XV століть, подробиць Пилявецької битви, віднайшов точне місце бою під Зеленцями кінця XVIII століття тощо. Його знають як археолога, нумізмата, історика та музеєзнавця в Україні, Росії, Білорусі, Литві, Молдові, Румунії, Угорщині, Польщі та Словаччині. Він підтримує плідні дієві стосунки з десятками своїх колег із цих країн [6].

Відомим популяризатором діяльності своїх попередників, які займалися чи займаються вивченням пам'яток давньоруського часу на Хмельниччині, став після випуску книги «Археологічні пам'ятки IX-XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я» історик археології Сергій Маярчак [7]. Завдяки директору ДП ОАСУ «Подільська археологія» Богдану Строценю, який взяв його на посаду експерта, він частково долучився до практичних досліджень, виявивши протягом півтора року роботи десяток нових об'єктів давнини. Досить перспективним для наукового аналізу, збереження та доступу до тематичної інформації є запропонований ним метод картографування об'єктів в електронних носіях. Зауважимо, що під час подальшої роботи у відділі охорони пам'яток історії та культури під керівництвом Сергія Шпаковського С.Маярчак спільно з архітекторами та землемірами провів детальні обміри з подальшим занесенням на карту найважливіших давньоруських городищ південної частини області.

Таким чином, вагома плеяда хмельницьких археологів чимало зробила для виявлення свідчень яскравого господарчого, духовного та суспільного життя предків-земляків та ширшого пізнання сучасниками минувшини рідного краю. Цьому свого часу посприяли керівники Хмельницького обласного краєзнавчого музею, відділу охорони пам'яток історії та культури, обласного управління культури, як і Інституту Археології НАН України. Адже всім без виключення дослідникам Відкритий лист на розвідки та розкопки, тобто, практичне підтвердження професіоналізму, надав саме його Польовий комітет. Завдяки Інституту в Хмельницькому розпочало діяльність і ДП «ОАСУ «Подільська археологія», що внесло свіжий струмінь у галузь. І те, що 2011 року саме на базі ДП «ОАСУ «Подільська археологія» створено в Хмельницькому обласне відділення Всеукраїнської спілки археологів, мовить саме за себе. Залишається лише, щоб керівник осередку Сергій Демидко подбав про долучення до громади і колег з Кам'янця-Подільського – беззаперечного центру подільської школи археології.

Список використаних джерел та літератури:

1. Вакуленко Л.В. Абашина Н.С. Олег Михайлович Приходнюк – дослідник ранньослов'янських старожитностей // Археологія : науковий журнал / НАН України, Ін-т археології. – Київ, 2011. – № 4. – С. 3-6.
2. Якубовський В.І. Скарби Болохівської землі. – Кам'янець-Подільський : Медобори, 2003. – 158 с. : іл.
3. Демидко С. Ю. Освоєння межиріччя Горині – П. Бугу у VI – XIII ст. // Велика Волинь: минуле і сучасне. – Хмельницький, 1994. – С. 17-21; Демидко С.Ю. Могильник черняхівського часу Лісові Гринівці, 3А (попереднє повідомлення) // Матеріали III науково-краєзнавчої конференції «Місто Хмельницький і контексті Історії України». – Хмельницький, 2011. – С. 35-40.
4. Захар'єв Володимир Анатолійович // Енциклопедія Трипільської цивілізації у 2-х томах. К., 2008. Т.2. – С. 178; Захар'єв Володимир Анатолійович // Дунаєвщина в іменах. Біобібліографічний довідник. Уклад.: Прокопчук В.С., Прокопчук Т.К., Олійник С.В. – Дунаївці, 2008. – С. 46-47; Захар'єв Володимир Анатолійович // Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX-XX ст. Баженов Л.В. – Кам'янець-Подільський, 1993, – С. 215; Захар'єв Володимир Анатолійович // Історичне краєзнавство і проблеми регіональної історії правобережної України (наукова школа) : біобібліографічний покажчик [уклад.: І.М. Конет, Л.В. Баженов, В.С. Прокопчук, Л.А. Онуфрієва, М.С. Карпович, О.В. Шевчук]. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка, 2011. – (Серія: Наукові школи університету; вип.12). – С. 183-188.
5. Захар'єв В.А. Мегалітичне поховання культури кулястих амфор з околиць с. Ілятка на Хмельниччині. – Хмельницький: ФОП Цюпак А.А., 2012. – 36 с.
6. Хоптяр Ю.А. Олег Григорович Погорілець // Освіта, наука і культура на Поділлі. Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2011. – Т.17: Пам'яті академіка Петра Тимофійовича Тронька. – С. 307-313.
7. Маярчак С.П. Археологічні пам'ятки IX-XIII ст. Лівобережжя Середнього Подністров'я. – Кам'янець-Подільський: ПП Мошак М.І., 2006. – 96 с.

Анна Яненко

провідний бібліотекар Наукової бібліотеки
Інституту археології НАН України

ШЕПЕТІВСЬКИЙ ОКРУГОВИЙ КРАЄЗНАВЧИЙ МУЗЕЙ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ 1920-х – ПОЧАТКУ 1930-х рр.: АРХЕОЛОГІЧНИЙ АСПЕКТ ДІЯЛЬНОСТІ

У статті на підставі широкого кола архівних матеріалів розглядається науково-дослідна діяльність співробітників Шепетівського округового краєзнавчого музею впродовж другої половини 1920-х рр. – початку 1930-х рр. в галузі археології. Подаються відомості про розвідки та розкопки на Шепетівщині, які проводились за участі С. С. Гамченка, В. І. Кочубея, М. Д. Савіцького.

Ключові слова: музейна археологія, Шепетівський краєзнавчий музей, археологічні дослідження, В. І. Кочубей, М. Д. Савіцький, УСРР.

Музейна археологія радянської України 1920-х – початку 1930-х рр. – це специфічний різновид науково-дослідної діяльності музеїв, який передбачав організацію і проведення польових досліджень, лабораторно-камеральне опрацювання здобутих матеріалів, введення їх до наукового обігу, використання в експозиційній діяльності музейної установи. Загальна кількість музеїв, що були долучені до розвитку вітчизняної археології у міжвоєнний період коливалась в межах 50–60 музейних закладів. Важливе місце серед них посідав і Шепетівський округовий краєзнавчий музей – потужний осередок різнопланових краєзнавчих досліджень регіону.

Історія створення і функціонування Шепетівського округового краєзнавчого музею, а також основні віхи життя директора установи В. І. Кочубея висвітлені у наукових розвідках В. Г. Берковського [1; 2] і В. А. Нестеренка [21]. Водночас археологічна діяльність установи не була предметом окремого дослідження.

Метою даної роботи є дослідження розвитку польової археологічної діяльності Шепетівського краєзнавчого музею і визначення місця й ролі цієї інституції у становленні археологічної науки України у другій половині 1920-х – на початку 1930-х рр.

Шепетівський краєзнавчий музей був заснований у Славути у жовтні 1926 р. До складу установи увійшли відділи: природничий (з підвідділами геологічним, ентомологічним, орнітологічним, дендрологічним, зоологічним), соціально-економічний (з підвідділами кустарним і промисловим) і культурно-історичний (з підвідділами археологічним, історичним, нумізматичним, художнім, шиття, рукописів та друку) [1; С. 182-183]. Впродовж своєї доволі нетривалої історії музей кілька разів переносився не лише з одного приміщення до іншого (зазвичай менш пристосованого), але змінював і місто розташування. Зокрема, у 1928 р. було підняте питання про перенесення його зі Славути у Шепетівку, що й було реалізовано у 1929 р. Байдуже ставлення місцевої влади Шепетівки до музею спонукало Наркомат освіти Української Соціалістичної Радянської Республіки (УСРР) (з 1937 р. Українська Радянська Соціалістична Республіка – УРСР) прийняти постанову про переведення установи до Старокостянтинова, проте вирішення цього питання було призупинено у 1930 р. У 1931 р. внаслідок ліквідації Шепетівської округи музей отримав статус міжрайонного. Подальша доля музею майже не відбилась у архівних документах. У газеті «Більшовицька правда» (Вінниця) від 2 червня 1935 р. є повідомлення про надходження у зв'язку з закриттям музею у Шепетівці всіх його експонатів з геології, археології, а також картин до обласного історичного музею у Вінниці [23]. У бюджетній відомості за 1938 р. зазначається, що з обласного бюджету виділено 23 тис. карб. на фінансування двох культурно-освітніх закладів – Славутського і Заславського музеїв [1; с. 187-189]. Штат Шепетівського музею складався з двох працівників – директора/завідувача і лаборанта/наукового працівника, які здійснювали всю науково-дослідну, науково-технічну, політосвітню роботу, а також виконували адміністративно-господарські функції. Ці посади посідали відповідно В. І. Кочубей і М. Д. Савіцький.

В. І. Кочубей народився у 1888 р. у с. Жижниківці на Шепетівщині в селянській родині. У 1905 р. закінчив учительську семінарію, з 1906 р. працював вчителем початкових і старших класів. Впродовж 1908-1913 рр. навчався в учительському інституті. У 1919-1922 рр. служив у Червоній армії. З жовтня 1923 р. почав працювати вчителем професійно-технічної школи у Славути. Свої краєзнавчі студії В. І. Кочубей розпочав ще під час навчання у семінарії, брав участь у роботі Волинського наукового товариства дослідників, публікував краєзнавчі розвідки у періодичних виданнях. Впродовж 1922-1926 рр. він утворив низку краєзнавчих товариств у населених пунктах Шепетівської округи, налагодив наукові контакти з Волинським науково-дослідним музеєм, Всеукраїнським археологічним комітетом (ВУАК), Київської краєвою інспектурою по охороні пам'яток культури тощо. З жовтня 1926 р. В. І. Кочубей виконував обов'язки директора утвореного за його ініціативи Шепетівського музею у Славути [2].

М. Д. Савіцький народився у 1897 р. в родині службовця. З 1907 р. навчався в Київській 7-й гімназії, яку закінчив у 1915 р. Впродовж 1915-1917 рр. працював по найму в Києві у різних установах на нештат-

них посадах і давав приватні лекції. У 1918 р. подав заяву про вступ на математичний факультет Одеського університету для продовження освіти, але через складнощі залізничного зв'язку з Одесою поїхати туди не зміг. У 1918 р. працював у Житомирі реєстратором продовольчого відділу міської управи, потім – рахівником ошадкаси, впродовж 1919-1920 рр. працював у Житомирській військово-архівній комісії колишнього Південно-Західного фронту на посаді завідуючого історичним відділом. З 1 грудня 1920 р по 1 листопада 1930 року викладав математику в старших класах трудшкіл Славуті, а у 1928/29 і 1929/30 учбових роках, крім того, викладав математику у Вечірній робітничій школі Славуті. З 1930 р. викладав математику на Шепетівському вечірньому робітничому факультеті при Житомирському сільськогосподарському інституті технічних культур. Водночас у 1921 р. був інспектором Волинської губернської лісозаготовчої інспекції та завідуючим відділом народівити Славутського Волревкому, у 1922 р. завідував Славутською 7-річною трудшколою, у 1923-1925 рр. був помічником завідуючого 7-річною трудшколою. З 1931 р. перебував позаштатним інспектором Шепетівського райвідділу народівити.

У 1922 р. М. Д. Савицький був секретарем Славутського повітового правління спілки «Робос» (професійної організації працівників освіти), впродовж 1925-1930 рр. був членом Славутського Райкому спілки «Робос», а у 1926/27 р. виконував обов'язки відповідального секретаря того ж Райкому.

У травні 1925 р. М. Д. Савицький був обраний членом-секретарем краєзнавчого гуртка Славутського району, з 20 вересня 1925 р. – членом-секретарем Ради краєзнавчого музею при Славутському районному сільбудинкові і членом економічної секції Ради. З 1 жовтня 1926 р. почав працювати лаборантом/науковим робітником Шепетівського краєзнавчого музею [16; Арк.3-3зв.].

У проведенні археологічних і мистецтвознавчих досліджень, у виконанні планів в царині науково-дослідної роботи співробітникам Шепетівського краєзнавчого музею значну допомогу надавав ВУАК. З середини 1920-х рр. ВУАК виступав як консолідуюча науково-організаційна установа у галузі археології загальнореспубліканського значення. ВУАК взяв на себе функцію пов'язати «периферію з центром», систематизувати проведені післяреволюційні дослідження на місцях і спрямувати науковий пошук у загальнодержавних масштабах. Фактично саме ВУАК впродовж другої половини 1924 – першої половини 1925 рр. видавав дозвіл на проведення досліджень – відкритий лист або ж мандат [22; с. 70]. Ситуація з видачею дозволів змінилася з утворенням у 1926 р. Інспектури охорони пам'яток культури Укрнауки НКО. З цього часу ВУАК «не провадив безпосередньої адміністративної роботи охорони пам'яток культури, виконуючи в цих справах лише вищі науково-консультативні функції... всі дозволи чи заборони на право археологічних розкопів, обмірів, розчистки, реставрації та ремонту пам'яток культури [починає видавати] НКО по Укрнауці за науковим висновком ВУАКу...» [6]. Проте зміна адміністративних функцій суттєво не вплинула на статус ВУАК як науково-координаційного центру археологічних досліджень. Дозвіл надсилався досліднику й після проведення археологічних робіт разом із науковим звітом повертався до канцелярії ВУАК. Подібний документ на проведення досліджень директором Шепетівського округового краєзнавчого музею зберігся у фондах наукового архіву Інституту археології (рис. 1) [17].

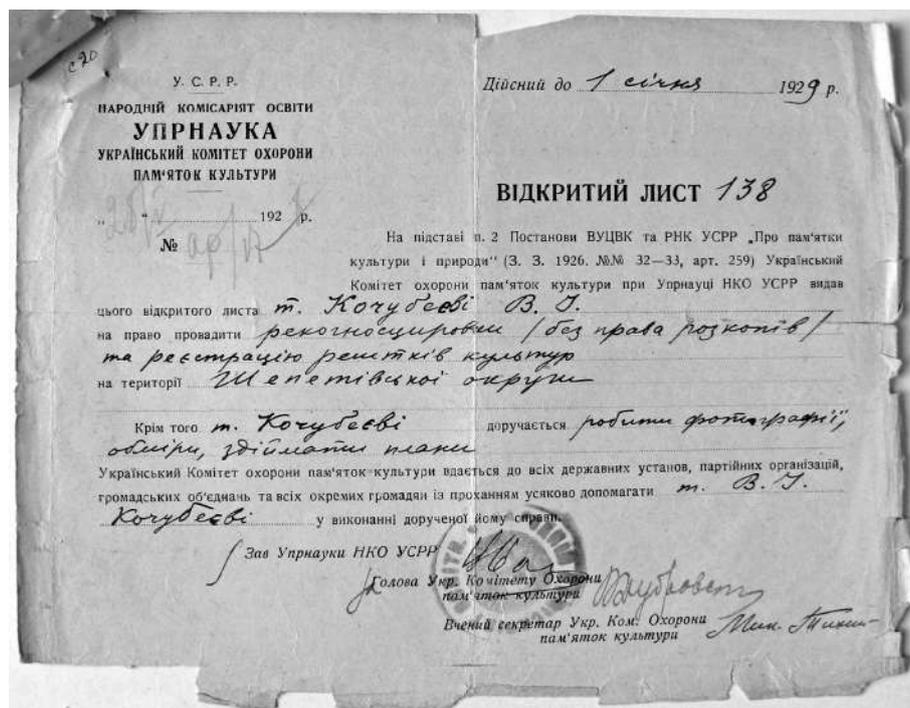

Рис. 1. Відкритий лист виданий на ім'я директора Шепетівського музею В. І. Кочубея [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 526]

Координація археологічних і мистецтвознавчих досліджень здійснювалась також за допомогою інституту уповноважених ВУАК «по вивченню пам'яток старовини та культури», зокрема В. І. Кочубей був призначений на цю посаду 15 жовтня 1926 р. [11].

Проведення археологічних досліджень вимагало відповідних коштів. Тож доволі актуальним завданням, що його намагалися вирішити співробітники ВУАК задля сприяння археологічним дослідженням Шепетівщини, була допомога музею в отриманні коштів на

проведення розвідок і розкопок. Ця мета реалізовувалась за допомогою письмових звернень до місцевих виконавчих комітетів [12].

Ще однією функцією, яку виконував ВУАК для підтримки музейництва, було забезпечення археологічних експедицій радянської України відповідними кваліфікованими кадрами у разі нестачі їх на місцях, а також у випадку необхідності додаткового науково-методичного керівництва. Таку керівну й консультативну роль для Шепетівського округового краєзнавчого музею виконував дійсний член ВУАК Сергій Свиридович Гамченко, якого В. І. Кочубей і М. Д. Савицький вважали своїм учителем і наставником у царині археології [14].

Протягом другої половини 1920-х – початку 1930-х рр. за участі співробітників Шепетівського музею було досліджено понад півтори сотні археологічних пам'яток, культурна приналежність більшості з яких, на жаль, не була визначена авторами польових робіт. За вживаною впродовж 1920-х–1930-х рр. культурно-хронологічною періодизацією були обстежені пам'ятки кам'яної доби, доби енеоліту-бронзи, доби «скорчених кістяків», періоду «полів похоронних урн», «часів трупоспалення початку раннього доби середнього залізного віку», римського часу, слов'яно-руського періоду, XVII ст.

Провідною формою археологічного дослідження пам'яток у цей період були фіксація, рекогносцировки і розвідки (95 % від усієї кількості пунктів), що, головним чином, пояснювалось браком коштів на проведення систематичних стаціонарних розкопок, а також недостатнім досвідом проведення розкопок у В. І. Кочубей і М. Д. Савицького. Достеменно відомо, що розкопки за участі працівників Шепетівського музею були проведені на 8 археологічних місцезнаходженнях (5 %). Серед досліджених пам'яток переважали поховальні пам'ятки (кургани, курганні групи, курганні могильники/некрополі, безкурганні могильники – 75 %), також обстежувались стоянки/стації, поселення, городища, замки, фіксувались місцезнаходження гончарних печей і кам'яних хрестів.

Польові дослідження пам'яток старовини на Шепетівщині було розпочато 1927 р., коли С. С. Гамченко провів розкопки «курганних некрополів» неподалік м. Полонне і м. Шепетівська (Хмельницька обл.). Дослідження проводились на кошти Шепетівського музею й за участі його співробітників. В період з 22 липня по 4 серпня було розкрито два кургани могильника в околицях м. Полонне зі «скорченими кістяками», які С. С. Гамченко датував кінцем енеоліту початком доби міді-бронзи. 28-29 липня були розкопані три кургани Шепетівського могильника з «рештками трупоспалення часів курганних похоронних урн ранньої доби залізного періоду» [10]. Отримані внаслідок розкопок артефакти поповнили фонди Шепетівського музею, зокрема з досліджень курганного могильника неподалік м. Полонне до археологічної колекції установи надійшло 79 знахідок (кам'яні та крем'яні знаряддя праці, фрагменти неорнаментованої кераміки), заінвентаризовані під № 533-611, з досліджень Шепетівського могильника – 188 артефактів, занесені в опис під № 612-799 [10].

У 1928 р. В. І. Кочубей впродовж 17-25 серпня провів самостійні розвідки і «реєстрацію археологічних першоджерел» у Шепетівській окрузі, результати яких були опубліковані ним у «Записках Шепетівського наукового при УАН товариства» [7; 8]. Під час цих робіт В. І. Кочубей зафіксував і обстежив близько півсотні археологічних місцезнаходжень у Білогірському, Ізяславському, Нетішинському, Славутському районах Хмельницької області (за сучасним адміністративно-територіальним поділом) [20]. У 1928 р. під керівництвом С. С. Гамченка були продовжені розкопки курганного могильника неподалік Шепетівки, здійснено розкопки різночасових курганів в урочищі «Вигон» в околицях с. Лопушне (Ізяславський р-н) та неподалік с. Шельвів (Білогірський р-н).

З 27 серпня по 22 вересня 1929 р. М. Д. Савицький здійснив археологічне обстеження Судилківського району (територія сучасного Шепетівського р-ну). Впродовж 15 днів він оглянув 54 населені пункти з околицями й у 31 з них виявив археологічні місцезнаходження або ж випадкові археологічні знахідки. У звіті про дослідження 1929 р. М. Д. Савицький зазначав, що ним було обстежено й нанесено на карту: «городищ – 3, курганів – 294, фрагментів посуду – 50 (номенклатурних [профільних] – 11), виробів із каменю – 3, виробів із заліза – 1, виробів із міді – 1, кам'яних хрестів – 16». Внаслідок проведених польових досліджень фонди Шепетівського музею збагатились 16 артефактами. До інвентарної книги музею під № 1968-1983 були внесені: сокира-колун зроблена з дрібнозернистого сірого граніту, з полірованим лезом та боками, просвердлена; фрагмент вінця посуду слов'янського типу з «рудой» глини з домішкою піску; фрагмент вінця гончарного посуду з «чорно-попілястої» глини; фрагмент гончарного посуду з «рудой» глини з домішкою великих зерен кварцу; фрагмент денця миски з глини з домішкою великих зерен кварцу; фрагмент денця посуду з темно-сірого тіста з домішкою піску; фрагмент (лезо) полірованої сокири з сірого дрібнозернистого габро; сокира з чорного діориту просвердлена; втулкоподібний фрагмент булави з міді; фрагмент вінця ліпного посуду з домішкою великих зерен кварцу; фрагмент покоришки «рудавого» кольору з домішками кварцу; фрагмент покоришки «кавово-рудавого» кольору з домішками кварцу і «лосняку»; фрагмент денця ззовні червоного, зсередини – попілясно-сірого кольору з домішкою великих зерен кварцу; наконечник списа залізний; фрагменти денця «урн трупоспалення» [13].

В. І. Кочубей впродовж 10 вересня – 4 жовтня 1929 р. здійснив археологічне обстеження Старокостянтинівського району Шепетівської округи (сучасний Старокостянтинівський р-н Хмельницької обл.). За 27 днів дослідник оглянув 50 населених пунктів та їхні околиці, внаслідок чого було зафіксовано 52 кургани, 4 могильника, 2 поселення, городище. Під час обстеження було зібрано 195 одиниць підйомного матеріалу: 188 фрагментів кераміки, 2 кременні уламки, 3 вироби із заліза, 2 фрагменти скла [17].

Одним з найцікавіших відкриттів цієї дослідницької компанії стало виявлення й рятувальні розкопки (1–3 жовтня) могильника/некрополю часів «провінційальної римської культури» [черняхівської культури] у с. Баглаї. В. І. Кочубей так описував події, пов'язані із дослідженням пам'ятки: «в с. Баглаях довідався від Голови С/р, що в селі біля церкви, на глиниську, під час копання глини селянами, знаходять цілий «сірий» посуд, то-що. Оглядаючи глинисько, не трудно було на поверхні розпушеної землі помітити фрагменти посуду, виготовленого з гарно вимішаної глини немісцевого походження [...] автор, користуючись довготерміновим відкритим листом Упрнауки на розкопки археологічні в негайних випадках вирішив перевести тут археологічні розкопки, обмежуючись тим клаптиком непорушної частини глинища, що була під загрозою, й тим рятувати пам'ятник від загибелі» [18; Арк. 2]. Під час розкопок були отримані переважно керамічні знахідки, які В. І. Кочубей розподілив на кілька груп за ознаками форми й матеріалу: посуд вазоподібний (у більшості мініатюрки), гончарний з коричневої гарно вимішаної глини, інкрустований темно-коричневою масою; посуд вазоподібний світло-сірого кольору з немісцевої глини; посуд вазоподібний світло-сірого кольору з домішками кварцу; фрагменти посуду невизначеної форми з гарно вимішаної та відмученої глини рожевого кольору; фрагменти посуду з грубої глини, неохайно вимішаної, брунатного кольору (рис. 2) [18]. Окрім того, 1929 р.

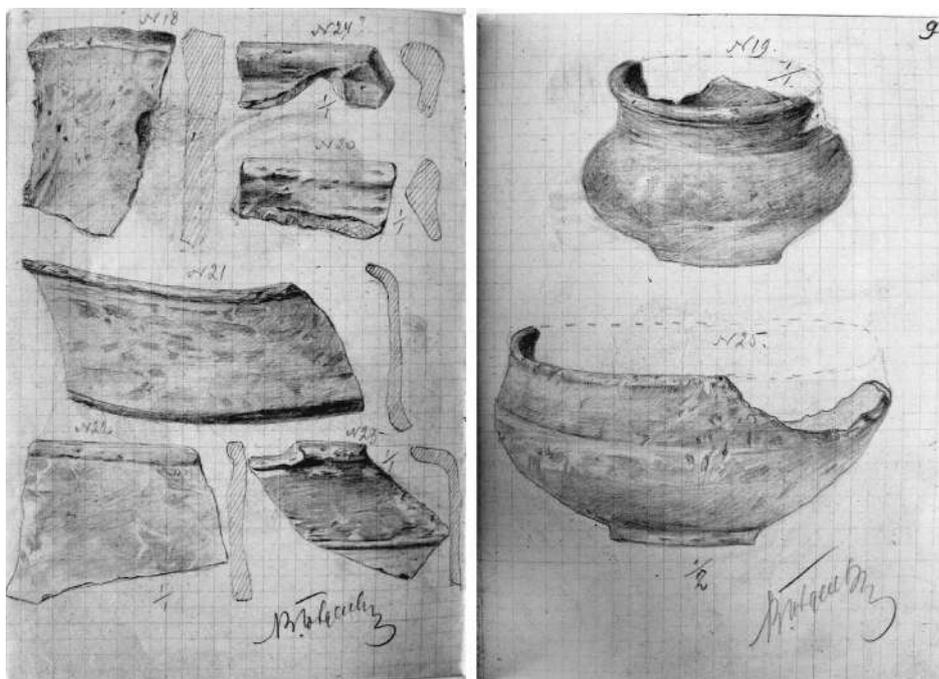

Рис. 2. Кераміка з розкопок 1929 р. у с. Баглаї (малюнки з щоденника В. І. Кочубея) [НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 529, арк. 8 зв, 9]

за участі співробітників Шепетівського музею під керівництвом С. С. Гамченка були проведені розкопки курганного могильника «часу скорчених кістяків» [доба бронзи] в урочищі «Вершина» неподалік м. Славути і багаточислового поселення в околицях с. Крупець (сучасний Славуцький р-н) [9].

У період з 26 червня по 3 липня 1930 р. науковий співробітник Шепетівського музею М. Д. Савіцький провів розвідки у Ганнопільському районі (територія сучасного Славуцького р-ну). Було обстежено з метою виявлення археологічних пам'яток понад 800 км² (37 сілрад, 113 населених пунктів), внаслідок чого

було виявлено і зареєстровано: 155 курганів, гончарна піч, 49 виробів із глини (номенклатурних – 12), 11 виробів із каменю. Фонди музею поповнились 23 артефактами заінвентаризованими під № 2278-2300, серед них: «5 глиняних прясельць, 8 намистин з глини та глиняного лупаку, 3 стятих конуси з дрібнозернистого габро, уламок сокири з діориту та макогончик з пісківця» [15].

Впродовж 6-10 вересня 1931 р. М. Д. Савіцький провів розкопки на виявленому ним же у 1929 р. курганному могильнику з 36 насипів «часів трупоспалення початку ранньої доби середнього залізного періоду» в урочищі «Косенька» в околицях с. Судилків (Шепетівський р-н). Були досліджені кургани № 21, 24 і 25 із використанням секторального й квадратного поділу насипів для зручності фіксації знахідок і поховань. Внаслідок проведених розкопок до археологічних фондів Шепетівського краєзнавчого музею поступило 114 номенклатурних речей, серед яких фрагменти кераміки, проколка з попелястого димчатого роговика, мініатюрна проколка з білого кварцу, фрагмент біконічної веретенниці з жовтої глини, уламок різця з півпрозорого димовика трикутної форми, кулеподібна галька, проколка з кварцу в формі трикутника, проколка з півпрозорого димовика, плоска галька, уламок шліфованого знаряддя із зеленувато-сірого, дрібнозернистого граніту, бокова скребачка з молочно-димчастого роговика, вугілля і земля з попелом і червоною глиною

з кострища, кулеподібний кавалок перепаленого граніту, вістря з прозорого кварцу, перепалений кремій, уламок різця-пилки з півпрозорого домовика, кальциновані кістки людини, залізна пряжка з язичком орнаментована радіальними заглибленнями, уламок дугастої скребачки з роговика зі слідами повторної обробки, уламок трикутної скребачки з напівпрозорого роговика, уламок акомодативної частини різця з напівпрозорого домовика, уламок пластини з грубозернистого граніту (гладилка) тощо [14].

Інформація щодо археологічних досліджень Шепетівського краєзнавчого музею, як власне й загальна інформація про діяльність установи після 1931 р., майже не відображена у масиві архівних документів, що збереглися до сьогодні. У цілому ж із урахуванням свідчень, які містяться у звітах музею, В. І. Кочубея, М. Д. Савіцького і С. С. Гамченка, динаміка польової археологічної діяльності Шепетівського музею має такий вигляд:

Рік	Кількість досліджених пам'яток
1926	0
1927	2
1928	56
1929	86
1930	20
1931	1

Слід зазначити, що розвиток музейної археології Шепетівщини корелюється із загальною періодизацією розвитку музейної археології радянської України 1920-х – початку 1930-х рр., у якій виділяється три етапи: перший – становлення і організація музейних осередків як центрів регіональної археології (1919–1923 рр.), цей етап позначився поодинокими польовими роботами, що проводились головним чином музеями з дореволюційною історією; другий – розквіт польової музейної археології (1924–1930 рр.) – час, коли більшість музеїв проводили розвідки, рекогносцировки та розкопки; третій – згасання археологічної діяльності музеїв радянської України через наступ на національну науку, масові репресії археологів-музейників, знищення осередків краєзнавства (1930–1936 рр.). Для Шепетівщини характерна лише та відмінність, що музей був утворений тут лише 1926 р., а відтак перший організаційний період тривав впродовж 1926/1927 р.

На жаль, через брак відповідного фінансування, кількість тогочасних публікацій, присвячених результатам археологічних досліджень Шепетівського музею другої половини 1920-х – початку 1930-х рр. була незначною. Зокрема, у «Записках Шепетівського наукового при УАН товариства» вийшли друком стаття С. С. Гамченка «Досліди археологічні р. 1927 на Шепетівщині» [4] та розвідки В. І. Кочубея «Археологічне обстеження берегів р. Гориня р. 1928» [7], «До реєстрації археологічних першоджерел на Шепетівщині» [8]. Інформація про розкопки курганного могильника неподалік м. Полонне міститься також у роботі С. С. Гамченка «Могильний некропіль біля ст. Полонного на Волині» [5] і на сторінках «Бюлетеня Шепетівського Наукового при УАН Товариства» [3].

Викладений матеріал дає можливість відтворити картину археологічних досліджень Шепетівського музею як конкретного, локального вияву розвитку музейної археології радянської України. Впродовж другої половини 1920-х – початку 1930-х рр. музей був осередком краєзнавчих досліджень регіону, у тому числі й археологічних. Наукова діяльність установи у сфері археології координувалась ВУАК, безпосередню керівничо-методичну роль під час розкопок на Шепетівщині виконував дійсний член ВУАК С. С. Гамченко. За участі директора музею В. І. Кочубея і наукового співробітника установи М. Д. Савіцького було досліджено більше ніж півтори сотні пам'яток, внаслідок чого було сформовано музейні фонди підвідділу археології Провідною формою польових археологічних робіт були розвідки, що пояснювалось браком відповідного фінансування й досвіду розкопок у співробітників установи. Широкомасштабні розвідки були проведені в межах сучасних Білогірського, Ізяславського, Нетішинського, Полонського, Старокостянтинівського, Славутського, Шепетівського районів Хмельницької обл. На жаль, доля більшості археологічних матеріалів, здобутих дослідженнями другої половини 1920-х – початку 1930-х рр. лишається невідомою, вимагаючи подальших наукових досліджень регіональної історії археології.

Список використаних джерел та літератури:

1. Берковський В. Г. До історії розвитку краєзнавства на півночі Хмельниччини в 1920–1930-х рр.: Шепетівський окружний музей м. Славута / Владислав Георгійович Берковський // Україна від епохи УНР до початку ХХІ століття. Матеріали Всеукраїнської науково-краєзнавчої конференції, присвяченої 125-річчю від дня народження І. А. Феценко-Чопівського УНР / Велика Волинь. – Житомир, 2009. – Вип. 41. – С. 180-191.
2. Берковський В. Г. Кочубей Володимир Іванович / В. Г. Берковський // Енциклопедія історії України. – К., 2008. – Т. 5. – С. 257.

3. Бюлетень Шепетівського Наукового при УАН Товариства. – 1928. – №2. – 8 с.
4. Гамченко С. С. Досліди археологічні р. 1927 на Шепетівщині / С. С. Гамченко // Записки Шепетівського наукового при УАН товариства. – 1929. – С. 3–7.
5. Гамченко С. С. Могильний некропіль біля ст. Полонного на Волині / С. С. Гамченко // Хроніка археології та мистецтва. – К., 1930б. – Ч. 1. – С. 27-31.
6. Інструкція про порядок відання та розподіл робіт між інспектурою охорони пам'яток культури Укрнауки НКО та Археологічним Комітетом Української Академії Наук // Охорона пам'яток культури на Україні. – Харків, 1927. – Зб. 1. – С. 152–153.
7. Кочубей В. І. Археологічне обстеження берегів р. Гориня р. 1928 / В. І. Кочубей // Записки Шепетівського наукового при УАН товариства. – Шепетівка, 1929а. – С. 8-17.
8. Кочубей В. І. До реєстрації археологічних першоджерел на Шепетівщині / В. І. Кочубей // Записки Шепетівського наукового при УАН товариства. – Шепетівка, 1929б. – С. 18-24.
9. Науковий архів Інституту археології (далі НА ІА НАНУ), ф. 3 (С. С. Гамченко), спр. 76, 48 арк.
10. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 116/28, 5 арк.
11. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 116/35, 1 арк.
12. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 258, 8 арк.
13. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 309/17, 11 арк.
14. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 309/21, 19 арк.
15. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 327/20, 12 арк.
16. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 431, 6 арк.
17. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 526, 23 арк.
18. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 527, 8 арк.
19. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 529, 35 арк.
20. НА ІА НАНУ, ф. ВУАК, спр. 530, 43 арк.
21. Нестеренко В. А. Етнонаціональний розвиток Славутчини в 20-30-ті роки ХХ століття / В. А. Нестеренко // Славута і Славутчина: минуле і сучасне. – Славута, 2003. – С. 47 – 56.
22. Нестуля С. І. Становлення Всеукраїнського археологічного комітету ВУАН (середина 1920-х рр.) / С. І. Нестуля. – Полтава: Археологія, 1997[1998]. – 102 с.
23. Потупчик М. В. З історії формування археологічної колекції музею / М. В. Потупчик, М. Є. Потупчик // Подільська старовина. – Вінниця, 1998. – С. 15-29. – Режим доступу: http://museum.vn.ua/articles/pod2/potupchik_m_v_potupchik_m_.html

Мар'ян Колос

магістрант

Львівського національного
університету ім. І.Франка

ЮРІЙ ПОЛЯНСЬКИЙ – ПЕРШИЙ ДОСЛІДНИК ЕПОХИ МУСТЬЄ В ПОДНІСТЕР'І

Стаття присвячена життю та діяльності відомого українського археолога, дослідника епохи палеоліту Ю. Полянського. Простежено доробки вченого, репрезентовано результати польових та кабінетних студій. Зроблено акцент на важливості його висновків та гіпотез.

Ключові слова: Ю. Полянський, середній палеоліт, геологія, фауністичні рештки, крем'яний інвентар.

Маловідомим є ім'я Юрія Полянського, визначного українського географа, геолога й археолога, проте серед науковців з проблем палеогеоморфології, стратиграфії плейстоцену, археології палеоліту України його геній завжди був шанованим і знаним, але... забороненим тоталітарним режимом під претекстом звинувачення в “націоналізмі”. Проте, історія ніколи не забуває працюючих і скурпульозних вчених, отже настав період відновити втрачену пам'ять та повернути призабуті здобутки дослідника.

Народився Ю. Полянський 6 березня 1892 р. у с. Жовтанці Кам'яно-Бузького району на Львівщині в сім'ї священника. Закінчивши середню школу він вивчав філософію у Віденському, а згодом – Львівському університетах. Після закінчення Першої світової війни брав активну участь у національно-визвольних змаганнях за встановлення ЗУНР (командував батареєю 4-го артполку Української Галицької Армії). Згодом розпочалася педагогічна та викладацька діяльність вченого; так з 1920 р. він – учитель географії та історії Академічної гімназії в Львові, у 1921-1923 рр. викладає географію в Українському таємному університеті, а в 1933-1937 рр. – основи антропології у Львівській греко-католицькій Богословській Академії. З 1928 р. він

також викладає у Львівському університеті, а протягом 1940-1941 рр. працює завідувачем кафедри фізичної географії в університеті. Під час німецької окупації Львова виконував обов'язки Голови Тимчасової управи, після чого працював в шкільній адміністрації міста. У 1943 р. виїжджає до Кракова, звідти до Відня, а вже згодом у Баварію, де протягом 1945-1947 рр. викладав географію в Українському Вільному університеті. З 1947 р. розпочинається його емігрантське життя в Аргентині, де дослідник продовжує активно працювати. Так у 1956 р. Ю. Полянський стає професором Державного університету в Буенос-Айресі, пізніше його обрано академіком АН Аргентини. Проте 1975 р. вченого не стало [1].

Наукова діяльність молодого Ю. Полянського тісно пов'язана з Науковим товариством ім. Т.Шевченка у Львові. Після приходу в музей товариства він упорядковує і систематизує фонди, створює експозиції та виставки. Дослідник також визначає та каталогізує тисячі різноманітних експонатів з геології, палеонтології, ботаніки, археології та етнографії. Практично кожного року музей поповнюється новими оригінальними матеріалами, значну частину яких вчений привозив з власних географо-геологічних та археологічних експедицій.

З 1923 р. на власний кошт та незначні асигнування НТШ Ю. Полянський проводить щорічні польові дослідження, під час яких збирає багатий джерельний матеріал. За значні досягнення в пошуковій, культурно-освітній та науковій роботі у 1927 р. його обрано дійсним членом НТШ, тоді ж він став постійним учасником засідань секцій та комісій товариства. Саме, у збірниках і записках НТШ було опубліковано більшість наукових праць дослідника.

Сферами наукового зацікавлення Ю. Полянського були: геологія четвертинного періоду, стратиграфія плейстоценових відкладів, проблеми палеогеоморфології та ін. Дослідження цих проблем так чи інакше наштовхувалося на вивчення палеоліту. Все ж, це побічне завдання було виконане на високому, професійному рівні, за що Ю. Полянського вважають "батьком західноукраїнського палеоліту" [2].

Методика польових робіт вченого відзначалася ретельністю, систематичністю та комплексним підходом щодо вирішення проблем. Перед виїздом в поле, дослідник чимало часу приділяв вивченню картографічного матеріалу та стратиграфічних профілів, нерідко ж він сам складав карти та малював профілі [3].

У вивченні епохи мустьє, та й палеоліту загалом на західноукраїнських теренах, попередників у Ю. Полянського практично не було. На сусідніх теренах, а саме у Східноподільському Придністров'ї, палеолітичні пам'ятки було відкрито В. Антоновичем ще у 80-х рр. XIX ст., проте опубліковані вони були лише у 1929 р. М. Рудинським. Завдяки значним польовим роботам останнього у 1920-1930-х рр. було відкрито серію палеолітичних стоянок (Китайгород I, II, III, Колачківці I, II, Сокіл I, Стара Ушиця та ін.) [4].

На правобережжі Дністра (тодішня Бессарабія) великі пошукові дослідження вели румунські науковці Ч. Амброжевич та І. Ботез [5].

Добре знання карт, літератури, скрупульозність і систематичність досліджень дали змогу науковцю дійти кількох серйозних висновків щодо зв'язку розташування палеолітичних стійбищ і географічно-топографічних особливостей місцевості. Картографування пам'яток навело вченого на думку про залежність стародавніх стоянок від виходу на поверхню крем'яної сировини, головню родовищ у верхньокрейдових відкладах. Розмістивши пам'ятки палеоліту на карті виходу верхньокрейдових відкладів, Ю. Полянський дійшов висновків щодо тісної залежності первісної людини від наявності й характеру сировинної бази [6].

Працюючи в полі дослідник детально описує розташування пам'яток, вивчає їх залежність від рівня терас річки, визначає їх зв'язок з характером відкладів і виявляє належність матеріальних культурних решток до тих чи інших плейстоценових горизонтів, пов'язує культурні шари із залишками мікро та макрофауни, флори тощо. Такий усебічний, скрупульозний аналіз топографічних умов знаходження палеолітичних поселень дав змогу Ю. Полянському твердити, що первісні мисливці селилися на відкритих до сонця місцях, переважно на південно-західних схилах, мисах долини річки, недалеко від води (джерел, струмків, річок, озер). На думку вченого, вузькі каньйоноподібні ущелини та подільські гіпсові печери з темними й вологими коридорами, були не найкращими місцями для проживання первісних громад.

Науковець зробив цікаві зауваження в процесі ґрунтоутворення. Услід за В. Зергелем [7] (за альпійською схемою Пенка-Брюкнера [8]) для палеолітичного періоду на Поділлі вчений виділяв старший лес (ріське зледеніння), молодший лес I (фаза А вюрмського зледеніння) і молодший лес II (фаза В вюрмського зледеніння). На той час для східноєвропейських геологів та археологів це була досить оригінальна та свіжа концепція.

Розглядаючи товщину відкладів, умови залягання культурних залишків, кількість і характер кам'яного інвентарю та господарсько-побутових об'єктів, Ю. Полянський висуває низку важливих положень щодо класифікації палеолітичних пам'яток [9]. Так, стоянками він називає місця порівняно довготривалого проживання людей (потужний культурний шар, велика кількість вогнищ, фауністичних решток, кам'яних знарядь праці), стійбищами – тимчасові табори, які могли супроводжуватися вогнищами та кам'яними артефактами, майстернями – місця обробки кам'яної сировини, яким притаманна велика кількість відходів виробництва (нуклеусів, аморфних сколів, бракованих знарядь).

Дослідник також зробив актуальні й нині висновки про функціональне призначення окремих ділянок стоянок. Він виділяв, зокрема, місця для проживання (житла), ділянки з вогнищами, місця обробки кам'яних знарядь (виробничі центри), периферійні ділянки.

У своїх польових, камеральних й лабораторних дослідженнях учений плідно співпрацює з колегами-геологами та зі спеціалістами суміжних дисциплін. Довгі роки він підтримував тісні контакти з археологом С. Круковським, з яким розкопував стоянки та публікував спільні статті [10]. Фауністичні рештки, знайдені Ю. Полянським на палеолітичних пам'ятках, вивчав відомий львівський професор Г. Козій. Атрибуцію викопних гризунів здійснював професор Й. Семірадський, флористичні рештки досліджували С. Кульчинський та А. Козловська [11].

За період польових робіт Ю. Полянський відкрив 4 мустьєрських місцезнаходжень, з них лише частина була введена в науковий обіг у довоєнний період. Про іншу частину, натомість є побіжно згадки на сторінках його геологічних праць.

Розвідкові розкопки проводилися на мустьєрській стоянці Касперівці [12]. Стоянка розміщена у північно-західній частині с. Касперівці Заліщицького району Тернопільської області, на правому березі р. Серет, в ур. Мандаторія. На період 1930-х років, вона була найранішою стоянкою Подністров'я. Пам'ятка досить ґрунтовно досліджена в геологічному аспекті (археологічні матеріали так і не були опубліковані в повному обсязі). Як одна з найцікавіших пам'яток середнього палеоліту Східної Європи, вона широко відома в науковій літературі. Культурний шар, що знаходився під товщею лесових відкладів, був частково розмитий і перевідкладений ще у плейстоценовий період, але незважаючи на це горизонт виявився досить багатим на археологічні матеріали, зокрема викопну фауну. У культурному горизонті зібрана колекція кісткових залишків представників пізньоплейстоценової фауни: мамонта, носорога, зубра, коня, бізона, вовка, благородного оленя. Кам'яний матеріал представлений нуклеусами неправильних обрисів, дископодібним ядрищем, відщепами з крайовою ретушшю, пластинами, знаряддями праці: скреблами з прямими і випуклими робочими ділянками, скребками, атиповими різцями. Як зазначає О. Черниш, окремі скребла мали двобічну обробку. Весь інвентар виготовлений із карпатського кварциту та кременю сеноманських відкладів, який за своїми технічними властивостями нагадує кварцит. Культурно-історичне місце Касперівців не визначене повністю й донині, хоч пам'ятка має надзвичайно важливе значення як перше стратифіковане поселення мустьєрської культури в континентальній Україні.

Ю. Полянський виявив також інші мустьєрські пам'ятки, а саме: Печірна, Більче-Золоте та Долина [13]. Місцезнаходження Печірна розташоване в одному з ерозійних ярів лівого берега Дністра, між селом Печірна і Заліщиками. Тут були знайдені кварцитові вироби із мустьєрською технологією сколювання.

Вагомою є багатшарова стоянка Більче-Золоте, що знаходиться в балці другої надзаплавної тераси правого берега р. Серет (ліва притока Дністра). Виявлено три культурні шари, що залягали в лесових відкладах. У нижньому шарі простежено кілька десятків обробленого кременю (призматичні нуклеуси, різці, кінцевий скребок, пластина з крайовою ретушшю, пластини і уламки пластин, відщепи), фрагменти кісток північного оленя, залишки попелу, вохри. У середньому шарі простежено залишки семи вогнищ, два місця обробки кременю і місце обробки кістки, вуглики перепаленої листвениці і хвої, остеологічні матеріали: північний олень, мамонт, кінь, бик, борсук, сліпець. У верхньому шарі простежено фрагменти кісток північного оленя, крем'яні різці, пластини і відщепи, грудки вохри.

Не менш значним є пункт розміщений у південно-східних околицях с. Долина (колишнє Янів, Іванівка) Тербовлянського району Тернопільської області, на лівому березі р. Серет, в ур. Пасовисько. Відкритий Ю. Полянським у 1920-х роках під час геологічних досліджень краю. У лесових відкладах на глибині 4–5 м від сучасної поверхні знайдено фрагмент кістки мамонта зі слідами використання і кварцитовий відщеп (скребло?). І. Іванова датує пам'ятку початком вюрму I, оскільки вироби виявлені нижче викопного ґрунту.

Під час польових досліджень Ю. Полянський дійшов висновку, що первісні мисливці пересувалися слідом за табунами північних оленів з одних територій на інші. Новаторською була також думка Ю. Полянського про тісний зв'язок палеолітичного населення Поділля з первісними колективами центральноєвропейського регіону. Нині ці питання розробляють палеолітознавці України та археологи за рубежом, й досі становлячи значний інтерес. Досить перспективним напрямком є також вивчення генетичної спорідненості первісних колективів Поділля й Волині, Поділля й Полісся.

Таким чином діяльність вченого мала велике значення не лише для Галичини, а й для всієї Центрально-Східної Європи. Його досліді базувалися на передових засадах, він тісно співпрацював з провідними науковцями. Скурпульозність, ретельність, комплексність та систематичність в дослідженнях Ю. Полянського стрімко піднесли археологічну науку в регіоні. Крізь призму тоталітарного режиму його ім'я було заборонено, але з розвалом системи, історія повернула втрачену постать та його видатні праці.

1. Микола Демидюк. Дійсний член НТШ – Юрій Полянський // Вісн. НТШ. – Львів, 1995. – Число 12, 13. – С. 10, 11, 22.

-
2. Ярослав Пастернак. Ті, що розкрили підземний архів України (пам'яті видатних археологів України) // Терем. Проблеми української культури. – Дейтройт. США, 1976. – С. 10.
 3. Юрій Полянський. Подільські етюди // Збірник НТШ. – Львів, 1929. – Т. 20. – С. 197-209.
 4. Рудинський М.Я. З матеріалів до вивчення передісторії Поділля // Антропология II. – К., 1929. – С. 23.
 5. Botes Joan. Donnues paleolithiques pour la stratigraphi du loess au Nord delala Bessarabie // Memor. sect. sting d. Acad Rom. – Ser. III. – T. VII. – 1931;
 6. Polanskyj G. Rekonstruktion der geographischen Verhdlnisse des Jungpalolithikums der podolisch-bessarabischen Provinz // Праці НТШ. – Львів, 1935. – Вип. 1. – С. 1-23.
 7. Soergel W. Loesse, Eiszeiten und Paleolithische Kulturen. – Jena, 1919.
 8. Penck A., Bruckner E. Die Alpen im Eiszeitalter. – Leipzig, 1909.
 9. Юрій Полянський. Реконструкція географічного середовища молодшого палеоліту Подільсько-Бессарабської провінції // Відбитка з «Праць Географічної комісії НТШ». – Львів, 1935. – Вип. 1. – С. 1-23.
 10. Polanskyj G., Krukowski S. Die erste Paleolithstation in Nowosilka-Kostiukowa (Podolien) // Збірник НТШ. – Lemberg, 1926. – S. 1-23.
 11. Юрій Полянський. Подільські етюди... – С. 304.
 12. Там само. – С. 286.
 13. Черниш А.П. Палеолит и мезолит Приднестровья. – М.: Наука, 1973. – С. 87.

Список використаних джерел та літератури:

1. Демидюк М. Дійсний член НТШ – Юрій Полянський // Вісн. НТШ. – Львів, 1995. – Число 12, 13.
2. Пастернак Я. Ті, що розкрили підземний архів України (пам'яті видатних археологів України) // Терем. Проблеми української культури. – Детройт. США, 1976.
3. Полянський Ю. Подільські етюди // Збірник НТШ. – Львів, 1929. – Т. 20.
4. Полянський Ю. Реконструкція географічного середовища молодшого палеоліту Подільсько-Бессарабської провінції // Відбитка з «Праць Географічної комісії НТШ». – Львів, 1935. – Вип. 1.
4. Рудинський М. З матеріалів до вивчення передісторії Поділля // Антропология II. – К., 1929.
5. Черниш А. Палеолит и мезолит Приднестровья. – М.: Наука, 1973.
6. Botes J. Donnues paleolithiques pour la stratigrafi du loess au Nord delala Bessarabie // Memor. sect. sting d. Acad Rom. – Ser. III. – T. VII. – 1931.
8. Krukowski S., Polanskyj G. Die erste Paleolithstation in Nowosilka-Kostiukowa (Podolien) // Збірник НТШ. – Lemberg, 1926.
9. Soergel W. Loesse, Eiszeiten und Paleolithische Kulturen. – Jena, 1919.

Список скорочень:

ЗНТШ – Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка. Львів.
ЗУНР – Західноукраїнська Народна Республіка.
НТШ – Наукове Товариство ім. Т. Шевченка. Львів.

Наукове видання

АРХЕОЛОГІЯ & ФОРТИФІКАЦІЯ СЕРЕДНЬОГО ПОДНІСТРОВ'Я

**II Всеукраїнська науково-практична конференція
Кам'янець-Подільського державного
історичного музею-заповідника**

Оригінал-макет – Грозний А. Б.
Дизайн обкладинки – Зарицька У. М.

Підписано до друку 26.09.2012. Формат 60x84/8.
Гарнітура Times. Папір офсетний. Ум. друк. арк. 28,0.
Наклад 100 прим. Зам. № 359.

Надруковано у друкарні **ПП Мошак М. І.**
32300, Хмельницька обл., м. Кам'янець-Подільський,
вул. Іоанно-Предтечинська, 2. Тел./факс (03849) 2-72-01.
Свідоцтво суб'єкта видавничої справи ДК №867 від 22.03.2002 р.
www.drukarnya.com, e-mail: medobory@i.ua